Fourth Copy

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ-ਅੰਦੋਲਨ

(Bhakti Movement in Panjabi Literature)

A THESIS
SUBMITTED FOR THE DEGREE OF
DOCTOR OF PHILOSOPHY
TO
PANJAB UNIVERSITY
IN
November, 1964.

Supervised by:—
Dr. S. S. Kohli,
Prof. & Head of the Panjabi Deptt.,
Panjab University,
Chandigarh.

Submitted by:—
Manmohan Singh,
Panjabi Department,
Kurukshetra University,
Kurukshetra.

ਵਿਸ਼ਾ–ਸੂਚੀ

		ਪੰਨਾ
੧.	ਭੂਮਿਕਾ—	
੨.	ਪਹਿਲਾ ਅਧਿਆਇ— ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ- ਉਤਪਤੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ	੧–੫੭
੩.	ਦੂਜਾ ਅਧਿਆਇ— ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਪਿਠ-ਭੂਮੀ	੫੮–੮੭
੪.	ਤੀਜਾ ਅਧਿਆਇ— ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਦੇਣ	੮੮–੧੬੨
੫.	ਚੌਥਾ ਅਧਿਆਇ—ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ	੧੬੩–੧੮੯
੬.	ਪੰਜਵਾਂ ਅਧਿਆਇ— ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਦੇਣ	੧੯੦–੨੨੨
੭.	ਛੇਵਾਂ ਅਧਿਆਇ— ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸਗੁਣ ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ	੨੨੩–੨੫੮
੮.	ਸਾਰ	੨੫੯–੨੬੩
੯.	ਅੰਤਿਕਾ	੨੬੪–੨੭੧
੧੦.	ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ	੨੭੨–੨੮੩

ਭੂਮਿਕਾ

ਸਾਡਾ ਸ਼ੋਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ –ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ– ਕਿਸੇ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਸਾਧਿਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਤਾਂ ਵੀ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਕੁਝ ਕਹਿਣ ਦੀ ਲੋੜ ਜਾਪ ਰਹੀ ਹੈ।

ਸ਼ੋਧ-ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਦੋ ਹੀ ਗੱਲਾਂ ਮੁਖ ਹਨ। ਇਕ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਇਕ ਨਵੇਂ ਢੰਗ ਨਾਲ, ਨਵੇਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੀਂ ਚੀਜ਼ ਹੋ ਨਿਬੜੇ। ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਇਹ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ, ਜੋ ਅਜੇ ਤਕ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਆਏ ਜਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਜੇ ਤਕ ਨਹੀਂ ਪਤਾ। ਸਾਡੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਵੀ ਸ਼ੋਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਗੁਣ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

ਸਾਡੇ ਸ਼ੋਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਉਪਰੋਕਤ ਦੋਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਰਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਜਿਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵੇਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ— ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਅਜੇਹਾਂ ਅਜਿਹੇ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਉਤੇ ਅਜੇ ਤਕ ਕਿਸੇ ਵਿਦਵਾਨ ਦੀ ਖੋਜ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਹੀਂ ਪਈ।

ਇਸ ਸ਼ੋਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਸੰਖੇਪ ਜਿਹੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:—

ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਇ — ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ — ਵਿਚ ਅਸਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਦੋ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਮੁਖ ਹਨ। ਇਕ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਈਸਾਈ ਮਤ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਦਕਾ ਹੋਈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਵਜੋਂ। ਦੋਹਾਂ ਮਤਾਂ ਉਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਅਸਾਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਬੜੀ ਦੂਰ ਤਕ ਫੈਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਬੜਾ ਪੁਰਾਤਨ ਹੈ। ਇਹ ਵੇਦਾਂ, ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ, ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਤੇ ਨਾਰਦ ਦੇ ਭਗਤੀ ਸੂਤਰਾਂ ਅਤੇ ਗੀਤਾ ਆਦਿ ਤੋਂ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਥੇ ਨਾਲ ਅਸਾਂ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਵਿਚਲੀ ਭਗਤੀ-ਭਾਵਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਸੰਖੇਪ ਜਿਹੀ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤੀ ਕੋਈ ਓਪਰੀ ਜਾਂ ਬਾਹਰਲੀ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਨਿਰੋਲ ਭਾਰਤੀ ਹੀ ਹੈ।

ਦੂਜੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਅਸਾਂ ਭਗਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਮਨਤ੍ਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਵਾਂ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ੀ-ਮਨੀਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ, ਕਿਵੇਂ ਗੀਤਾ ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਅਤੇ ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਨ ਤੋਂ ਉਪਜੇ ਚਾਰ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ— ਸ੍ਰੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾ, ਬ੍ਰਹਮ-ਸੰਪ੍ਰਦਾ, ਰੁਦਰ-ਸੰਪ੍ਰਦਾ, ਸਨਕਾ ਦਿ-ਸੰਪ੍ਰਦਾ— ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵਰਤਕਾਂ— ਰਾਮਾਨੁਜ, ਮਧਵ, ਨਿੰਬਾਰਕ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਸੁਆਮੀ— ਅਤੇ ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਵਾਰਕਰੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਵਰਤਕ ਗਿਆਨੇਸ਼੍ਵਰ ਆਦਿ ਨੇ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਤੇ ਸੁਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਤੇ ਸਰਬਵਿਆਪਕ ਬਣਾਇਆ।

ਤੀਜੇ ਉਪ-ਭਾਗ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਅਸਾਂ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਰਾਮਾਨੰਦ, ਵੱਲਭ, ਅਤੇ/ ਚੈਤੰਨਯ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ।

ਅਖ਼ੀਰ ਵਿਚ, ਜਿਸ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਉਸ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਆਧਾਰ— ਭਗਤੀ — ਦੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸਰੂਪ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੀ ਆਤਮਾ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਜਾਂ ਭਗਤੀ ਹੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਭਗਤੀ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ, ਭਗਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ, ਨਵਧਾ ਭਗਤੀ, ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਦੇ ਸਾਧਨ, ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਅਤੇ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਲੱਛਣ ਆਦਿ ਉਤੇ ਬੜੀ ਸੰਖਿਪ ਜਿਹੀ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਦੂਜੇ ਅਧਿਆਇ— ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਜੋ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਪ੍ਰਵਾਹਿਤ ਹੋਇਆ ਉਸ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਜੋਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ, ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਦਸ਼ਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਆਗਮਨ ਹੋਇਆ।

ਤੀਜੇ ਅਧਿਆਇ— ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਦੇਣ ਉਤੇ ਸੰਖੇਪਾਤਮਕ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵਿਸ਼ਣੂ ਪੰਥ ਅਤੇ ਰੂਪਕ ਪੰਥ ਨੂੰ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਇਕ ਇਕ ਦੂਜਿਆਂ ਹੋਈਆਂ ਦੀ ਇਕ ਧਾਰ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਲੜੀ ਵਜੋਂ ਸਾਡਾ ਵਿਦ੍ਰੋਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਹੈ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਉਤੇ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਕਿਹੀ ਅਤੇ ਰੂਪਕ ਪੰਥੀਆਂ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ, ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਮੇਰੀ ਅਧਿਐਨ-ਵਿਚ ਸਿਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆਂ ਜਿਹਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਅਸਾਂ ਮੁਖ ਰਖਿਆ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਸਿਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਭਗਤੀ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ, ਸਗੁਣ ਅਤੇ ਨਿਰਗੁਣ ਭਗਤੀ, ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਲੱਛਣ, ਨਵਧਾ ਭਗਤੀ, ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਦੇ ਸਾਧਨ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਦੇ ਹੋਰ ਪਹਿਲੂ ਸੰਬੰਧੀ ਸਿਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰੇਮ ਅਥਵਾ ਸੂਫ਼ੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਦੀ ਭਗਤੀ ਸੰਕਲਪ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਲਈ ਪੰਜਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਅਸਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸੂਫ਼ੀ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਸੰਕਲਪ ਪ੍ਰਤੀ ਦੇਣ ਉਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਛੇਵਾਂ ਅਧਿਆਇ—ਪੂਰੇ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਇਕ ਨਵੀਂ ਧਾਰਾ—ਸਗੁਣ ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ—ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਧਾਰਾ ਅਸੀਂ ਇਸ ਲਈ ਆਖਦੇ ਹਾਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਅਜੇ ਤਕ ਕੋਈ ਖੋਜ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਅਸਾਂ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੀ ਖੋਜ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਸ ਧਾਰਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵੇਰਵੇ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਗਟ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਸੰਪੂਰਣ ਮਾਲਾ ਹੈ, ਵੱਖ ਵੱਖ ਅਧਿਆਇਆਂ ਰੂਪੀ ਮਣਕਿਆਂ ਦੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਰ ਇਕ ਮਣਕੇ ਦਾ ਆਪਣਾ ਆਪਣਾ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਣ ਸਥਾਨ ਹੈ।

ਅੰਤ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਡਾਕਟਰ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਯੋਗ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਇਹ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੰਪੂਰਣ ਹੋਇਆ।

ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ,
ਐਮ. ਏ.,
ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕਾਲਜ
ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ।

ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ – ਉਤਪਤੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ

ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਹਨ। ਜੇ ਇਕ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਭਗਤੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਈਸਾਈ ਮਤ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਧਰਮ ਦੀ ਆਗਮਨ ਹੀ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹੈ। ਆਓ ਦੋਹਾਂ ਮਤਾਂ ਉਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਕਿਸੇ ਠੋਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪੁੱਜ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਪਹਿਲਾ ਮਤ

ਇਸ ਮਤ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਕੁਝ ਯੂਰਪੀ ਵਿਦਵਾਨ ਹਨ। ਪਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨ ਵੈਬਰ ਅਤੇ ਗ੍ਰੀਅਰਸਨ ਆਦਿ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਈਸਾਈ ਮਤ ਦੀ ਦੇਣ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਗ੍ਰੀਅਰਸਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਈਸਵੀ ਸੰਨ ਦੀ ਤੀਜੀ ਸਦੀ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਦੇ ਨੈਸਟੋਰੀਅਨ ਈਸਾਈਆਂ ਦਾ ਇਕ ਦਲ ਮਦਰਾਸ ਦੇ ਨਿਕਟ ਆ ਵਸਿਆ। ਸੰਨ ੬੯੦ ਈਸਵੀ ਤਕ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੇਂਟ ਥਾਮਸ ਪਰਬਤ ਉਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਜੋ ਤੀਰਥ ਸੀ, ਉਸ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਰਾਮਾਨੁਜ ਦਾ ਜਨਮ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀਖਿਆ ਇਸੇ ਪਰਬਤ ਉਤੇ ਵਸਦੇ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਉਪਰ ਈਸਾਈ ਭਗਤੀਵਾਦ ਦਾ ਬੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ। ਰਾਮਾਨੰਦ ਤਾਂ ਈਸਾਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਸੋਮੇ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੀ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਰਾ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਈਸਾਈਆਂ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਕੀਥ ਨੇ ਗ੍ਰੀਅਰਸਨ ਦੇ ਇਸ ਮਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ। ਕੈਨੇਡੀ ਨਾਮਕ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਅਧੂਰ

---

(੧) ਜ.ਰਾ.ਏ.ਸੁ. ਸੰਨ ੧੯੦੭ ਵਿਚ ਗ੍ਰੀਅਰਸਨ ਦਾ ਲੇਖ।

(੨) ਇਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਆਫ ਰਿਲੀਜਨ ਐਂਡ ਐਥਿਕਸ ਦੇ ਪੰਨਾ ੫੪੮ ਤੇ ਇਸੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਗ੍ਰੀਅਰਸਨ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:—

According to Indian tradition Ramanuja was born, brought up, and spent the best part of his life near St. Thomé. In his early years he was Vedantist and while he was still a young man it was in this neighbourhood that he became converted to Bhagavatism, thought out his systematised qualified monism, refuted in a famous discussion his old Vedantist teacher and reformed much propaganda (The similarity of the cases of Ramanuja and Madhva is worth noting. Both were converts from Vedantism, and both were within reach of christian influence. Madhva was a man of Udipi, close to Kalyanpur, where there was an old christian bishopric.)

(੩) ਜ.ਰਾ.ਏ.ਸੁ. ਸੰਨ ੧੯੦੭

(੪) ਜ.ਰਾ.ਏ.ਸੁ. ਸੰਨ ੧੯੦੭

ਫੈਲ ਤਕ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਸੰਨ ੧੮੦੯ ਵਿਚ ਆਪ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਮਨ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸੰਦੇਹ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ।[੫] ਵੈਬ, ਸੈਨੇਰ ਨੇ[੭] ਜੋ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਮਨ ਦੇ ਇਸ ਕਥਨ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਇਆਂ ਹੈ[੬] ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਵਿੰਟਰਨਿਟਜ਼ ਨੇ ਤਾਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤੀ ਕਿਤੇ ਬਾਹਰੋਂ ਨਹੀਂ ਆਈ ਸਗੋਂ ਭਾਰਤੀ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਬੀਜ ਮੌਜੂਦ ਸੀ।[੮]

ਕੁਝ ਪਸੀ ਵੈਬਰ,[੯] ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਮਨ,[੧੦] ਗੈਰੇਸ,[੧੧] ਕੈਨੇਡੀ[੧੨] ਆਦਿ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਬਾਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਕਥਾ ਈਸਾ ਮਸੀਹ ਦੀ ਕਥਾ ਦਾ ਹੀ ਭਾਰਤੀ ਰੂਪ ਹੈ।[੧੩] ਅਤੇ ਕਈਆਂ ਨੇ ਤਾਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਕਰਾਈਸਟ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪਾਂਤਰ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਵੈਬਰ ਨੇ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਈਸਾ ਮਸੀਹ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕੁਝ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਨੂੰ ਸਬੂਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ।[੧੪] ਪਰ ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦ੍ਵਿਵੇਦੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਸੋਚਿਆ ਜਾ

---

(੫) ਇਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਆਫ ਰਿਲੀਜਨ ਐਂਡ ਐਥਿਕਸ ਵਿਚ "ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ" ਵਾਲਾ ਲੇਖ।

(੬) ਇਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਆਫ ਰਿਲੀਜਨ ਐਂਡ ਐਥਿਕਸ ਵਿਚ "ਅਵਤਾਰ" ਨਾਮੀ ਲੇਖ।

(੭) ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਇੰਡੀਅਨ ਲਿਟ੍ਰੇਚਰ— ਵਿੰਟਰਨਿਟਜ਼— ਪਹਿਲਾ ਭਾਗ।

(੮) ਸੂਰ ਸਾਹਿਤ— ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦ੍ਵਿਵੇਦੀ— ਪੰਨਾ ੧੭-੧੮

(੯) ਇੰਡੀਅਨ ਐਂਟੀਕੁਏਰੀ ਜਿਲਦ ੩-੪ ਵਿਚ "ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜਨਮਾਸ਼ਟਮੀ" ਵਾਲਾ ਲੇਖ।

(੧੦) ਜ.ਰਾ.ਏ.ਸ. ਸੰਨ ੧੯੦੭ ਈਸਵੀ ਵਿਚ "ਹਿੰਦੂਆਂ ਉਤੇ ਨੈਸਟੋਰੀਅਨ ਈਸਾਈਆਂ ਦਾ ਰਿਣ" ਨਾਮੀ ਲੇਖ।

(੧੧) ਜ.ਰਾ.ਏ.ਸ. ਸੰਨ ੧੯੦੭ ਈਸਵੀ ਵਿਚ "ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਈਸਾਈਅਤ ਅਤੇ ਗੁਜਰ" ਵਾਲਾ ਲੇਖ।

(੧੨) ਵੈਸ਼ਨਵਿਜ਼ਮ, ਸ਼ੈਵਿਜ਼ਮ ਐਂਡ ਮਾਈਨਰ ਰਿਲੀਜਸ ਸਿਸਟਮਜ਼— ਭੰਡਾਰਕਰ ਪੰ-੩੮-੩੯.

(੧੩) ਸੂਰ ਸਾਹਿਤ— ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦ੍ਵਿਵੇਦੀ— ਪੰ-੬.

(੧੪) It was he practically who suggested that the idea of Krishna was borrowed from that of Christ. He points out four analogues in the stories connected with them. Christ was born from the Divine Mary and Krishna from Devaki the divine. There were shepherds round about in the first case and cowherds in the other; and the killing of children at Bethlehem and Gokul respectively was common to the two stories. From this point of view, Weber argues that the story of Krishna was taken over literally from the story of Christ.

ਜੋ ਹਵਾਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਲਿਟਰੇਚਰ—

ਆਰ.ਸੀ.ਦੱਤ— ਪੰ-੧੦੭.

ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜਨਮਾਸ਼ਟਮੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਜੋਂ ? ਇਹ ਤਾਂ ਸੌਖੀ ਹੋਈ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਈਸਾ ਦਾ ਜਨਮ ਯਹੂਦੀਆਂ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਜਾਤੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕੀ ਇਹ ਗੱਲ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਈਸਾ ਦੀ ਜਨਮ ਕਥਾ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਰਲ-ਗੱਡ ਦੀ ਜਨਮ ਕਥਾ ਦੀ ਨਕਲ ਹੋਵੇ ? ਕੀ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਹੋਰਨਾਂ ਜਾਤਾਂ ਦੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਕਥਾਵਾਂ ਤੇ ਵੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਈਸਾਈਆਂ ਤੇ ਨਹੀਂ ? ਕੀ ਈਸਾਈਆਂ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਰੀਆ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਰਲ-ਗੱਡੇ ਸਨ ਜਾਂ ਨਹੀਂ ? ਕੀ ਇਕੋ ਹੀ ਮੂਲ ਤੋਂ ਈਸਾ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਜਨਮ ਜਨਮ ਵਿਚਕਾਰ ਦੀ ਗੱਲ ਜੋੜੀ ਜਾ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ ? ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜਿਵੇਂ ਈਸਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਯਾਦਵ ਅਤੇ ਗੋਪੀਆਂ ਦੀ ਕਥਾ ਜੋ ਜਿਹਨੇ ਹੀ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਰਖਦੀਆਂ। ਅਸਲ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਈਸਾ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਰਲੀ ਹੋਈ ਆਰੀਆ ਜਾਤੀ ਦੇ ਇਕ ਹੀ ਭੰਡਾਰ ਤੋਂ ਕੁਦਰਤੀ ਕੀਤੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਹੋਵਣੀਆਂ। ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਬਾਰੇ ਇਕ ਵਿਚਾਰ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਨਾਰਦਮੁਨੀ ਨੇ ਸ਼ਵੇਤ ਦੀਪ ਤੋਂ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਸ਼ਵੇਤ ਦੀਪ ਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਸਮਝਿਆ। ਵੈਬਰ ਨੇ ਸਗੋਂ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸ਼ਵੇਤ ਦੀਪ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਉਸ ਦੀ ਜਾਪੇ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵਡੀ ਗਲ ਕਰ ਕਹੀ। ਉਹਨੇ ਇਹਦੇ ਮੰਨਦੀ ਅਰਥ ਲੈਂਦਿਆਂ ਸ਼ਵੇਤ ਦੀਪ ਦਾ ਮਤਲਬ ਸਫੇਦ ਦੀਪ ਕਹਿਆ— ਉਹ ਦੀਪ ਜਿਥੇ ਗੋਰੇ ਰੰਗ ਦੇ ਲੋਕ ਵਸਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਅਜੇਹੇ ਅਜਿਹੇ ਸਥਾਨ ਹਨ ਜਿਥੇ ਗੋਰੇ ਰੰਗ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਵਸਦੇ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਵੈਬਰ ਅਨੁਸਾਰ ਮਹਾਂ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਗੀਤਾ ਵੀ ਈਸਾਈ ਵਿਚਾਰ ਗੋਰੇ ਰੰਗ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਸਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਬਾਈਬਲ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਵੈਬਰ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿਣ ਵਿਚ ਰਤਾ ਵੀ ਸੰਕੋਚ ਜਾਂ ਕਠਿਨਾਈ ਪੇਸ਼ ਨਾ ਆਈ ਕਿ ਭਗਵਤ ਦਾ ਭਗਤੀਵਾਦ ਈਸਾਈਮਤ ਦੀ ਨਕਲ ਸੀ। ਨਾਰਾਇਣੀ ਉਪਾਖਿਆਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਵੇਤ ਦੀਪ ਵਲ ਨਾਰਦ ਮੁਨੀ ਅਤੇ ਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਨੂੰ ਵੈਬਰ ਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵੱਲ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਦੱਸਿਆ ਹੈ।

---

(੧੫) ਸੂਰ ਸਾਹਿਤ— ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦੁਵੇਦੀ, ਪੰਨਾ-੧੦-੧੧,

(੧੬) ਮਹਾਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਨਾਰਾਇਣੀ ਉਪਾਖਿਆਨ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਚ-ਰਾਤ੍ਰ-ਉਪਾਸਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਸ਼ਵੇਤ ਦੀਪ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਥਿਤੀ ਕੀ ਰਹੀ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਕੁਝ ਵੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਅਜੇ ਤਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਸਵਰਗੀ ਦਾਸ ਗੁਪਤ ਅਤੇ ਭੰਡਾਰਕਰ ਜਿਹੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਰਾਏ ਵਿਚ ਸੰਭਵ ਇਸ ਦੀਪ ਤੋਂ ਹੀ ਪੰਚ ਰਾਤ੍ਰ-ਉਪਾਸਨਾਂ ਦਾ ਆਗਮਨ ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਵਿਚ ਹੋਇਆ।

ਕਿਉਂਕਿ ਵੇਬਰ ਦੇ ਇਸ ਖਿਆਲ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ [illegible] ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਕੁਝ ਭਾਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਨਾਮ ਜਪ ਆਦਿ ਨੇ ਜੋ ਆਏ ਸੋ ਕਿ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਦੀ ਇਕ ਮੁਢਲੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ।[੧੭]

ਇਸ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਪਰਮੀ ਵਿਦਵਾਨ ਲੈਸਨ ਨੇ ਵੇਬਰ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਕੀਤੀ ਕਿ [illegible] ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਉਤੇ ਈਸਾਈਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸ੍ਵੇਤ ਦੀਪ ਰਾਹੀਂ ਪਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਸ੍ਵੇਤ ਦੀਪ ਨੂੰ ਗੋਰੇ ਰੰਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਥਾਨ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ [illegible] ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਪਾਰਥੀਆ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਈਸਾਈਅਤ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਥਾਮਸ ਨੇ ਇਥੇ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਥੋਂ ਹੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਯਾਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਈਸਾਈ ਮਤ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲੀ ਅਤੇ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਲੈ ਗਏ।[੧੮] ਪਰ ਵਿਚਾਰ ਯੋਗ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਲੈਸਨ ਦੀ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਮਾਨ ਤੇ ਹੀ

---

(੧੭) [illegible]

ਦੀ ਭਗਵਦਗੀਤਾ ਐਂਡ ਦੇ ਕ੍ਰਿਸਚੀਅਨ ਆਰ [illegible] — ਆਰ. ਡੀ. ਕਰੀ
ਪੰ- ੧੦੭

(੧੮) "[illegible]"

ਦੀ ਭਗਵਦਗੀਤਾ ਐਂਡ ਦੇ ਕ੍ਰਿਸਚੀਅਨ ਆਰ [illegible] — ਆਰ. ਡੀ. ਕਰੀ,
ਪੰ- ੧੦੮.

ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਉਸ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਭਲੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।-

"Some Brahmans had become acquainted with Christianity in some country lying to the Northwest of their own land, and had brought some Christian doctrines to India. One may conjecture that this country may have been Parthia because the tradition that the apostle Thomas preached the Gospel in this country is an ancient tradition." [19]

ਪਰ ਆਰ. ਗਾਰਬੇ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਕਥਾ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਿਕਤਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਕਥਾ ਕੇਵਲ ਕਲਪਨਾ ਮਾਤਰ ਹੀ ਹੈ। ਸ਼ਵੇਤ ਦੀਪ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਕਾਲਪਨਿਕ ਦੇਸ਼ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਬਾਰਥ ਦਾ ਵੀ ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਕਿ ਸ਼ਵੇਤ ਦੀਪ ਦੀ ਕਥਾ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਕਲਪਨਾ ਤੋਂ ਵਧ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ। ਗਾਰਬੇ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਭਗਤੀ ਕਿਤੋਂ ਮੰਗਵੀਂ ਨਹੀਂ ਲਈ ਗਈ, ਬਾਹਰੋਂ ਕਿਤੋਂ ਨਹੀਂ ਆਈ, ਇਹ ਈਸਾਈਮਤ ਦੀ ਵੀ ਦੇਣ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰਫੁੱਲਿਤ ਸੀ। ਇਥੇ ਵੀ ਉਹ ਬਾਰਥ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਵਿਚ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕੀਥ ਵੀ ਗਾਰਬੇ ਅਤੇ ਬਾਰਥ ਦੋਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਇਸ ਸਿੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ ਦਾ ਭਗਤੀਵਾਦ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਈਸਾਈਮਤ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹੈ। ਗਾਰਬੇ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ:-

---

(੧੯) ਇੰਟ੍ਰੋਡਕਸ਼ਨ ਟੂ ਦਾ ਭਗਵਦਗੀਤਾ [illegible]
ਦੀ ਭਗਵਦਗੀਤਾ ਖੰਡ ੨ ਇੰਡੀਅਨ ਐਂਟੀਕੁਏਰੀ-
ਆਰ. ਜੀ. ਭਗ.- ਪੰਨਾ ੧੦੮ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ।

(੨੦) Garbe criticises both Lorinser and Weber in their view of the influence of Christian doctrine on the Bhagavadgita through the Svetadvipa and does not believe that there is any historical kernel in that story. The story is so fantastic, says Garbe, that we must consider the Svetadvipa as a purely mythical country of "Blessed Beings". He quotes Barth with whom he fully agrees and who regards the story as a product of mere poetic fancy. Garbe goes on to tell us that Bhakti, [illegible] being borrowed from Christianity, is one of genuine Indian origin and growth, and here also he quotes Barth in his support. Both these scholars, Garbe and Barth, tell us that the Bhakti-doctrine of the Bhagavadgita must be regarded as entirely independent of any Christian influence.

ਦੀ ਭਗਵਦਗੀਤਾ ਖੰਡ ੨ ਇੰਡੀਅਨ ਐਂਟੀਕੁਏਰੀ-ਆਰ. ਜੀ. ਭਗ.,
ਪੰਨਾ-੧੨੯-੩੦

"I have not been able to convince myself in reading these remarkable passages that there lies in that legend the historical kernel which Weber and Lassen believe they find in it. The story is so fantastic that I can see in it only the description of a purely mythical country of blessed creatures. The view of Barth (Religions de l' Inde, p.[illegible]) that here we have before us merely a product of poetic fancy seems to me to be thoroughly to the point."[21]

ਆਰ. ਗਾਰਬੇ ਵੈਦਕੀ-ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿਰੁਧ ਦਲੀਲਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਵੇਤ ਦੀਪ ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਇਕ ਕਾਲਪਨਿਕ ਸਥਾਨ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਕ ਤਾਂ ਸ੍ਵੇਤ ਦੀਪ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਵਰਣਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਭੋਜਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਵੀ ਜਿਉਂਦੇ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਇੰਨੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ੀ ਹਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਤੇਜ ਨਾਲ ਪਾਪੀਆਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਚੁੰਧਿਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਦੂਜੇ, ਜੋ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸ੍ਵੇਤ ਦੀਪ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਤੇ ਗਏ ਸਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਨਹੀਂ ਮੰਨਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਇਕ ਮਿਥਿਹਾਸਿਕ ਦੇਵਤਾ ਹੈ। ਨਾਰਦ ਨੂੰ ਵੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਦੇਵਤਿਆਂ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਵਿਚੋਲਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਦੇਵਤਿਆਂ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਵੀ ਕਿਹੜਾ ਸੌਖਾ ਕੰਮ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਕਾਵਿਕ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦੀ ਹੀ ਦੇਣ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਗਾਰਬੇ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਈਸਾਈ ਮਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਸੇ ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰੀਆ, ਪਾਰਥੀਆ ਜਾਂ ਏਸ਼ੀਆ ਮਾਈਨਰ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਿਕੰਦਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਯੂਨਾਨ ਦੇ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬੜੇ ਡੂੰਘੇ ਸੰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਈਸਾਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ।[22]

---

(੨੧) ਇੰਟ੍ਰੋਡਕਸ਼ਨ ਟੂ ਦੀ ਭਗਵਦਗੀਤਾ-ਪੰਨਾ-੨੨-੨੩
ਦੀ ਭਗਵਦਗੀਤਾ [illegible] — [illegible]

(੨੨) Garbe advances three arguments against Weberian and says that the account of Svetadvipa and the "blessed creatures" there must be regarded as purely fanciful. In the first place, he says that the so called blessed creatures of Svetadvipa have been described as having no senses; they are supposed to live without nourishment and their brilliance is so great that they blind the eyes of the sinful by their lustre. Secondly the sages Ekata, Dvita and Trita, says Garbe, must not be regarded as historical. They are described as the sons of Brahma who is a mythical deity. Narada also is always regarded in India as a proverbial traveller and as an intermediary between Gods and Men. But the connection between God and man is not so easy to establish. For these reasons Ekata, Dvita, Trita and Narada must all be regarded as products of a purely poetic mythology. Lastly Garbe tells us that the Indian need not have gone either to Alexandria or Parthia or Asia Minor to receive

(ਚਲਦਾ)

ਦਰਅਸਲ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਵੇਤ ਦੀਪ ਪੁਰਾਣਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਸਥਾਨ ਸੀ। ਕਥਾ ਸਰਿਤ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਇਸੇ ਨੂੰ ਸ੍ਵਰਗ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭੰਡਾਰਕਰ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦਾ ਸ੍ਵੇਤ ਦੀਪ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਬੈਕੁੰਠ, ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਕੈਲਾਸ਼ ਜਾਂ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾ ਗੋਲੋਕ।[23] ਪਰ ਅਸਾਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਇਸੇ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਡ੍ਰੀਆ[24] ਕਿਸੇ ਨੇ ਏਸ਼ੀਆ[25] ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਪਾਰਥੀਆ[26] ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ। "ਸਮਝ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਕਿ ਇਸ ਸ੍ਵੇਤ ਦੀਪ ਦੇ ਨਾਲ ਇੰਨਾ ਝਮੇਲਾ ਕਿਉਂ ਮਚਾਇਆ ਗਿਆ"[27] ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਦ੍ਵੇਦੀ ਅਨੁਸਾਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਨਾਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਪੰਡਤਾਂ ਦਾ ਬਣਾਇਆ ਜਿਹਾ ਹੈ। ਵੈਸ਼ਨਵ ਭਗਤ ਵੀ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ "ਪਤਿਤ ਪਾਵਨ" ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, "ਗਰੀਬ ਨਿਵਾਜ਼" ਆਖਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਈਸਾਈ ਭਗਤ ਵੀ ਇੰਜ ਹੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਭਗਤੀ ਈਸਾਈਅਤ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਚੰਗਾ ਹੈ ਉਹ ਯੂਰਪ ਅਤੇ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਉਥੋਂ ਹੀ ਉਧਾਰ ਲਿਆ ਹੋਵੇਗਾ।[28] ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਅਨੁਚਿਤ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਜੋ ਕੁਝ ਚੰਗਾ ਸਮਝਿਆ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਯੂਰਪ ਨਾਲ ਅਵੱਸ਼ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਹੰ-ਭਾਵਨਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਘਟੀਆ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਗਤੀ[29] ਪਰ ਇੰਨਾ ਤਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਭਾਰਤੀ ਭਗਤੀ ਮੌਲਿਕ ਸੁਤੰ-ਤਰ ਹੀ ਸੀ।

Christian influence. They had already had abundant contact with the Greeks in their own land and even before the days of Alexander and hence it was not necessary for them to go to any of these countries later on to receive Christian influence.

ਦੀ ਭਗਵਦਗੀਤਾ ਐਂਡ ਦੇ ਕ੍ਰਿਸਚੀਅਨ ਆਫ ਗਾਡ ਕਿਦੇ...—ਆਰ. ਜੀ. ਭਾਟੀ, ਪੰ-੧੧੦-੧੧.

(੨੩) ਵੈਸ਼ਨਵਿਜ਼ਮ, ਸ਼ੈਵਿਜ਼ਮ ਐਂਡ ਮਾਈਨਰ ਰਿਲੀਜਸ ਸਿਸਟਮਜ਼, ਡਾ. ਭੰਡਾਰਕਰ—ਪੰ-੩੩

(੨੪) ਗ੍ਰਿਅਰਸਨ— ਜ. ਰਾ. ਏ. ਸੁ. ਸੰਨ ੧੯੦੭ ਈਸਵੀ

(੨੫) ਕੈਨੇਡੀ— ਜ. ਰਾ. ਏ. ਸੁ. ਸੰਨ ੧੯੦੭ ਈਸਵੀ

(੨੬) ਲੈਸਨ- ਇੰਟ੍ਰੋਡਕਸ਼ਨ ਟੂ ਦੀ ਭਗਵਦਗੀਤਾ ਪੰਨਾ-੧੨.

(੨੭) ਸੂਰ ਸਾਹਿਤ— ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਦ੍ਵੇਦੀ— ਪੰ-੨.

(੨੮) ਸੂਰ ਸਾਹਿਤ— ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਦ੍ਵੇਦੀ— ਪੰ-੯੨.

(੨੯) ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ ਦੇ ਮੂਲ ਸ੍ਰੋਤ— ਦੁਰਗਾ ਸ਼ੰਕਰ ਮਿਸ਼੍ਰ— ਪੰ-੧੦੯.

ਸੋ ਜਿਥੋਂ ਤੀਕ ਸ੍ਵੇਤ ਦੀਪ[30] ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਇਹ ਤਾਂ ਇਕ ਸਥਾਨ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਮਾਤਰ ਹੈ।[31] ਇਸ ਦਾ ਜੋ ਵਰਣਨ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਕਿਸੇ ਅੰਸ਼ ਨਾਲ ਯੂਰਪ ਦੇ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦਾ ਮਿਲਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਯੂਰਪੀਨ ਪੰਡਤ ਸਫੈਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਸ੍ਵੇਤ ਦੀਪ (ਸਫੈਦ ਦੀਪ) ਦਾ ਨਾਮ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਕਹਿ ਉਠਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਦੀਪ ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਯੂਰਪ ਹੋਵੇਗਾ। ਘਟੋ ਘਟ ਯੂਰਪੀਨਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਤਾਂ ਹੋਵੇਗਾ ਹੀ। ਇਹ ਤਾਂ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਾਲ ਹੈ ਜਿਵੇਂ "ਟੇਮਸ" ਨਦੀ ਦਾ "ਤਮਸਾ" ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਮ-ਮੇਲ ਵੇਖ ਕੇ ਵੇਬਰ ਕਹਿ ਉਠੇ ਕਿ ਬਾਲਮੀਕੀ ਦਾ ਆਸ਼੍ਰਮ ਨਿਸਚੇ ਹੀ "ਟੇਮਸ" ਨਦੀ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ, ਅਰਥਾਤ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਸੀ ਅਤੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਥੇ ਹੀ ਰਿਸ਼ੀ ਨੇ ਪਹਿਲਾ ਸ਼ਲੋਕ ਰਚਿਆ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।[32]

ਦੂਜਾ ਮਤ

ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਬਾਰੇ ਦੂਜੇ ਮਤ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹਨ ਸਵਰਗੀ ਰਾਮਚੰਦਰ ਸ਼ੁਕਲ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨਾਲ ਹਿੰਦੂ

---

(30) ਸ੍ਵੇਤ ਦੀਪ ਸੰਬੰਧੀ ਡਾਕਟਰ ਮੁਨਸ਼ੀ ਰਾਮ ਸ਼ਰਮਾ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ "ਭਗਤੀ ਕਾ ਵਿਕਾਸ" ਦੇ ਪੰਨਾ ੨੪੩ ਦੇ ਫੁਟਨੋਟ ਤੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ:—

"ਸ੍ਵੇਤ ਦੀਪ ਸਾਡੀ ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਕਿਧਰੇ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ, ਅੰਦਰ ਹੈ। ਆਧਿਆਤਮਿਕ ਸਤੋਗੁਣੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਜੋ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਰੰਗ ਤੇਜਮਈ ਅਤੇ ਸਾਕਾਰ ਵਿਕਾਰੀ ਰਹਿਤ ਇਸ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਇਹ ਦਸ਼ਾ ਵਿਸ਼ੁੱਧ ਰੂਪ ਨਾਲ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਥੇ ਨਾ ਤਾਂ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੀ ਬਾਹਰ-ਮੁਖਤਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਤਮੋਗੁਣ ਦਾ ਕਾਲਾਪਣ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਰਜੋਗੁਣ ਦਾ ਲਾਲ ਰੰਗ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਰੰਗ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸ਼ੁੱਧ ਸਤੋਗੁਣ ਦੀ ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਤੇਜ ਵਾਲੀ ਅਤੇ ਸਫੈਦ ਹੈ। ਰਜੋਗੁਣ ਵਿਚ ਚੰਚਲਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਸਤੋਗੁਣ ਦੀ ਬੋਧ ਚੰਚਲਤਾ ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸੰਨ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਕ੍ਰਿਤਮ ਭਾਵ ਜਾਗ੍ਰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਹੀ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸੂਰਜਾਂ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਨੂੰ ਹਰਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਅਨੰਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਝਲਕ ਵਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲਗਦੀ ਹੈ।

(31) ਬ੍ਰਹਮ ਸੰਹਿਤਾ, ॥ ੫੬॥

(32) ਸੂਰ ਸਾਹਿਤ— ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦੁਵੇਦੀ— ਪੰ-੨-੩.

ਜਨਤਾ ਦਾ ਸਵੈਮਾਣ ਅਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਨਤਾ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੀ ਮੰਦਰ ਢਾਹੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਦੇਵ-ਮੂਰਤੀਆਂ ਤੋੜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਪੂਜਯ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਨਿਤਾਣੀ ਤੇ ਬੇਬਸ ਹਿੰਦੂ ਜਨਤਾ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਅਪਣੀ ਵੀਰਤਾ ਦੇ ਗੀਤ ਨਾ ਤਾਂ ਉਹ ਗਾ ਹੀ ਸਕਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸ਼ਰਮਿੰਦਗੀ ਸਹੇ ਬਿਨਾਂ ਸੁਣ ਹੀ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਫਿਰ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਜਦ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਾਮਰਾਜ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਲੜਨ ਵਾਲੇ ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਜੇ ਵੀ ਨਾ ਰਹੇ। ਇਤਨੇ ਮਹਾਨ ਰਾਜਨੀਤਕ ਉਲਟ ਫੇਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹਿੰਦੂ ਜਨਤਾ ਉਤੇ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਤਕ ਉਦਾਸੀ ਹੀ ਛਾਈ ਰਹੀ। ਅਪਣੀ ਬਹਾਦਰੀ ਤੋਂ ਨਿਰਾਸ਼ ਜਾਤੀ ਕੋਲ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਕਰੁਣਾ ਵਲ ਧਿਆਨ ਲੈ ਜਾਣ ਤੋਂ ਛੁਟ ਦੂਜਾ ਰਾਹ ਵੀ ਕੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ ?[੩੩] ਪਰ ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦੁਵੇਦੀ ਇਸ ਮਤ ਦਾ ਪੁਰਜ਼ੋਰ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਗੱਲ ਜਚੀ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਮੁਸਲਮਾਨ ਲੋਕ ਉੱਤਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮੰਦਰ ਤੋੜ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਭਗਤ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਸ਼ਰਣਾਗਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕੀਤੀ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਜੇਕਰ ਭਗਤੀ ਦੀ ਭਾਵਧਾਰਾ ਨੇ ਜਨਮ ਲੈਣਾ ਸੀ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੰਧ ਵਿਚ ਅਤੇ ਫੇਰ ਉੱਤਰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਪਰ ਹੋਈ ਉਹ ਦੱਖਣ ਵਿਚ।[੩੪] ਇਕ ਹੋਰ ਥਾਂ ਦੁਵੇਦੀ ਜੀ ਨੇ ਬੜੇ ਸਪਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ "ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਹਾਰੀ ਹੋਈ ਹਿੰਦੂ ਜਾਤੀ ਦੇ ਬੇਬਸ ਹਿਰਦੇ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ"। ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦੇ ਮੂਲ ਕਾਰਣਾਂ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਉਸ ਕਾਲ ਦੀ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ-ਸਿੱਧ ਆਚਾਰਜ ਦੱਖਣ ਦੇ ਵੈਸ਼ਨਵ ਸਨ। ਸੰਨ ਈਸਵੀ ਦੀ ਸੱਤਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਸਗੋਂ ਕਈਆਂ ਦੇ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਤਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ– ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਵੈਸ਼ਨਵ ਭਗਤੀ ਨੇ ਕਾਫੀ ਜ਼ੋਰ ਪਕੜਿਆ।[੩੫] ਇਸ ਦੁਵੇਦੀ ਜੀ ਦੱਖਣ ਦੇ ਵੈਸ਼ਨਵ ਮਤਵਾਦ ਨੂੰ ਹੀ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਮੂਲ ਪ੍ਰੇਰਕ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।[੩੬]

ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਮੂਲ ਸੋਮੇ ਨੂੰ ਦੱਖਣ ਦੀ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਹੀ ਵੇਖਦੇ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਧਾਰੀ ਸਿੰਘ ਦਿਨਕਰ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਏਕਤਾ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਇਸੇ ਗੱਲ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ:

---

(੩੩) ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ– ਰਾਮਚੰਦਰ ਸ਼ੁਕਲ– ਪੰ-੫੬

(੩੪) ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ– ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦੁਵੇਦੀ।

(੩੫) ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ– ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦੁਵੇਦੀ।

(੩੬) ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਕੀ ਭੂਮਿਕਾ– ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦੁਵੇਦੀ– ਪੰ-੫੩.

ਉੱਤਰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਜਦ ਵੈਸ਼ਨਵ ਭਗਤਾਂ ਦਾ ਜ਼ਮਾਨਾ ਆਇਆ, ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦੱਖਣ ਦੇ ਆਲਵਾਰ ਸੰਤਾਂ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਖੂਬ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਹੀ ਭਗਤੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਉੱਤਰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪੁਜੀ। ਇਹ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਯੋਗ ਗਲ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁਖਤਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਰਾਮਾਨੁਜ, ਮਾਧਵ, ਨਿੰਬਾਰਕ ਅਤੇ ਵਲਭਾਚਾਰੀਆ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਮਹਾਤਮਾ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਹੀ ਜਨਮੇ ਸਨ। ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਪਰ ਉਸ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਆਲਵਾਰ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਭਗਤਣੀ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ ਜੋ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਪਤੀ ਮੰਨਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਬਾਰੇ ਇਹ ਕਥਾ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਵਿਚ ਹੀ ਸਮਾ ਗਈ ਸੀ।[37] ਇਹ ਤਾਂ ਰਾਮਚੰਦਰ ਸ਼ੁਕਲ ਨੇ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤੀ ਦਾ ਜੋ ਸ੍ਰੋਤ ਦੱਖਣ ਵੱਲੋਂ ਚਲਿਆ ਹੋਇਆ ਉੱਤਰ ਭਾਰਤ ਵੱਲ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤਬਦੀਲੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸ਼ੂਨ ਹੋ ਰਹੇ ਜਨਤਾ ਦੇ ਹਿਰਦੇ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਫੈਲਣ ਲਈ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਸਥਾਨ ਮਿਲਿਆ। ਰਾਮਾਨੁਜ (ਸੰਮਤ-੧੦੭੩) ਨੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਪੱਧਤੀ ਤੋਂ ਜਿਸ ਸਗੁਣ ਭਗਤੀ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਸ ਪ੍ਰਤੀ ਜਨਤਾ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦੀ ਚਲੀ ਜਾ ਰਹੀ[38] ਸੀ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਵੇਚਨ ਤੋਂ ਇਹ ਤਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤੀ ਦੀ ਜੋ ਲਹਿਰ ਉੱਤਰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪੰਦਰਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਦਿਸਦੀ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਸ੍ਰੋਤ ਦੱਖਣ ਦੀ ਵੈਸ਼ਨਵ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਹੈ। ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਦੀ ਇਹ ਪਰੰਪਰਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਆਲਵਾਰ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਲਿਆ ਆਇਆ ਸੀ।

ਸ੍ਰੀ ਮਦ ਭਾਗਵਤ ਮਹਾਤਮਾ ਵਿਚ ਵੀ ਦ੍ਰਾਵਿੜ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਭਗਤੀ ਦੀ ਜਨਮ-ਭੂਮੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਭਗਤੀ ਕਰਨਾਟਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟੀ ਹਈ, ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਚ ਚਲਦਿਆਂ ਚਲਦਿਆਂ ਉਸ ਦੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਵੈਰਾਗ ਨਾਮ ਦੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਪਰ ਵਿੰਦ੍ਰਾਬਨ ਵਿਚ ਪੁਜਦਿਆਂ ਹੀ ਇਹ ਭਗਤੀ ਮੁੜ ਜੁਆਨ ਹੋ ਗਈ।[39] ਜੋ ਗਿਆਨੇਸ਼ਵਰ ਮਹਾਤਮਾ

---

(੩੭) ਭਾਰਤੀ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਏਕਤਾ— ਰਾਮਧਾਰੀ ਸਿੰਘ ਦਿਨਕਰ ਪੰਨਾ-੫੯,

(੩੮) ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ— ਰਾਮਚੰਦਰ ਸ਼ੁਕਲ—ਪੰਨਾ-੫੮,

(੩੯) ਸ੍ਰੀਮਦ ਭਾਗਵਤ— ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲਾ— ਸਲੋਕ ੪੮-੫੦,

ਹੈ ਇਸ ਕਥਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵੀ ਦੱਖਣ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਜਨਮ ਅਸਥਾਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਡਾ ਗ੍ਰੀਅਰਸਨ ਨੇ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਜਿਸ ਨੂੰ ੧੫ਵੀਂ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਦੀਆਂ ਸਦੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ ਉਸ ਭਾਰੀ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਜੋ (ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਅਤੇ ਨਵੀਨ) ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਨੇ ਕਦੀ ਵੇਖਿਆ ਹੈ, ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਉਹ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਅੰਦੋਲਨ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਕਿਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅੱਜ ਤਕ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਇਸ ਯੁਗ ਵਿਚ ਧਰਮ ਗਿਆਨ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਥੋਂ ਹੀ ਅਸੀਂ ਸਾਧਨਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਉਲਾਸ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਆਤਮਾਵਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਜੋ ਕਾਸ਼ੀ ਦੇ ਗੁਰੂ ਪੰਡਤਾਂ ਵਰਗੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ ਬਰਾਬਰੀ ਮੱਧਯੁਗ ਦੇ ਯੂਰਪੀ ਭਗਤ ਬਰਨਾਰਡ ਆਫ ਕਲੇਅਰ ਵਾਕਸ, ਥਾਮਸ ਏ ਕੇਮਪਿਸ ਅਤੇ ਸੇਂਟ ਥਰੇਸਾ ਨਾਲ ਹੈ।[੪੦] ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਡਾਕਟਰ ਗ੍ਰੀਅਰਸਨ ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਅਚਾਨਕ ਅਤੇ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਚਮਕ ਵਾਂਗ ਉਤਪੰਨ ਹੋਇਆ ਦੱਸਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ "ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਚਮਕ ਵਾਂਗ ਅਚਾਨਕ ਇਸ ਸਾਰੇ ਧਾਰਮਿਕ ਮੱਤਾਂ ਦੇ ਅੰਧਕਾਰ ਉਪਰ ਇਕ ਨਵੀਂ ਚੀਜ਼ ਵਿਖਾਈ ਦਿੱਤੀ। ਕੋਈ ਹਿੰਦੂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਕਿ ਇਹ ਚੀਜ਼ ਕਿਥੋਂ ਆਈ ਹੈ ਅਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ-ਕਾਲ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।[੪੧] ਪਰ ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦਵੇਦੀ ਅਨੁਸਾਰ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਬਾਰੇ ਏਸਾਈ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਭੁਲੇਖਾ ਹੋ ਜੋ "ਇਸ ਯੁਗ ਦੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਵੇਖਦੇ"।[੪੨] ਦਰਅਸਲ ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਲਈ ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਜ਼ਮੀਨ ਤਿਆਰ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ੧੫ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਦੀ ਜੋ ਚੰਗਿਆੜੀ ਭੜਕੀ ਉਹ ਚਾਰ ਸੌ ਸਾਲ ਤਕ ਚਮਕਦੀ ਹੀ ਰਹੀ-ਬੁਝਾਇਆਂ[੪੩] ਵੀ ਨਾ ਬੁਝੀ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਵੇਚਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪੁੱਜਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਈਸਾਈ ਮਤ ਦੀ ਦੇਣ ਨਹੀਂ (ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕਈ ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਰਾਇ ਹੈ), ਨਾ ਹੀ

---

(੪੦) ਜ. ਰਾ. ਏ. ਸੁ. ਸੰਨ ੧੯੦੭ ਵਿਚ 'ਇੰਡੀਆ ਉੱਤੇ ਨੈਸਟੋਰੀਅਨ ਈਸਾਈਆਂ ਦਾ ਰਿਣ' ਵਾਲਾ ਲੇਖ।

(੪੧) ਜ. ਰਾ. ਏ. ਸੁ. ਸੰਨ ੧੯੦੭ ਵਿਚ 'ਇੰਡੀਆ ਉੱਤੇ ਨੈਸਟੋਰੀਅਨ ਈਸਾਈਆਂ ਦਾ ਰਿਣ' ਵਾਲਾ ਲੇਖ।

੪੨ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਕੀ ਭੂਮਿਕਾ— ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦਵੇਦੀ ਪੰ-੫

ਇਸ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਰਾਜ ਦੀ ਪਕਿਆਈ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਵਜੋਂ ਹੋਈ (ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਰਾਮਚੰਦਰ ਸ਼ੁਕਲ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ), ਇਹ ਈਸਾਈਮਤ ਮਹਾਂਮਤ ਦੀ ਦੇਣ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ (ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਡਾਕਟਰ ਗ੍ਰੀਅਰਸਨ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੈ), ਸਗੋਂ ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਪਿਛੇ ਜਿਥੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਵੇਦਾਂ, ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ, ਗੀਤਾ ਅਤੇ ਨਾਰਦ ਦੇ ਭਗਤੀ ਸੂਤਰਾਂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਮੌਜੂਦ ਹੈ, ਉਥੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਦੱਖਣ ਦੇ ਵੈਸ਼ਨਵ ਅਲਵਾਰ ਭਗਤਾਂ ਅਤੇ ਆਦਿਵਾਸੀ ਸ਼ੈਵ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਅਤੇ ਤੀਜੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਕਰਮਕਾਂਡ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਵਜੋਂ ਉਪਜੇ ਵਰਗ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ[੪੪] ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਚਾਰਯਾਂ ਦਾ ਵੀ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰੋਲ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਣ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਸਾਰੀ ਲੜੀ ਨੂੰ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਸਮਝਣਾ ਵੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਭਗਤੀ

ਮਧ ਯੁਗ ਵਿਚ ਜਿਸ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਉਸ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਵੇਦਾਂ ਜਿਹੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਵੇਦਾਂ ਜਿਹੇ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਵੀ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਤਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ। ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਤਾਂ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਉਹਨਾਂ ਮੰਤਰਾਂ[੪੫] ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਰੱਖਣਾ ਹੋਵੇਗਾ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਸੰਕੇਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਹਨ।

ਇਸ ਵਿਚ ਤਾਂ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਕਾਂਡ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਗੋਂ ਇਹ ਕਹਿਣ ਵਿਚ ਵੀ

---

(੪੩) ਸੂਰ ਸਾਹਿਤ— ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦ੍ਵਿਵੇਦੀ— ਪੰ-੮੩.

(੪੪) (ੳ) ਰਾਮਾਨੁਜ ਦਾ ਸ੍ਰੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾ
(ਅ) ਮਾਧਵਾਚਾਰੀਆ ਦਾ ਬ੍ਰਹਮ ਸੰਪ੍ਰਦਾ
(ੲ) ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਸੁਆਮੀ ਦਾ ਰੁਦ੍ਰ ਸੰਪ੍ਰਦਾ
(ਸ) ਨਿੰਬਾਰਕਾਚਾਰੀਆ ਦਾ ਸਨਕਾਦਿ ਸੰਪ੍ਰਦਾ

(੪੫) ਵਿਦਕਾਂ ਮੰਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੋਏ ਭਗਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ, ਡਾਕਟਰ ਮੁਨਸ਼ੀ ਰਾਮ ਸ਼ਰਮਾ, ਪੰਨਾ-੧੧੧-੧੨੪.

ਕੂ ਕੋਈ ਅਤਿਕਥਨੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਗਿਆਨ ਕਾਂਡ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਾਨੂੰ ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਵੀ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਇਕ ਹੋਰ ਗੱਲ ਵੀ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਆਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਜੇਕਰ ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਦੇ ਤੱਤ ਬੀਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਨਾ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਫੁਟ ਨਿਕਲਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਹੋਣ ਦੀ ਕਿਵੇਂ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਦੇ ਬੀਜ ਰੂਪੀ ਤੱਤਾਂ ਤੋਂ ਕੋਈ ਇਨਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਕਥਨ ਨੂੰ ਝੁਠਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ "ਭਾਰਤੀ ਭਗਤੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਮੂਲ ਸ੍ਰੋਤ ਰਿਗਵੇਦ ਹੈ। ਇਥੇ ਰੂਪ ਮੰਤਰਾਂ ਵਿਚ ਆਦਮੀ ਅਤੇ ਦੇਵਤੇ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਬੜੇ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਮਿਤ੍ਰਤਾ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।[੪੬]

ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਭਗਤੀ

ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅੰਗ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ੧੦੮ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਬ ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ੧੦੮ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਵਧ ਜਾ ਪਹੁੰਚੀ ਹੈ। ਤਾਂ ਵੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਅਤੇ ਮੁੱਖ ਮੁੱਖ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਗਿਆਰਾਂ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ—ਬ੍ਰਿਹਦਾਰਣਿਅਕ, ਛਾਂਦੋਗ, ਐਤਰੇਯ, ਤੈਤਰੀਯ, ਈਸ਼, ਕਠ, ਕੇਨ, ਪ੍ਰਸ਼ਨ, ਮੁੰਡਕ, ਮਾਂਡੂਕਯ ਅਤੇ ਸ਼੍ਵੇਤਾਸ਼੍ਵਤਰ ਉਪਨਿਸ਼ਦ।

ਜਿਥੇ ਵੈਦਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਇਕ ਮਾਰਗ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਤਿੰਨੇ ਮਾਰਗਾਂ—ਕਰਮ ਮਾਰਗ, ਗਿਆਨ ਮਾਰਗ ਅਤੇ ਉਪਾਸਨਾ ਮਾਰਗ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਯੱਗ ਆਦਿ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਉਤੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਥੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਗਿਆਨ ਮਾਰਗ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਵਿਚ ਯੱਗ ਆਦਿ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਦੀ ਇਤਨੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਯੱਗ ਦੀ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਯੱਗ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ ਉਥੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਇਸ ਯੱਗ ਆਦਿ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਦਾ ਸਖ਼ਤ ਵਿਰੋਧ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਇਹਨਾਂ ਥੋਥੇ ਕਰਮ ਕਾਂਡਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅੰਤਿਮ ਸਤਯ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਮੂਰਖ ਹੈ।[੪੭]

---

(੪੬) ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਕੀ ਪੁਰਾਣੀ ਸਭਿਅਤਾ, ਡਾਕਟਰ ਬੇਣੀ ਪ੍ਰਸਾਦ, ਪੰਨਾ-੫੨.

(੪੭) ਮੁੰਡਕ ਉਪਨਿਸ਼ਦ — ੧,੨,੭.

ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਦੀ ਮਹੱਤਾ ਅਤੇ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਸਪਸ਼ਟ ਵਿਰੋਧਤਾ ਦਾ ਇਹ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਛੁਟ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਦੀ ਮਹੱਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਗਿਆ ਸਗੋਂ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਇਸ ਗੱਲ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਸਾਖਸ਼ਾਤਕਾਰ ਦੇ ਗਿਆਨ ਲਈ ਕੇਵਲ ਗਿਆਨ ਦੀ ਹੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਭਗਤੀ ਦੀ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ।

ਸ਼ਵੇਤਾਸ਼ਵਤਰ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿਚ ਦੇਵ (ਪਰਮਾਤਮਾ) ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਦੀ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਵਿਚ ਪਰਮ ਭਗਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਵੇਂ ਜਹੀ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਵਿਚ ਹੈ, ਉਵੇਂ ਜਹੀ ਹੀ ਗੁਰੂ ਵਿਚ ਵੀ ਹੈ, ਉਸ ਮਹਾਨ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਇਹ ਕਹੇ ਹੋਏ[੪੮] ਰਹੱਸਮਈ ਅਰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ[੪੯] ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਥੇ ਗੁਰੂ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਭਗਤੀ ਉਤੇ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟ ਵੀ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਹੱਤਾ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਤਰਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਸਲੋਕ ਸਾਨੂੰ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ[੫੦] ਹਨ।

<u>ਨਾਰਦ ਸੂਤਰਾਂ ਵਿਚ ਭਗਤੀ</u>

ਭਗਤੀ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਰੂਪ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ ਪਰ ਨਾਰਦ ਨੇ ਉਸ ਭਗਤੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਪਣੇ "ਭਗਤੀ ਸੂਤਰ" ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਪਰਮ-ਪ੍ਰੇਮ-ਰੂਪ ਕਿਹਾ[੫੧] ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਭਗਤੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਰੂਪ[੫੨] ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਮਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤ੍ਰਿਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਭਗਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਮਨੁਖ ਨਾ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਸ਼ੋਕ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਦਵੈਖ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਨਾਲ ਮੋਹ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵਿਸ਼ੇ ਭੋਗਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਇਸ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਪੁਰਸ਼ ਮਸਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਤਮ ਰਾਮ ਬਣ ਜਾਂਦਾ[੫੩] ਹੈ।

---

(੪੮) ਸ਼ਵੇਤਾਸ਼ਵਤਰ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਦੇ ਅਧਿਆਇ ੬ ਵਿਚ ਰਬ, ਜਗਤ, ਆਤਮਾ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਜੋ ਵਰਨਣ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਹਨ, ਇਥੇ ਉਹਨਾਂ ਵਲ ਹੀ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਰਨਾਂ ਲਈ ਵੇਖੋ: ੬, ੨, ੬, ੫; ੬, ੯; ੬-੧੧; ੬, ੧੩; ੬, ੧੬ ਆਦਿ।

(੪੯) ਸ਼ਵੇਤਾਸ਼ਵਤਰ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ੬, ੨੩.

(੫੦) ਇਹਨਾਂ ਸਲੋਕਾਂ ਲਈ ਵੇਖੋ ਭਗਤੀ ਕਾ ਵਿਕਾਸ, ਡਾ. ਮੁਨਸ਼ੀ ਰਾਮ ਸ਼ਰਮਾ, ਪੰ-੨੨੦-੨੨੭,

(੫੧) ਨਾਰਦ ਭਗਤੀ ਸੂਤਰ-੨, (੫੨) ਉਹੀ-੩,੪ (੫੩) ਉਹੀ-੫

ਨਾਰਦ ਨੇ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਕਰਮ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਜੋਗ ਤੋਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਮੰਨਿਆ ਹੈ,[੫੪] ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਭਗਤੀ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਸਾਧਯ ਹੈ, ਅਭਿਆਸ ਨਹੀਂ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ।

ਨਾਰਦ ਅਨੁਸਾਰ ਅਚਾਰਜਾਂ ਨੇ ਭਗਤੀ ਦੇ ਕਈ ਸਾਧਨ ਦੱਸੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਵਿਸ਼ੇ-ਤਿਆਗ ਅਤੇ ਸੰਗ-ਤਿਆਗ ਅਰਥਾਤ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਸੰਗ ਦਾ ਤਿਆਗ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਆਲ ਤਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਨਾ ਆਉਣ ਦੇਣਾ, ਅਖੰਡ ਭਜਨ, ਲੋਕ-ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਅਰਥਾਤ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ, ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਗੁਣ-ਸ੍ਰਵਣ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨਾ ਆਦਿ। ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਜਾਂ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਹੀ ਹੈ।[੫੫] ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸੰਗ ਦੁਰਲੱਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਨਾਰਦ ਨੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਰੋਕ ਕੁਸੰਗ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕੁਸੰਗ ਦਾ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਕੁਸੰਗ ਹੀ ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ, ਆਦਿ ਸਿਮਰਤੀ ਦੀ ਤਬਾਹੀ, ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਨਾਸ ਅਤੇ ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹੈ।[੫੬] ਇਹ ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ ਜੋ ਕੁਸੰਗ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ, ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਤਾਂ ਤਰੰਗ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਕੁਸੰਗ ਦੁਆਰਾ ਸਮੁੰਦਰ ਵਾਂਗ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[੫੭]

ਨਾਰਦ ਦੀ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਵਿਚ ਜਿਸ ਪ੍ਰੇਮ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਕੁਝ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਅਕਥਨੀਯ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਗੂੰਗੇ ਦੇ ਗੁੜ ਖਾਣ ਵਾਂਗ।[੫੮] ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰੇਮ ਕਾਮਨਾ ਰਹਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਹਰ ਘੜੀ ਵਧਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਸੂਖਮ ਤੋਂ ਸੂਖਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[੫੯] ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਇਸ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਹੀ ਵੇਖਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਹੀ ਸੁਣਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਹੀ ਵਰਣਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਹੀ ਚਿੰਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।[੬੦]

ਨਾਰਦ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਗਤੀ ਸੂਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਉਤੇ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।[੬੧] ਨਾਰਦ ਨੇ ਏਕਾਂਤ ਭਗਤਾਂ ਅਰਥਾਤ ਅਨੰਨ ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਅਨੰਨ ਭਗਤ ਆਪਸ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੀਆਂ ਕੁਲਾਂ ਅਤੇ

---

(੫੪) ਉਹੀ- ੨੫, ੨੬, (੫੫) ਉਹੀ-੩੯-੪੦, (੫੬) ਉਹੀ-੪੩-੪੪, (੫੭) ਉਹੀ-੪੫

(੫੮) ਉਹੀ-੫੧-੫੨, (੫੯) ਉਹੀ-੫੪, (੬੦) ਉਹੀ-੫੫, (੬੧) ਉਹੀ-੬੭

ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਨੂੰ ਵੀ ਪਵਿੱਤਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।[੬੨] ਅਜਿਹੇ ਭਗਤ ਤੀਰਥਾਂ ਨੂੰ ਤੀਰਥ ਵੀ ਕਰੀ ਤੀਰਥ, ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਸੁਕਰਮ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਬਣਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ,[੬੩] ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।[੬੪] ਅਜਿਹੇ ਭਗਤਾਂ ਦਾ ਆਗਮਨ ਦੇਖ ਕੇ ਪਿਤਰ ਲੋਕ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਉਠਦੇ ਹਨ, ਦੇਵਤੇ ਨੱਚਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਅਨਾਥ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ, ਨਾਥ ਵਾਲੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।[੬੫] ਭਗਤਾਂ ਵਿਚ ਜਾਤ, ਵਿਦਿਆ, ਰੂਪ, ਕੁਲ, ਧਨ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆ ਆਦਿ ਦਾ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਭਗਤ ਸਾਰੇ ਹੀ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।[੬੬]

ਸ਼ਾਂਡਿਲਯ ਸੂਤਰਾਂ ਵਿਚ ਭਗਤੀ

ਸ਼ਾਂਡਿਲਯ ਅਨੁਸਾਰ ਭਗਤੀ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਪਰਮ ਅਨੁਰਾਗ-ਰੂਪ ਹੈ।[੬੭] ਭਗਤੀ ਬਾਰੇ ਸ਼ਾਂਡਿਲਯ ਦੀ ਇੱਕ ਇਹ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਨਾਰਦ ਦੀ ਭਗਤੀ-ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਤਾਂ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਪਰਮ-ਪ੍ਰੇਮ-ਰੂਪ ਹੀ ਕਿਹਾ ਹੈ।[੬੮] ਭਗਤੀ ਗਿਆਨ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਗਿਆਨ ਤਾਂ ਦਵੈਖ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੂੰ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਸ਼ਰਧਾ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।[੬੯] ਭਗਤੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋਣ ਨਾਲ ਅਗਿਆਨ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[੭੦] ਭਗਤੀ ਦਾ ਦਵੈਖ ਨਾਲ ਵਿਰੋਧ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਰਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਵੀ ਭਗਤੀ ਰਾਗ-ਰੂਪ ਹੈ।[੭੧] ਭਗਤੀ ਕਦੇ ਕਿਰਿਆ-ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਗਿਆਨ ਦੇ ਵਾਂਗ ਇਸ ਨੂੰ ਭਗਤ ਦੇ ਜਤਨਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ,[੭੨] ਤਾਂ ਵੀ ਭਗਤੀ ਦਾ ਫਲ ਅਨੰਤ ਹੈ।[੭੩]

ਨਾਰਦ ਵਾਂਗ ਸ਼ਾਂਡਿਲਯ ਨੇ ਵੀ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਮੁਖ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਗਿਆਨ, ਜੋਗ ਆਦਿ ਨੂੰ ਗੌਣ ਕਿਉਂਕਿ ਗਿਆਨ, ਜੋਗ ਆਦਿ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਭਗਤੀ ਦੀ ਹੀ ਲੋੜ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।[੭੪] ਕਿਉਂਕਿ ਭਗਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਅਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਗਿਆਨ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਕੇਵਲ ਪਰਮ ਅਨੁਰਾਗ-ਰੂਪ ਭਗਤੀ ਨਾਲ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।[੭੫]

ਸ਼ਾਂਡਿਲਯ ਅਨੁਸਾਰ ਗੌਣੀ ਭਗਤੀ ਪਰਾ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।[੭੬] ਗੌਣੀ ਭਗਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।[੭੭] ਪਰਾ ਭਗਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨ ਰੂਪ ਕੀਰਤਨ, ਸ਼ਰਵਣ ਆਦਿ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦੇ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੋਵੇ। ਕੀਰਤਨ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਸ਼ਰਵਣ ਇਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਜਦੋਂ ਜੋ ਸਾਧਨ ਸੰਭਵ ਹੋਵੇ, ਉਹੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।[੭੮]

---

(੬੨) ਉਹੀ-੬੮, (੬੩) ਉਹੀ-੬੯, (੬੪) ਉਹੀ-੭੦, (੬੫) ਉਹੀ-੭੧, (੬੬) ਉਹੀ-੭੨-੭੩, (੬੭) ਸ਼ਾਂਡਿਲਯ ਭਗਤੀ ਸੂਤਰ-੨, (੬੮) ਨਾਰਦ ਭਗਤੀ ਸੂਤਰ-੨, (੬੯) ਸ਼ਾਂਡਿਲਯ ਭਗਤੀ ਸੂਤਰ-੪, (੭੦) ਉਹੀ-੫, (੭੧) ਉਹੀ-੬, (੭੨) ਉਹੀ-੭ (੭੩) ਉਹੀ-੮, (੭੪) ਉਹੀ-੧੦, (੭੫) ਉਹੀ-੧੪, (੭੬) ਉਹੀ-੫੬ (੭੭ ਉਹੀ-੫੭ ੭੮) ਉਹੀ-੬੨

ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਉਚ ਜਾਤ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਚੰਡਾਲ ਆਦਿ ਨੀਚ ਜਾਤਾਂ ਤੱਕ ਦੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਸਮਾਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਹਿੰਸਾ, ਸੱਚ ਆਦਿ ਸਾਧਾਰਣ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਪਾਲਣ ਵਿਚ ਸਭ ਦਾ ਸਮਾਨ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ।[79] ਸ਼ਾਂਡਿਲਯ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਇਹੀ ਗੱਲ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਭਗਤੀ

ਸ੍ਰੀਮਦ ਭਗਵਦਗੀਤਾ ਨੂੰ ਸਮਸਤ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦਾ ਸਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚ ਗੀਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਗੀਤਾ ਦੀ ਭਗਤੀ ਹੀ ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਹੈ।

ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਨਾਮੀ ਸਿੱਧੀ ਦਾ ਸਵਿਸਥਾਰ ਵਿਵੇਚਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਗੀਤਾ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਛੇ ਅਧਿਆਇਆਂ ਵਿਚ ਕਰਮ ਯੋਗ ਦੀ ਅਤੇ ਅੰਤਲੇ ਛੇ ਅਧਿਆਇਆਂ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਯੋਗ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਛੇ ਅਧਿਆਇਆਂ ਵਿਚ ਕਰਮ ਯੋਗ ਅਤੇ ਅੰਤਲੇ ਛੇ ਅਧਿਆਇਆਂ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਯੋਗ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਸੱਤਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਤੋਂ ਬਾਰ੍ਹਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਤੱਕ ਤਾਂ ਭਗਤੀ ਹੀ ਭਗਤੀ ਭਰੀ ਪਈ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਬਾਕੀ ਦੇ ਅਧਿਆਇਆਂ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਅਸੀਂ ਆਖਾਂਗੇ ਕਿ ਸਾਰੀ ਗੀਤਾ ਹੀ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਓਤ ਪ੍ਰੋਤ ਹੈ।

ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚ ਕਰਮ ਯੋਗ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਅਧਿਆਇਆਂ (੧ ਤੋਂ ੬ ਤੱਕ) ਵਿਚ ਵੀ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਅਧਿਆਇ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਨਾ ਮਿਲਦਾ ਹੋਵੇ।[80] ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਹਨਾਂ ਛੇ ਅਧਿਆਇਆਂ (੧੩ ਤੋਂ ੧੮ ਤਕ) ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਯੋਗ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਅਧਿਆਇ ਮਿਲੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿ ਭਗਤੀ ਯੋਗ ਦਾ ਵਰਣਨ ਨਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ।[81]

ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਗਿਆਨਯੋਗ, ਧਿਆਨਯੋਗ, ਬੁੱਧੀਯੋਗ, ਕਰਮ ਯੋਗ ਆਦਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਗਵਤ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਸਭਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਭਗਵਤ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਅਤੇ ਸਰਲ ਮੰਨਿਆ

---

(੭੯) ਉਹੀ-੭੮

(੮੦) ਦੇਖੋ ਸ੍ਰੀ ਮਦ ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ, ੨/੬, ੩/੩੦, ੪/੬, ੪/੮, ੪/੧੧, ੫/੨੧, ੬/੧੪, ੬/੩੧, ੬/੪੭ ਆਦਿ।

(੮੧) ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਦੇਖੋ ਸ੍ਰੀ ਮਦਭਗਵਦਗੀਤਾ, ੧੩/੪੭, ੧੩/੧੦, ੧੪/੨੬, ੧੫/੪, ੧੫/੧੯, ੧੮/੪੬, ੧੮/੫੬, ੧੮/੫੭-੫੮, ੧੮/੬੨-੬ ੧੮/੬੪-੬੬ ਆਦਿ

ਗਿਆ ਹੈ।[੮੨] ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਜੁੜਦੇ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਰਧਾ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ। ਭਗਵਾਨ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਬਾਰੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਧਰਮ ਵਿਚ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾ ਰਖਣ ਵਾਲੇ ਪੁਰਸ਼ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾ ਕਰਕੇ ਮੌਤ ਰੂਪ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਭਟਕਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।[੮੩]

ਗੀਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਭਾਵੇਂ ਕਿਤਨਾ ਵੀ ਪਾਪੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਭਗਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਦਕਾ ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਾਪਾਂ ਦਾ ਕੇਵਲ ਨਾਸ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸਗੋਂ ਉਹ ਪਰਮ ਧਰਮਾਤਮਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫੇਰ ਉਸ ਨੂੰ ਪਰਮ ਸ਼ਾਂਤੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।[੮੪]

ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਆਪ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ: ਹੇ ਅਰਜਨ! ਉੱਤਮ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਅਰਥਾਰਥੀ(ਸੰਸਾਰਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਲਈ ਭਜਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ), ਆਰਤ(ਸੰਕਟ ਨਿਵਾਰਣ ਦੇ ਲਈ ਭਜਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ)ਜਗਿਆਸੂ(ਮੈਨੂੰ ਯਥਾਰਥ ਰੂਪ ਨਾਲ ਜਾਨਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਭਜਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ), ਅਤੇ ਗਿਆਨੀ ਅਰਥਾਤ ਨਿਸ਼ਕਾਮੀ)— ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਭਗਤ ਜਨ ਮੇਰਾ ਭਜਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।[੮੫]

ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟ ਅਨੇਕਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਸਲੋਕ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਨੰਨ ਭਗਤੀ, ਅਨੰਨ ਭਗਤ ਭਗਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨ—ਸ਼ਰਧਾ ਭਗਤੀ, ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਲੱਛਣ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਗਏ ਹਨ।[੮੬]

ਇਸ ਭਗਤੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਅਸੀਂ ਵੇਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਭਗਤੀ ਦਾ ਮੁਢਲਾ ਵਿਕਾਸ ਵੇਦਾਂ, ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ, ਨਾਰਦ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਡਿਲਯ ਦੇ ਭਗਤੀ ਸੂਤਰਾਂ ਅਤੇ ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਹੋਇਆ।

ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪੜਾਅ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਦੱਖਣ ਭਾਰਤ ਵਿਚ [illegible] ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਆਚਾਰਯਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।

---

(੮੨) ਗੀਤਾ— ੬/੪੭, (੮੩) ਗੀਤਾ-੯/੩, (੮੪) ਉਹੀ-੯/੩੦-੩੧ (੮੫)੭/੧੬

(੮੬) ਵਿਚਾਰਾਂ ਲਈ ਵੇਖੋ ਗੀਤਾ, ੮/੧੪, ੧੨/੬-੭, ੯/੩੪, ੯/੨੨, ੭/੧੪, ੧੦/੮-੧੦, ੧੧/੫੫, ੭/੧੭, ੯/੨੯, ੭/੧੮, ੧੨/੧੩-੧੪, ੧੨/੧੫, ੧੨/੧੬, ੧੨/੧੭, ੧੨/੧੮-੧੯, ੧੨/੨੦ ਆਦਿ।

ਦੱਖਣ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਕਾਰਨ

ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਆਪਣਾ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਮਾਰਗ ਵੱਲ ਵਧਦੀ ਰਹੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਦੱਖਣ ਭਾਰਤ ਦੇ ਆਚਾਰੀਆਂ ਦੀ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਣ ਦੇਣ ਹੈ। ਦੱਖਣ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਹ ਅੰਦੋਲਨ ਕਿਉਂ ਹੋਇਆ, ਇਹ ਜਾਣਨ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਤਤਕਾਲੀਨ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਰਖਣਾ ਪਵੇਗਾ।

ਹਰਸ਼ਵਰਧਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਸਮਰਾਟ ਪੈਦਾ ਨਾ ਹੋਇਆ ਜੋ ਸਮੁੱਚੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਇਕ ਸੂਤ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹ ਸਕਦਾ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਦੇਸ਼ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਅਭਾਵ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਫੁੱਟ ਪੈ ਗਈ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਅਤਿਅੰਤ ਚਿੰਤਾ ਜਨਕ ਹੋ ਗਈ। ਆਪਸੀ ਦਵੈਖ, ਕਲਹ ਅਤੇ ਈਰਖਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਆ ਜਾਣ ਨਾਲ ਸਮਾਜਕ ਢਾਂਚਾ ਵੀ ਦਿਨ ਬ ਦਿਨ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਢਹਿਣ ਲਗ ਪਿਆ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਤਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾ ਰਹਿ ਗਿਆ।

ਈਸਾ ਦੀ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਨੌਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ਗੁਪਤ ਸਾਮਰਾਜ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵੈਸ਼ਨਵ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਭਾਗਵਤ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਮਹਾਨ ਯੋਗ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਇਸ ਸੁਨਹਿਰੀ ਯੁਗ ਦੇ ਸਮਾਪਤ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬੋਧਾਂ ਅਤੇ ਜੈਨ-ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲਤਾ ਹੋ ਗਈ। ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਸਮਰਾਟ ਹਰਸ਼ਵਰਧਨ ਨੇ ਭਾਗਵਤ ਧਰਮ ਵਲ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਇਹ ਧਰਮ ਸਾਧਾਰਣ-ਜਿਹਾ ਹੋਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਪਰ ਦੱਖਣ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਣ ਲਈ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਵਸਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਨ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਅਠਵੀਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ੧੧ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੱਕ ਦੱਖਣ ਭਾਰਤ ਹੀ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ। ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦੇ ਫਲ ਸਰੂਪ ਭਗਤੀ ਦੀ ਜੋ ਧਾਰਾ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਹਿਤ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ ਉਹ ਦੱਖਣ ਭਾਰਤ ਦੇ ਆਚਾਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪੁੱਜੀ।

ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਿਨ ਦਿਨ ਘੱਟਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਵੀ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਵਿਚ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਚੋਲ ਅਤੇ ਵਿਜੈ ਨਗਰ ਦੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬਲ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਦੱਖਣ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵੈਸ਼ਨਵ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਪੂਰਨ ਸਹੂਲਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਹਰਸ਼ਵਰਧਨ

ਨੇ ਤਾਂ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਰੂਪ ਨਾਲ ਅਪਣਾਇਆ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਪੁਲਕੇਸ਼ਨ ਦੂਜੇ ਨੇ ਅਸ਼ਵਮੇਧ ਯਗ ਕਰਕੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਧਰਮ ਦੀ ਪੁਨਰ ਸੁਰਜੀਤੀ ਤੇ ਪੂਰਣ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਪੱਲਵ ਵੰਸ਼ੀ ਨਰਸਿੰਘ ਵਰਮਾ ਨੇ ਵੀ ਪੌਰਾਣਿਕ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਮਹਾਂ ਪੱਲਪੁਰਮ ਦੇ ਮੰਦਰਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਵੀ ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਅੱਠਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਦੱਖਣ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਨਾਲ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸ਼ੈਵ ਅਤੇ ਵੈਸ਼ਨਵ ਧਰਮ ਦੇ ਅਚਾਰਜਾਂ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦਾ ਸਖ਼ਤ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸੱਤਾ, ਉਦਾਰਤਾ ਅਤੇ ਦਇਆਲਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ।

ਦੱਖਣ ਦੇ ਵੈਸ਼ਨਵ ਆਲਵਾਰ ਭਗਤ

ਦੱਖਣ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਵੈਸ਼ਨਵ ਆਲਵਾਰ ਭਗਤਾਂ ਨੇ, ਜਿਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਚਾਰ ਪੱਲਵ, ਤਿੰਨ ਚੋਲ ਅਤੇ ਚਾਰ ਪਾਂਡਯ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਦੇਣ ਦਿੱਤੀ। ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਆਲਵਾਰ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਲਗ ਭਗ ਚਾਰ ਹਜ਼ਾਰ ਗੀਤ ਤਾਮਿਲ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿ "ਪ੍ਰਬੰਧਮ" ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੇਦਾਂ ਦੀ ਨਿਆਈਂ ਪੂਜਨੀਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਤਿਉਹਾਰਾਂ, ਧਾਰਮਿਕ ਕਾਰਜਾਂ ਅਤੇ ਪੂਜਾ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਇਕਸੁਰ ਹੋ ਕੇ ਲੋਕ "ਤਿਰੁਵਾਏ ਮੋਲੀ" ਨਾਮਕ ਵੇਗੀ ਪ੍ਰਬੰਧਮ ਨੂੰ ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ "ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਮੁਖਾਰਬਿੰਦ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲੀ ਬਾਣੀ" ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਗੀਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੂੰ ਵਾਸੁਦੇਵ, ਨਾਰਾਇਣ ਆਦਿ ਨਾਮ ਨਾਲ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਿੱਤ, ਅਨੰਤ ਅਤੇ ਅਖੰਡ ਮੰਨ ਕੇ ਭਗਤੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਪਤੀ ਅਰਥਾਤ ਪੂਰਣ ਆਤਮ ਸਮਰਪਣ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਲਵਾਰ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਸਭ ਜਾਤਾਂ ਅਤੇ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਧਾਰਮਿਕ ਭੇਦ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਸਨ ਰਖਦੇ। ਰਾਮ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਵਾਤਸਲ, ਦਾਸ ਅਤੇ ਕਾਂਤਾ ਭਾਵ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਆਤਮ ਸਮਰਪਣ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਭਗਤੀ [illegible] ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਇਸਤ੍ਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਮਧੁਰ ਸੰਬੰਧ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸਮਝਦੇ ਸਨ।

ਇਹਨਾਂ ਬਾਰਾਂ ਆਲਵਾਰ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਸਮਾਚਾਰ ਪੜ੍ਹਨ[੮੭] ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪੁਜਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੇ ਸਾਧਕ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਭਗਤ ਸਨ ਅਤੇ ਈਸਵੀ ਸੰਨ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸਦੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਨੌਵੀਂ ਸਦੀ ਤੱਕ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੈਸ਼ਨਵ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਕੇ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਸੁਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਮਹੱਤਵ-

---

(੮੭) ਵੇਖੋ "ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ ਕੇ ਮੂਲ ਸ੍ਰੋਤ" ਦੁਰਗਾ ਸ਼ੰਕਰ ਮਿਸ਼੍ਰ.

ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਵਿਚੋਂ ਉਹ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਆਲਵਾਰਾਂ ਦੇ ਭਜਨਾਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਵਿਚਿੱਤਰ ਤੀਬਰਤਾ, ਸਮਰਪਣ ਦੀ ਇਕ ਅਨੋਖੀ ਭਾਵਨਾ ਵੀ ਨੂੰ ਲਾਲਸਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਸਹਿਸ੍ਰਨਾਮ ਕੀਰਤਨ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਹੈ।[੮੮] ਇਹ ਗੱਲ ਇਕ ਭਗਤ ਦੀ ਇਸ ਉਕਤੀ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ— ਮੈਂ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਉਨਮਾਦ ਵਿਚ ਨਸ਼ੇ ਵਿਚ ਅੱਖਾਂ ਝਪਕੇ (ਦਿਨ ਰਾਤੀ) ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਭਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਜਦ ਤਕ ਸਾਨੂੰ ਮੋਖ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤਦ ਤੱਕ ਮੈਂ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਸਹਿਸ੍ਰਨਾਮ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੇਰੇ ਹੀ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਉਨਮਾਦ ਵਿਚ ਇਹੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਸੀਂ ਵੀ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਾਂਗੇ।[੮੯]

ਆਲਵਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਸੇਵਕ ਭਾਵ ਦੀ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਪਤੀ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹਨਾਂ ਭਜਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਹ ਲੋਕ ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰਜ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਆਤਮ ਸਿੱਧੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਘੱਟ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਇਕ ਆਲਵਾਰ ਭਗਤ ਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਸਤਰਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੈ— ਹੇ ਭਗਵਾਨ! ਆਪ ਦਾ ਸੇਵਕ ਮੈਂ ਆਪ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਹਾਂ ਅਤੇ ਆਪ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਨੂੰ ਘੁੱਟ ਕੇ ਪਕੜ ਲਿਆ ਹਾਂ ਤਾਂ ਜੋ ਆਪ ਆਪਣੀ ਕਿਰਪਾ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਕੁਰੀਤ ਦਾ ਉਧਾਰ ਕਰ ਦਿਉ।[੯੦]

ਆਲਵਾਰ ਭਗਤਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਨਾਲੋਂ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਕਿਤੇ ਵਧ ਉੱਤਮ ਹੈ। ਇਕ ਆਲਵਾਰ ਭਗਤ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ— ਹੇ ਭਗਵਾਨ! ਵਿਸ਼ਵ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਚਹੁੰ ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨ ਸੀ ਪਰ ਵੇਦ ਦੀ ਉਹ ਸਦਾ ਧਰਮ ਤੋਂ ਭਟਕਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਧਰਮ ਤੋਂ ਭਟਕ ਦਾ ਜਦ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸਾਧਨ ਨਾ ਸੁੱਝਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਇਸ ਉਦਾਹਰਣ ਵਿਚ ਭਗਤ ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਮੋਖ ਦਾ ਰਾਹ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਭਗਤੀ ਨਾਲ ਪੂਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[੯੧]

ਆਲਵਾਰ ਭਗਤਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਕੋਈ ਦੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਵੀ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਰਹੱਸਵਾਦ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਰਹੱਸਵਾਦ ਨਾਲ ਕਾਫੀ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੈ।[੯੨] ਸੂਫੀਆਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ

---

(੮੮) ਹਿਮਨ੍ਹ ਆਫ ਆਲਵਾਰ ਸੈਂਟਸ, ਜੇ. ਐਸ. ਐਮ. ਹੂਪਰ, ਪੰ-੩.
(੮੯) ਉਹੀ ਪੰਨਾ-੩੯,(੯੦) ਉਹੀ-ਪੰ-੪੨,(੯੧) ਉਹੀ-ਪੰਨਾ ੪੩,
(੯੨) ਉਹੀ-ਦੇਖੋ ਭੂਮਿਕਾ

ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਸਰਬਸੰਮਤੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸਰਬੰਸ ਦਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੇ ਲਈ ਉਹਨਾਂ(੯੩) ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਦੇ ਢੰਗ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ-ਪੂਰਣ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਇਸ ਸਰਬੰਸ ਦਾਨ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਉਤੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਆਦਿਕਾਲੀਨ ਸੂਫ਼ੀ ਭਗਤ

ਆਦਿਕਾਲੀਨ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਆਦਿਕਾਲੀਨ ਸੂਫ਼ੀ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਵੀ ਯੋਗ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਜੈਨ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਇਕ ਧਰਮ ਦੀ ਕਾਫ਼ੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਪ੍ਰਬਲਤਾ ਰਹੀ ਤਾਂ ਉਹ ਸੀ ਜੈਨ ਧਰਮ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ~~ਇਸ~~ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਤੀਬਰ ਸੰਘਰਸ਼ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੀ ਜਿੱਤ ਹੋਈ। ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਬਾਬਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸੂਫ਼ੀ ਮਤ ਦਾ ਜੋ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲੱਛਣ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ ਰੱਬ ਦਾ ਸੰਘਰਸ਼ਾਤਮਕ ਰੂਪ ਅਤੇ ਦੋਹਨਾਂ ਸੋਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਅਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੂਫ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਉਪਰ ਇਸ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ।

ਸੈਂਕੜਾਂ ਸਾਲ ਹਿੰਦ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੂਫ਼ੀ ਸੰਤ ਹੋਏ- ਸ਼ਮਸਤਬਰੇਜ਼ ਅਤੇ ਮੰਸੂਰ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਤੋਂ ਨਿਸ਼ਚਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੋਹਾਂ ਵਲੋਂ ਹਿੰਦ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਸੀ। ਜੈਨੀਆਂ ਦੇ ਸਖ਼ਤ ਪਰਹੇਜ਼ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇ ਫਲ ਸਰੂਪ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਵਿਚ ਤੀਬਰ ਸੰਘਰਸ਼ ਚਲਿਆ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸੰਤ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਤਰਕ ਅਤੇ ਆਚਾਰ ਰਾਹੀਂ ਜੈਨੀਆਂ ਦੇ ਦਾਹਵਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਰਾਧਾਰ ਸਾਬਤ ਕਰਕੇ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਦਰਸਾਈ। ਸੰਤ ਸ਼ਮਸਤਬਰੇਜ਼ ਤਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜੈਨੀਆਂ ਨੂੰ ਹਰਾਉਣ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਹੀ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਲਗੇ ਰਹੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ "ਪਰਵਾਨਾ" ਵਿਚ ਜੈਨੀਆਂ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਕ "ਪਰਵਾਨਾ" ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਉਹ ਸਿੱਧ ਕੀਤਿਆਂ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਕਿ ਜੈਨੀਆਂ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ।

ਸੰਤ ਮੰਸੂਰ ਸ਼ੁਰੂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਜੈਨੀ ਸਨ ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਹ ਸੂਫ਼ੀ ਹੋ ਗਏ। ਇਹ ਕੌਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਹੀ ਸੂਫ਼ੀ ਮਤ ਦੀ ਵਧਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸਬੂਤ ਹੈ। ਮੰਸੂਰ ਸ਼ਮਸਤਬਰੇਜ਼ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਨ। ਆਪਣੇ ਇਕ ਪਦ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਲ ਸੰਕੇਤ

---

(੯੩) ਉਹੀ-ਪੰਨਾ ੪੩.

ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੈਨ-ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਪਾਪਮਈ ਦਸ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸਮਬੰਦਰ ਤਾਂ ਮੁਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਭਗਤ ਹੀ ਸਨ ਪਰ ਅੱਪਾਰ ਸੰਤ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਕ ਵੱਡੇ ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਕਵੀ ਵੀ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਦੱਖਣ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਜੈਨ ਧਰਮ ਨੂੰ ਹਰਾਉਣ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਹੱਥ ਹੈ।

ਇਹਨਾਂ ਸੰਤਾਂ ਤੋਂ ਕੁਝ ਚਿਰ ਬਾਅਦ "ਮਣਿਕਵਾਸਗਰ" ਹੋਏ ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ 'ਤਿਰੁਵਾਸਗਮ" ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਜੋ ਕੰਮ ਅੱਪਾਰ ਅਤੇ ਸਮਬੰਦਰ ਨੇ ਜੈਨੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੀਤਾ ਉਹੀ "ਮਣਿਕਵਾਸਗਰ" ਨੇ ਬੋਧੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੀਤਾ।

ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੈਵ ਮਤ ਦੇ ਅਨੁਆਈ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਬੁੱਧ, ਜੈਨ ਆਦਿ ਧਰਮਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾਉਣ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਲਾਇਆ ਅਤੇ ਉਹ ਸਫ਼ਲ ਵੀ ਰਹੇ। ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਜੈਨ ਧਰਮ ਆਸਤਕਵਾਦੀ ਨਹੀਂ, ਭਗਤੀਵਾਦੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹਾਰ ਦੇਣੀ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਨਾ ਸੀ, ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਕਰਨੀ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨਾ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨੀ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੱਖਣ ਦੇ ਸ਼ੈਵ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਕਰਕੇ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ।

ਇੰਜ ਜਿਥੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਦੱਖਣ ਦੇ ਵੈਸ਼ਣਵ ਆਲਵਾਰ ਭਗਤਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ੈਵ ਆਡਿਆਰ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਜੈਨ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ, ਉਥੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਹੀ ਕੰਮ ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਨੇ ਵੀ ਕੀਤਾ।

ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਦਾ ਅਦ੍ਵੈਤਵਾਦ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਤੋਂ ਉਪਜੇ ਚਾਰ ਪ੍ਰਬਲ ਭਗਤੀ-ਸੰਪ੍ਰਦਾ

ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਨੇ ਅਦ੍ਵੈਤਵਾਦ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਮ, ਜੀਵ ਅਤੇ ਜਗਤ ਵੱਖ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਕੋ ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਹਨ। ਦੂਜੇ, ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਹੈ 'ਬ੍ਰਹਮ ਸਤਯੰਮ ਜਗਤ ਮਿਥਿਆ" ਅਰਥਾਤ ਬ੍ਰਹਮ ਸਤਯ ਹੈ ਪਰ ਜਗਤ ਮਿਥਿਆ ਹੈ, ਮਾਇਆ ਹੈ। ਬਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਕੋਲ ਪਾਸ ਸ਼ੰਕਰ ਦੇ ਇਸ ਅਦ੍ਵੈਤਵਾਦ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਈ। ਅਦਵੈਤਵਾਦ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਮਾਇਆਵਾਦ ਦਾ ਵੀ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਜੀਵ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਏਕਤਾ ਦਰਸਾਈ ਗਈ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਭਗਤੀ ਲਈ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਭਗਤੀ ਲਈ ਦੋ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੰਨੀ ਗਈ, ਜੀਵ ਅਤੇ ਭਗਵਾਨ ਦੀ।

ਪਰਮ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹਨ। ਅਰਥਾਤ ਈਸ਼ਵਰ ਇਕ ਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਸੂਖਮ ਚਿਤ ਤੋਂ ਹੀ ਸਥੂਲ ਚਿਤ (ਅਨੇਕ ਜੀਵ) ਅਤੇ ਸਥੂਲ ਅਚਿਤ(ਜਗਤ) ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋਈ। ਰਾਮਾਨੁਜ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਤਮਾ ਸਰੀਰ ਦਾ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਕਰਦੀ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਈਸ਼ਵਰ ਚਿਤ (ਜੀਵ) ਅਤੇ ਅਚਿਤ(ਜਗਤ) ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਬੰਧ-ਕਰਤਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਜੀਵ ਅਤੇ ਜਗਤ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ (ਈਸ਼ਵਰ) ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ (ਜੀਵ ਅਤੇ ਜਗਤ) ਵੱਖ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ, ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਏਕਤਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ (ਜੀਵ ਅਤੇ ਜਗਤ) ਨਾਲ ਸੰਯੁਕਤ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਏਕਤਾ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਚਿਤ ਅਚਿਤ ਦੁਆਰਾ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਅਦ੍ਵੈਤ ਦੇ ਕਾਰਨ ਰਾਮਾਨੁਜ ਦੇ ਮਤ ਦਾ ਨਾਮ "ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟਾਦ੍ਵੈਤ" ਜਾਂ "ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ-ਅਦ੍ਵੈਤ" ਪਿਆ।

ਸ਼ੰਕਰ ਅਤੇ ਰਾਮਾਨੁਜ ਦੋਹਾਂ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਦੋ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਹਨ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਇਸ ਮਤ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਸਾਨੂੰ ਦੋਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬ੍ਰਹਮ ਸੂਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੰਕਰ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਵਿਆਖਿਆ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ। ਰਾਮਾਨੁਜ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵੇਦਾਂਤ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਾਦ ਵਿਚ ਰਚੇ ਗਏ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੇ ਸਗੁਣ-ਸਾਧਕ ਅੰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਸਗੁਣ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦੀ ਸੱਤਾ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਰਾਮਾਨੁਜ ਅਨੁਸਾਰ ਸਗੁਣ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਗਤ ਵਿਚ ਨਿਰਗੁਣ ਵਸਤੂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।

ਰਾਮਾਨੁਜ ਨੇ ਜੀਵ ਅਤੇ ਜਗਤ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਆਤਮਾ ਦੀ ਉਪਮਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਆਤਮਾ ਆਪਣੇ ਕਾਬੂ ਵਿੱਚ ਰਖਦੀ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਗਤ ਅਤੇ ਜੀਵ ਰੂਪੀ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਰੂਪੀ ਆਤਮਾ ਆਪਣੇ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਵਿਚ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਰਾਮਾਨੁਜ ਦਾ ਈਸ਼ਵਰ ਪਰਮ ਦਯਾਲੂ ਹੈ ਥੀਇਜ਼ਮ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਥੀਇਜ਼ਮ ਜਾਂ ਈਸ਼ਵਰਵਾਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸਦੇ ਈਸ਼ਵਰ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਜਗਤ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਵੀ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਰੇ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਜਿਸ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਤੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਜੋ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਲਈ ਜਗਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ। ਰਾਮਾਨੁਜ ਨੇ ਵੀ ਈਸ਼ਵਰ ਵਿਚ ਇਹ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਮੰਨੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਈਸ਼ਵਰ ਅਸੀਮਿਤ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਹੈ। ਆਮ ਲੋਕ ਵੀ ਰਾਮਾਨੁਜ ਦੇ ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਸਰੂਪ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਦੇ ਪਾਤਰ ਬਣ ਕੇ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ

ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸ਼ੰਕਰ ਦੀ ਸੋਚਣ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਕਠਿਨ ਹੈ। ਉਹ ਸਭ ਦੇ ਵਸ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸ਼ੰਕਰ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਾਧਨ ਮੰਨਦਾ ਸੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸ਼ਮ, ਦਮ, ਤਪ, [illegible], ਕਰਤ ਆਦਿ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਰਾਮਾਨੁਜ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਘਟਿਆ ਹੈ। ਰਾਮਾਨੁਜ ਦਾ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਸਭ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿਚ [illegible] ਸਕਦਾ ਦਾ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਰਾਮਾਨੁਜ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵ ਅਤੇ ਈਸ਼ਵਰ ਇਕ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਜੋ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਭੇਦ [illegible] ਹੈ [illegible] ਦਾ [illegible] ਹੈ ਕਿ ਅਤੇ [illegible] ਵਿਚ [illegible] ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ [illegible] ਵਿਚ [illegible] ਹੈ। ਉਹ [illegible] ਦਾ [illegible] ਹੈ। ਜਿਥੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹੋਂਦ [illegible] ਹੈ, [illegible] ਦੇ ਜਿਸ [illegible] ਉਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਅਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਆਤਮਾ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹਸਤੀ ਈਸ਼ਵਰ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ।

ਸ਼ੰਕਰ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਇਕ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਹੈ। [illegible] ਇਸ ਦੇ [illegible] ਹੈ ਅਤੇ ਜੀਵ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਕੇਵਲ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਰਾਮਾਨੁਜ ਆਤਮ [illegible] ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ। ਸਗੋਂ ਰਾਮਾਨੁਜ ਅਨੁਸਾਰ ਆਤਮਾ ਹੋਂਦ ਕਾਇਮ ਰਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਰਹ ਸਦੀਵੀ [illegible] ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਤੋਂ ਆਨੰਦ ਮਾਣ ਸਕੇ।

ਰਾਮਾਨੁਜ ਅਨੁਸਾਰ [illegible] ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਈਸ਼ਵਰ ਹੈ। ਅਵਿਦਿਆ ਜਾਂ ਅਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਰਾਹੀਂ ਸੰਭਵ ਸਿਰਫ [illegible] ਨਹੀਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸ਼ੰਕਰ ਦੇ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਸਗੋਂ ਈਸ਼ਵਰ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ [illegible] ਦੀ [illegible] ਅਤੇ ਜੀਵ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਾਮਾਨੁਜ ਅਨੁਸਾਰ [illegible] ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਕੇਵਲ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਰਾਮਾਨੁਜ ਦਾ ਬ੍ਰਹਮ ਸ਼ੰਕਰ ਦੇ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਸਗੁਣ ਹੈ। ਜੋ [illegible] ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਤੋਂ ਅਸੀਂ [illegible] ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ [illegible] ਰਾਮਾਨੁਜ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਤ ਸ੍ਰੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਦੇ ਰਸਤੇ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਰਾਮਾਨੁਜ ਵੀ ਹੀ ਕਈ ਸਦੀਆਂ [illegible] ਦੇ ਸਮਾਜ ਦੇ [illegible] ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਤੇ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਦੇ ਅਗਿਆਨ, ਮਿਥਿਆਵਾਦ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਜੋ ਸੋਚਣ ਢੰਗ ਪਰ [illegible] ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਰਾਮਾਨੁਜ ਦਾ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਅਦਵੈਤ[੨੪] ਸ਼ੰਕਰ ਦੇ ਅਦਵੈਤਵਾਦ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਸੇ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਅਧਿਐਨ

---

(੨੪) ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਮੂਲ ਸ੍ਰੋਤ— [illegible] ਸ਼ੰਕਰ [illegible], ਪੰਨਾ- ੧੦੦-੧

ਨੂੰ ਮਿਥਿਆ ਸਮਝ ਕੇ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰ ਭਗਵਤ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਮੋਖ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੂੰ ਸਰਵੋਤਮ ਤੱਤ ਸਮਝ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ ਵਾਲੇ "ਦਵੈਤ ਸੰਪ੍ਰਦਾ" ਨਾਮਕ ਇਕ ਨਵੀਨ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਦੇ ਪ੍ਰਵਰਤਕ ਸਨ ਮਧਵਾਚਾਰੀਆ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿ ਅਨੰਦਤੀਰਥ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

<u>ਮਧਵਾਚਾਰੀਆ (ਦਵੈਤਵਾਦੀ ਬ੍ਰਹਮ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਦੇ ਪ੍ਰਵਰਤਕ)</u>

ਰਾਮਾਨੁਜ ਦੇ ਸ੍ਰੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਗਤੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਸੰਪ੍ਰਦਾ "ਦਵੈਤ ਸੰਪ੍ਰਦਾ" ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ। ਜਿਸ ਦੇ ਪ੍ਰਵਰਤਕ ਸਨ ਮਧਵਾਚਾਰੀਆ। ਮਧਵਾਚਾਰੀਆ ਨੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸ਼ੰਕਰ ਦੇ ਅਦਵੈਤ ਮਤ ਦਾ ਹੀ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਰਾਮਾਨੁਜ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟਾਦਵੈਤ ਦਾ ਵੀ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਮਦ ਭਾਗਵਤ ਅਤੇ ਪੰਚਰਾਤ੍ਰ ਸੰਹਿਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਦਵੈਤਮਤ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ।

ਮਧਵਾਚਾਰੀਆ ਦੇ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਭੇਦ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸੁਭਾਵਕ ਅਤੇ ਚਿਰ ਸਥਾਈ ਹੈ। ਭੇਦ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਤਾਂ ਜਗਤ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਚਲਣਾ ਹੀ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਮਧਵ ਮਤ ਵਿਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਜਗਤ ਵਿਚ ਭੇਦ ਹੀ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਫਿਰ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰਾਂ ਦਾ ਲੋਪ ਹੀ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਲਈ ਅਦਵੈਤ-ਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪਾਪ ਪੁੰਨ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਅਗਿਆਨ ਵਿਚ ਭੇਦ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਹੀ ਪਵੇਗਾ। ਮਧਵ ਮਤ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪੰਜ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਭੇਦਾਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:—

(੧) <u>ਈਸ਼ਵਰ ਅਤੇ ਜੀਵ ਭੇਦ:—</u>

ਅਰਥਾਤ ਜੀਵ ਈਸ਼ਵਰ ਤੋਂ ਅਤੇ ਈਸ਼ਵਰ ਜੀਵ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਈਸ਼ਵਰ ਸਰਬ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਹੈ ਅਤੇ ਜੀਵ ਤੁੱਛ ਸ਼ਕਤੀ ਵਾਲਾ ਹੈ।

(੨) <u>ਈਸ਼ਵਰ ਅਤੇ ਜੜ੍ਹ ਜਗਤ ਭੇਦ:—</u>

ਜੜ੍ਹ ਈਸ਼ਵਰ ਤੋਂ ਅਤੇ ਈਸ਼ਵਰ ਜੜ੍ਹ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਈਸ਼ਵਰ ਚੇਤਨ ਅਤੇ ਜਗਤ ਜੜ੍ਹ ਹੈ, ਪਹਿਲਾ ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਹੈ, ਦੂਜਾ ਸਿਰਜਣਾ ਹੈ।

(੩) ਜੀਵ ਅਤੇ ਜੜ੍ਹ ਜਗਤ ਭੇਦ।—

ਜੀਵ ਜੜ੍ਹ ਤੋਂ ਅਤੇ ਜੜ੍ਹ ਜੀਵ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜੀਵ ਚੇਤੰਨ ਅਤੇ ਜਗਤ ਜੜ੍ਹ ਹੈ।

(੪) ਜੀਵ ਜੀਵ ਭੇਦ।—

ਇਕ ਜੀਵ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਜੀਵ ਵਿਚ ਵੀ ਭੇਦ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਅਨੇਕਾਂ ਜੀਵ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਵਿਚ ਭੇਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(੫) ਜੜ੍ਹ ਜੜ੍ਹ ਭੇਦ।—

ਇਕ ਜੜ੍ਹ ਦੂਸਰੀ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਪੱਥਰ ਅਤੇ ਲੋਹੇ ਵਿਚ ਵੀ ਭੇਦ ਹੈ।

ਮਾਧਵ ਨੇ ਦੋ ਮੂਲ ਤੱਤ ਮੰਨੇ ਹਨ— ਸੁਤੰਤਰ ਅਤੇ ਪਰਤੰਤਰ। ਜੀਵ ਅਤੇ ਜੜ੍ਹ ਜਗਤ ਪਰਤੰਤਰ ਹਨ ਅਤੇ ਭਗਵਾਨ ਸੁਤੰਤਰ ਹੈ।

ਮਾਧਵ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਮਿਥਿਆ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਤਾਂ ਸਗੁਣ ਹੈ ਜੋ ਅਨੰਤ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੂੰ ਇਸ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਹੀ ਉਤਪਤੀ, ਪਾਲਣਾ, ਸਥਿਤੀ, ਸੰਘਾਰ, ਬੰਧਨ ਅਤੇ ਮੋਖ ਆਦਿ ਦੇ ਕਰਤਾ ਹਨ।

ਮਾਧਵ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੇ ਅਵਤਾਰ ਪੂਰਨ ਹਨ। ਅਵਤਾਰ ਅਤੇ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸ੍ਰੀ ਮਦ ਭਾਗਵਤ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਹੀ ਪੂਰਨ ਅਵਤਾਰ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸਭ ਨੂੰ ਅੰਸ਼-ਅਵਤਾਰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਮਾਧਵਾਚਾਰੀਆ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਭ ਅਵਤਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਅਵਤਾਰ ਮੰਨਣੇ ਨਾਲ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਦਿਖਾਉਣਾ ਚਾਹਿਆ ਹੈ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਵਤਾਰ ਨੂੰ ਅਧਾਰ ਮੰਨ ਕੇ ਭਗਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਲਕਸ਼ਮੀ ਮਾਧਵ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰੀ ਦੀ ਮਾਇਆ ਰੂਪੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਮਤਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲਿਆ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਮਾਧਵ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਲਕਸ਼ਮੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰਹਿੰਦੀ ਹੋਈ ਵੀ ਦੂਜਿਆਂ ਤੋਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮਾ, ਰੁਦਰ ਆਦਿ ਤਾਂ ਨਾਸ਼ਮਾਨ ਹਨ ਪਰ ਲਕਸ਼ਮੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਲਕਸ਼ਮੀ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸ੍ਰੀ ਹਰੀ ਚਹੁੰ-ਮੂੰਹੇਂ ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ

ਜਗਤ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਵੀ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸਭ ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲਕਸ਼ਮੀ ਹੀ ਮੁਕਤ ਅਤੇ ਅਮੁਕਤ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿਰਜਨਾ ਦੇ ਸਮੇਂ ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਲਕਸ਼ਮੀ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਹਰੀ ਦੀ ਕਿਰਪਾ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਮਧਵ ਦੀ ਲਕਸ਼ਮੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਰਾਮਾਨੁਜ ਵਾਂਗ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਤੇ ਹੀ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਰਾਧ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਹੀ ਸਨ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਅਵਤਾਰਾਂ ਵਿਚ ਰਾਮ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਵੀ ਲਿਆ ਹੈ ਪਰ ਗੋਪਾਲ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਦਾ ਮਧਵ ਨੇ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮਾਧਵਾਚਾਰੀਆ ਦੇ ਦਵੈਤਵਾਦ ਦਾ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੀ ਦਵੈਤਵਾਦ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਭਗਵਾਨ ਅਤੇ ਭਗਤ ਦਾ ਭੇਦ ਬੋਧ ਹੋਣਾ ਹੀ ਭਗਤੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸ਼ਰਤ ਹੈ। ਮਧਵ ਦੇ ਦਵੈਤਵਾਦ ਵਿਚ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਲਈ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਕਹਿਣ ਵਿਚ ਅਤਿਕਥਨੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਮਧਵ ਦੇ ਦਵੈਤ-ਵਾਦ ਨੇ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਹੱਲਾਸ਼ੇਰੀ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਸ਼ੰਕਰ ਦੇ ਅਦਵੈਤ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਮਧਵਾਚਾਰੀਆ ਨੇ ਈਸ਼ਵਰ ਪਰਮ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਮਧਵ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਗਿਣਤੀ ਕੰਨੜ, ਬੰਗਾਲੀ, ਮਿਸ਼ਰ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਘਾਟ ਵਿਚ ਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦਵੈਤ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਦੇ ਗਿਆਰਾਂ ਮਠਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅੱਠ ਮਠ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਹੀ ਹਨ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਬਾਕੀ ਬਾਹਿਰਲੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਬਿਲਕੁਲ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਮਧਵਾਚਾਰੀਆ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ।

ਨਿੰਮਬਾਰਕਾਚਾਰੀਆ (ਭੇਦ ਅਭੇਦ ਜਾਂ ਦਵੈਤ ਅਦਵੈਤਵਾਦੀ ਸਨਕਾਦਿ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਦੇ ਪ੍ਰਵਰਤਕ)

ਨਿੰਮਬਾਰਕ ਦਾ ਮਤ "ਭੇਦਾ ਭੇਦ" (ਭੇਦ-ਅਭੇਦ) ਜਾਂ "ਦਵੈਤਾਦਵੈਤ" (ਦਵੈਤ-ਅਦਵੈਤ) ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵ ਜਗਤ ਦਾ ਵਿਆਪਾਰ ਅਤੇ ਹੋਂਦ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਇੱਛਾ ਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਅਵਸਥਾ ਭੇਦ ਨਾਲ ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਭਿੰਨ ਵੀ। "ਦਸ਼ਸ਼ਲੋਕੀ" ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਚ ਨਿੰਮਬਾਰਕ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਹਰੀ ਵਿਆਸ ਦੇਵ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੀਵ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚ ਅਭੇਦ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਵਿਆਪਾਰ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਅਵਤਾਰ ਅਤੇ ਅਵਤਾਰੀ ਜਾਂ ਗੁਣ ਅਤੇ ਗੁਣੀ ਵਿਚ ਅਭੇਦ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ

ਵੀ ਭੇਦ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੀਵ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚ ਦੁਇਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਏ ਹਨ।

ਨਿੰਬਾਰਕ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਜਗਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਮਕੜੀ ਦੇ ਜਾਲੇ ਵਾਂਗ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਈਸ਼ਵਰ ਤੋਂ ਹੀ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਨਿੰਬਾਰਕ ਮਤ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਹੀ ਪਰਬ੍ਰਹਮ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੀਵ ਪ੍ਰਪੱਤੀ ਰਾਹੀਂ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਦਾ ਪਾਤਰ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਭਗਵਤ ਕਿਰਪਾ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਆਤਮਾ ਦੇ ਅੰਦਰ ਭਗਤੀ ਭਾਵ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਨਿੰਬਾਰਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਰਾਧਾ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਉਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਮਤ ਵਿਚ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਪਾਸਦੇਵ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਮਹੱਤਾ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਧਾ ਦੀ ਵੀ। ਰਾਧਾ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਾਧਾ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਿੰਬਾਰਕ ਅਨੁਸਾਰ ਸ੍ਰੀ ਰਾਧਾ ਦਾ ਸਰੂਪ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਰਬਾਂਗਸੁੰਦਰ ਹਨ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਧਾ ਵੀ ਸਰਬਾਂਗਸੁੰਦਰੀ ਹੈ। ਰਾਧਾ ਵ੍ਰਿੰਦਾਵਨ ਦੀ ਸੁਆਮਨੀ ਹੈ, ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਖੀਆਂ ਉਸ ਦੀ ਸੇਵਾ ਲਈ ਹਾਜ਼ਰ ਹਨ, ਉਹ ਸਭ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਪੂਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੈ।[੬੪]

ਇਹ ਕਹਿਣ ਵਿਚ ਅਤਿਕਥਨੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਰਾਧਾ-ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਭਗਤੀ ਦਾ ਸ੍ਰੀ ਗਣੇਸ਼ ਅਤੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਨਿੰਬਾਰਕ ਦੇ ਹੀ ਸਿਰ ਹੈ। ਨਿੰਬਾਰਕ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਖਣ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਮਾਨੁਜ ਅਤੇ ਮਧਵ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਹੀ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੇਂਦਰ ਦੱਖਣ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਹੀ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਪਰ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨਿੰਬਾਰਕ ਨੇ ਹੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦੱਖਣ ਭਾਰਤ ਦੀ ਥਾਂ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਚੁਣਿਆ। ਨਿੰਬਾਰਕ ਦੇ ਮਤ ਤੋਂ ਹੀ ਰਾਧਾਵਲਭੀ ਅਤੇ ਹਰੀਦਾਸੀ ਮਤਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋਈ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚ ਰਾਧਾ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹਰੀ ਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਵ੍ਰਿੰਦਾਬਨ ਵਿਚ ਸਖੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਗੋਪੀ ਭਾਵ ਦੀ ਭਗਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਨਿੰਬਾਰਕ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਤੇਲੰਗ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਥੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਤ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਮੁਖ ਕੇਂਦਰ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਵ੍ਰਿੰਦਾਬਨ ਹੀ ਰਿਹਾ।

---

(੬੪) ਦੇਖੋ- ਦਸ਼ ਸ਼ਲੋਕੀ ਸ਼ਲੋਕ ੫.

ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਸੁਆਮੀ (ਸ਼੍ਰੀਧਰ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਦੇ ਪ੍ਰਵਰਤਕ)

ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਸੁਆਮੀ ਦੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚੋਂ "ਸਰਵਦਰਸ਼ਨ ਸੰਗ੍ਰਹਿ" ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। "ਸਰਵਦਰਸ਼ਨ ਸੰਗ੍ਰਹਿ" ਉਤੇ ਸ਼੍ਰੀਧਰ ਦੀ ਲਿਖੀ ਟੀਕਾ ਮੁਤਾਬਕ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਰੂਪ ਦਾ ਕੁਝ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਨ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਈਸ਼ਵਰ, ਸਚਿਦਾਨੰਦ ਸਰੂਪ ਹੈ। ਅਵਿਦਿਆ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਸੁਆਮੀ ਨੇ ਇਸੇ ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਹੀ ਸਤ, ਚਿਤ, ਨਿਤ, ਪੂਰਣ ਆਨੰਦ-ਮਈ ਨਰਸਿੰਘ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੀਵ ਆਪਣੀ ਅਵਿਦਿਆ ਕਰਕੇ ਦੁਖਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਇਉਂ ਈਸ਼ਵਰ ਅਤੇ ਜੀਵ ਵਿਚ ਅਣਬਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਮਤ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਕੁਝ ਕੀਤਾਂ ਵਿਚ ਮਧਵਾਚਾਰੀਆ ਦੇ ਦਵੈਤਵਾਦ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ਰ ਨੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਸੁਆਮੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਸੁਆਮੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਬ੍ਰਹਮ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੋਈ ਕਿ ਉਹ ਅਦ੍ਵੈਤ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਕਿ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਵੇ ਆਪ ਹੀ ਹੈ। ਚਿੰਗਾੜੀ ਦੇ ਅਗੋਂ ਜੀਵ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਏ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਲ ਰਹੀ ਅਗਨੀ ਵਿਚੋਂ ਚਿੰਗਾੜੀਆਂ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਬ੍ਰਹਮ ਨੇ ਆਪਣੀ ਅਨੰਤ ਸ਼ਕਤੀ ਮੁਤਾਬਕ ਅਵਿਦਿਆ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਆਨੰਦ ਨੂੰ ਉਤਪੰਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਜੀਵ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ। ਭਾਰਤੀ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ਰ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਵੇਂ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਸੁਆਮੀ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਉਹੀ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਵੱਲਭਾਚਾਰੀਆ ਦਾ ਹੈ ਪਰ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਜੀ. ਐਚ. ਭਟ ਵੱਲਭ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਸੁਆਮੀ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਸੁਆਮੀ ਅਤੇ ਵੱਲਭਾਚਾਰੀਆ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪੱਧਰ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।(੯੬)

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਵੇਚਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਹ ਗੱਲ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹਨਾਂ ਚਾਰ ਭਗਤੀ ਦੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵਰਤਕਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਥੋੜਾ ਬਹੁਤ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਭਿੰਨ ਭੇਦ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਲ ਕਈਆਂ ਗੱਲਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਵੀ ਹਨ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਸਾਰੇ ਹੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਸ਼ੰਕਰ ਦੇ ਅਦ੍ਵੈਤਵਾਦ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਹਨ। ਦਵੈਤ ਨੂੰ ਇਸ

---

(੯੬) ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲੇਖ 'ਕੀ ਭਟ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਸੁਆਮੀ ਸੰਪ੍ਰ. ਵੱਲਭਾਚਾਰੀਆ' ਅਰਥਾਤ ਓਰੀਐਂਟਲ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਮਿਸ਼੍ਰਾ, ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ "ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ ਦੇ ਮੂਲ ਸ੍ਰੋਤ" ਦੇ ਪੰਨਾ ੧੭੦ ਉਤੇ ਇਸ ਦੇ ਲੇਖਕ ਡਾਕਟਰ ਸ਼ੁਕਰ ਮਿਸ਼੍ਰ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਲੋਕ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਅਤੇ ਜੀਵ ਦੋ ਵਖ ਵਖ ਤੱਤ ਹਨ। ਜਿਹਨਾਂ ਦੇ ਵਖ ਵਖ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਹੀ ਭਗਤੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਜੀਵਾਂ ਇਕ ਹੀ ਹੋਣ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਦ੍ਵੈਤਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ, ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਲੋੜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਕਿਸ ਨੇ ਕਰਨੀ ਹੋਈ। ਦੂਜੇ, ਜਗਤ ਨੂੰ ਮਿਥਿਆ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਸਗੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸਤਯ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਸਾਜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਜਗਤ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਲੀਲਾ ਮਾਤ੍ਰ ਹੈ। ਤੀਜੇ, ਇਹਨਾਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਮਤ ਦਾ [illegible] ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤ ਮਤ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਕਰਨ ਲਈ ਪੁਰਾਤਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਉਤੇ ਭਾਸ਼ [illegible] ਲਿਖ ਕੇ [illegible] ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਅਰਥਾਤ [illegible] ਸਮੇਂ ਤਾਂ ਜੋ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ [illegible] ਆਪਣੇ ਮਤ ਦਾ ਤਰਕ-ਪੂਰਣ ਵਿਵੇਚਨ ਕਰਨ ਲਗ ਹੀ ਗਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ [illegible] ਹੀ ਅਰੰਭ ਵਲ ਨੂੰ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਸ੍ਰੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਈ [illegible] ਦੀ ਪਰਿਵਰਤਨ [illegible] ਆਧਾਰਿਤ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਸ਼ਰਣਾਗਤੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰਪੱਤੀ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਸੀ। [illegible] ਦੇ ਸਨਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ-ਲਖਣਾ ਦਾ ਮੁਖ ਆਧਾਰ [illegible] ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ [illegible], ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਮਹਾਂ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਉਪਾਸਨਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣਾਂ ਦੀ ਗੋਪਾਲ ਉਪਾਸਨਾ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ। ਏਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਉਪਾਸਨਾ ਨੂੰ ਅਧਾਰ ਬਣਾ ਰਾਮਾਨੁਜਾਚਾਰੀਆ ਅਤੇ ਚੈਤੰਨਯ ਮਹਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਨੇ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ [illegible] ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਇਕ [illegible] ਧਾਰੀ ਵਲ ਮੋੜ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਕਈ ਨਵੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਉਤੇ ਪਿਆ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰੇਮਾ [illegible] ਭਗਤੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਕਰਕੇ ਰਾਮ ਉਪਾਸਨਾ ਦੀਆਂ ਸਰਲ ਧਾਰਾਵਾਂ ਵਹਿ ਤੁਰੀਆਂ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਲਭ ਅਤੇ ਚੈਤੰਨਯ ਮਹਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਰੂਪ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋਏ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਧਾਰਾਵਾਂ ਦੇ ਭਗਤ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਜਨਤਾ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਭਗਤੀ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ।

ਨਾਮਦੇਵ ਬਾਰੇ ਇਹ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਆਚਾਰਜਾਂ ਸੰਬੰਧੀ [illegible] ਸਾਡੀ ਵਿਚਾਰ ਅਧੂਰੀ ਰਹਿ ਜਾਵੇਗੀ ਜੇ ਅਸੀਂ ਇਥੇ ਵਾਰਕਰੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਵਰਤਕ ਗਿਆਨੇਸ਼ਵਰ ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਜਿਹੀ ਚਰਚਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ।

ਵਾਰਕਰੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਵਰਤਕ ਗਿਆਨੇਸ਼ਵਰ

ਵਾਰਕਰੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਦਾ ਨਾਮ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ— 'ਵਾਰੀ' ਅਤੇ 'ਕਰੀ'। ਵਾਰੀ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਯਾਤਰਾ ਅਤੇ ਕਰੀ ਦਾ ਅਰਥ 'ਕਰਨ ਵਾਲਾ'। ਸੋ ਵਾਰਕਰੀ ਦਾ ਅਰਥ

ਹੋਇਆ ਅਵਤਾਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਚ ਆਮ ਕਰਕੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਤੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਵਾਰਕਰੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਪੰਢਰਪੁਰ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਸ੍ਰੀ ਵਿਠੋਲ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਦਾ ਉਪਾਸਕ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰ ਸਾਲ ਅਤੇ ਹਰ ਪੂਰਨ ਏਕਾਦਸ਼ੀ ਨੂੰ ਨੇਮ ਨਾਲ ਪੰਢਰਪੁਰ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰ ਉਸ ਮੂਰਤੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਯਾਤਰਾ ਹਰੇਕ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਏਕਾਦਸ਼ੀ ਨੂੰ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯਾਤਰਾ ਨੂੰ 'ਵਾਰੀ' ਕਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਇਸ ਪਵਿੱਤਰ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ 'ਵਾਰਕਰੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਤੋਂ ਹੀ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਦਾ ਨਾਮ ਵਾਰਕਰੀ ਪਿਆ ਹੈ। ਵਾਰਕਰੀ ਹਰ ਸਾਲ ਪੰਢਰਪੁਰ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਸ ਪੰਢਰਪੁਰ ਨਗਰੀ ਭੀਮਾ ਨਦੀ ਕਿਨਾਰੇ ਤੇ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਉਪਰ ਮੰਦਰ ਵਿਠਲ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਰੁਕਮਣੀ ਦੇਵੀ ਦੀ ਵੀ ਮੂਰਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਰੁਖੁਮਾਈ' ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਵਿਠਲ ਸ੍ਰੀ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਬਾਲ-ਰੂਪ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਾਰਕਰੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਅਦ੍ਵੈਤ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਅਦ੍ਵੈਤ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਦਾ ਪਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਭਗਤੀ ਅਦ੍ਵੈਤ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੀ ਸਥ ਤੋਂ ਉਠੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਪ੍ਰੇਮ ਸਰੂਪ ਹਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਹੀ ਜਗਤ ਕੇ ਮਾਨਵ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਹੈ ਅਨੇਕ ਹੋਣਾ। ਭਗਵਾਨ ਜੀਵ ਦੇ ਨਾਲ ਉਹੋ ਜਹੇ ਅਨੇਕ ਆਕਾਰ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਮਾਂ ਬਾਲਕ ਦੇ ਨਾਲ ਅਨੇਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪੰਥ ਦੀ ਭਗਤੀ ਦਾ ਸਰੂਪ ਮਧੁਰ ਭਗਤੀ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਿਰਾਕਾਰ, ਨਿਰਗੁਣ ਅਤੇ ਨਿਰਾਧਾਰ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਸਗੁਣ ਅਤੇ ਸਾਕਾਰ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ — ਅਜਿਹਾ ਇਸ ਪੰਥ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ। ਨਿਰਗੁਣ ਤੇ ਸਗੁਣ ਵਿਚ ਪਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਹ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪੂਰਕ ਹਨ। ਇਥੇ ਸਾਕਾਰ ਸਾਧਕਾਂ ਦੇ ਲਈ ਸਗੁਣ ਪੂਜਾ ਜਾਂ ਭਗਤੀ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਹੈ ਅਤੇ ਗਿਆਨੀਆਂ ਦੇ ਲਈ ਨਿਰਗੁਣ ਭਗਤੀ ਹੀ ਠੀਕ ਰਹੀ ਹੈ।

ਵਾਰਕਰੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸ ਪੰਥ ਦਾ ਆਰਾਧ੍ਯ ਦੇਵ ਸ੍ਰੀ ਵਿਠਲ ਹੈ ਅਤੇ ਤੀਰਥ ਪੰਢਰਪੁਰ ਹੈ। ਗਲੇ ਵਿਚ ਤੁਲਸੀ ਦੀ ਮਾਲਾ, ਜੋ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਿਯ ਹੈ, ਹੱਥ ਵਿਚ ਝੰਡਾ (ਪਤਾਕਾ), ਅਤੇ ਇਹ ਬਾਹਰਲੇ ਵਾਰਕਰੀਆਂ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹਨ, 'ਰਾਮ-ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਹਰਿ' ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਮੰਤਰ ਹੈ ਪਰ 'ਰਾਮ-ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਹਰਿ ਵਿਠਲ ਕੇਸ਼ਵ' ਉਸ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੰਤਰ ਦੇ ਸਰੂਪ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਕੱਟੜਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਕਤ ਮੰਤਰ ਵਿਚ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਜੋੜੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪੰਥ ਵਿਚ ਸੰਕੀਰਨਤਾ ਦੇ ਥਾਂਵੇਂ ਤੇ ਮੁਕਤੀ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਹੈ। ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ ਇਸ ਦੀ ਨੀਂਹ ਹੈ। ਨਾਮ ਕੀਰਤਨ ਆਦਿ ਨੂੰ ਹੀ ਸਭ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਅਤੇ ਸਹਿਲ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਮ ਵਿਚ 'ਜੈ ਜੈ ਰਾਮਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਹਰਿ'

'ਪੁੰਡਲੀਕ ਵਰਦ ਹਰਿ ਵਿਠਲ' ਆਦਿ ਬੋਲਾਂ ਨੂੰ ਉਚੀ ਸੁਰ ਨਾਲ ਉਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੀਰਤਨ, ਭਜਨ, ਭਗਤ ਅਤੇ ਨਾਮ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਿਯਮ ਹੈ। ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਹਰਿ ਦੇ ਸਗੁਣ ਚਰਿਤ੍ਰਾਂ ਦਾ ਬਖਾਨ ਜਾਂ ਗੁਣਗਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਨਾਚਣਾਂ ਅਤੇ ਤਾਲਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰੋਚਕ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਹੈ। ਵਾਰਕਰੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਗ੍ਰਿਹਸਤ [illegible] ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਵਾਰਕਰੀ ਆਪਣੇ ਵਰਣ ਅਤੇ ਆਸ਼੍ਰਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਰਣ ਅਤੇ ਆਸ਼੍ਰਮ ਵਿਵਸਥਾ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਕੋਈ ਰੁਕਾਵਟ ਨਹੀਂ ਹੈ। [illegible] ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਵਰਣ ਜਾਂ ਜਾਤ ਦੀ ਉੱਚਤਾ ਨੀਚਤਾ ਦਾ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਵਿਚ ਆਚਰਣ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧੀ ਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੱਚ ਬੋਲਣਾ, ਪਰ-ਇਸਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਮਾਂ ਜਾਂ ਭੈਣ ਸਮਝਣਾ, ਪਰਾਏ ਧਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾ ਕਰਨੀ, ਮਦ ਪਾਨ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣਾ, ਮਿੱਠਾ ਬੋਲਣਾ ਅਤੇ ਪਰਉਪਕਾਰ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਰਹਿਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਆਚਰਣ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੁੱਧ ਆਚਰਣ ਨੂੰ ਹੀ ਭਗਤੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼ੁੱਧ ਆਚਰਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਭਗਤੀ ਵਿਠਲ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਭਾਗਵਤ ਜਾਂ ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ ਅਤੇ ਮਰਾਠੀ ਦੇ ਗਿਆਨੇਸ਼ਵਰੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਾਨੁਭਵ, ਨਾਥ ਭਾਗਵਤ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਅਤੇ ਸੰਤ ਨਾਮਦੇਵ, ਸੰਤ ਤੁਕਾਰਾਮ ਦੇ ਅਭੰਗਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸੇ ਵਾਰਕਰੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਸਨ ਸੰਤ ਗਿਆਨੇਸ਼ਵਰ।

ਇਹ ਜਾਣਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਿਧਾਂਤ 'ਬ੍ਰਹਮ ਸਤਯ ਹੈ, ਜਗਤ ਮਿਥਿਆ ਹੈ', ਨਾਲ ਗਿਆਨੇਸ਼ਵਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਇਕ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਹੀ ਸੱਚਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਗਿਆਨੇਸ਼ਵਰ ਨੇ ਜਗਤ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਜਗਤ ਨੂੰ ਸੱਚ ਹੀ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀ ਬ੍ਰਹਮਵਾਦ ਜਗਤ ਨੂੰ ਝੂਠ ਸਮਝਦੇ ਸਨ, ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਿਆਨੇਸ਼ਵਰ ਉਸ ਨੂੰ ਝੂਠ ਨਹੀਂ ਸਨ ਮੰਨਦੇ ਅਤੇ ਉਹ ਜਗਤ ਨੂੰ ਮਿਥਿਆ ਨਹੀਂ ਹੀ ਮੰਨਦੇ ਸਨ।

ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਅਦ੍ਵੈਤਵਾਦ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਉਹ ਜਗਤ ਦੇ ਅਸਤਿਤਵ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰ [illegible] ਬ੍ਰਹਮ ਨਿਰਗੁਣ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਰੂਪ [illegible] ਹੋ ਕੇ ਜਗਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵਿਆਪਕ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਦੀਦਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਦ੍ਵੈਤ ਅਦ੍ਵੈਤਵਾਦ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਹ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਦੇ ਵੀ ਸਮਰਥਕ ਸਨ।

ਭਗਤੀ ਦੇ ਸਗਲਾਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਭਗਤੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗਿਆਨੇਸ਼ਵਰ ਨੇ ਵੀ ਗਿਆਨੇਸ਼ਵਰੀ ਦੇ ਤੇਰ੍ਹਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਵਿਸਥਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ

ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਲਾਭਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਨੂੰ ਤੀਰਥ ਮੰਨ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਹੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਵਰਣਾਸ਼੍ਰਮ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸੇਵਾ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਨਿਤ ਕਰਮ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਹੀ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸੇਵਾ ਤੋਂ ਵਧ ਹੋਰ ਕੋਈ ਦੂਜਾ ਮਾਰਗ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਜਿਸ ਦੇ ਮੁਖ ਤੋਂ ਕਦੇ ਹੀ ਗੁਰੂ ਨਾਮ ਦੇ ਮੰਤਰ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਗੁਰੂ-ਚਰਿਤ੍ਰ ਕਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਰਬ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਤਕ ਨਹੀਂ ਉਹੀ ਸੱਚਾ ਗੁਰੂ ਭਗਤ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਪਤ ਅਲੰਕਾਰ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ 'ਸ਼੍ਰੀਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤਸਾਰ' ਦੀ ਉਤਰਤ ਕਥਾਵਾਂ ਦੇ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਤੋਂ ਵੀ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਪਾ ਭਗਤ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਚਾਨਣ ਵਾਂਗ ਹੀ ਪ੍ਰਬਲ ਰੂਪੀ ਭਰਮ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਤੋਂ ਕਿ ਅਨੂਠੀ ਆਤਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨੰਦਸੁਰਤੀ ਜੀ ਨੇ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤਰਚਨਾ' ਦੇ ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਕਰਣ ਵਿਚ ਸੰਤਗੁਰੂ ਦੇ ਸਗੁਣ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਨਿਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਨਾਮਕ ਦੋ ਰੂਪ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਮਹਿਮਾ ਆਦਿ ਦੀ ਗੱਲਾਂ ਗੁਰੂ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੀ ਸੰਬੰਧ ਸਮਝਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਵੇਚਨ ਵਿਚ ਅਸਾਂ ਦੱਖਣ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਆਚਾਰਜਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਖਣ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਇਆ। ਦੱਖਣ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਇਹ ਅੰਦੋਲਨ ਉੱਤਰ ਵਲ ਨੂੰ ਗਿਆ। ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਉਪਜੇ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਉੱਤਰ ਦੇ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਨਾਲ ਮਿਲਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਰਾਮਾਨੰਦ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੱਖਣੀ ਅਤੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਪੁਲ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਥੇ ਰਾਮਾਨੰਦ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕੁਝ ਲੋੜੀਂਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਣੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਰਾਮਾਨੰਦ

ਰਾਮਾਨੰਦ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਨੂੰ 'ਸ੍ਰੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾ' ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਨੂੰ ਰਾਮਾਨੁਜ ਦੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਦੀ ਇਕ ਉਪਸ਼ਾਖਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਜਦੋਂ ਸਮਾਂ ਆਉਂਦੇ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਰਾਮਾਨੁਜ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਤੋਂ ਅਲਗ ਸਮਝ ਅਤੇ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਅੰਦੋਲਨ ਚਲ ਪਿਆ, ਜਦ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ 'ਲਕਸ਼ਮੀ' ਦਾ ਅਰਥ ਨਾ ਲੈ ਕੇ 'ਸੀਤਾ' ਅਰਥ ਲਿਆ ਜਾਣ ਲਗ ਪਿਆ, ਤਾਂ ਵੀ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਮਤ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਅਦ੍ਵੈਤ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[੬੭] ਇਸ ਰਾਮਾਨੁਜ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਨੂੰ ਵੀ

---

(੬੭) ਰਾਮਾਨੰਦ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਤਥਾ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਪਰ ਉਸ ਕਾ ਪ੍ਰਭਾਵ—ਡਾ. ਬਦਰੀ ਨਾਰਾਇਣ ਸ੍ਰੀ ਵਾਸਤਵ ਪੰਨਾ-੨੩੭.

ਜੀ ਸ੍ਰੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ [illegible] ਮਤ ਨੂੰ [illegible] ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਮੁੱਢਲਾ ਫ਼ਰਕ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਰਾਮਾਨੁਜ-ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਵਿਚ 'ਲਛਮੀ-ਨਾਰਾਇਣ' ਪਰਮ-ਆਰਾਧਯ ਹਨ ਪਰ ਰਾਮਾਨੰਦ-ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਵਿਚ 'ਸੀਤਾ-ਰਾਮ'। ਰਾਮਾਨੁਜ-ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਜਾਤ ਪਾਤ ਤੇ ਕਰੜੇ ਨੇਮ [illegible] ਉਥੇ ਰਾਮਾਨੰਦ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਵਿਚ [illegible] ਘਟ।

ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਉਹੀ ਅਧਿਕਾਰੀ [illegible] ਗੁਰਮੁਖ ਨਾਲ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਹੈ [illegible] ਸਰਬ ਵਿਚ [illegible], ਜਿਸ ਵਿਚ [illegible] ਨਰਕ ਨੂੰ [illegible] ਕਰਦਾ ਨਹੀਂ। ਉਹੀ [illegible] [99] ਇਸ [illegible] [99]।

ਰਾਮਾਨੰਦ ਅਨੁਯਾਈ [illegible] ਰਾਮ [illegible] ਨੂੰ [illegible], [illegible] [100] ਦੇ [illegible], [illegible] ਦੇ [illegible], ਅਤੇ ਉਪਾਸਨਾ [illegible] [illegible] ਸਭ ਦੈਵਤਾਂ ਤੋਂ [illegible]। ਇਹੀ [illegible] ਰਾਮ ਸਤਰ ਸਰੂਪ, ਆਨੰਦ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਸਮਸਤ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹਨ। [101]

ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ [illegible] ਨੂੰ ਵੈਸ਼ਨੋ ਅਤੇ [illegible] ਨੂੰ ਵੈਰਾਗੀ (ਤਪਸਿਆ ਕੀਤਿਆਂ ਸੰਤ) ਕਿਹਾ ਹੈ। [102] [illegible] ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ [illegible] ਦੇ [illegible] ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਇਸ ਉਹੀ ਵੈਸ਼ਨੋ ਹਨ, [illegible] ਦਾ ਜਿਹੜੇ ਇਸ [illegible] [illegible] ਅਤੇ [illegible] [103]। [illegible] ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਹ [illegible] ਰਾਮ ਦੇ ਅਤੇ [104] [illegible] ਹੀ [illegible] ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਇਸ ਉਪਾਂ ਹਨ ਇਸ [105] [illegible] ਦੀ [illegible] ਨੂੰ [illegible] ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਜਾਂ [illegible] ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। [106]

---

(੯੮) ਰਾਮਾਨੰਦ ਸੰਪ੍ਰਦਾ-ਪੰਨਾ ੨੩੦

(੯੯) ਰਾਮਾਨੰਦ ਸੰਪ੍ਰਦਾ-ਪੰਨਾ ੨੩੧

(੧੦੦) ਉਹੀ-੨੩੧

(੧੦੧) ਉਹੀ-੧੩੧

(੧੦੨) ਸ੍ਰੀ [illegible] [illegible] [illegible] ਪੰਨਾ-੪

(੧੦੩) ਉਹੀ-੫, (੧੦੪) ਉਹੀ-੫, (੧੦੫) ਉਹੀ-੫, (੧੦੬) ਉਹੀ-੧੫-੧੬,

ਰਾਮਾਨੰਦ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਉਦਾਸ ਸੀ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਹੁਕਮਰਾਨ ਜ਼ੁਲਮ ਕਰਕੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਾ ਰਹੇ [illegible] ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਹਿਚਕਚਾਹਟ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸੇ ਗੱਲ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਮੈਕਾਲਿਫ[੧੦੭], ਗ੍ਰੀਅਰਸਨ[੧੦੮] ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਰਾਮਾਨੰਦ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕ ਮੰਨ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਚੇਲਿਆਂ ਵਿਚ ਜੁਲਾਹੇ ਅਤੇ ਚਮਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਸਥਾਨ ਮਿਲ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪ ਵੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਮਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹਰੇਕ ਨੂੰ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਪਰ ਸੁਆਮੀ ਜੀ ਨੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ[੧੦੯] ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੋਈ ਠੋਸ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ, ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਮਾਣ ਸਾਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਰਾਮਾਨੰਦ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਇਤਿਹਾਸ [illegible] ਦੇ ਕਥਨ ਹੈ 'ਪ੍ਰਸੰਗ' ਅਨੁਸਾਰ ਸ੍ਰੀ ਸੁਆਮੀ ਜੀ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨ, ਪਠਾਣੀ, ਜੈਨ, ਬੁੱਧ ਅਤੇ [illegible] ਨੂੰ ਵੀ ਧਰਮ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਾਲ ਹਿੰਦੂ ਦੀ ਧਰਮ ਦੀਖਿਆ ਵੀ ਦਿਵਾਈ; [illegible] ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਜਾਤ ਜਾਂ ਕੁਲ ਦਾ ਬੰਧਨ ਨਹੀਂ। [illegible] ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਮੁਸਲਮਾਨ ਜਾਤੀ ਨੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਹਿੰਦੂ ਜਾਤੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ[੧੧੦]) ਅਤੇ ਰਾਮ ਦੇ [illegible] ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ 'ਰੂਪ ਲੋਕਾਂ' ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਆਮੀ ਜੀ ਨੇ [illegible] ਵਿਚ [illegible] ਸ਼ਾਮਿਲ। ਪਰ ਗੱਲ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੁਆਮੀ ਜੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਰੂਪ [illegible] ਅਤੇ ਅਛੂਤ ਦੇ [illegible] ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜਾਂ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜਾਤੀ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਕਿ [illegible] ਰਹਿਤ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕ ਵੀ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਸੰਨਿਆਸ ਲੈਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਕੇਵਲ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਹੀ ਹੈ[੧੧੧]। ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਇਹ [illegible] ਕਿ ਭਗਤੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਰਾਮਾਨੰਦ ਸੁਆਮੀ ਨੇ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਭੇਦਭਾਵ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

ਰਾਮਾਨੰਦ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਵਿਚ [illegible] ਨੂੰ ਮੰਤਰ-ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਾਧਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ [illegible] ਤੁਲਸੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦੇ [illegible] ਅਤੇ ਫੇਰ [illegible] ਸਭੇ [illegible] ਦੇ ਪੂਰੀ ਉਪਾਸਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ[੧੧੨]। ਪੰਜਾਂ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਤੁਲਸੀ ਦੀ ਕੰਠੀ ਪਹਿਨਣਾ, ਮੰਤਰ ਜਾਪ ਕਰਨਾ ਤੇ [illegible] ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ[੧੧੩]।

---

(੧੦੭) ਮੈਕਾਲਿਫ— ਦੀ ਸਿੱਖ ਰਿਲੀਜਨ ਜਿਲਦ ਛੇਵੀਂ, ਪੰਨਾ-੧੦੩

(੧੦੮) ਇਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਆਫ ਰਿਲੀਜਨ ਐਂਡ ਐਥਿਕਸ ਵਿਚ ਗ੍ਰੀਅਰਸਨ ਦਾ ਲੇਖ ਪੰਨਾ੪੭੦.

(੧੦੯) ਰਾਮਾਨੰਦ ਸੰਪ੍ਰਦਾ, ਪੰ-੯੨, (੧੧੦) ਰਾਮਾਨੰਦ ਦਿਗਵਿਜਯ, ਭੂਮਿਕਾ ਪੰਨਾ-੧੪

(੧੧੧) ਰਾਮਾਨੰਦ ਦਿਗਵਿਜਯ ਭੂਮਿਕਾ, ਪੰਨਾ-੫੬.

(੧੧੨) (ਉਹੀ)

ਭਗਤੀ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿੰਦਿਆਂ ਰਾਮਾਨੰਦ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਵਿਵੇਕ ਆਦਿ ਤੋਂ ਜਿਸ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, [illegible] ਆਦਿ [illegible] ਆਠ ਅੰਗ ਹਨ, ਤੇਲ ਦੀ ਧਾਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਨਿਰੰਤਰ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਜੋ ਅਨੁਰਾਗ ਹੈ, ਉਹੀ ਪਰਾ ਭਗਤੀ ਹੈ।[114] ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਭਗਤੀ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਇਹ ਹੋਈਆਂ- ਭਗਤੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਅਨੁਰਾਗ ਨੂੰ ਆਖਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਵਿਚ ਅਨੰਨ [illegible] ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ ਹੀ ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਤੇਲ ਦੀ ਧਾਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਅਟੁੱਟ ਅਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਧਿਆਨ ਕਰਨਾ ਹੀ [illegible] ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਭਗਤੀ ਵਿਵੇਕ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਰਾਮਾਨੰਦ ਅਨੁਸਾਰ [illegible] ਪ੍ਰਪੰਨ([illegible]) [illegible] ਉੱਤਮ ਰੀਤ ਨਾਲ ਧਰਮ-ਨੇਮ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਤੇਜ ਅਤੇ [illegible] ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੋਖ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ।[115] ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਰਾਮਾਨੰਦ ਨੇ [illegible] ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਧਰਮ [illegible], [illegible] ਅਤੇ [illegible] ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਹੀ ਮੋਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ [illegible]।

[illegible] ਭਗਤੀ ਉੱਤੇ ਰਾਮਾਨੰਦ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਭਗਵਤ-ਸੇਵਾ ਹੀ ਭਗਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ [illegible] ਹੈ।[116]

ਉਪਰੋਕਤ ਤੋਂ ਇਹ ਅਸੀਂ ਆਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਭਗਤੀ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ ਰਾਮਾਨੰਦ ਨੇ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚ ਜਾਨ ਪਾਈ। ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਹੀ ਸਿਰ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਰਾਮ ਭਗਤੀ ਦੀ [illegible] ਕਿ ਉਹ ਸਾਰੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਨੂੰ [illegible] [illegible], [illegible] ਰਾਮ ਭਗਤੀ ਦੀਆਂ [illegible]

(੧੧੨) ਸ੍ਰੀ ਵੈਸ਼ਨਵ ਮਤਾਬਜ [illegible], ਪੰਨਾ-੭੦
(੧੧੩) ਸ੍ਰੀ ਵੈਸ਼ਨਵ ਮਤਾਬਜ [illegible] ਪੰਨਾ-੧੧੭,
(੧੧੪) ਸ੍ਰੀ ਵੈਸ਼ਨਵ ਮਤਾਬਜ [illegible] ਪੰਨਾ-੭੦
(੧੧੫) ਉਹੀ-ਪੰ-੭੦
(੧੧੬) ਉਹੀ- [illegible], ਪੰਨਾ-੧੮੭,

[illegible] ਪਹਿਲੀ [illegible] ਕਰਦੀ ਹੈ, [illegible] ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ [illegible] ਵਾਲ ਹੋਈ ਅਤੇ ਦੂਜੀ [illegible] ਕਰਦੀ ਹੈ, [illegible] ਵੀ ਹੋਈ। ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੂੰ ਰਾਮਾਨੰਦ [illegible] ਹਿੰਦੂ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਥੇ [illegible] ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਿਵਰਣ [illegible] ਹੈ।

ਕਬੀਰ

"[illegible]
ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਆ ਕਬੀਰ ਨੇ ਸਪਤ ਦੀਪ ਨਵਖੰਡ॥"

[illegible] ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀ ਦੇਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਰਖਦੀ ਹੈ। [illegible] ਹਨ। [illegible] ਸਨ। [illegible] ਸਨ। ਨਿਰਗੁਣਵਾਦੀਆਂ [illegible] ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ [illegible] ਵਾਲਿਆਂ, ਕਰਮਕਾਂਡਵਾਦੀਆਂ ਆਦਿ [illegible] ਵਿਚ ਹੋਏ ਸਨ। [illegible] ਅਤੇ ਪਹਿਲੇ ਆਚਾਰਜ ਸਨ ਰਾਮਾਨੰਦ। [illegible] ਹੋਇਆਂ [illegible] ਸੀ। [illegible] ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ [illegible] ਅਤੇ [illegible] ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ [illegible] ਸੀ। [illegible] ਨਹੀਂ ਰਖਦੇ ਸਨ। [illegible] ਸੀ। [illegible] ਸਨ। ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ [illegible] ਕਬੀਰ ਅਜਿਹੇ

ਹੀ ਸੁਤੰਤਰ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਮੁਖ ਸਨ।[੧੭]

ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਨਿਰਗੁਣ ਭਗਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁਖ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਸਨ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ। ਇਸਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤੀ ਦੇ ਅਚਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਥਾਨ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੋ ਹੋਰ ਅਚਾਰਜਾਂ— ਵਲਭ ਅਤੇ ਚੈਤੰਨਯ ਸੰਬੰਧੀ ਸੰਖੇਪ ਜਿਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਅਚਾਰਜ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਨ।

<u>ਵਲਭਾਚਾਰੀਆ (ਸੰਮਤ ੧੫੩੫-੧੫੮੭)</u>

ਭਾਵੇਂ ਰਾਮ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਅਵਤਾਰ ਮੰਨ ਕੇ ਭਗਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਨਿੰਬਾਰਕਾਚਾਰੀਆ ਦੇ ਹੀ ਸਿਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉੱਤਰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਰਾਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵਲਭਾਚਾਰੀਆ ਅਤੇ ਚੈਤੰਨਯ ਮਹਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਹੀ ਹੱਥ ਹੈ। ਰਾਮ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਤੋਂ ਜੋ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ ਪ੍ਰਗਤੀ ਕਰ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਉੱਤਰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਾ ਕੇ ਪ੍ਰਚੰਡਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਵਲਭਾਚਾਰੀਆ ਦੇ ਹੀ ਸਿਰ ਹੈ।

ਵਲਭਾਚਾਰੀਆ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਸ਼ੁੱਧਾਦ੍ਵੈਤ (ਸ਼ੁੱਧ ਅਦ੍ਵੈਤ) ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਵਲਭ ਨੇ ਜੀਵ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਅਥਵਾ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸ਼ੁੱਧ ਅਦ੍ਵੈਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸ਼ੰਕਰ ਦੇ ਅਦ੍ਵੈਤ ਵਾਦ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਨਾਲ ਮਾਇਆ ਦਾ ਵੀ ਲਗਾਉ ਸੀ। ਵਲਭ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਮਾਇਆ-ਸੰਬੰਧ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਸ਼ੁੱਧ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮਤ ਸ਼ੰਕਰ ਅਦ੍ਵੈਤ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਸ਼ੁੱਧ ਅਦ੍ਵੈਤ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਦੋਹਨਾਂ ਵੈਸ਼ਨਵ ਅਚਾਰਜਾਂ ਵਾਂਗ ਵਲਭ ਨੇ ਵੀ ਮਾਇਆਵਾਦ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮਾਇਆ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਿੰਨ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਗਨੀ ਤੋਂ ਉਸ ਦੀ ਸਾੜਨ ਸ਼ਕਤੀ ਜਾਂ ਸੂਰਜ ਤੋਂ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼। ਇਹ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸੇ ਅਧੀਨ ਹੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਉਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ੁੱਧ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਵੀ ਢੱਕ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਸ਼ੁੱਧ ਅਦ੍ਵੈਤ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਹੀ

---

(੧੭) ਕਬੀਰ ਬਾਰੇ ਵਧੇਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਦੇਖੋ— ਕਬੀਰ ਕੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ— ਡਾ. ਗੋਵਿੰਦ ਤ੍ਰਿਗੁਣਾਇਤ।

ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਅਤੇ ਉਸੇ ਵਿਚ ਉਹ ਸਮਾ ਵੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਵਲਭ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਵਿਚ ਬਾਲਕ ਸਰੂਪ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਪਰਸ਼ੋਤਮ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਦੇਵ ਮੰਨ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹੀ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਪਰਮ ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਕੇਵਲ ਸਾਧਨ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਲਭਾਚਾਰੀਆ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਸ਼ੁੱਧ ਅਦ੍ਵੈਤ ਅਖਵਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਤੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਪਧਤੀ 'ਪੁਸ਼ਟੀ ਮਾਰਗ' ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਵਲਭਾਚਾਰੀਆ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਅੰਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਸੁਆਮੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਹੋਵੇ ਪਰ ਸਾਧਨ ਮਾਰਗ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਨਿਜੀ ਕਾਢ ਹੀ ਹੈ ਅਤੇ 'ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਪ੍ਰਦੀਪ' ਵਿਚ ਤਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਪੁਸ਼ਟੀ ਭਗਤੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਗਿਆ ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ।[੧੧੮]

ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਵਲਭਾਚਾਰੀਆ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਹੋਰ ਵੈਸ਼ਨਵ ਆਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਵੈਸ਼ਨਵ ਧਰਮ ਦੀ ਉਨਤੀ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਨ ਯੋਗ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਖੇਤਰ ਦੱਖਣ ਭਾਰਤ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਉਤਨਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਫਲ ਸਰੂਪ ਹੋਰ ਅਵੈਸ਼ਨਵ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਅਤੇ ਸ਼ੈਵ ਮਤ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਰਹੇ ਪਰ ਵਲਭਾਚਾਰੀਆ ਨੇ ਅਦੁੱਤ ਸਿਧਾਂਤਿਕ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਰਾਹੀਂ ਭਗਤੀ ਮਤ ਨੂੰ ਸਫਲ ਸਾਧਾਰਣ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਰਖਿਆ। 'ਚੌਰਾਸੀ ਵੈਸ਼ਨਵੋਂ ਕੀ ਵਾਰਤਾ' ਵਿਚ ਆਏ ਜ਼ਿਕਰ ਤੋਂ ਇਹ ਗਲ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਵਲਭਾਚਾਰੀਆ ਦੇ ਸਮੇਂ ਕਾਸ਼ੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਯਾਗ ਤਕ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਹਰ ਪਾਸੇ ਸ਼ਕਤੀ ਉਪਾਸਨਾ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ ਅਤੇ ਵੈਸ਼ਨਵ ਵੈਰਾਗੀਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾਮ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਣਦਾ। ਇਸ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸ਼ੈਵ, ਸ਼ਾਕਤ ਅਤੇ ਜੈਨ ਮਤ ਦੇ ਅਨੁਆਈਆਂ ਨਾਲ ਵਲਭ ਨੇ ਸ਼ਾਸਤਰਾਰਥ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਅਵੈਸ਼ਨਵ ਅਤੇ ਮਾਇਆਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਹਰਾ ਕੇ ਵੈਸ਼ਨਵ ਧਰਮ ਦਾ ਅਨੁਆਈ ਬਣਾਇਆ।[੧੧੯]

ਚੈਤੰਨਯ ਮਹਾਂਪ੍ਰਭੂ (ਸੰਮਤ ੧੫੪੨-੧੫੯੦)

ਚੈਤੰਨਯ ਮਤ ਦਾ ਮਾਧਵ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਨੇੜਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਮਾਧਵ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦ੍ਵੈਤਵਾਦ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਸਿਧਾਂਤ ਰੂਪ ਤਬਦੀਲੀ ਦੇ ਨਾਲ ਚੈਤੰਨਯ

---

(੧੧੮) ਵਲਭਾਚਾਰੀਆ ਸੰਬੰਧੀ [illegible] ਅਨੁਵਾਦਕ ਸ੍ਰੀ ਵਲਭ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ— ਦੀਨ ਦਯਾਲ ਗੁਪਤ-

(੧੧੯) ਚੌਰਾਸੀ ਵੈਸ਼ਨਵੋਂ ਕੀ ਵਾਰਤਾ— ਸ਼ੁਧਾਦ੍ਵੈਤ ਪ੍ਰੈਸ, ਮਥੁਰਾ, ਪੰਨਾ-੩੦੨

ਮਤ ਵਿਚ ਵੀ ਕਬੂਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਾਧਵ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਮਾਧਵਾਚਾਰੀਆ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਹੋ ਚੁਕੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਇਥੇ ਫੇਰ ਦੁਹਰਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਇਤਨਾ ਕਹਿ ਦੇਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸੇ ਮਾਧਵ-ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਚੈਤੰਨਯ ਮਤ ਉਪਜਿਆ ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ 'ਮਾਧਵ ਗੌਡੇਸ਼ਵਰ ਸੰਪ੍ਰਦਾ' ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਮਾਧਵਾਚਾਰੀਆ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਵਿਕਸਿਤ ਰੂਪ ਚੈਤੰਨਯ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਰਾਧਾ-ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਨਾਮ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਚੈਤੰਨਯ ਅਨੁਸਾਰ ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਹੀ ਕੇਵਲ ਅਰਾਧਯ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਧਾਮ ਵ੍ਰਿੰਦਾਬਨ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਬ੍ਰਜ-ਗੋਪੀਆਂ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀਮਦ ਭਾਗਵਤ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਹੀ ਪਰਮ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ ਹੈ।

ਭਾਵੇਂ ਚੈਤੰਨਯ ਮਤ ਦਾ ਜਨਮ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਮਾਧਵ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਪਰ ਤਾਂ ਵੀ ਇਸ ਮਤ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਗੋਸੁਆਮੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿਧਾਂਤ-ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਮਾਧਵ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਇਆ ਸਗੋਂ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਆਪਣਾ ਮਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਮਤ ਭੇਦ ਬਾਰੇ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਜਿਥੇ ਮਾਧਵ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਤਤ ਹੈ, ਉਥੇ ਚੈਤੰਨਯ ਮਤ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਤਤ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਪਹਿਲੇ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੂਰਣ ਅਵਤਾਰ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਦੀ ਵੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਦੂਜੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਹੀ ਪੂਰਣ ਅਵਤਾਰ ਹਨ। ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਭਗਵਾਨ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਅਵਤਾਰ ਹਨ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਹੀ ਇਕੋ ਇਕ ਉਪਾਸਯ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਅਨੁਸਾਰ ਦਾਸਭਾਵ ਭਗਤੀ ਉੱਤਮ ਹੈ, ਦਾਸ-ਭਗਤੀ ਨਾਲ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤੀ ਉੱਤਮ ਹੈ। ਦਾਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸ਼ਾਂਤ, ਸਖਾ, ਵਾਤਸਲ ਅਤੇ ਮਧੁਰ ਭਗਤੀ ਨਾਲ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਅਨੁਸਾਰ ਐਸ਼ਵਰਜ ਪ੍ਰਧਾਨ ਭਗਤੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ, ਦੇਵਤੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਹਨ, ਉਚੇ ਵਰਣਾਂ ਦੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹੀ ਮੋਖ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹਨ, ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਗ੍ਰੰਥ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਧੁਰ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਭਗਤੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ, ਬ੍ਰਜ ਦੀਆਂ ਗੋਪੀਆਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਹਨ, ਹੇਠ ਸਭਨਾਂ ਵਰਣਾਂ ਦੇ ਭਗਤ ਲੋਕ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਮੋਖ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹਨ, ਭਾਗਵਤ ਸਭ ਤੋਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਹੈ।

ਚੈਤੰਨਯ ਮਤ ਭਗਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਮਹੱਤਵ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਚੈਤੰਨਯ ਮਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਤਿੰਨ ਰੂਪ ਹਨ—

(੧) ਵ੍ਰਿੰਦਾਵਨ (੨) ਦੁਆਰਕਾ (੩) ਬੈਕੁੰਠ। ਵ੍ਰਿੰਦਾਵਨ ਮਧੁਰਤਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਐਸ਼ਵਰਜ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਬੈਕੁੰਠ ਐਸ਼ਵਰਜ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ ਉਥੇ ਮਧੁਰਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਦੁਆਰਕਾ ਵਿਚ ਦਾਸ੍ਯ, ਸਖ੍ਯ, ਵਾਤਸਲ ਆਦਿ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੈ। ਤਿੰਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵ੍ਰਿੰਦਾਵਨ ਸਰਵੋਤਮ ਹੈ, ਉਥੇ ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਰਾਧਾ ਦੇ ਨਾਲ ਸਦਾ ਪ੍ਰੇਮ-ਲੀਲਾ ਵਿਚ ਲਗੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।[120]

ਚੈਤੰਨ੍ਯ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵ ਸਾਧਨ ਰੂਪ ਨਾਲ ਮਧੁਰ ਭਗਤੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਜਾਤ ਪਾਤ ਤੇ ਊਚ ਨੀਚ ਦਾ ਕੋਈ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਨ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਜਾਤ, ਕੁਲ ਜਾਂ ਧਰਮ ਦੇ ਹੋਣ, ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਆਸਰਾ ਲੈਣ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹਨ। ਚੈਤੰਨ੍ਯ ਮਹਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਨੇ ਆਪ ਕਿਹਾ ਹੈ:-

"ਮੈਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨਹੀਂ ਹਾਂ, ਖਤਰੀ ਨਹੀਂ ਹਾਂ, ਵੈਸ਼ ਜਾਂ ਸ਼ੂਦਰ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ, ਗ੍ਰਿਹਸਤੀ, ਵਾਨਪ੍ਰਸਤ ਜਾਂ ਸੰਨਿਆਸੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਪਰ ਮੈਂ ਸਵੈ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਸਮਸਤ ਪਰਮ ਅਭੇਦ ਪੂਰਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਆਨੰਦ-ਸਰੂਪ ਗੋਪੀ ਵੱਲਭ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ-ਚਰਨਾਰਬਿੰਦ ਦੇ ਦਾਸ ਦਾ ਵੀ ਦਾਸਨ-ਦਾਸ ਹਾਂ।[121]

ਚੈਤੰਨ੍ਯ ਅਨੁਸਾਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਭਗਤੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਾਧਨ ਹਰੀ ਨਾਮ ਕੀਰਤਨ ਹੈ। ਚੈਤੰਨ੍ਯ ਮਹਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਪਿਤਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰਵਰਤਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੀਰਤਨ ਨੂੰ ਸਮੂਹਿਕ ਰੂਪ ਦੇ ਕੇ ਵੈਸ਼ਣਵ ਧਰਮ ਅਤੇ ਉਪਾਸਨਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਚੈਤੰਨ੍ਯ ਮਹਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਹੀ ਸਿਰ ਹੈ। ਵੈਸ਼ਣਵ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਦੇਣ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ (ਸੰਮਤ ੧੫੨੬- ੧੫੯੬)

ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਆਚਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਸਥਾਨ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਨ ਹੈ। ਕਈ ਪਾਸਾਂ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੂਜੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ ਵਧ ਗਏ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਜੋ ਕੰਮ ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ- ਰਾਮਾਨੰਦ, ਚੈਤੰਨ੍ਯ, ਵਲਭ ਆਦਿ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ ਉਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕਰ ਵਿਖਾਇਆ। ਕਨਿੰਘਮ ਲਿਖਦਾ ਹੈ- ਰਾਮਾਨੰਦ ਅਤੇ ਕਬੀਰ ਨੇ ਧਾਰਮਿਕ ਏਕਤਾ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਚੈਤੰਨ੍ਯ ਨੇ ਇਸ ਧਰਮ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਲਈ ਸਿਰਫ ਕੁਝ ਜਾਤੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਰ

---

(੧੨੦) ਚੈਤੰਨ੍ਯ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮਤ ਸੰਬੰਧੀ ਵਧੇਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਦੇਖੋ-
ਚੈਤੰਨ੍ਯ ਮਤ ਤਥਾ ਬ੍ਰਜ ਸਾਹਿਤ- ਪ੍ਰਭੂ ਦਿਆਲ ਮੀਤਲ ਅਤੇ ਚੈਤੰਨ੍ਯ ਚਰਿਤਾਮ੍ਰਿਤ, ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਦਾਸ ਕਵਿਰਾਜ।

(੧੨੧) ਚੈਤੰਨ੍ਯ ਮਤ ਤਥਾ ਬ੍ਰਜ ਸਾਹਿਤ- ਪ੍ਰਭੂ ਦਿਆਲ ਮੀਤਲ, ਪੰਨਾ-੯੧.

ਤੇ ਆਧਾਰੀਆਂ। ਕਬੀਰ ਨੇ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਨੀਤੀ ਅਤੇ ਆਧਾਰ ਸਿੱਧਾਂਤ ਲੋਕ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ। ਕਰਮਕਾਂਡੀਆਂ ਜੀ ਨੇ ਆਧਾਰੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਨਾਮ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਇਹ ਸੁਧਾਰਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਇਕ ਏਕਤਾ ਤੋਂ ਇੰਨੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਉੱਪਰ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਖਦਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰ ਧਾਰਮਿਕ ਭਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੋਂ ਉਠਾਇਆ ਵਿਚਾਰ, ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਤੇ ਸ਼ੁੱਧ ਜੀਵਨ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵੈਰਾਗਵਾਦ ਅਤੇ ਸੁੱਖ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਤਾਂ ਛੋੜਾ ਅਤੇ ਆਤਮਿਕ ਆਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸਭ ਕੁਝ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਆਪਣੇ ਚੇਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨਾਂ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਨਾ ਦੇ ਸਕੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋ ਸਕਦਾ ਜੋ ਬੁਰਾਈਆਂ ਅਤੇ ਅਨਿਆਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋਵੇ। ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ [illegible], ਜਾਤ ਵਿਤਕਰਾ ਆਦਿ ਤੇ ਤਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਅਜਿਹੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੇ ਜੋ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੋਣ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਵਿਕਸਿਤ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ, ਜਿਵੇਂ ਸਨ, ਉਵੇਂ ਹੀ ਰਹਿ ਗਈ।[੧੨੨]

ਜੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਉੱਤਰ ਸੁਧਾਰਕਾਂ ਦੀ ਅਸਫ਼ਲਤਾ ਦੇ ਦੋ ਕਾਰਨ ਸਪਸ਼ਟ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ ਕਾਰਨ ਤਾਂ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸੁਧਾਰਕ ਜਿਵੇਂ ਰਾਮਾਨੰਦ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਹੋਏ ਉਹ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਸਾਰੇ ਹੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਸਨ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾ ਰਸਮ-ਰਿਵਾਜ ਵਿਚ ਜਕੜੇ ਸਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਰਾਮਾਨੰਦ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਕ ਮਹਾਨ ਸੁਧਾਰਕ ਹੋਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਭਗਤੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸਭ ਜਾਤਾਂ [illegible] ਵਿਚ [illegible] ਵਾਲੀ [illegible] ਪਾਤ ਪੂਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਫਿਰ ਦੇ ਭੀ ਜੋ ਰਹਿ ਨਾ ਸੰਕਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਕੇ ਰਾਮ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ [illegible] ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਵੈਸ਼ਨਵਾਂ, ਸ਼ੈਵਾਂ ਅਤੇ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਵਿਰੋਧ [illegible] ਦੀ ਕਮੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ। ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਯਾਈ ਬੁਰਾਈਆਂ ਅਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਤੋਂ ਦੇ ਰੋਗਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਤਿਤ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਗ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ [illegible] ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਭੋਜਨ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਵੱਖ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਮਤ ਦੀ ਇਹੋ

---

(੧੨੨) ਹਿਸਟ੍ਰੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਸਿਖਸ– ਜੇ. ਡੀ. ਕਨਿੰਘਮ– ਪੰਨਾ-੩੮.

(੧੨੩) ਟ੍ਰਾਂਸਫਾਰਮੇਸ਼ਨ ਆਫ਼ ਸਿਖਿਜ਼ਮ– ਗੋਕਲ ਚੰਦ ਨਾਰੰਗ–ਪੰਨਾ-੩੨, ੩੩, ੩੪.

ਹਾਸਲ ਹੋਈ, ਉਹ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਇਹ ਦੀ ਸੰਕੀਰਣ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ। ਬੋਧ ਕਾਲ ਦੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕਤਾ ਦੀ ਸੰਕੀਰਣ ਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾ ਕਰ ਸਕੀ। ਬੋਧ ਦੇ ਧਰਮ ਵਿਚ ਅਹਿੰਸਾ ਬਲ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰੀ ਆਚਰਣ ਜਿਸਦੇ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਨਾਥ ਜੋਗੀ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਦੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮੈਥੁਨ, ਮੱਛੀ, ਮਦਰਾ, ਮੁਦਰਾਂ, ਮੰਤਰ ਆਦਿ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਸੰਗਤੀ ਗੋਰਖ ਸਥਾਨਾਂ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿਸਤੀ ਹੋਣੋ ਰੋਕੇ ਜਾਣ ਲਗ ਪਏ।[੧੨੪] ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਜੋਗੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਾਧਾਰਨ ਜਨਤਾ ਤੇ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜੋਗੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਾਧਨਾਵਾਂ ਸਾਧਾਰਨ ਆਦਮੀਆਂ ਤਕ ਦੀ ਸਮਝ ਤੋਂ ਤੇ ਬਾਹਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਜੋਗਾਚਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਧ ਗਿਆ ਸੀ, ਅੰਤ੍ਰਿਕ ਸਾਧਨਾ ਵਲ ਕੋਈ ਸੀ। ਇਹ ਦੌਰ ਤਾਂਤਰਿਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਆਈਆਂ ਦਾ ਸੀ। ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕਤਾ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਸੀ। ਹਰੇਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਦੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਸਦਾਚਾਰੀ ਨਿਯਮ ਆਦਿ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਵਾਲੇ ਜਕੜੇ ਹੋਏ ਸਨ।

ਦੂਜਾ ਕਾਰਨ ਧਰਮ ਸੁਧਾਰਕਾਂ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਦਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਸੁਧਾਰਕ ਤਿਆਗ ਅਤੇ ਵੈਰਾਗ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪਰਮ ਉਦੇਸ਼ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਅਨੁਆਈ, ਵੈਰਾਗੀਆਂ, ਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜੋਗ ਵੈਰਾਗ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਮੁਖੀ ਸਨ। ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਦੇ ਜੋਗੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਤਿਆਗ ਦਿਸ਼ਾ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਜੀਵ ਸਾਧਨਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਆਈ ਗ੍ਰਹਿਸਤੀ ਵੀ ਸਨ। ਕਬੀਰ ਭਾਵੇਂ ਗ੍ਰਹਿਸਤੀ ਸਨ ਪਰ ਜੋਗ ਦੀ ਉਹ ਵੈਰਾਗ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਤਿਆਗ ਦੇ ਇਸ ਆਦਰਸ਼ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ ਭਲਾਈ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਮਿਟਾ ਦਿੱਤਾ। ਨਿਜੀ ਮੁਕਤੀ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਲੋਕ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਕੌਮ ਵਲ ਤੋਂ ਲਾਪਰਵਾਹ ਹੋ ਗਏ।

ਇਸ ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਮੱਧ ਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਧਰਮ ਸੁਧਾਰਕ ਹੋਏ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ (ਉਹ) ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਜੋ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਬਹੁਤ ਨਾਲ ਜਾਇਆ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਉਹ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਤਦ ਸਮਝ ਲਈ ਜਿਹੜੀ ਦੂਜੇ ਸੁਧਾਰਕਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਮਝੇ। ਧਰਮ ਉਹੀ ਜ਼ਿੰਦਾ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਵਹਿੰਦੇ ਸਿਆਣੇ ਜਿਹਾ ਇਹ ਨਾ ਸਿਆਣੇ ਕਿ ਦੁਖੀਆਂ ਤੋਂ ਕੈਸਟਾ ਕਿਵੇਂ ਬਚਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਇਹ ਨਾ ਸਿਆਣੇ ਕਿ ਮਨੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਪਰਦਾ ਕਿਵੇਂ ਹੈ ਸਕੇ ਇਹ ਸਿਆਣੇ ਕਿ ਸਭਨਾਂ ਦਾ ਵਾਰਾਵਾਰਾ ਕਰਕੇ ਰਾਮਰਾਜ ਕਿਵੇਂ ਹੋਵਾਂ[੧੨੫] ਹੈ। ਕਨਿੰਘਮ ਨੇ ਠੀਕ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ

---

(੧੨੪) ਨਾਥ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ– ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦ੍ਵਿਵੇਦੀ–ਪੰਨਾ–੧੪.

(੧੨੫) ਦੋ ਵਿਸ਼ਵ ਧਰਮ ਦੀ ਜਿਆਸਾ– ਸੀ. ਐਚ. ਪੋਲ.

ਇਹ ਸਿਰਫ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਹੀ ਆਇਆ ਕਿ ਉਹ ਸੁਧਾਰ ਦੇ ਅਸਲੀ ਅਸੂਲਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਨੇ ਹੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਇਸ ਯੋਗ ਬਣਾਇਆ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰ ਸਕਣ ਅਤੇ ਇਸ ਖਿਆਲ ਨੂੰ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਕੌਮ, ਉਹ ਜਾਤੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਖ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਕ ਹਨ, ਅਸਲੀ ਜਾਮਾ ਪਹਿਨਾ ਸਕਣ।

ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ[2] ਇਕ ਸੁਧਾਰਕ ਕਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈਆਂ ਨੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ। ਜੇ. ਐਸ. ਪੀ. ਅਤੇ ਡਾਕਟਰ ਗੋਕਲ ਚੰਦ ਨਾਰੰਗ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਦੇਸ਼ਾਂ ਭਗਤਾਂ— ਕਬੀਰ ਆਦਿ ਵਰਗੇ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰਖਦੇ ਸਨ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਸੁਧਾਰਕ ਗੁਰੂ ਸਨ ਅਤੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਅਤੇ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਵਿਚ ਬਹੁਤਾ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੋ ਆਪ ਨੇ ਜਾਤ ਪਾਤ ਦੀ ਪੂਜਾ, ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾ, ਵਰਤ ਨੇਮ, ਆਦਿ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ ਤਾਂ ਇਹ ਕੋਈ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਕਬੀਰ ਜੀ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਪਰ ਮਿਸਟਰ ਮੈਕਾਲਿਫ, ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਵੀ ਲਿਖਾਰੀ ਹਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕੇਵਲ ਸੁਧਾਰਕ ਗੁਰੂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਗੋਂ ਇਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਗੁਰੂ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਨੇ ਪੁਰਾਤਨ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਢਾਹ ਕੇ ਇਕ ਨਵਾਂ ਸਮਾਜ ਖੜਾ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅਸੂਲ, ਜਾਤ ਪਾਤ ਦੀ ਸਖਤ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ। ਜਾਤ ਪਾਤ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਏ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਵੀ ਕੀਤੀ ਪਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਇਸ ਅਸੂਲ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਜਾਮਾ ਨਾ ਪਹਿਨਾਇਆ। ਇਸ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਜਾਤ ਪਾਤ ਦਾ ਕੇਵਲ ਵਿਰੋਧ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀ ਇਕ ਪਵਿੱਤਰ ਸੰਸਥਾ ਵਿਰੁਧ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਇਕ ਐਸਾ ਸਮਾਜ ਖੜਾ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਜਾਤ ਪਾਤ ਲਈ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਦਰਅਸਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਜਾਂ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਜ਼ਰੂਰ ਇਕ ਧਾਰਮਿਕ ਸੁਧਾਰਕ ਸਨ ਪਰ ਆਮ ਸੁਧਾਰਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਦਰਜਾ ਕਿਤੇ ਉੱਚਾ ਸੀ ਤੇ ਹੈ। ਰਾਮਾਨੰਦ, ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਚੈਤੰਨਯ ਆਦਿ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਕਈ

---

(੧੨) ਮਹਾਂ ਕਵੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ— ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪੰਨਾ-੬੨,

ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਦੇ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਯੁਗਪਲਟਾਊ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਾ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਜਿੰਨਾ ਦੇਸ਼ ਦੇਸ਼ਾਂਤਰਾਂ ਦਾ ਲੰਮਾ ਸਫ਼ਰ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਯਾਤਰਾ ਕਰਕੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੇ ਕੋਈ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਹੱਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਮਾਜਕ, ਰਾਜਸੀ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲੇ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਗਤੀ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਭਗਤੀ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਹੀ ਸੀ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਭਗਤੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚੋਂ ਉਠਾ ਕੇ ਸਮਾਜਕ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਪਾਸੇ ਇਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਸ਼ਟ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦੇਖ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਹੱਲ ਵਿਚ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ, ਪਖੰਡਾਂ ਅਤੇ ਜੋਗੀਆਂ ਸਾਧਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਰਾਹ ਪਾਇਆ, ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ, ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਉਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਉਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਰਾਜਨੀਤਕ ਜਬਰ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵੀ ਭਗਤੀ ਦੇ ਸਾਹਿਤ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਲੈ ਆਂਦੇ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਰਾਜਿਆਂ ਬਾਰੇ ਕੂੜੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ। ਰਾਜੇ ਰਬ ਵਲੋਂ ਥਾਪੇ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਅਵੱਗਿਆ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਪਾਸੋਂ ਰਾਜੇ ਕਈ ਸਲਾਹ ਲੈਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਰਾਜਾ ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਹੈ, ਲੋਕ-ਭਲਾਈ ਉਸ ਦਾ ਜੀਵਨ-ਆਦਰਸ਼ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਪੰਚਾਇਤ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਹੀ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਰਾਜਾ ਹੀ ਜਾਣੀ ਦੇਰ ਤਕ ਤਖ਼ਤ ਤੇ ਟਿਕ ਸਕਦਾ ਹੈ (ਰਾਜਾ ਤਖ਼ਤਿ ਟਿਕੈ ਗੁਣੀ ਭੈ ਪੰਚਾਇਣ ਰਤੁ— ਮਾਰੂ ਮ: ੧) ਇਸ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਮੂੰਹ ਮੋੜ ਕੇ ਸੋਚਿਆ ਅਤੇ ਲੋਕ ਰਾਜ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਇਸ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਦੂਜੇ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਵਿਚ ਉਪਾਸਨਾ ਦਾ ਇਕ ਠੋਸ ਸਾਧਨ ਬਣਾਇਆ। ੧੫ਵੀਂ ੧੬ਵੀਂ ਸਦੀ ਤਕ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਏ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਤਰਜ਼ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਦੀ ਕਠੋਰਤਾ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆਈ ਹੋਈ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਨ ਲਗ ਪਈ। ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਆਪਣਾ ਧਰਮ, ਬੋਲੀ, ਪਹਿਨ-ਪਹਿਰਾਵਾ ਤਿਆਗ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਦੀ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦੇਣ ਲਗ ਪਈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੋਂ ਬਾਦ ਆ ਚੁਕੀ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਤੇ ਆਤਮ ਸਤ ਖੋਹ ਲੈਂਦੀ ਹੈ

ਚੁਕਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਹੀ ਅਜਿਹੀ ਨਿਰਾਸਤਾ ਨੂੰ ਜਿਥੇ ਵਲਭ ਨੇ ਸਾਂਭਿਆ ਉਥੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਸਮਝਿਆ ਪਰ ਜਿਥੇ ਵਲਭ ਨੇ ਸਿਰਫ਼ ਇਹ ਆਸ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਆਪਣੀ ਬਾਲ-ਲੀਲਾ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਪਰਤੀ ਪਿਛੇ ਰਹਿਣੇ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਅਤੇ ਸਭ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਭੁਲਾ ਦੇਣ[127] ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ। ਉਥੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀ ਹਰ ਪੱਖ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਬੁਰੀ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਮੁੜ ਮੁੜ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰਖਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ।[128] ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਦੁਖ ਭੁਲਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਦੁਖ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਤੋਂ ਲੋਕਾਂ ਅੰਦਰ ਚੇਤਨਤਾ ਉਪਜਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਲਿਆ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਨਾ ਕੇਵਲ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪ ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਸਗੋਂ ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਉਪਜ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਵੀ ਦਿੱਤੀ। ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਦਾ ਰਚਿਆ ਸਾਹਿਤ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਅਨੇਕਾਂ ਭਗਤ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਿਆ। ਕਈਆਂ ਨੇ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਕੇ ਆਪਣਾ ਬਣਾਇਆ,[129] ਇਸ ਵਿਚਲੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਡੂੰਘੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਇਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਕਰਕੇ ਵੀ ਉਪਜ ਸਕਿਆ। ਗੁਰੂ ਪੰਜਵੇਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਨਾਲ ੧੫ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਵਿਚਲੇ ਅੱਧ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤਕ ਦਾ ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਇਕ ਥਾਂ ਇਕੱਤਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ ਦੀ ਦੇਣ ਦਾ ਸਦਕਾ ਹੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਜਿਸ ਵਲੋਂ ਸਾਰੇ ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਉਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਦੀ ਮੁਹਰ ਲਗ ਗਈ।

---

(੧੨੭) ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਕੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪ੍ਰਿਸ਼ਠਭੂਮੀ, ਵਿਸ਼ਵੰਭਰ ਨਾਥ, ਪੰਨਾ-੧੭੯.

(੧੨੮) ਆਦਿ ਪੁਰਖ ਕਉ ਅਲਹੁ ਕਹੀਐ ਸੇਖਾਂ ਆਈ ਵਾਰੀ॥
ਦੇਵਲ ਦੇਵਤਿਆਂ ਕਰੁ ਲਾਗਾ ਐਸੀ ਕੀਰਤਿ ਚਾਲੀ॥
ਕੂਜਾ ਬਾਂਗ ਨਿਵਾਜ ਮੁਸਲਾ ਨੀਲ ਰੂਪ ਬਨਵਾਰੀ॥
ਘਰਿ ਘਰਿ ਮੀਆਂ ਸਭਨਾਂ ਜੀਆਂ ਬੋਲੀ ਅਵਰ ਤੁਮਾਰੀ॥ (ਬਸੰਤ ਮ: ੧, ਪੰ-੧੧੯੧)

(੧੨੯) ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਵਧੇਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ:-
(ੳ) ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ-ਐਸ. ਐਸ. ਸਿੱਖ—ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆ, ਅਗਸਤ, ੧੯੬੦
(ਅ) ਬਾਣੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਗੁਰਮਤਿ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ—ਐਸ. ਐਸ. ਸਿੱਖ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆ, ਜੂਨ, ੧੯੬੦.

ਅਸੀਂ ਪਿਛੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿ ਦੱਖਣ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਆਚਾਰੀਆਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਮਾਰਗ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਤੋਂ ਹੋਈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪ੍ਰਬਲ ਭਗਤੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਉਪਜੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਗਤੀ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਨਿਖਾਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਸਗੁਣ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਰਮ ਗਿਆ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਭਗਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਅੰਸ਼ਾਂ ਸਮੇਤ ਨਿਰਗੁਣ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਆ ਰਲਿਆ। ਇਹੋ ਸੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਨੇ ਭਗਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ, ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਗਿਆਨ ਮਾਰਗ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਤੋਂ ਇਹ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਉਪਜੀ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਸ ਪੱਖ ਤੇ ਜ਼ਾਦਾ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿਰਗੁਣ ਪੰਥੀ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਿਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਦੀ ਭਗਤੀ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਹੀ ਮੁਖ ਰਖਿਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਇਸ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਸ ਨਿਰਗੁਣ ਪੱਖ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਇਆ। ਇਸ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰ ਕੇ, ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਕਰਕੇ। ਭਾਵੇਂ, ਜਿਥੇ ਵਲਭਾਚਾਰੀਆ ਵਰਗਿਆਂ ਨੇ ਸਗੁਣ ਭਗਤੀ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਉਥੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਨੇ ਨਿਰਗੁਣ ਭਗਤੀ ਤੇ, ਜਿਥੇ ਵਲਭਾਚਾਰੀਆਂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਪਿੱਛੋਂ ਜਾ ਕੇ ਵਿਗਾੜ ਆ ਗਿਆ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ-ਗਾਥਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਕਥਨਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਅਤੇ ਅਸ਼ਲੀਲਤਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਗਈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤਾਂ ਸਮਕਾਲੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵੀ ਜਾ ਪਿਆ ਅਤੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਇਹ ਸਾਹਿਤ ਮਧੁਰਤਾ ਦੇ ਰੀਤੀਕਾਲ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਿਆ, ਉਥੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਦੀ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਵਿਚ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਹੀ ਕਾਇਮ ਰਹੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਦੇ ਇਸ ਨਿਰਗੁਣ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਪਿਆ। ਇਥੇ ਸਦੀਆਂ ਤੀਕਣ ਇਹ ਹੀ ਇਸੇ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਓਤ ਪ੍ਰੋਤ ਸਾਹਿਤ ਰਚੀਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪਵਿੱਤਰ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਹੀ ਕਾਇਮ ਰਹੀ, ਵਿਗਾੜ ਨਹੀਂ ਆਇਆ, ਕਿਉਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅਸਲੀ ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਵਿੱਤਰ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ, ਦੀ ਉਸਾਰ ਲਈ ਕਰਨ ਦਾ ਸਫਲ ਜਤਨ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਪ੍ਰਤੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇਣ ਸੀ।

ਫੇਰ ਵੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਰੂਪ ਰੇਖਾ ਹੀ ਬਦਲ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਥੇ ਪਹਿਲਾਂ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਕੇਵਲ ਧਾਰਮਿਕ, ਸਿਧਾਂਤਿਕ, ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਖੇਤਰ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਸੀ, ਉਥੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ, ਸਮੂਹਕ ਰੂਪ ਦੇ ਕੇ ਇਸ ਦੀ ਕਾਇਆ ਹੀ ਪਲਟ ਕੇ ਰਖ ਦਿੱਤੀ। ਅਜਿਹੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਕਦਮ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ

ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੋਈ ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚਲੀ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ/ਸੰਤਮਤ-ਮਈ, ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖੀ ਨੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਕ ਜਾਮਾ ਧਾਰਨ ਕਰ ਕੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਮੁਗਲਆਈ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਜਹਾਦ ਖੜਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਅਜਿਹਾ ਜਹਾਦ ਕਿ ਜਿਸ ਨੇ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਪਈ ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਅਧਰਮ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਿਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਜੇ ਗਹੁ ਨਾਲ ਵਾਚੀਏ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸੇ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਨੇ ਜਿਥੇ ਮੁਗਲ ਸਲਤਨਤ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਦੇ ਸਾਮਾਨ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਉਥੇ ਨਾਲ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੀ ਕਾਇਮੀ ਦੇ ਸਾਧਨ ਵੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ। ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਿਰ ਹੀ ਹੈ।

ਇਥੇ ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਚਰਚਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੇ ਕਿਉਂਕਿ ਤੀਜੇ ਅਧਿਆਇ • ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਦੇਣ • ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਕਲਾ ਪੱਖ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਵੇਚਨ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਇਸ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਅੰਤ ਵਿਚ ਉਸ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਆਤਮਾ ਜਾਂ ਆਧਾਰ-ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ- ਦੇ ਸੁਤੰਤਰ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਅਸੀਂ ਭਗਤੀ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ, ਭਗਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ, ਭਗਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨ, ਭਗਤੀ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ, ਭਗਤਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲੱਛਣ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਬੜੀ ਸੰਖੇਪ ਜਿਹੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰਾਂਗੇ।

ਭਗਤੀ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ

ਭਗਤੀ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਹਨ, ਸਿਮਰਨ, ਸੇਵਾ, ਪੂਜਾ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਪੂਜਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਉਪਾਸਨਾ ਆਦਿ। ਪਰ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥਾਂ ਨਾਲ ਭਗਤੀ ਦੀ ਅਸਲੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਜਾਣੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਨੂੰ ਭਗਤੀ ਦੇ ਆਚਾਰੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਭਗਤੀ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਿਤ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ।

ਭਗਤੀ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਆਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ਵਖ ਵਖ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਦੀ ਸੰਪੂਰਣ ਆਕਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਿਸੇ ਇਕ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਮੁਹਤਾਜ ਨਹੀਂ। ਕਿਤੇ ਤਾਂ ਉਸ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਭਗਤੀ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਸੰਸਾਰਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਛੱਡ ਸਾਰੀਆਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੀ ਸੁਭਾਵਕ ਬਿਰਤੀ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਰੂਪ ਨਾਲ ਭਗਵਾਨ ਵਿਚ ਲਗ ਜਾਵੇ[੧੨੮]। ਕਿਤੇ ਮਨ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਵਿਚ ਪੂਰਣ ਭਾਂਤ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ

(੧੨੮) ਭਾਗਵਤ ਸਕੰਧ ੩, ਅਧਿਆਇ ੨੫, ਸਲੋਕ ੩੨-੩੩.

ਕਰਦੇ ਜਿਵੇਂ ਕਾਮ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੋਈ ਜਿਸ ਉਸ ਨੇ ਇੰਦਰੀਆਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਜੋ ਭਗਤੀ ਕਿਹਾ ਹੈ।[੧੩੧] ਜਿਵੇਂ ਮਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਭਗਤੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਜੋ ਅਭਿਆਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰਫੁੱਲਿਤ ਹੋ ਕੇ ਈਸ਼ਵਰ ਵਲ ਵਹਿ ਤੁਰਦੀ ਹੈ।[੧੩੨] ਜਿਵੇਂ ਭਗਤੀ ਦੇ ਅਚਾਰਜ ਅਨੁਸਾਰ ਈਸ਼ਵਰ ਵਿੱਚ ਅਤਿਅੰਤ ਪ੍ਰੇਮ ਹੀ ਭਗਤੀ ਹੈ।[੧੩੩] ਜਿਵੇਂ ਮਹਾਤਮਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉੱਤਮ ਗਿਆਨ ਪੂਰਵਕ, ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਅਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਪ੍ਰੇਮ ਹੀ ਭਗਤੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਕੋਈ ਦੂਜਾ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਪਰਮ ਪ੍ਰੇਮ ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਵਿਦਮਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਭਗਤੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[੧੩੪] ਜਿਵੇਂ ਰਾਮਾਨੁਜਾਚਾਰੀਆਂ ਦੇ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਗਿਆਨ ਪੂਰਵਕ ਅਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਭਗਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਇਸ ਤੋਂ ਸੌਖਾ ਸਾਧਨ ਕੋਈ ਨਹੀਂ।[੧੩੫] ਜਿਵੇਂ ਭਗਤੀ ਦੇ ਅਚਾਰਜ(ਵੱਲਭਾਚਾਰੀਆ) ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਸ ਅੱਗ ਤੋਂ ਜਿਸ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕਾਮ ਆਦਿ ਜਿਸ ਦੇ ਅਠ ਬੀਜ ਹਨ, ਤੇਲਧਾਰਾ ਦੇ ਸਮਾਨ ਨਿਰੰਤਰ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸਿਮਰਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਭਗਵਾਨ ਵਿੱਚ ਜੋ ਸਨੇਹ ਹੈ, ਉਹੀ ਪਰਾ ਭਗਤੀ ਹੈ।[੧੩੬] ਜਿਵੇਂ ਵਾਮਨਜ ਅਨੁਸਾਰ, ਭਗਤੀ ਪ੍ਰੇਮ ਸਹਿਤ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿੱਚ ਲਿਵਲੀਨ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਫਲ ਸਦਾ ਹੀ ਪਿਆਰਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਨਾਲ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ... ਦਾ ... ਵੀ ਬਹਾ ਜਿਹਾ ਹੈ।[੧੩੭] ਜਿਵੇਂ ਰਾਮਾਨੁਜ ਅਨੁਸਾਰ ਭਗਤੀ ਵਿੱਚ ਇਕ ਲਗਾਤਾਰ ਅਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਦੀ ਪ੍ਰਿਯ ਸਮਾਨ ਹੈ, ਪ੍ਰੇਮ-ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਧਾਰ ਤੇਲ ਦੀ ਧਾਰ ਵਾਂਗ ਹੀ ਅਟੁੱਟ ਹੈ।[੧੩੮] ਅਤੇ ਜਿਵੇਂ ਪੁਰਾਣੀ ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਭਗਤੀ ਜੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਿਫਤ ਆਸਤੀ ਅਤੇ ਸਦਾ ਹੋਣ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਆਦਿ, ਮੱਧ, ਅਤੇ ਅੰਤ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[੧੩੯] ਉਪਰ ਦੀ ਭਗਤੀ ਦੇ ~~ਆਚਾਰੀਆਂ~~ ਮਹਾਤਮਾ ਨੇ ਭਗਤੀ ਬਾਰੇ ਜੋ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤੀ ਦਾ ਮੂਲ-ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੇਮ ਹੀ ਹੈ।

ਭਗਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ

ਭਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂ ਕਲਾ ਕਈ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵੰਡੀਸ ਦੀ ਮੁਹਤਾਜ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਵੀ ਭਗਤੀ ਦੇ ਆਚਾਰਜਾਂ ਨੇ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ — ਗੌਣੀ ਭਗਤੀ ਅਤੇ

---

(੧੩੧) ਗੋਪਾਲਤਾਪਨੀ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ੨-੧

(੧੩੨) ਭਗਤੀ ਰਸਾਇਣ- ੧-੩,, (੧੩੩) ਸ਼ਾਂਡਿਲਯ ਭਗਤੀ ਸੂਤਰ।

(੧੩੪) ਮਹਾਭਾਰਤ ਤਾਤਪਰਯ ਨਿਰਣੈ, ੧, ੮੬, ੧੦੭.

(੧੩੫) ਤਤਵਦੀਪ ਨਿਬੰਧ, ਸਾਸਤ੍ਰਾਰਥ ਪ੍ਰਕਰਣ, ਕਿਸ਼ਨ ... ਟੀਕਾ-ਸ਼ਲੋਕ ੪੬, ੧੨੭, ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ - ਡਾ. ਮੂਲ ਚੰਦ ਸੇਠੀਆ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਤ ਵਿਚੋਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ।

(੧੩੬) ਸ੍ਰੀ ਵਿਸ਼ਣੂ ਦੇਵ ਮਹਾਰਾਜ ... ਬ੍ਰਹਮ ਰਹਿਤ ਦਾਸ ਪੰਨਾ-੧੦, ਰਾਮਾਨੰਦ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਤਥਾ ਹਿੰਦੀ ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਲੇਖਕ ਡਾ. ਬਦਰੀ ਨਰਾਇਣ ਸ੍ਰੀ ਵਾਸਤਵ ਪੰਨਾ-੮੯ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ।

(੧੩੭) ਵੈਸ਼ਨਵ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ-ਪੰਨਾ-੬੧, (੧੩੮) ਗੀਤਾ ਉਪਰ ਰਾਮਾਨੁਜ ਦਾ ਭਾਸ਼-੯, ੩੪

(੧੩੯) ਭਗਤੀ ਯੋਗ- ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਪੰਨਾ-੧੨.

ਪਰਮਾਤਮਾ। ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਅੰਗ ਹਨ ਭਗਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਅਤੇ ਸਾਧਯ ਪੱਖ। ਸਾਧਨ ਪੱਖ ਦੀ ਭਗਤੀ ਗੌਣੀ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਧਯ ਪੱਖ ਦੀ ਭਗਤੀ ਪਰਾ। ਮਨ ਦੀ ਇਕਾਗਰਤਾ ਨਾਲ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਨਿਰੰਤਰ ਸਿਮਰਨ, ਸ੍ਰਵਣ, ਕੀਰਤਨ, ਪੂਜਨ, ਅਰਾਧਨਾ ਆਦਿ ਦਾ ਸਾਧਨਾ ਭਗਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਪੱਖ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਭਗਵਾਨ ਵਿਚ ਪਰਮ ਪ੍ਰੇਮ ਸਾਧਨਾ ਭਗਤੀ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਸਾਧਯ ਪੱਖ।

ਕਈ ਅਚਾਰਯਾਂ ਨੇ ਗੌਣੀ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ- ਵੈਧੀ ਅਤੇ ਰਾਗਾਨੁਗਾ।[੧੪੦] ਜਿਸ ਭਗਤੀ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਅਤੇ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਕੂਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਵੈਧੀ ਭਗਤੀ ਆਖਦੇ ਹਨ।[੧੪੧] ਕਿਉਂਕਿ ਅਜਿਹੀ ਭਗਤੀ ਕਿਸੇ ਮਰਯਾਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਕਈਆਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ 'ਮਰਯਾਦਾ ਭਗਤੀ' ਦਾ ਵੀ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।[੧੪੨] ਪਰ ਜਿਸ ਭਾਵ ਨਾਲ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਚ ਅਪਾਰ ਰਸ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਨਾਲ ਭਗਤ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਪਰਮ ਸੁੱਖ ਅਤੇ ਆਨੰਦ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਗਾਨੁਗਾ ਭਗਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।[੧੪੩] ~~ਰਾਗਾਨੁਗਾ ਜਾਂ ਰਾਗਾਤਮਿਕਾ ਭਗਤੀ ਨੂੰ~~

ਰਾਗਾਨੁਗਾ ਜਾਂ ਰਾਗਾਤਮਿਕਾ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਅਹੈਤੁਕੀ ਭਗਤੀ (ਕਾਮਨਾ ਰਹਿਤ) ਜਾਂ ਮੁਖ ਭਗਤੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਹੈਤੁਕੀ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿਸੇ ਹੇਤ ਦੀ ਅਭਿਲਾਖਾ ਤੋਂ ਰਹਿਤ। ਅਜਿਹੀ ਭਗਤੀ ਵਿਚ 'ਪੁਤ੍ਰ ਏਸ਼ਣਾ', 'ਧਨ ਏਸ਼ਣਾ', 'ਮਾਨ ਏਸ਼ਣਾ' ਵਰਗੀ ਪ੍ਰਬਲਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਥੇ ਤਾਂ ਸਗੋਂ ਮੁਕਤੀ ਤਕ ਦੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਗੌਣੀ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਹੇਤੁਕੀ (ਕਾਮਨਾ ਸਹਿਤ) ਜਾਂ ਗੌਣੀ ਭਗਤੀ ਆਦਿ ਦੇ ਵੀ ਨਾਮ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸੇ ਤੋਂ ਅਗਲੀ ਮੁਖ ਭਗਤੀ ਜਾਂ ਰਾਗਾਤਮਿਕਾ ਭਗਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਰੂਪ ਗੋਸੁਆਮੀ 'ਭਗਤੀ ਰਸਾਮ੍ਰਿਤ ਸਿੰਧੂ' ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਦ ਤਕ ਭਾਵ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਤਦ ਤਕ ਗੌਣੀ ਭਗਤੀ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਭਾਵ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰੇਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹੀ ਰਾਗਾਤਮਿਕਾ ਭਗਤੀ ਉਪਜਦੀ ਹੈ। ਹੇਤੁਕੀ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਗੌਣ ਜਾਂ ਨੀਵੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਕਰਦਿਆਂ ਹੀ ਅਹੈਤੁਕੀ ਭਗਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀਮਦ ਭਾਗਵਤ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਦੇ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਬਿਰਤੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦੇ ਕਈ ਭੇਦ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਭਾਗਵਤ ਦੇ

---

(੧੪੦) ਸ੍ਰੀ ਭਗਤੀ ਰਸਾਮ੍ਰਿਤ ਸਿੰਧੂ, ਪੂਰਬ ਭਾਗ ਲਹਿਰੀ ੨, ਸ਼ਲੋਕ ੩

(੧੪੧) ਉਹੀ-ਸ਼ਲੋਕ ੪, (੧੪੨) ਉਹੀ ਸ਼ਲੋਕ-੮੦, (੧੪੩) ਉਹੀ ਸ਼ਲੋਕ-੮੨,

ਤੀਜੇ ਸਕੰਧ ਵਿੱਚ ਕਪਲ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਸਾਧਾਰਨ ਹੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਭਗਤੀ ਭੇਦ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਕਾਰ ਲੋਕਾਂ ਵਿਰਤੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਭਗਤੀਆਂ ਦੇ ਭੀ ਵਿਭੇਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹਿੰਸਾ, ਦੰਭ, ਦ੍ਵੈਤ ਆਦਿ ਦੇ ਵਸ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਜੋ ਮੇਰੀ ਪੂਜਾ, ਭਗਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਤਾਮਸੀ ਭਗਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਭੋਗਾਂ ਵਿਚ, ਜਸ ਜਾਂ ਐਸ਼ਵਰਜ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਮੇਰੀ ਭਗਤੀ ਰਾਜਸੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਭਗਤ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਆਪਣੇ ਸਾਰਿਆਂ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਅਰਪਨ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਮੋਹ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਆਪ ਪੂਜਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਭਗਤੀ ਸਾਤਵਿਕੀ ਹੈ। ਜੋ ਭਗਤ ਮੇਰੇ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਸ੍ਰਵਨ ਕਰ ਮੈਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਸਮਾਨ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਲੀਨਤਾ ਨੂੰ ਨਿਰਗੁਣ ਜਾਂ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਭਗਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਭਗਤ ਮੇਰੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਦੇਈਆਂ ਪੰਜ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮੁਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕਬੂਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ।[੧੪੪]

ਭਾਗਵਤ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ ਦੇ ਨੌਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ— ਸ੍ਰਵਣ, ਕੀਰਤਨ, ਸਿਮਰਨ, ਪਾਦ ਸੇਵਨ, ਅਰਚਨ, ਵੰਦਨ, ਦਾਸ, ਸਖਾ ਅਤੇ ਆਤਮ ਨਿਵੇਦਨ।[੧੪੫] ਸੂਰਦਾਸ ਨੇ ਇਸ ਨਵਧਾ ਭਗਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਕ ਹੋਰ ਦਸਵੀਂ ਭਗਤੀ— ਪ੍ਰੇਮ ਲਛਣਾ ਨੂੰ ਵੀ ਸ੍ਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।[੧੪੬]

ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਦੇ ਸਾਧਨ

ਭਗਤੀ ਦੇ ਆਚਾਰਯਾਂ ਅਤੇ ਸਾਧਕਾਂ ਨੇ ਭਗਤੀ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸਾਧਨ ਦੱਸੇ ਹਨ। ~~ਭਗਤੀ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸਾਧਨ ਦੱਸੇ ਹਨ।~~ ਭਗਤੀ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ, ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਸਨਾਤਨ ਧਰਮ ਹਿੰਦੂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਕਰਤਾ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਚੈਤੰਨਯ ਮਹਾਂਪ੍ਰਭੂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ— ਸਤਿਸੰਗ, ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ, ਭਾਗਵਤ ਅਭਿਆਸ, ਨਾਮ ਕੀਰਤਨ ਅਤੇ ਬ੍ਰਜ ਵਿਚ ਵਾਸ ਇਹਨਾਂ ਪੰਜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਦੀ ਵੀ ਸਾਧਨਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੇਮ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[੧੪੭]

ਭਗਵਾਨ ਆਪ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ— ਮੇਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਸਮਸਤ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਦਯਾ ਵਿਚ ਸ੍ਰਧਾ, ਨਿਰੰਤਰ ਮੇਰੇ ਨਾਮ ਅਤੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਕੀਰਤਨ, ਮੇਰੀ ਪੂਜਾ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਸਤੋਤਰਾਂ (ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਗੀਤਾਂ) ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਮੇਰੀ ਉਸਤਤੀ, ਮੇਰੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਨਿਰੰਤਰ ਆਦਰ, ਸਭ ਜੀਵਾਂ ਨਾਲ

---

(੧੪੪) ਭਾਗਵਤ ਤੀਜਾ ਸਕੰਧ, ੨੯ ਵਾਂ ਅਧਿਆਇ, ਸਲੋਕ-੭-੧੪

(੧੪੫) ਭਾਗਵਤ, ਸੱਤਵਾਂ ਸਕੰਧ, ਅਧਿਆਇ ਪੰਜ, ਸਲੋਕ-੨੩-੨੪

(੧੪੬) ਸੂਰ ਰਚਨਾਵਲੀ, ਸੂਰ ਸਾਗਰ, ਨੌਲਕਿਸ਼ੋਰ ਪ੍ਰੈਸ-ਪੰਨਾ-੫ ਅਤੇ ਪੰਨਾ ੬੯

(੧੪੭) ਭਗਤੀ ਰਸ, ਮਧੁਕਰੀ [illegible] ਦੇਵ-ਪੰਨਾ ੧੦੩,

ਮੈਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ, ਮੇਰੇ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਨਾਲ ਪੂਜਾ, ਸਾਰਿਆਂ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਵੇਖਣਾ, ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਸਾਰੇ ਲੌਕਿਕ ਕਰਮ ਕਰਨੇ, ਬਚਨ ਵਿਲਾਸ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਮੇਰੇ ਹੀ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਨੀ, ਮਨ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਸਪੁਰਦ ਕਰ ਦੇਣਾ, ਸਭ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤਜ ਦੇਣਾ, ਮੇਰੇ ਲਈ ਧਨ, ਭੋਗ ਅਤੇ ਸੁਖਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦੇਣਾ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਹੀ ਲਈ ਜੋ ਦਾਨ, ਹੋਮ, ਜਪ, ਤਪ ਅਤੇ ਵਰਤ ਆਦਿ ਸ਼ੁਭ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਪਵਿਤ੍ਰ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨਾ, ਹੇ ਉਧਵ! ਆਤਮ ਨਿਵੇਦਨ ਪ੍ਰਧਾਨ ਇਹਨਾਂ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਜੋ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਪ੍ਰੇਮ ਰੂਪੀ ਭਗਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਫੇਰ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਕੁਝ ਵੀ ਕਰਨਾ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ।[੧੪੮]

ਸ੍ਰੀਮਦ ਭਾਗਵਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਬੁਧ ਨਾਮਕ ਜੋਗੇਸ਼ਵਰ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਿਮੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ ਰੂਪੀ ਭਗਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੱਸੇ ਹਨ-- ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪਰਮ ਕਲਿਆਣ ਜਾਨਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਦ ਦੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਮੂਰਤ ਸਰੂਪ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਹੀ 'ਆਤਮਾ' ਅਤੇ ਇਸ਼ਟ ਦੇਵ ਸਮਝ ਕੇ ਨਿਸ਼ਕਪਟ ਭਾਵ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਭਾਗਵਤ ਧਰਮਾਂ ਨੂੰ ਸਿਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਹਨਾਂ ਨਾਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਛੇਤੀ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮਨ ਨਾਲ ਸਭ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੈਰਾਗ, ਸਾਧੂ ਮਹਾਤਮਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਗ, ਦੀਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਦਇਆ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਾ, ਬਰਾਬਰ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਮਿਤ੍ਰਤਾ ਅਤੇ ਵਡਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਨੈ ਸ਼ਿਸ਼ਟਾਚਾਰ, ਤਨ, ਮਨ, ਧਨ ਨਾਲ ਪਵਿੱਤਰ ਰਹਿਣਾ, ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਵਰਨਾਸ਼੍ਰਮ ਧਰਮ ਦਾ ਪਾਲਨ ਰੂਪੀ ਤਪ ਕਰਨਾ, ਸਹਿਣ ਸ਼ਕਤੀ ਆਦਿ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ, ਵਿਅਰਥ ਬਕਵਾਸ ਦਾ ਤਿਆਗ ਜਾਂ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦਾ ਮਨਨ, ਸੁਆਧਿਆਇ, ਸਰਲਤਾ, ਬ੍ਰਹਮਚਰਜ, ਅਹਿੰਸਾ, ਸੁਖ ਦੁਖ ਆਦਿ ਦਵੰਦਾਂ ਵਿਚ ਇਕਸਾਰ ਰਹਿਣਾ, ਹਰ ਥਾਂ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਹੀ ਸਮਝਣਾ, ਰੂਪ ਸਾਂਸਾਰਕ ਪਦਾਰਥ ਪਰਿਵਾਰਾਂ, ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਮਿਲੇ ਉਸੇ ਵਿਚ ਸੰਤੋਖ ਮਨਾਉਣਾ, ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਗੁਣਗਾਨ ਵਾਲੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਰਧਾ ਰੱਖਣੀ, ਅਦਭੁਤ ਲੀਲਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਭੂ ਹਰੀ ਦੇ ਜਨਮ, ਕਰਮ ਅਤੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਸ੍ਰਵਣ, ਕੀਰਤਨ ਅਤੇ ਧਿਆਨ ਕਰਨਾ, ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਲਈ ਹੀ ਸਭ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕਰਮ ਕਰਨੇ, ਯੱਗ, ਦਾਨ, ਤਪ, ਜਪ ਆਦਿ ਸਦਾਚਾਰ, ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਿਯ ਲੱਗਣ ਵਾਲੀ ਸਭ ਪਦਾਰਥਾਂ, ਇਸਤ੍ਰੀ, ਪੁਤਰ ਘਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਤਕ ਨੂੰ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਅਰਪਨ ਕਰ ਦੇਣਾ ਅਤੇ ਇਸ ਭਗਵਾਨ ਹੀ ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਸੁਆਮੀ ਹਨ, ਅਜਿਹੇ ਭਗਤਾਂ ਨਾਲ ਮਿਤ੍ਰਤਾ ਰੱਖਣੀ, ਜੜ੍ਹ ਚੇਤਨ ਜੀਵਾਂ ਦੀ, ਮਨੁਖਾਂ ਦੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸਾਧੂ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲੇ ਮਹਾਂ ਪੁਰਖਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ, ਆਪਸ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਜੱਸ ਦਾ ਕਥਨ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਭਗਵਤ ਪ੍ਰੇਮ ਭਾਵ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਪਰਸਪਰ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਦੁਖਾਂ ਦੀ ਨਿਵਿਰਤੀ ਕਰਨੀ-- ਇਹ ਸਭ ਭਾਗਵਤ ਧਰਮ ਵਾਲੇ

---

(੧੪੮) ਸ੍ਰੀ ਮਦ ਭਾਗਵਤ ੧੧-੧੯/੨੦-੨੪.

ਅਤੇ ਪਾਪਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਸ੍ਰੀ ਹਰੀ ਨੂੰ ਸਾਧ ਨਿਸ਼ਚਨ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਦੁਨਿਆਂ ਤੋਂ ਨਿਰਾਸ ਕਰੀ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਸਾਧਨ ਦੁਆਰਾ ਜਗਦੀ ਹੈ ਉਹ ਹੀ ਪ੍ਰੇਮਾ ਭਗਤੀ ਪ੍ਰਦੀਪ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਰੀਰ ਕਿਰਤਾਰਥਾ ਹੈ, ਉਹ ਇਕ ਪ੍ਰੇਮ ਮਗਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।[੧੪੯]

ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਆਉਣੀਆਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ

ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਦੀਆਂ ਹੋਰਾਂ ਜਾਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਬਾਰੇ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਧਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਵਿਰੋਧੀ ਅਤੇ ਮੋਹ ਕਾਮ ਤੋਂ ਵਿਮੁਕਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਬਾਰੇ ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਮੁਕਤੀ ਹਾਸਲ ਕਰਦੇ ਹੈ ਹੋਣੀ ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਹੋਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਾਮ, ਕਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ ਅਤੇ ਅਹੰਕਾਰ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਦੀਆਂ ਰੋਕਾਂ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਲੋੜੀਂਦੀ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ।

ਭਗਤਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲੱਛਣ

ਸ੍ਰੀਮਦ ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਭਗਤ ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ—ਅਰਥਾਰਥੀ, ਆਰਤ, ਜਗਿਆਸੂ ਅਤੇ ਗਿਆਨੀ।[੧੫੦] ਅਰਥਾਰਥੀ ਭਗਤ ਉਹ ਹਨ ਜੋ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਰਤ ਭਗਤ ਉਹ ਹਨ ਜੋ ਕਿਸੇ ਸੰਕਟ ਵਿੱਚ ਫਸੇ ਹੋਏ, ਉਸ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰੇ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਗਿਆਸੂ ਭਗਤ ਉਹ ਹਨ ਜੋ ਭਗਵਤ ਤਤ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਦੇ ਇੱਛੁਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਬਾਰੇ ਜਗਿਆਸਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਭਗਤ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਮ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਰਖਦੇ। ਜੋ ਭਗਤ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਹੀ ਵੇਖਦੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨੀ ਭਗਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਭਗਤ ਹਨ।

ਸ੍ਰੀ ਮਦ ਭਾਗਵਤ ਦੇ ਅਧਿਆਇ ਸਤੀਂ ਵਿੱਚ ਜਨਕ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਮਹਾਂ ਭਾਗਵਤ ਹਰੀ ਨੇ ਭਗਵਤ ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ— ਉੱਤਮ, ਮਧਮ ਅਤੇ ਨਿਮਨ। ਤੀਜੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਭਗਤਾਂ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਕੇਵਲ ਮੂਰਤੀ ਦੀ\ਹੀ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਪੂਜਾ ਕਰਦਾ

---

(੧੪੯) ਸ੍ਰੀ ਮਦ ਭਾਗਵਤ ੧੧, ੨੧-੩੧.

(੧੫੦) ਗੀਤਾ— ੭/੧੬.

ਹੈ ਉਹ ਭਗਤ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਜਾਂ ਸਾਧਾਰਣ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਭਗਤ ਹੈ।[੧੫੧] ਜੋ ਮੂਰਤੀ ਦਾ ਪੂਜਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਜਿਹਨਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੀਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਕੁਝ ਸ਼੍ਰਧਾ ਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਣ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਉਪਦੇਸ਼ ਆਦਿ ਸੁਣਨ ਵਿਚ ਕੁਝ ਰੁਚੀ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਸ਼੍ਰੀਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼੍ਰਧਾ ਉਤਪੰਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਉਹ ਇਸੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਨੀਚ ਭਗਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਭਗਤ ਸ਼੍ਰਧਾਲੂ ਦਾਸ ਜਾਂ ਨਰਮ ਕਰਨੇ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਦਇਆ ਦਾ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਅਭਿਮਾਨ ਭਰਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੁਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੈਰ ਕਰਨ ਜਾਂ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਤੀਬਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ ਦੀ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਘਾਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਕੇਵਲ ਸ਼੍ਰੀਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਪ੍ਰਤੀ ਕੁਝ ਸ਼੍ਰਧਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।[੧੫੨]

ਮਧਮ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਲੱਛਣ ਦੱਸਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਸ਼੍ਰੀਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਭਗਤਾਂ ਨਾਲ ਮਿਤ੍ਰਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਅਗਿਆਨੀਆਂ ਤੇ ਦਇਆ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੁਸ਼ਟਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਮੱਧਮ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਭਗਤ ਹੈ।[੧੫੩] ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਜੋ ਸ਼੍ਰਧਾ ਸ਼੍ਰੀਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਹ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰੀਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੀਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਭਗਤ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਮਿਤ੍ਰਤਾ ਦਾ ਭਾਵ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਅਗਿਆਨੀ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਤਿਰਸਕਾਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਵੇਖਦਾ ਸੀ ਹੁਣ ਉਹਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਉਸ ਨੂੰ ਹਮਦਰਦੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਦੁਸ਼ਟਾਂ ਨਾਲ ਵੈਰ ਕਰਨ ਦੇ ਕਰਕੇ ਮਨ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧ ਅਤੇ ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਹੁਣ ਉਹ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾੜੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਵੇਖਦਾ। ਪਰ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਸਰਬ ਸਾਧਾਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸਮਾਨ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਸ੍ਰੀਮਦ ਭਾਗਵਤ ਵਿਚ ਉੱਤਮ ਭਗਤ ਦੇ ਲੱਛਣ ਇਸ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਤੇ ਪਰਾਏ ਵਿਚ ਭੇਦ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਧਨ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪਣੇ ਧਨ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੀ ਰੁਚੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਸਭ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਇਕੋ ਭਾਵ ਰਖਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਅਤੇ ਮਨ ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਸਰਬੋਤਮ ਭਗਤ ਹੈ।[੧੫੪] ਜੋ ਮਨੁਖ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੀਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਆਤਮਾ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਵੇਖਦਾ

---

(੧੫੧) ਸ੍ਰੀ ਮਦ ਭਾਗਵਤ- ੧੧/੨/੪੭, (੧੫੨) ਉਹੀ-੧੧/੨/੪੬

(੧੫੩) ਭਗਤੀ ਚੇਤ-ਸਨੁੰਦਨੀ ਕੁਮਾਰ ਦੇਤ, ਪੰਨਾ-੨੧੦.

(੧੫੪) ਸ੍ਰੀ ਮਦ

ਹੈ ਅਤੇ ਸਭ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਅਤੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਆਤਮਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਿਤ ਵੇਖਦਾ ਹੈ ਉਹੀ ਉੱਤਮ-ਭਗਤ ਹੈ। ਜੋ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸੁਖ ਦੁਖ ਰੂਪੀ ਦਵੰਦ ਨੂੰ ਆਤਮਾ ਦੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਸਮਝ ਕੇ ਇੰਦ੍ਰਿਆਵੀ ਸੁਖਾਂ ਦੁਖਾਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਤੇ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਖਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਦੁਖ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਉਹੀ ਉੱਤਮ ਭਗਤ ਹੈ।[੧੫੫]

ਗੀਤਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨਾਲ ਵੈਰ ਨਹੀਂ, ਜੋ ਸਭਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਦਇਆਲੂ, ਸਭਨਾਂ ਦਾ ਮਿੱਤਰ, ਨਿਰਮਾਣ, ਅਹੰਕਾਰ ਰਹਿਤ, ਖਿਮਾ ਵਾਨ, ਸੁਖ ਦੁਖ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ, ਯੋਗੀ, ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰਖਣ ਵਾਲਾ, ਸੰਜਮੀ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ-ਨਿਸ਼ਚੇਵਾਲਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਨ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਵੀ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਤੀ ਅਰਪਣ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਭਗਤ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਥਮ ਪ੍ਰਿਯ ਹੈ।[੧੫੬] ਜੋ ਪੁਰਸ਼ ਸ਼ੋਕ, ਭੈ ਆਦਿ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ, ਉਹੀ ਮੇਰਾ ਪਿਆਰਾ ਭਗਤ ਹੈ[੧੫੭], ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਨਹੀਂ, ਜੋ ਵੈਰਾਗੀ ਹੈ, ਜੋ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਮੇਰਾ ਭਗਤ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਿਆ ਹੈ।[੧੫੮] ਜਿਸ ਨੂੰ ਹਰਖ ਅਤੇ ਦਵੈਖ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ੋਕ ਅਤੇ ਇੱਛਾ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ, ਜੋ ਚੰਗੇ ਤੇ ਮੰਦੇ ਕਰਮ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਭਾਵ ਨਾਲ ਵੇਖਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਭਗਤ ਮੇਰਾ ਪ੍ਰੇਮ ਪਾਤਰ ਹੈ।[੧੫੯] ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਦੁਸ਼ਮਣ ਅਤੇ ਮਿੱਤਰ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਵੇਖਦਾ ਹੈ, ਮਾਣ ਅਤੇ ਅਪਮਾਣ ਵਿੱਚ, ਸਰਦੀ ਅਤੇ ਗਰਮੀ ਵਿੱਚ, ਸੁਖ ਅਤੇ ਦੁਖ ਵਿੱਚ ਸਮਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਖਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਦੁਨਿਆਵੀ ਲਗਾਓ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ, ਜੋ ਨਿੰਦਾ ਅਤੇ ਉਸਤਤ ਨੂੰ ਇਕ ਸਮਾਨ ਸਮਝ ਕੇ ਜਿੰਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ, ਉਸੇ ਵਿੱਚ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ ਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਮਨ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਭਗਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਮੇਰਾ ਪ੍ਰੇਮ ਪਾਤਰ ਭਗਤ ਹੈ।[੧੬੦] ਉਧਵ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਭਗਤਾਂ ਦਾ ਲੱਛਣ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਤੇ ਜੋ ਭਗਤ ਮੋਖ ਦੀ ਵੀ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਅਜਿਹੇ ਪਵਿੱਤਰ ਭਗਤ ਮੈਨੂੰ ਪਿਆਰੇ ਹਨ।[੧੬੧] ਮੇਰਾ ਭਗਤ ਨਾ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਪਦਵੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਨਾ ਇੰਦ੍ਰ ਦੀ, ਨਾ ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪਾਤਾਲ ਦਾ ਰਾਜ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਨਾ ਤਾਂ ਯੋਗ ਦੀਆਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪੁਨਰ ਜਨਮ, ਉਹ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਬਿਨਾ ਹੋਰ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ।[੧੬੨]

* *
* * *
* *

---

(੧੫੫) ਸ੍ਰੀ ਮਦ ਭਾਗਵਤ-੧੧/੨/੪੩-੪੪

(੧੫੬) ਸ੍ਰੀ ਮਦ ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ - ੧੨/੧੩-੧੪, (੧੫੭) ਉਹੀ- ੧੨/੧੫, (੧੫੮) ਉਹੀ- ੧੨/੧੬, (੧੫੯) ਉਹੀ- ੧੨/੧੭, (੧੬੦) ਉਹੀ- ੧੨/੧੮-੧੯

(੧੬੧) ਸ੍ਰੀ ਮਦ ਭਾਗਵਤ ੧੧/੨੦/੩੪, (੧੬੨) ਉਹੀ- ੧੧/੧੪/੧੪,

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਚਿਤਰਣ ਦੀ ਪਿਠ-ਭੂਮੀ

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਚਿਤਰਣ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਣ ਲਈ ਇਹ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪਿਛੋਕੜ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਮਝ ਲਿਆ ਜਾਵੇ।

ਰਾਜਨੀਤਕ ਪਿਛੋਕੜ

ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ [illegible] ਦਾ ਇਕ ਦੇਸ ਸੀ। ਉਥੇ ਬੁਤ-ਪ੍ਰਸਤੀ [illegible] ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਪ, ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ [illegible] ਉਥੇ ਪ੍ਰਚਾਰ [illegible] ਉਥੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਰਾਜ[1] ਦਾ [illegible] ਸੀ। [illegible] ਸੀ, [illegible] ਵਿਚ [illegible] ਹੋਈ। [illegible] ਵਿਚ ਸਿੰਧ, ਗੁਜਰਾਤ, ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ [illegible] ਦਾ [illegible] ਸੀ। [illegible] ਦੇ [illegible] ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ [illegible] ਅਤੇ [illegible] ਦੇ [illegible] ਦੀ ਨੀਂਹ [illegible]। ਇਹ ਸਬੰਧੀ ਕੁਝ ਅਨੁਮਾਨ ਅਤੇ ਕੁਝ [illegible] ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। [illegible] ਦੇ [illegible] ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ [illegible] ਉਥੇ [illegible] ਨੂੰ [illegible] ਦੇ ਇਥੋਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ [illegible] ਪ੍ਰਦੇਸ਼ [illegible]। [illegible] ਦੇ [illegible] ਅਤੇ [illegible][2] ਰਾਜ ਦੇ [illegible] ਕੀ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਇਹ [illegible] ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ [illegible] ਨੂੰ, ਜਿਸ ਦਾ [illegible], [illegible] ਸੀ। [illegible] ਦੀ, [illegible] ਸੀ।

[illegible] ਪਹਿਲੀ [illegible] ਦੇ [illegible] ਦੇ ਪੰਜ (ਵਰਤਮਾਨ [illegible] ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਇਲਾਕ ਹੈ) ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ ਪਰ [illegible] ਦੇ [illegible]-ਪ੍ਰਦੇਸ਼ [illegible] ਕੁਝ [illegible] ਅਪਣਾਇਆ। ਉਸਦਾ

---

(੧) ਡਾ. [illegible] - [illegible] ਪੰਨਾ ੧੪੯.

(੨) ਉਹੀ-ਪੰਨਾ-੧੫੨

(੩) ਉਹੀ-ਪੰਨਾ-੧੮੨.

ਵੰਸ਼ ਦੀ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ਤ ਵਿਚ ਅਰਬੀ ਵਪਾਰਕ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਆਉਣ ਜਾਣ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸੀ ਸਮੇਂ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰੀ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਮਕਰਾਨ ਦੇ ਡਾਕੂਆਂ ਨੇ ਇਕ ਅਰਬੀ ਜਹਾਜ਼ ਨੂੰ ਲੁੱਟ ਲਿਆ ਅਤੇ ਲੁੱਟ ਨੂੰ ਦੇਬਲ (ਵਰਤਮਾਨ ਕਰਾਚੀ) ਵਿਚ ਲੁਕਾ ਲਈ। ਖਲੀਫ਼ਾ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਹੱਜਾਜ ਨੇ ਸਿੰਧ-ਪਤੀ ਦਾਹਰ ਸੈਨ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਬਦਲਾ ਚੁਕਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੱਜਾਜ ਦਾ ਭਤੀਜਾ ਮੁਹੰਮਦ ਬਿਨ ਕਾਸਿਮ ਨੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ ਤੇ ਸਿੰਧ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਆਇਆ। ਜਿਦ੍ਹੇ ਵਜੋਂ ਸਿੰਧ ਦੇ ਰਾਜੇ ਦੀ ਹਾਰ ਹੋ ਗਈ। ਕਾਸਿਮ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮਨਾਬਾਦ ਅਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਵੀ ਜਿੱਤ ਲਿਆ। ਪਰ ਕਾਸਿਮ ਦੇ ਪਰਤਣ ਤੋਂ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਸਿੰਧ ਤੋਂ ਮੁਸਲਮ ਰਾਜ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਅਲਬੈਰੂਨੀ ਬ੍ਰਹਮਣ ਧਰਮ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਅਨੇਕ ਜਾਤੀਆਂ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਅਨੁਯਾਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਸਨ।

ਉਪਰੋਕਤ ਸਭ ਕੁਝ ਲਿਖਣ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਮੁਸਲਮ ਜਿੱਤਾਂ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਦੇ ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਇਹ ਬੁਨਿਆਦਾਂ ਆ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ। ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਮਾਤਰ ਹੀ ਰਹਿ ਗਈ ਸਨ। ਜਿਸ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਮੁਸਲਮ ਹਮਲਿਆਂ ਦੀ ਰਵਾਨੀ, ਪੱਛਮ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਹੈ। ਸਿੰਧ ਦੇ ਰਾਜੇ ਦਾਹਰਸੈਨ ਦੇ ਪਤਨ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਤਿੰਨ ਸੌ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਓਂ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਹਮਲਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣ ਗਿਆ।

ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਤਾਂ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਕਿ ਹੱਜਾਜ ਦਾ ਭਤੀਜਾ ਮੁਹੰਮਦ ਬਿਨ ਕਾਸਿਮ ਦੇਬਲ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮਨਾਬਾਦ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਕੇ ਮੁਲਤਾਨ ਵੱਲ ਵਧਿਆ। ਮੁਲਤਾਨ (ਵਰਤਮਾਨ ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਸਟੇਟ) ਦਾ ਪੱਤਨ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਕ ਹਿੱਸੇ ਤੇ ਮੁਸਲਮ ਰਾਜ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਇਥੋਂ ਹੀ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦਾ ਬਟਵਾਰਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਭਾਗ 'ਸੂਬਾ-ਏ-ਮੁਲਤਾਨ' ਨਾਮ ਨਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਸੂਬਾ-ਏ-ਮੁਲਤਾਨ ਦਾ ਅਰਬ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਇਕ ਨੌਆਬਾਦੀ ਬਣ ਜਾਣਾ ਭੂਗੋਲਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਕ ਮਹੱਤਵ ਵਾਲੀ ਘਟਨਾ ਸੀ। ਭੂਗੋਲਿਕ ਘਟਨਾ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਸਥਾਈ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਨੌਆਬਾਦੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਰਾਜਨੀਤਕ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਮੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਮੰਨ ਕੇ ਇਸਲਾਮ ਨੇ ਭਾਰਤ ਉੱਤੇ ਕਰੜੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰੱਖੀ ਅਤੇ ਜਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਿਤ ਕੀਤਾ। ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਅਰਬ ਵਿਚਕਾਰ ਵਪਾਰਕ ਲੈਣ ਦੇਣ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਅਰਬਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਗਣਿਤ, ਚਿਕਿਤਸਾ, ਸੰਗੀਤ ਕਲਾਵਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖੀ। ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਸੂਰਜ-ਮੰਦਰ ਦੇ ਲਈ ਸੁਗੰਧਿਤ ਪਦਾਰਥ ਅਰਬ ਵਪਾਰੀ ਹੀ ਲਿਆਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਅਰਬਾਂ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਦੇ, ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਰਬਾਂ ਦੇ ਹਮਲੇ ਇਤਨੇ ਕਰੂਰ ਅਤੇ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜਿੰਨੇ ਕਿ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਤੁਰਕ ਹਮਲੇ ਸਨ। ਅਰਬਾਂ ਨੇ

ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਜਿੰਨੀ ਬੁਰੀ ਪ੍ਰਤਿਕ੍ਰਿਆ ਉਨੀ ਨਾ ਤਾਂ ਤੁਰਕਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਬਾਬਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਮੁਗ਼ਲ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀ।

ਅਰਬਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤੁਰਕਾਂ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸ਼ਾਹੀ ਦਰਦਨਾਕ ਹੈ। ਮੁਹੰਮਦ ਬਿਨ ਕਾਸਿਮ (੭੬੮ ਵਿਕ੍ਰਮੀ ਸੰਮਤ) ਦੇ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ (੧੦੨੩ ਵਿਕ੍ਰਮੀ ਸੰਮਤ) ਗ਼ਜ਼ਨੀ ਦੇ ਤੁਰਕ ਸ਼ਾਸਕ ਸਬੁਕਤਗੀਨ ਨੇ ਮੁਲਤਾਨ ਉਪਰ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸੂਬਾ-ਏ-ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ ਕਰਾਮਤਪੰਥੀ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਕਹਾਂ ਵਿਹਾਰ ਹੋਇਆ। ਇਥੇ ਕਦੀ ਉਸ ਦਾ ਪਤਨ ਬਹੁਤ ਜਲਦੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਅਰਬ ਕੇਵਲ ਮੁਲਤਾਨ ਤੀਕ ਹੀ ਪਹੁੰਚ ਸਕੇ ਸਨ। ਪਰ ਤੁਰਕਾਂ ਨੇ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ ਸੰਮਤ ਕੇ ਸੂਬਾ-ਏ-ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾਇਆ ਜਿਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਠਿੰਡਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਕ ਸੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੈਪਾਲ। ਸਬੁਕਤਗੀਨ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਜੈਪਾਲ ਦੀ ਹਾਰ ਦੇ ਦੋ ਬੁਰੇ ਨਤੀਜੇ ਨਿਕਲੇ। ਪਹਿਲਾ ਇਹ ਕਿ ਮੁਲਤਾਨ ਸਦਾ ਲਈ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਿਆ, ਉਥੇ ਹਮੀਦ ਲੋਧੀ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾ ਹੋਰ ਮੁਸਲਮ ਰਾਜਪਾਲ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਦੂਜਾ ਇਹ ਕਿ ਜੈਪਾਲ ਨੇ ਤੁਰਕਾਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਧੀਨਤਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਈ। ਅਰਥਾਤ ਸੂਬਾ-ਏ-ਲਾਹੌਰ ਵੀ ਹਾਲਤ ਤੋਂ ਕਟ ਕੇ ਅਰਬ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਚ ਜਾ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸ਼ਾਸਕ ਜੋ ਕਲ ਤਕ ਆਪ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਥਾਂ ਰਾਜਪਾਲ ਥਾਪਿਆ ਗਿਆ। ਤੁਰਕ ਹਮਲਿਆਂ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪੁਜਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸਲਾਮੀ ਸੈਨਾ ਹੁਣ ਮੁਲਤਾਨ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਲਾਹੌਰ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮ ਰਾਜਪਾਲ ਹਮੀਦ ਲੋਧੀ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਅਤੇ ਜੈਪਾਲ ਦੀ ਦੁਰਬਲ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੇ ਮਹਿਮੂਦ ਗ਼ਜ਼ਨਵੀ ਨੂੰ ਹਮਲੇ ਦੇ ਲਈ ਉਤੇਜਿਤ ਕੀਤਾ।

ਸਬੁਕਤਗੀਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਹਿਮੂਦ ਗ਼ਜ਼ਨਵੀ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਦੀ ਲੜੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਉਸ ਨੇ ਕੁਲ ਹਮਲੇ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਹੀ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਕੀਤੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਮਲਿਆਂ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਜਾਂ ਅਸਿੱਧਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਬਹੁਤ ਬੁਰਾ ਪਿਆ। ਹਮਲਾਵਰ ਗ਼ਜ਼ਨਵੀ ਨੇ ਕੁਲ ਸਤਾਰਾਂ ਕੜੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਕਰਮੀ ਸੰਮਤ ੧੦੫੭ ਤੋਂ ੧੦੮੪ ਤਕ ਸਤਾਰਾਂ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ(੪), ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ੧੧ ਹਮਲੇ ਸਿੱਧੇ ਪੰਜਾਬ ਉਪਰ ਹੀ ਹੋਏ। ਵਿਕ੍ਰਮੀ ਸੰਮਤ ੧੦੫੭ ਵਿਚ ਸੀਮਾਂਤ ਉਤੇ, ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਬਠਿੰਡੇ ਉਤੇ, ੧੦੬੧ ਵਿਚ ਭੇਰਾ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਉਤੇ, ੧੦੬੨ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਤੁਰਕ ਰਾਜਪਾਲ

---

(੪) ਵਿਨਸੈਂਟ ਸਮਿਥ ਨੇ ਗ਼ਜ਼ਨਵੀ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ੧੭ ਮੰਨੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸੋਮਨਾਥ ਦਾ ਹਮਲਾ ਉਸ ਦੀ ੧੬ਵੀਂ ਕਾਰਵਾਈ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਹੋਇਆ ਸੀ। (ਦਿ ਆਕਸਫੋਰਡ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਇੰਡੀਆ—ਵਿਨਸੈਂਟ ਸਮਿਥ—ਪੰ-੧੯੧)

ਹਮੀਦ ਅਫ਼ਗਾਨੀ(ਮੁਲਤਾਨ)ਤੇ, ਖ਼ਾਲੀ ਨਾਲ ਮਿਤਰਤਾ ਹੈ, ੧੦੦੫ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਆਨੰਦ ਪਾਲ(ਕੁੱਝ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅਨੰਦਪਾਲ) ਉਤੇ, ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਕਾਂਗੜੇ ਦੇ ਨਗਰ ਕੋਟ ਉਤੇ, ੧੦੦੭ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੋੜਨ ਵਾਲੇ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਸੁਖਪਾਲ ਸੁਲਤਾਨ ਵਾਲੇ ਉਤੇ, ੧੦੨੦ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਨੇਪਾਲ ਭੂਮੀ ਦਾ ਵਿਜੇ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਉਤੇ, ੧੦੨੧ ਵਿਚ ਥਾਨੇਸਰ ਉਤੇ, ੧੦੨੪ ਵਿਚ ਕਠਿਆਵਾੜ ਤੇ ਹਮਲੇ ਕਰਕੇ ਗਜ਼ਨਵੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਚੱਪਾ ਚੱਪਾ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਮਾਲ ਲੁੱਟਿਆ। ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਦੌਰ ਹੋਰ ਕੌਣ ਕਿਹ ਕਿ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲਿਆਂ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਕਿਹਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਰ ਸਕਿਆ ? ਮੁਲਤਾਨ ਤੋਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਤਕ ਅਤੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਤੋਂ ਹਰਿਆਣਾ ਤਕ ਸਾਰਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲਿਆਂ ਨਾਲ ਗੰਧਲ ਹੋਇਆ। ਇਹੋ ਹੀ ਬਸ ਨਹੀਂ, ਗਜ਼ਨਵੀ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਢਹਿੰਦਾ ਸਮੇਂ ਉਸ ਨੇ ਗੁਜਰਾਤ, ਚੰਦੇਲ, ਕਨੌਜ, ਗਵਾਲੀਅਰ, ਕਾਲਿੰਜਰ, ਸੋਮਨਾਥ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਉਤੇ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ। ਉਸ ਨੇ ਸਦੀਆਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਲੁੱਟਿਆ ਅਤੇ ਸਾੜਿਆਂ ਵੀ। ਲਗਭਗ ੨੭ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਤੇ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਜਾਂ ਹੁਕਮਰਾਨਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ। ਗਜ਼ਨਵੀ ਦੀ ਮੌਤ (੧੦੩੦ ਇਸਵੀ) ਨਾਲ ਹਮਲਿਆਂ ਦੀ ਕਹੀ ਲੜੀ ਸੰਧਮ ਪੈ ਗਈ ਪਰ ਮੁਕੰਮਲ ਨਹੀਂ ਹੋਈ।

ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਸੰਮਤ ੧੨੩੨ ਵਿਚ ਤੁਰਕ ਹਮਲਿਆਂ ਨੇ ਇਕ ਨਵਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮੋੜ ਲਿਆ। ਸ਼ਹਾਬੁੱਦੀਨ ਮੁਹੰਮਦ ਗੌਰੀ ਨੇ ਮਹਿਮੂਦ ਗਜ਼ਨਵੀ ਦੀ ਥਾਂ ਲਈ। ਭਾਵੇਂ ਪਿਛਲੇ ਡੇਢ ਸੌ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਗਜ਼ਨਵੀ ਵੱਲੋਂ ਛਿੱਟੇ ਪੈਟੇ ਹਮਲੇ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ, ਪਰ ਆਪਣੇ ਹੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਗਜ਼ਨਵੀ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਨਾਕਾਮ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਗੌਰੀ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਸਮੇਂ ਵਧ ਗਈ। ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਸੰਮਤ ੧੨੩੭ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ, ਮੁਲਤਾਨ, ਸਿੰਧ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਜਾ ਘੇਰਿਆ। ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਪਤਨ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਅੰਤਰੀਵ ਦਰਦਨਾਕ ਹੈ। ਡਾਕਟਰ ਨਰਾਇਣ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਦੀ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੇ ਧੋਖੇ ਨਾਲ ਉਸੇ ਦੇ ਪਿਤਾ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਗਵਾਉਣਾ ਪਿਆ। ਗੌਰੀ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪਹਾੜਾਂ ਦੀ ਤਰਾਈ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਰਾਜ ਚੌਹਾਨ ਤੋਂ ਹਾਰ ਗਿਆ। ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਉਸ ਨੇ ਮੁੜ ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਉਹ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਲੜਾਈ ਹੈ (੧੧੯੦ ਈਸਵੀ) ਜਿਸ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਆਪਣੀ ਕੂਟਨੀਤੀ ਅਤੇ ਛਲ ਤੇ ਬਲ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਸ ਨੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਰਾਜ ਵਰਗੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਦੇ ਸਮਰਾਟ ਨੂੰ ਹਰਾ ਕੇ ਕੈਦੀ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ-ਜਿੱਤ ਦੇ ਇਸ ਮੌਕੇ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਨਗਰ ਦੇ ਲੱਖਾਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਤਲਵਾਰ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤਾ।[5] ਤਤਕਾਲੀਨ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਇਬਨੁਲ ਅਸੀਰ ਨੇ ਆਪਣੀ "ਕਾਮਿਲ ਤਵਾਰੀਖ਼" ਨਾਮਕ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਹੌਂਕੜੇ ਘੀ

(੫) ਇਸ ਯੁੱਧ ਦਾ ਵਿਵਰਣ ਇਲੀਅਟ ਅਤੇ ਡਾਊਸਨ ਲਿਖਤ ਹਿਸਟ੍ਰੀ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ ਐਜ਼ ਟੋਲਡ ਬਾਈ ਇਟਸ ਓਨ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ ਲੇਖ [illegible]

ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਵਰਨਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਰਾਜ ਦੀ ਹਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਇਸਲਾਮ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਅਗੇ ਵਧ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਸਰਦਾਰੀ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ।

ਗ਼ਜ਼ਨਵੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਬੁਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਗ਼ਜ਼ਨਵੀ ਦੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਅਲਬਰੂਨੀ ਵੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਭਾਰਤ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਵਰਨਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਹਿਮੂਦ ਗ਼ਜ਼ਨਵੀ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੈਭਵ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਣ ਤੌਰ ਮਿਟਾ ਦਿੱਤਾ। ਨਾਲ ਹੀ ਮਹਿਮੂਦ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਉਹ ਕਾਰਨਾਮੇ ਕੀਤੇ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਕਣਿਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਗਏ। ਜਾਂ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੀ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਏ।[6] ਅੱਗੇ ਚਲ ਕੇ ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਿਆ ਕਸ਼ਮੀਰ ਅਤੇ ਬਨਾਰਸ ਜਿਹੇ ਦੂਰ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਚਲੀ ਗਈ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਗ਼ਜ਼ਨਵੀ ਜੈਸੀ ਆਦਿ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹਮਲਿਆਂ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮੰਦਰਾਂ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕੇਂਦਰਾਂ ਤੇ ਹਮਲੇ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਮਿਥ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਕਈ ਲਾਸਾਨੀ ਨਮੂਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਗਏ।[7] ਭਾਰਤੀ ਕਲਾ ਦੇ ਇਹ ਉੱਤਮ ਨਮੂਨੇ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਹਮਲਿਆਂ ਤੋਂ ਅਛੂਤੇ ਨਾ ਰਹਿ ਸਕੇ। ਸ਼ਿਲਪਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਿਦਿਆਵਾਨਾਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਭਾਗਾਂ ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ ਦੂਰ ਦੁਰਾਡੇ ਦੇ ਸਥਾਨਾਂ ਵਿਚ ਚਲੀਆਂ ਗਈਆਂ ਜਿਥੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਹਮਲਿਆਂ ਦਾ ਡਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵੱਸਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕੱਟੜਤਾ ਅਤੇ ਹਿੰਸਕ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਛੱਡਿਆ ਨਹੀਂ। ਭਾਰਤ ਦਾ ਉੱਤਰੀ ਭਾਗ ਤਾਂ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਖੰਡਰ ਹੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਮੰਦਰਾਂ ਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਿਨਾਸ਼ਕ ਹਮਲੇ ਹੋਏ। ਇਹਨਾਂ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਕਲਾ ਦੇ ਕਈ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟਤਮ ਨਮੂਨੇ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਮਥਰਾ ਦੇ ਕਲਾਤਮਕ ਮੰਦਰਾਂ ਤੇ ਜਦ ਗ਼ਜ਼ਨਵੀ ਦੀ ਤਲਵਾਰ ਚਮਕੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਕ ਤੋਂ ਇਕ ਵਧ ਕੇ ਕਲਾਤਮਕ ਮੰਦਰਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਮਿਥ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਲਾ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਗਏ।[8] ਇਹ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦੀ ਕਲਾ ਦੇ ਉੱਤਮ ਨਮੂਨੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਮੰਦਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਿਲਪ ਕਲਾ ਨੇ ਖੁਦ ਮਹਿਮੂਦ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਖੁਦ ਮਹਿਮੂਦ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਅਜੇਹੇ ਮੰਦਰਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਲਈ ਘਟ ਤੋਂ ਘਟ ਸੌ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਵਕਤ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। •ਅਲਬਰੂਨੀ ਦਾ ਭਾਰਤ• ਸੰਪਾਦਕ ਸਚਾਊ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਹਿਮੂਦ ਦੇ

---

(੬) ਅਲਬਰੂਨੀਜ਼ ਇੰਡੀਆ— ਐਡਵਰਡ ਸਚਾਊ—ਪੰਨਾ-੧੯੧੧

(੭) ਆਕਸਫੋਰਡ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਇੰਡੀਆ ਵਿਨਸੈਂਟ ਸਮਿਥ— ਪੰਨਾ-੨੨੯

(੮) ਆਕਸਫੋਰਡ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਇੰਡੀਆ— ਵਿਨਸੈਂਟ ਸਮਿਥ—ਪੰਨਾ ੧੯੮.

98433

ਨਵੀਂ ਵਿੱਦਿਆ ਲਾਗਿਰ ਬਨ। ਜੇਕਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੇ ਤਾਂ ਜਿੰਦੇ ਹੀ ਨਰਕ ਭੇਜ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂ ਸਮੇਂ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਚ ਪਰਜਾ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਹੁਤ ਬੁਰੀ ਸੀ। ਫਰੂਕਰਾਬ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੀ ਅਧੀਨਤਾ ਵਿਚ ਹਰ ਸਮੇਂ ਲੜਾਈਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਜ਼ੁਲਮ ਤੇ ਸਿਵਾ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ।[੧੦] ਤੁਰਕਾਂ ਅਤੇ ਮੁਗਲਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਮੁਹੰਮਦ-ਬਿਨ-ਕਾਸਿਮ ਦਾ ਹਮਲਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਉਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲਈ ਇੰਨਾ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੋਚਕ ਘਟਨਾ ਹੈ। ਸਿੰਧ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਉਪਾਧੀਆਂ ਉਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਰਬ ਹਮਲਾਆਵਰ ਭਾਰਤੀ ਜੋਤਿਸ਼, ਚਿਕਿਤਸਾ, ਦਰਸ਼ਨ, ਸਾਹਿਤ, ਵੈਦਕੀ, ਗਣਿਤ ਆਦਿ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਖਲੀਫਿਆਂ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਸਨਮਾਨ ਲਈ ਲੈ ਗਏ ਸਨ। ਪਰ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬੀਤਣ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਮਲਾਆਵਰਾਂ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਗਿਆਨ ਹਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਘਟਦੀ ਗਈ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜਤਾ ਦਾ ਰੋਗ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧ ਦੀ ਇਹ ਭਾਵਨਾ ਵਧਦੀ ਹੀ ਗਈ। ਇਹ ਵਿਰੋਧ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਪੂਰੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ।

ਤੁਰਕਾਂ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੁਗਲ ਸ਼ਾਸਕ ਹਮਲਿਆਂ ਦੀ ਲੜੀ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹੈ। ਚੰਗੇਜ਼ਖ਼ਾਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਬਾਬਰ ਤਕ ਸਾਰੇ ਹਾਕਮ ਇਕ ਤੋਂ ਇਕ ਵਧ ਕੇ ਜ਼ਾਲਮ ਸਿੱਧ ਹੋਏ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਮੰਗੋਲ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਨਿਰਦਈ ਅਤੇ ਖੂੰਖਾਰ ਜਾਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ।

ਮੁਗਲ ਜਾਤੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨੇਤਾ ਚੰਗੇਜ਼ ਖ਼ਾਂ ਆਪਣੇ ਜਿੱਤ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਸਮਰਕੰਦ, ਹਿਰਾਤ, ਬੁਖਾਰਾ ਆਦਿ ਨੂੰ ਲੁੱਟ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਪਰ ਜਲਵਾਯੂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮੁਗਲ ਸਿੰਧ ਮੁਲਤਾਨ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ ਵਧਣ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਪਿੱਛੋਂ ਜਦੋਂ ਚੰਗੇਜ਼ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮੁਲਤਾਨ ਤੋਂ ਹੀ ਨਾਮੁਰਾਦ ਹੋ ਕੇ ਵਾਪਸ ਜਾਣਾ ਪਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਇਲਤੁਤਮਿਸ਼ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਨਸੀਰੁੱਦੀਨ ਕੁਬਾਚਾ ਉਸ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸੀ, ਪਰ ਇਸਵੀ ਸੰਮਤ ੧੨੨੮ ਵਿਚ ਚੰਗੇਜ਼ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਵਾਪਸੀ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਸੁੱਖ ਦਾ ਸਾਹ ਲਿਆ। ਦਿੱਲੀ-ਸੁਲਤਾਨ ਮੁਈਜ਼ੁੱਦੀਨ ਬਹਿਰਾਮਸ਼ਾਹ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਪਤੀ ਕਾਰਗੋਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ

---

(੯) ਇਲਬ੍ਰਹੀਮ ਦਿੰਗਾਲਾ— ਸਿਆਰਤ ਸਵਾਲ-ਪੰਨਾ ੭.
(੧੦) ਮਾਰਕਨ ਵਿਲੀਅਮ ਮੁਰੀਮੰਟ ਇਨ ਇੰਡੀਆ— ਫਾਰੂਬਰ-ਪੰਨਾ-੨.

ਬਹਾਦੁਰ ਤਾਹਿਰ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਆ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਖ਼ੂਬ ਲੁਟਿਆ। ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਸੰਮਤ ੧੨੯੮ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਮੁਗ਼ਲ ਸ਼ਾਸਨ ਹੋਇਆ। ਸੰਮਤ ੧੩੦੪ ਵਿਚ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਤੀਜੀ ਵਾਰ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਵਿਚ ਨਾਸਿਰੁਦੀਨ ਮਹਿਮੂਦ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਪਤੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਸਦੀ ਬਹਾਦੁਰ ਮੁਗ਼ਲ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸਮਾਪਤੀ ਹੋਈ। ਸੰਮਤ ੧੩੩੬-੩੭ ਵਿਚ ਮੁਗ਼ਲ ਸੈਨਾਪਤੀ ਤੈਮੂਰ ਖ਼ਾਂ (ਚਿੰਗੇਜ਼ ਖ਼ਾਂ) ਨੇ ਵੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਸੈਨਿਕ ਲੈ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਉਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਵਿਚ ਬਲਬਨ-ਪੁੱਤਰ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ। ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਬਲਬਨ-ਪੁੱਤਰ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਤੈਮੂਰ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ ਹਰਾ ਕੇ ਭਜਾ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਦੂਜੇ ਸਾਲ ਫਿਰ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਤੈਮੂਰ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਬਲਬਨ-ਪੁੱਤਰ ਮੁਹੰਮਦ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਮੌਤ ਦੇ ਸਦਮੇ ਨਾਲ ਬਲਬਨ ਛੇਤੀ ਹੀ ਮਰ ਗਿਆ। ਖ਼ੁਸਰੋ ਵੀ ਇਸੇ ਜੰਗ ਦੀ ਕੈਦ ਵਿਚੋਂ ਤੈਮੂਰ ਖ਼ਾਂ ਨਾਲ ਕੁਝ ਚਿਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਲਾਲੁਦੀਨ ਖ਼ਿਲਜੀ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਸੰਮਤ ੧੩੪੮ ਵਿਚ ਹਲਾਕੂ ਦਾ ਪੋਤਰਾ ਅਬਦੁੱਲਾ ਲਸ਼ਕਰ ਲੈ ਆ ਚੜ੍ਹਿਆ ਪਰ ਜਲਾਲ ਖ਼ਿਲਜੀ ਨੇ ਚੰਗੇਜ਼ ਖ਼ਾਂ ਦੇ ਪੋਤਰੇ ਉਲਗੂ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਜੋ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾ ਕੇ ਹਮਲਿਆਂ ਨੂੰ ਰੋਕਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਨਾਲ ਮੁਗ਼ਲ ਧਰਮ ਤੋਂ ਪਤਿਤ ਹੋਏ ਮੁਸਲਮਾਨ ਤਾਂ ਬਣ ਗਏ ਪਰ ਇਸ ਨਾਲ ਹਮਲਿਆਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਖ਼ਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਹੀ ਮੁਗ਼ਲ ਤੁਰਕਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢਣ ਵਿਚ ਸਫ਼ਲ ਹੋਏ। ਉਲਗੂ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਅਰਕਲੀ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਪਤੀ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਆਪ ਕੁਰਸੀ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਪੰਜ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ੧੩੫੩ ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਸੰਮਤ ਵਿਚ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਨੇ ਅਮੀਰ ਦਾਊਦ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਸੋਤਰਾਂ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਹਨਾਂ ਮੁਗ਼ਲ ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਲੱਖ ਵੀਰਾਂ ਨਾਲ ਸਜੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਅਲਾਉਦੀਨ ਦੇ ਭਰਾ ਅਲਿਫ਼ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਅਮੀਰ ਦਾਊਦ ਨੂੰ ਹਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਦੋ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਦੋ ਲੱਖ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਾਲਦੀ ਖ਼ਾਂ ਸਰਹੱਦ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਜ਼ਫ਼ਰ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਜਮਨਾ ਤਟ ਤੇ ਹਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਕੁਤਲੁਗ ਖ਼ਵਾਜਾ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਨੇ ਮੁਲਤਾਨ ਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਜ਼ਫ਼ਰ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਇਥੇ ਵੀ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਮੁਗ਼ਲ ਸੈਨਾਪਤੀ ਤੁਰਗੀ ਨੇ ੧੩੬੦ ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਸੰਮਤ ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ, ਅਲੀ ਬੇਗ ਤਾਰਸ ਨੇ ੧੩੬੧ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਉਤੇ ਅਤੇ ਅਲੀ ਬੇਗ ਨੇ ੧੩੬੨ ਸੰਮਤ ਵਿਚ ਮੁਲਤਾਨ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਅਲਾਉਦੀਨ ਖ਼ਿਲਜੀ, ਜ਼ਫ਼ਰ ਖ਼ਾਂ ਅਤੇ ਗ਼ਾਜ਼ੀ ਬੇਗ ਤੁਗ਼ਲਕ ਨੇ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਸੰਮਤ ੧੩੬੨ ਵਿਚ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਜੰਗ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦੀ ਅੰਤਮ ਕੜੀ ਹੈ। ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਖ਼ੁਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਗ਼ਾਜ਼ੀ ਬੇਗ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਕਾਇਮ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀਆਂ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣਾ ਘਰ ਸੰਭਾਲਣ ਅਤੇ ਹਮਲਿਆਂ ਤੋਂ ਬਚ ਜਾਣ। ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਨੇ

੧੪ਵਾਂ ਵਾਰ (ਸੰਮਤ ੧੩੮੪ ਵਿਚ) ਲਮਗਾਨ ਅਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਘੇਰਿਆ। ਮੁਲਤਾਨ ਉਪਰ ਮੁਗਲਾਂ ਦਾ ਇਹ ਪੰਜਵਾਂ ਹਮਲਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਗਾਜ਼ੀ ਬੇਗ ਤੁਗਲਕ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਸੂਬੇ ਤੇ ਥਾਪਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਮੁਹੰਮਦ ਤੁਗਲਕ ਨੇ ਤਰਿਮਸ਼ੀਰੀਨ ਨੂੰ ਧਨ ਦੇ ਕੇ ਖੁਸ਼ੀ ਇੱਜ਼ਤ ਨਾਲ ਵਾਪਸ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਭੁੱਲ ਕਹਿ ਕੇ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮੁਗਲ ਸੈਨਾਪਤੀ ਇਕਬਾਲ ਸੈਦਾ ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਆ ਚੜ੍ਹਿਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਲਾਉਦੀਨ ਨੇ ਪਿੱਛੇ ਧੱਕ ਦਿੱਤਾ। ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਸੰਮਤ ੧੪੫੪ ਵਿਚ ਇਤਮਿਸ਼ ਖਾਂ ਦੇ ਪੋਤਰੇ ਪੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਉਚ ਅਤੇ ਸਿੰਧ ਨੂੰ ਲੁਟਿਆ ਪਰ ਸਿੰਧ ਦੇ ਪ੍ਰਾਂਤਪਤੀ ਸਾਰੰਗ ਖਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ। ਮੁਗਲਾਂ ਦਾ ੧੬ਵਾਂ ਹਮਲਾ ਸਭ ਤੋਂ ਖੂਨਖਾਰ ਸੀ। ਇਸ ਵਾਰੀ ਸੰਮਤ ੧੪੫੫ ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਵਿਚ ਤੈਮੂਰ ਲੰਗ ਖੁਦ ਆਇਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਪ੍ਰਾਂਤਪਤੀ ਮੁਬਾਰਕ ਖਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਹਾਰ ਨੇ ਤੈਮੂਰ ਲੰਗ ਦਾ ਰਾਹ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਭਟਨੇਰ ਵਿਚ ਇੱਟ ਨਾਲ ਇੱਟ ਖੜਕਾ ਦਿੱਤੀ ਫਿਰ ਅਗਾਂਹ ਵਧ ਕੇ ਸਰਸਵਤੀ, ਰਾਜਪੁਰ, ਅਰੋਹੀ, ਕੈਥਲ ਆਦਿ ਨਗਰਾਂ ਨੂੰ ਲੁਟਿਆ। ਮੁਗਲ ਸੈਨਾ ਦੀ ਇਕ ਟੁਕੜੀ ਜਿਹੜੀ ਮੁਲਤਾਨ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਲੁਟਣ ਗਈ ਸੀ। ਸੈਨਾ ਦੀ ਦੂਜੀ ਟੁਕੜੀ ਲੈ ਕੇ ਤੈਮੂਰ ਲੰਗ ਨੇ ਉਸ ਦਿੱਲੀ-ਸੁਲਤਾਨ ਮਹਿਮੂਦ ਨੂੰ ਹਰਾ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਦਾਖਲਾ ਲਿਆ। ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਲੱਖ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਲੁਟਿਆ। ੧੮ ਦਿਨ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਦਿੱਲੀ ਦੀ [illegible] ਵੇਖ ਕੇ ਉਹ ਜੰਮੂ ਨੂੰ ਕੁਚਲਦਾ ਹੋਇਆ ਵਾਪਸ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦੀ ਦੂਜੀ ਟੁਕੜੀ ਮੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਲੁਟਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਜਾ ਰਲੀ। ਸੰਮਤ ੧੪੮੬ ਵਿਚ ਸ਼ੇਰ ਅਲੀ ਖਾਂ ਮੁਗਲ ਫੌਜ ਲੈ ਕੇ ਮੁਲਤਾਨ ਵਲ ਵਧਿਆ। ਇਕੱਤੀ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੁਗਲ ਨਵੇਂ ਉਤਸਾਹ ਤੇ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਆਏ। ਪਰ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਮੁੜ ਉਸ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਉਥੇ ਵੀ ਹਾਰਨਾ ਪਿਆ। ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ੧੭ਵੇਂ ਹਮਲੇ ਨੂੰ ਜੋ ਕਿ ਅਲਾਉਦੀਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਸੰਮਤ ੧੫੬੫ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਉਪਰ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਇਬਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ ਨੇ ਨਾਕਾਮਯਾਬ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਅੰਤਮ ਪੰਜ ਹਮਲੇ ਬਾਬਰ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਹੋਏ। ਬਾਬਰ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਕਾਬਜ਼ ਹੋਇਆ। ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਸੰਮਤ ੧੫੭੬ ਵਿਚ ਭੇਰਾ, ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਬਟਾਲਾ, ਤੀਜੇ ਹਮਲੇ ਵਿਚ ਸਿਆਲਕੋਟ, ਚੌਥੇ ਹਮਲੇ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਦੀਪਾਲਪੁਰ (ਮੁਲਤਾਨ ਸਣੇ) ਬਾਬਰ ਦੀ ਅਧੀਨਤਾ ਵਿਚ ਆ ਗਏ। ਬਾਬਰ ਦਾ ਪੰਜਵਾਂ (ਪਰ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਤੇ ਮੁਗਲਾਂ ਦਾ ਅੰਤਮ) ਹਮਲਾ ਦਿੱਲੀ-ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਹੋਇਆ। ਜਿਵੇਂ ਤਰਾਇਣ ਦੇ ਸਮਰ ਨੇ ਦਿੱਲੀ-ਤਖ਼ਤ ਨੂੰ ਗੋਰੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਠੀਕ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਨੀਪਤ (ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਸੰਮਤ ੧੫੮੩) ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਲੜਾਈ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਤਖ਼ਤ ਤੁਰਕ-ਪਠਾਣਾਂ ਤੋਂ ਖੋਹ ਕੇ, ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਬਾਬਰ ਨੇ ਤੈਮੂਰ ਲੰਗ ਤੋਂ ਘਟ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ। ਬਾਬਰ ਦੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰਾਂ ਦੀ ਜੀਉਂਦੀ ਜਾਗਦੀ ਤਸਵੀਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ "ਬਾਬਰ ਬਾਣੀ" ਹੈ।

ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪਿਛੋਕੜ

ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਅਟੁੱਟਵਾਂ ਸੰਬੰਧ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰਨਾ ਜੇ ਅਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮੁਸ਼ਕਲ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ। ਇਥੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅਜ ਤਕ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਗ੍ਰੰਥ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੇ ਰੂਪ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ, ਸਭਨਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਂਝੇ ਧਰਮਗਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜਗਤ ਆਚਾਰ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਦਿਖਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਗਠਨ ਵਿਚ ਧਾਰਮਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਤੇ ਆਸ਼੍ਰਮਾਂ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਰਾਹੀਂ ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਲੋੜਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬੀਤਣ ਨਾਲ ਉਹ ਸਮਸਤ ਵੈਦਿਕ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਮਰਯਾਦਾ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਹ ਨਿਰਵਿਵਾਦ ਰੂਪ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਥੇ ਧਰਮ ਨੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਨੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਗਹਿਰਾਈ ਅਤੇ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਂਞ ਸਮਾਜ ਨੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਗਹਿਰਾਈ ਅਤੇ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਂਞ ਸਮਾਜਕ ਲੋੜਾਂ ਅਤੇ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਹਰੇਕ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਉਥੋਂ ਦੇ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਘਟ ਜਾਂ ਵਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇਹ ਪਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧ ਏਥਨਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਕੁਝ ਵਧੇਰੇ ਹੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਜਿੰਨੇ ਨੇੜੇ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਕਾਰਣ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਕਿਰਿਆ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਵਧੇਰੇ ਸਪਸ਼ਟ ਨਾ ਰਹੀ ਹੋਵੇ।

ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਹਮਲੇ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਉਤੇ ਹੋਏ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਧਾਰਣਾਵਾਂ ਜਾਂ ਆਦਰਸ਼ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਨ ਉਹਨਾਂ ਤੇ ਜ਼ਰਾ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਤਾਂ ਹੀ ਅਸੀਂ ਉੱਤਰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦੇ ਕਾਰਣਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਸੋ ਇਥੇ ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕੁਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਧਾਰਣਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਾਂਗੇ ਜਿਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਗੜੇ ਹੋਏ ਸਰੂਪ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਭਗਤਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਉਤਪੰਨ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੁਰੋਹਿਤਵਾਦ ਦਾ ਬੋਲ ਬਾਲਾ ਸੀ। ਵੈਦਿਕ ਯੁਗ ਵਿਚ ਵਰਣ ਵਿਵਸਥਾ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਅਤੇ ਰੂੜ੍ਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕੀ ਜਦੋਂ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਰਖਦੀ ਜ਼ਰੂਰ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ।[੧੧] ਐਤਰੇਯ ਬ੍ਰਾਹਮਣ[੧੨] ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਵਿਸ਼ਵਾਮਿਤਰ ਦੀ ਕਥਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਯੁਗ ਵਿਚ ਖੱਤਰੀ ਲੋਕ ਵੀ ਤਪੱਸਿਆ ਦੇ ਬਲ ਤੇ ਭੀ ਪੁਰੋਹਿਤ ਬਣ ਸਕਦੇ ਸਨ।[੧੩] ਛਾਂਦੋਗਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਦੀ ਸਤਯਕਾਮ ਅਤੇ ਜਾਬਾਲੀ ਦੀ ਕਥਾ ਵੀ ਇਹੋ ਦਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪੁਰੋਹਿਤਵਾਦ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਤਦ ਤਕ ਰੂੜ੍ਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕੀ ਪਰ ਉਸ ਪਾਸੇ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਉੱਤਰ ਵੈਦਿਕ ਯੁਗ ਵਿਚ ਆਕੇ ਪੁਰੋਹਿਤੀ ਪ੍ਰਬਲ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਪੌਰਾਣਿਕ ਯੁਗ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਪੁਰੋਹਿਤ ਦੀ ਪਦਵੀ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਅਤੇ ਰੂੜ੍ਹ ਹੋ ਗਈ। ਪੁਰੋਹਿਤ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਵੀ ਪੁਰੋਹਿਤ ਬਣਨ ਲਗ ਪਏ। ਸਮਾਰਤ(ਸਿਮ੍ਰਤੀਆਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ) ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਦੇ[੧੪] ਨਾਲ ਪੁਰੋਹਿਤਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਵੀ ਬਹੁਤ ਵਧਿਆ। ਸਿਮ੍ਰਤੀਆਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਪੁਰੋਹਿਤ ਦੀ ਲੋੜ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟਾਈ ਗਈ। ਪਰਾਸ਼ਰ ਸਿਮ੍ਰਤੀਆਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਥੋਂ ਤਕ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਪੁਰਸ਼ ਵਰਤ, ਜਪ, ਤਪ, ਤੀਰਥਨਹਾਨ ਆਦਿ ਧਰਮ ਕਰਮ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾਂਦਾ ਉਸ ਦੇ ਉਹ ਸਭ ਧਰਮ ਕਰਮ ਨਿਸਫਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।[੧੫] ਸਿਮ੍ਰਤੀਆਂ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਥਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕਦਮ ਕਦਮ ਤੇ ਪੁਰੋਹਿਤਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਣ ਲਗ ਪਈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪੁਰੋਹਿਤਾਂ ਦਾ ਆਦਰ ਬਹੁਤ ਵਧ ਗਿਆ। ਪੁਰੋਹਿਤ ਪਦ ਦੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਅਤੇ ਰੂੜ੍ਹ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੰਡਤਾਂ ਦੀ ਪੰਡਤਾਈ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰ ਲੋਪ ਹੋਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਪੁਰੋਹਿਤ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਸੁਆਰਥੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਆਪਣੇ ਇਸ ਮੰਤਵ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਲਈ ਉਹ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪਾਖੰਡਾਂ ਅਤੇ ਮਿਥਿਆ ਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਚ ਲਗ ਗਏ। ਮਧਕਾਲੀਨ ਜਨਤਾ ਇਹਨਾਂ ਮਿਥਿਆ ਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿਚ ਬੜੀ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਕੜੀ ਗਈ ਸੀ।

ਮਧਯੁਗੀਨ ਭਾਰਤੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਲੱਛਣ ਜਾਤੀ ਅਤੇ ਵਰਣ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਤੋਂ ਅਤਿਅੰਤ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆਵਾਦੀ ਯੁਗ ਸੀ। ਸਮਾਜ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਉਚੀਆਂ ਅਤੇ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ

---

(੧) ਇਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਆਫ ਰਿਲੀਜਨ ਐਂਡ ਐਥਿਕਸ, ਭਾਗ ੧੦, ਪੰ-੩੧੩,

(੨) ਐਤਰੇਯ ਬ੍ਰਾਹਮਣ- ੭/੧੮/੨

(੩) ਛਾਂਦੋਗਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ- ਪੰਜਵਾਂ ਖੰਡ-੫/੪

(੪) ਲਘੁਆਸ਼੍ਵਲਾਯਨ ਸਿਮ੍ਰਤੀ-ਅਧਿਆਇ ੨੨ ਅਤੇ ਬ੍ਰਿਹਸਪਤਿ ਸਿਮ੍ਰਤੀ-ਅਧਿਆਇ-੧,

(੫) ਪਰਾਸ਼ਰ ਸਿਮ੍ਰਤੀ- ੬/੫੮

ਦਾ ਸੰਗਠਿਤਕਰਣ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਪਰ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਵੈਦਿਕ ਯੁਗ ਨਾਲੋਂ ਸਮੇਂ ਦਾ ਫ਼ਾਸਲਾ ਵਧਦਾ ਗਿਆ ਵਰਣ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਬੰਧਨ ਕਰੜਾ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਕਠੋਰ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉੱਚ ਵਰਣ ਅਰਥਾਤ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਵਰਗ ਦਾ ਦਬਦਬਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਿਰਦਈ ਵਰਤਾਉ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹਦ ਤਕ ਵੈਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ। ਸਮਾਜਿਕ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਸਾਨੂੰ ਸੂਤਰ ਗ੍ਰੰਥਾਂ, ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਅਤੇ ਸਿਮ੍ਰਤੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸਿਮ੍ਰਤੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸੱਤਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਹੋਈ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸਿਮ੍ਰਤੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮਨੂ ਸਿਮ੍ਰਤੀ, ਯਾਗਵਲਕ ਸਿਮ੍ਰਤੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਸਿਮ੍ਰਤੀ ਸ਼ਾਇਦ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹਨ ਅਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਿਤਾਵਾਦੀ ਵੀ। ਇਹਨਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰੋਹਿਤਾਂ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦਾ ਸਥਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਸੀ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹੀ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹਿਤ ਅਤੇ ਸਵਾਰਥ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾ ਸਕੇ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਕਾਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਤੇ ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ ਤਕ ਇਹ ਅਜਿਹਾ ਕਾਲ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਕ ਹਾਰ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਤਿਕ੍ਰਿਆ ਇਕ ਦਮ ਨਸ਼ਟ ਜਿਹੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹੇ ਹੀ ਦਿਨ ਬਾਅਦ ਮਗਧ ਵਿਚ ਸ਼ੂਦਰ ਨੰਦਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਾਮਰਾਜ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਚਾਣਕਯ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਫੇਰ ਚਾਣਕਯ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਇਕ ਸ਼ੂਦਰ ਸਾਮਰਾਜ ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸਾਮਰਾਜ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਦੇ ਤਖ਼ਤ ਤੇ ਤਾਂ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਮੌਰੀਆ ਹੀ ਰਿਹਾ ਪਰ ਰਾਜ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕੋਟਲੀਆ ਹੀ ਸੀ। ਸ਼ੂਦਰ-ਰਾਜ ਵਿਚ ਸ਼ੋਰ ਅਤੇ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਦਿਲਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਅਜੇ ਵੀ ਬੇਚੈਨੀ ਬਣੀ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਸੀ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਰਾਜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਅਹਿਸਾਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਰਾਜ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁਖ ਸਥਾਨ ਦੇਣ ਵਿਚ ਰਤੀ ਭਰ ਵੀ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਕੋਟਲੀਆ ਦਾ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਚੰਦਰਗੁਪਤ ਦੀ ਇਸ ਅਹਿਸਾਨਮੰਦੀ ਦਾ ਹੀ ਸਿੱਟਾ ਹੈ। ਕੋਟਲੀਆ ਜਿਹੇ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਨੇ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਅਕਾਲ, ਜਲ-ਪਰਲੋ ਅਤੇ ਮਹਾਂਮਾਰੀ ਜਿਹੀਆਂ ਬਿਪਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦੇ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੇਵਤਿਆਂ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।[੧੯] ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੋਟਲੀਆ ਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਟੈਕਸਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਰਖਣ ਦੀ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ ਕੀਤੀ ਜੋ ਅਪਰਾਧੀਆਂ

---

(੧੯) ਕੋਟਲਿਆ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ-੪.੧੯ ਅਤੇ
ਕਾਸਟ ਐਂਡ ਕਲਾਸ ਇਨ ਇੰਡੀਆ- ਜੀ.ਐਸ.ਘੁਰੀ- ਪੰਨਾ-੯੧.

ਤੋਂ ਸਵਾਰਥ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ[੧੭]। ਇਹੀ ਮੌਰੀਆ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਧਿਆ ਤਾਂ ਲੋਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਪੰਡਤਾਂ ਦੇ ਕਹੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰਹੇ। ਅੰਤਿਮ ਮੌਰੀਆ ਸਮਰਾਟ ਬ੍ਰਿਹਦ੍ਰਥ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੈਨਾਪਤੀ ਪੁਸ਼ਯਮਿੱਤਰ ਰਾਜਾ ਬਣਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਮੁੜ ਵੈਦਿਕ ਕਰਮਕਾਂਡ ਅਤੇ ਯੱਗ ਆਦਿ ਨੂੰ ਮਹੱਤਤਾ ਦਿੱਤੀ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੀ ਮਨੂੰਸਿਮ੍ਰਤੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦਾ ਦੇਵਤਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼ੁੰਗਵੰਸ਼ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਫੇਰ ਮੁੜ ਸਾਤਵਾਹਨ ਦਾ ਰਾਜ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਵੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹੀ ਸੀ। ਪਰਸ਼ੂਰਾਮ ਨੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਤੋਂ ਖੱਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਟਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਜਾਂ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸ਼ਕ, ਹੂਣ, ਸਿਥੀਅਨ ਆਦਿ ਬਾਹਰਲੇ ਹਮਲਿਆਂ ਨਾਲ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਣ ਲਗ ਪਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸਚਮੁਚ ਹੀ ਇਹ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਖੱਤਰੀਆਂ ਤੋਂ ਖਾਲੀ ਹੋ ਗਈ। ਸਮਾਜਕ ਵਿਵਸਥਾ ਤੇ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਅੰਤਿਮ ਪੰਡਤ ਕਮਲਾਕਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰੰਥ "ਸ਼ੂਦਰ ਕਮਲਾਕਰ" ਵਿਚ ਖੱਤਰੀਆਂ ਦੇ ਹੋਂਦ ਦੀ ਅਤਿ ਥੋੜ੍ਹਤੀ ਨਾਲ ਅਜਿਹਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਦੁਰਲਭ ਜੀਵ ਹੋਣ[੧੮]। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਣਾ ਔਖਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖੇ ਗਏ, ਉਹਨਾਂ ਸਭਨਾਂ ਵਿਚ ਲਗਾਤਾਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਅਲੌਕਿਕ ਸ਼ਰਧਾ ਪ੍ਰਗਟਾਈ ਗਈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟਤਾ ਅਤੇ ਪੂਜਾ ਨੂੰ ਨਿਰਵਿਵਾਦ ਰੂਪ ਨਾਲ ਸਮੁੱਚੇ ਸਮਾਜ ਲਈ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ।

ਮਧਕਾਲ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀ ਵਰਣਾਸ਼੍ਰਮ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵਿਗਾੜ ਅਤੇ ਦੋਸ਼ ਆ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਵਰਣਾਸ਼੍ਰਮ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਜੋ ਬੀਜ ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਸਨ, ਸਿਮ੍ਰਤੀ-ਕਾਰਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ। ਸਿਮ੍ਰਤੀਆਂ ਵਿਚ ਬੜੀ ਖੂਬੀ ਇਸ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ[੨੦]। ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਨਾਤਨ ਧਰਮ ਦੀ ਆਚਾਰ-ਕ੍ਰਿਆ ਦੀ

---

(੧੭) ਕੌਟਲਿਆ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ—ਪੰਨਾ ੨੭੦, ੨੭੭ ਅਤੇ
ਕਾਸਟ ਐਂਡ ਕਲਾਸ ਇਨ ਇੰਡੀਆ— ਪੰਨਾ-੯੧

(੧੮) ਸ਼ੂਦਰ ਕਮਲਾਕਰ— ਕਮਲਾਕਰ-ਪੰਨਾ-੨੯੯ ਅਤੇ
ਕਾਸਟ ਐਂਡ ਕਲਾਸ ਇਨ ਇੰਡੀਆ— ਜੀ. ਐਸ. ਘੁਰੀ— ਪੰਨਾ-੧੦੨,

(੧੯) ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾ ਗ੍ਰਿਫਟ ਵੈਵੇ, ਵਿਰਵੈਰ ਦੂਜਾ ਅਨੁਵਾਦ— ੧/੧੯੪/੫੫

(੨੦) ਵਰਣਾਸ਼੍ਰਮ ਧਰਮ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਸਿਮ੍ਰਤੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ,

(ੳ) ਬ੍ਰਿਹਤ ਪਰਾਸ਼ਰ ਸੰਹਿਤਾ—ਪਹਿਲਾ ਅਧਿਆਇ।

(ਅ) ਲਘੂ ਹਾਰੀਤ ਸਿਮ੍ਰਤੀ— ਪਹਿਲਾ ਅਧਿਆਇ।

ਇਹੀ ਹੈ। ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਜਿਹਨਾਂ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਵਰਣਾਸ਼੍ਰਮ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਬੀਜ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ ਸਿਮ੍ਰਤੀਕਾਰ ਆਚਾਰ ਕਾਲ ਦੇ ਵੇਲੇ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਭੁੱਲ ਗਏ। ਵੈਦਿਕ ਯੁਗ ਵਿੱਚ ਵਰਣਾਸ਼੍ਰਮ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਜਨਮ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭੇਦ ਭਾਵ ਦੇ ਕਾਰਣ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ ਸਗੋਂ ਸਮਾਜਕ ਵਰਣ ਵਿਵਸਥਾ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਕਿੱਤਿਆਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਸਿਮ੍ਰਤੀਆਂ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੂਸ਼ਿਤ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਯੁਗ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਹੈ। ਉਸ ਯੁਗ ਵਿਚ ਪੁਰੋਹਿਤ-ਵਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਨ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਧ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਵਧਦਾ ਗਿਆ ਉਵੇਂ ਉਵੇਂ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਹੀਣ ਸਮਝਿਆ ਜਾਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਸਿਮ੍ਰਤੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਯੁਗ ਦੀ ਇਸੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਮਹਾਨ ਮਹਿਮਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਅਤੇ ਚੰਡਾਲਾਂ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਅਸੀਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਮਹਿਮਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ੂਦਰ ਨਿੰਦਿਆ ਦੇ ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਣ ਦੇਣੇ ਅਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ।

ਮਨੂ ਸਿਮ੍ਰਤੀ ਵਿਚ ਬਿਲਕੁਲ ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹੀ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭੂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਮੂੰਹ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹੀ ਮਨੁਖ ਅਤੇ ਦੇਵਤੇ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕੇਵਲ ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੀ ਧਰਮ ਨਿਯਮ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਭੋਜਨ ਕਰਾਣਾ ਪੁੰਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਦਾਰਥ ਲੈਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਹੀ ਉਸੇ ਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਉਸ ਦੇ ਦਾਨ ਤੇ ਨਿਰਬਾਹ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਇਤਨੇ ਪਵਿੱਤਰ ਹਨ ਕਿ ਖੱਤਰੀਆਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲੋਂ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕੇਵਲ ਅਗਨੀ ਅਤੇ ਜਲ ਹੈ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਜੇਕਰ ਦੁਖ ਅਤੇ ਤਕਲੀਫ਼ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਯੋਗ ਕੰਮ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਕਲੰਕਿਤ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ।[੨੧] ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਸਿਮ੍ਰਤੀ ਵਿਚ ਤਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਇਤਨਾ ਕਹਿ ਕੇ ਹੀ ਸੰਤੋਖ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇਵਤੇ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਤਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਦੇਵਤੇ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਰੱਖਣ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਹਨ। ਇਥੇ ਹੀ ਬਸ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਵੀ ਸੁਆਮੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ— ਦੇਵਤਾ ਤਾਂ ਅਦਿੱਖ ਦੇਵਤਾ ਹੈ ਪਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤਾਂ

---

(੨੧) ਮਨੂ ਸਿਮ੍ਰਤੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ—੯੩, ੧੦੩,

ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਖ ਦੇਵਤਾ ਹਨ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਦਾ ਫਲ ਹੈ ਕਿ ਦੇਵਤੇ ਲੋਕ ਸਵਰਗ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਕਢਿਆ ਕੋਈ ਵੀ ਬਚਨ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਵਰ ਜਾਂ ਸਰਾਪ ਹੋਵੇ, ਵਿਅਰਥ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ। ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਜੋ ਵੀ ਕਥਨ ਕਰੇ ਉਹ ਚਾਹੇਂ ਪੁੱਤਰ, ਪਸ਼ੂ ਜਾਂ ਧਨ ਕਿਸੇ ਦਾ ਵੀ ਵਰਦਾਨ ਦੇਵੇ, ਦੇਵਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦੇਵਤਾ ਤੁਠਿਆ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਪਰੋਖ ਦੇਵਤੇ ਵੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸੰਨ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।[੨੨]

ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਸ਼ਾਤਾਤਪ ਸਿਮ੍ਰਤੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪਾਪਾਂ ਦਾ ਪਛਤਾਵਾ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਵਸਤ੍ਰ, ਗਹਿਣੇ ਆਦਿ ਨਾਲ ਸਜੀ ਹੋਈ ਗਾਂ ਦਕਸ਼ਣਾ ਵਿੱਚ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।[੨੩] ਉਸੇ ਸਿਮ੍ਰਤੀਕਾਰ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਜਪ, ਤਪ, ਯਗ ਆਦਿ ਸਭ ਤਦੇ ਹੀ ਸਫਲ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਜੋ ਕੁਝ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਦੇਵਤੇ ਉਸੇ ਗੱਲ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸਰਬਗੁਣ ਸੰਪੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬਚਨ ਕਦੇ ਵੀ ਅਜਾਈਂ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ।[੨੪] ਇਸੇ ਸੰਹਿਤਾ ਵਿੱਚ ਜ਼ਰਾ ਅਗਾਂਹ ਵਧ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤੀਰਥ ਸਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਾਕ ਰੂਪੀ ਜਲ ਨਾਲ ਹੀ ਪਾਪੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਉਧਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਅਤੇ ਅਸ਼ੀਰ-ਵਾਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭੋਜਨ ਕਰਾ ਕੇ ਭੋਜਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।[੨੫] ਹੋਰਨਾਂ ਸਿਮ੍ਰਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਮਹਿਮਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਉਕਤੀਆਂ ਢੂੰਡੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਹਨਾਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੀ ਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਮਿਲਣ। ਪਹਿਲਾਂ ਜਿਥੇ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਦੇ ਹੀ ਲਈ ਇਹ ਨੀਯਤ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ, ਉਥੇ ਹੁਣ ਤਿੰਨਾਂ ਹੀ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਲਈ ਇਹ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ ਦੱਸੀ ਗਈ।[੨੬] ਨਾਰਦ ਸਿਮ੍ਰਤੀ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਾ ਨਿੱਤ

---

(੨੨) ਕਾਸਟ ਐਂਡ ਕਲਾਸ ਇਨ ਇੰਡੀਆ- ਜੀ.ਐਸ.ਘੁਰੇ., ਪੰਨਾ-੯੧.

(੨੩) ਸ਼ਾਤਾਤਪ ਸਿਮ੍ਰਤੀ- ੧/੨੨

(੨੪) ਸ਼ਾਤਾਤਪ ਸਿਮ੍ਰਤੀ- ੧/੨੬-੨੭

(੨੫) ਸ਼ਾਤਾਤਪ ਸਿਮ੍ਰਤੀ- ੧/੩੧-੩੨

(੨੬) [illegible] ਸਿਮ੍ਰਤੀ- ਪੰਨਾ-੧੨੨.

ਸਗੋਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾ ਦਾਸ ਬਣ ਕੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰੇ। ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਨ, ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨਾਲ ਜਿਨਾਹ ਕਿਸੇ ਮੰਦਿਰ ਦੇ ਅੰਦਰਵਾਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਜਿਤਨਾ ਖਾਣ ਅਤੇ ਜੋਤੀ ਦਾ ਕਰ ਜਿਸ ਦੇ ਸਹੀ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਨ। ਜੇਕਰ ਉਹ ਕੋਈ ਵਿਅਪਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜਿਤਨਾ ਚਾਹੁਣ ਉਨ੍ਹੇ ਆਪਣਾ ਮਾਲ ਪਾਰ ਉਤਾਰਨ।[੨੭]

ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਉਤਮ ਰੁਤਬਾ ਦੇ ਦੇ ਰੱਖਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਦੀ ਕੀ ਸਥਿਤੀ ਸੀ, ਇਸ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਖਿੱਚਦਾ ਹੈ। ਤਦ ਹੀ ਅਸੀਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੇ ਵਿਅਪਕ ਪਾੜੇ ਅਤੇ ਅਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਸਹੀ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਦੇ ਨਵੀਂ ਦਾਸਤਾ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਮਾੜੀ ਸਥਿਤੀ ਦਰਸਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਸ਼ੂਦਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਧਨ ਅਤੇ ਦੌਲਤ ਜਮ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਇੰਜ ਕਰਕੇ ਉਹ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਕਸ਼ਟ ਪਹੁੰਚਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿਮ੍ਰਤੀਕਾਰਾਂ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਲਈ ਜਿਤਨਾ ਉਦਾਰ ਸੀ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਉਨਾਂ ਹੀ ਸੰਕੁਚਿਤ ਵੀ ਸੀ। ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਅਤੇ ਚੰਡਾਲਾਂ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਨਾਲ ਸਿਮ੍ਰਤੀਆਂ ਭਰੀਆਂ ਪਈਆਂ ਹਨ। ਚੰਡਾਲ ਲੋਕ ਸਿਮ੍ਰਤੀਕਾਰਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਇਤਨੇ ਨੀਚ ਸਨ ਕਿ ਕੋਈ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹਥੋਂ ਪਾਣੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੀ ਸਕਦਾ। ਹਥੋਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਖੂਹ ਦਾ ਪਾਣੀ ਪੀਣਾ ਵੀ ਪਾਪ ਸੀ।[੨੮] ਅਤ੍ਰੀ ਸੰਹਿਤਾ ਵਿਚ ਚੰਡਾਲ ਦਾ ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਤੇ ਪਸ਼ਚਾਤਾਪ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੰਚਗਵਯ (ਗਾਂ ਦਾ ਦੁੱਧ, ਦਹੀਂ, ਉਬਲਿਆ ਮੱਖਣ, ਗੋਬਰ ਅਤੇ ਗਾਂ ਦੇ ਹੀ ਪਿਸ਼ਾਬ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ) ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਦਿਤਾ ਹੈ।[੨੯] ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸੇ ਸਿਮ੍ਰਤੀ ਵਿਚ ਸ਼ੂਦਰ ਦਾ ਅੰਨ ਖਾਣ ਸਮਾਨ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।[੩੦] ਉਸ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਵੇਦਪਾਠੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸ਼ੂਦਰ ਦਾ ਅੰਨ ਖਾ ਲਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਸ਼ੂਦਰਪੁਣੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿਮ੍ਰਤੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਚੰਡਾਲਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਜਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਤਕ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।[੩੧] ਮਨੂ ਜੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਚੰਡਾਲ ਅਤੇ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਦੇ ਬਾਹਰ ਨਿਵਾਸ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਮ੍ਰਤੀਆਂ ਵਿਚ ਸੈਂਕੜੇ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਵਖ ਵਖ ਢੰਗ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

---

(੨੭) ਮਨੂ ਸਿਮ੍ਰਤੀ- ਪੰਨਾ-੨੧੮-੧੯

(੨੮) ਆਪਸਤੰਬ ਸਿਮ੍ਰਤੀ-ਉਥਾ ਅਧਿਆਇ।

(੨੯) ਅਤ੍ਰੀ ਸੰਹਿਤਾ-ਬਹੱਤਰਵਾਂ ਸ਼ਲੋਕ- ਸਿਮ੍ਰਤੀ ਸੰਦਰਭ- ਭਾਗ ੧, ਪੰਨਾ-੩੪੫,

(੩੦) ਸਿਮ੍ਰਤੀ ਸੰਦਰਭ- ਭਾਗ ੧, ਪੰ-੩੪੫,

(੩੧) ਅਤ੍ਰੀ ਸੰਹਿਤਾ- ਸਿਮ੍ਰਤੀ ਸੰਦਰਭ, ਭਾਗ ੧, ਪੰ-੩੪੫,

ਮਨੂ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪੁਰਸ਼ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਅਪਰਾਧ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਜਾਤ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਇਸ ਵਿਚ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਭੁਤਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਤਿਆਗਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਜਾਤੀਆਂ ਨਵੀਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪੈਦਾ ਵੀ ਮਨਾਹੀ ਸੀ ਪਰ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਲਈ ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਮਨਾਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਉਸ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਸਮਝਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਗਿਆ। ਨੀਚੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਨਾਲ ਜਾਣਾ ਕਰਨ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਸੀ। ਕੌਟਲੀਆ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਪੁਰਸ਼ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਖਵਾਏ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸੂਰਜ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਕੱਢੇ ਜਾਣ ਦਾ ਦੰਡ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਅਠ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅਪਰਾਧੀ ਕੀੜ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰੱਖੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਉਹ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਕਿਸੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਭੋਗ ਕਰੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅਗਨੀ ਦੇ ਵਿਚ ਜਲਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਜੇਕਰ ਉਹ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਕਿਸੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਕਰੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਰੀਰਕ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਏ ਤਾਂ ਉਹ ਪੁਰਸ਼ ਮੌਤ ਤੱਕ ਦੇ ਦੰਡ ਦਾ ਭਾਗੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇ। ਧਾਰਮਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਵਨ ਆਦਿ ਕਰਨ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਸੀ। ਹਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਹ ਆਪਣੀ ਧਰਮ ਕਿਰਿਆ ਕਰਵਾ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਮਨਾਹੀ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪੁਰੋਹਿਤਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਸੁਆਰਥ ਸੀ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਗਿਣਤੀ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਦੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਧਰਮਕਾਰਜ ਤੋਂ ਜੀਵਿਤ ਰਹਿਣ ਦਾ ਮਤਲਬ ਸੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤੋਂ ਜੀਵਿਤ ਰਹਿਣਾ। ਵੈਦਿਕ ਮੰਤਰਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਅਜਿਹੀਆਂ ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ ਨਿਯਮਬੱਧ ਕੇਵਲ ਧਰਮ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਗੋਂ ਇਹ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਆਚਾਰ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੇ ਆਪ ਖੁਦ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸੇਵਕ ਅਤੇ ਕਿਰਪਾ ਅਭਿਲਾਸ਼ੀ ਹੋਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲੈਣਾ ਸਮਾਜਾਂ ਦੇ ਲਈ ਸੌਖਾ ਭਾਵੇਂ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਪਰ ਸਾਧਾਰਣ ਤੌਰ ਤੇ ਪਤੀਆਂ ਦੇ ਸਵੈ-ਅਭਿਮਾਨ ਦੇ ਲਈ ਇਹ ਸਹਿਣਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਪੁਰੋਹਿਤਾਂ ਨੇ ਜਿਸ ਧਰਮ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਧਰਮ ਉੱਚ ਮਰਯਾਦਾ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਵੀ ਖੂਬ ਤਲ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸਾਕਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਿਆ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਤਰਕ ਨੂੰ ਉਹ ਖਤਮ ਕਰ ਦੇਣ। ਜੇਕਰ ਅਤੇ ਤਰਕ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਪਮਾਨ-ਜਨਕ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਾਉਣਾ ਅਸੰਭਵ ਜਿਹਾ ਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਇਹੋ ਇਕ ਉਪਾਅ ਬਾਕੀ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਸੀ ਧਰਮ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਤੀਤ ਕਰਾਉਣਾ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸਹਿਜ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਛੱਡ ਦੇਣ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਦੇ

ਲਈ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਅਤਿਅੰਤ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਰਣਤ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪੰਡਤ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਲਈ ਧਰਮ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਜੋ ਲੋਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਕਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਉਤੇ ਅਮਲ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲਈ ਸਵਰਗ ਸੁਖ ਦਾ ਲੋਭ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਸਵਰਗ ਅਤੇ ਨਰਕ ਦੀ ਇਸ ਨਵੀਨ ਕਲਪਨਾ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਮਾਗ਼ ਨੂੰ ਧੁਰ ਤਕ ਇਤਨਾ ਜਕੜ ਲਿਆ ਕਿ ਉਹ ਮੌਤ ਅਤੇ ਮੁੜ ਜਨਮ ਕੋਲ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮ-ਣਾਂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਬੱਧ ਰਹੇ।

ਇਕ ਹੋਰ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਸੀ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ। ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਅਤਿਅੰਤ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਸਚਾਈ ਦਾ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲ ਕੋਈ ਪੱਕਾ ਸਬੂਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਗੋਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪੂਰਵਕ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਰੀਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਰੂਪ ਨਾਲ ਧਰਮ ਦਾ ਪਾਲਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਜਨਮ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖਾ ਸਰੀਰ ਅਤੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਵਾਂਝਿਆਂ ਰਹਿ ਕੇ ਜੀਵ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਨਰਕਵਾਸੀਆਂ ਜੂਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਕੁੱਤਾ, ਬਿੱਲੀ, ਸੱਪ ਆਦਿ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਭਿਆਨਕ ਅਤੇ ਵਿਕ੍ਰਿਤ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲੈ ਕੇ ਦੁਖ ਨੇ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਤੇ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਲਈ ਪੁਰਾਣ ਅਤੇ ਸਿਮ੍ਰਤੀ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਈਸ਼ਵਰੀ ਹੁਕਮ ਦੇ ਨਾਲ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਤਾਂ ਇਉਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਭੌਤਿਕ ਸਮਰੱਥਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਅਤੇ ਨਰਕ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦੇ ਲਈ ਸਭ ਆਸਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਤਿਲਾਂਜਲੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਅਜਿਹੀ ਅਸੀਮ ਸ਼ਰਧਾ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਵੀ ਸੰਭਵ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਕਿ ਉਹ ਰਸਤੇ ਤੇ ਚਲਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਕਿਸੇ ਪੁਰਸ਼ ਜਾਂ ਮਾਨਾਂਕ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਜਾਂ ਦੇਹ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋਰ-ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਣ। ਉਪਰੋਕਤ ਦੇ ਸੁਸਵਾਦਪੂਰਨ ਵਿਚ 'ਸ਼ਿਵਜੀ' ਜਾਂ 'ਸੰਤਾਂ' ਨਾਮ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਸਾਰ ਇਸ ਤੋਂ ਮਿਲਦਾ ਕਹੀ ਦਸਿਆ ਹੈ ਜੋ ਰੰਕ ਜਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਰਖਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ ਉਹ ਦੂਜੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦੇ ਪੂਰੀ ਸ੍ਵੈਤ ਕਰ ਸਕਣ। ਜਿਹੜਾ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਕਿਸੇ ਪੁਰਸ਼ ਨਾਲ ਲੰਕ ਬ੍ਰਾਹਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਸਾਰੇ ਕਪੜਿਆਂ ਸਣੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਨਿਯਮ ਸੀ ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਲਈ

---

(੩੨) ਕਾਸਟ ਐਂਡ ਕਲਾਸ ਇਨ ਇੰਡੀਆ— ਜੀ. ਐਸ. ਘੁਰੇ— ਪੰ-੯੯.

ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।[33]

ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਤੇ ਸ਼ੂਦਰ ਦਾ ਵਿਚ ਜੋ ਪਾੜ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸੀ ਨਹੀਂ ਮਿਟਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਸਗੋਂ ਬੋਧੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਰਨਾਂ ਦਾ ਮੇਲ-ਜੋਲ ਹੋਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਸਿਮ੍ਰਿਤੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਹਰ ਵਰਨ ਦੇ ਕਿੱਤਿਆਂ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦੀ ਸੀਮਿਆਂ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਆਪ [illegible] ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਇਹ ਵੀ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਦੇ ਪੇਸ਼ੇ ਅਤੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਮ੍ਰਿਤੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਅਤਿ ਨਿਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਕੁਮਾਰ ਵੈਦਯ ਦਾ ਪੇਸ਼ਾ ਤਾਂ ਨਿੰਦਣਯੋਗ ਹੈ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਪਰ ਐਸੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਕੰਮ ਵੀ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦਾ ਕੰਮ ਵੈਸ਼ਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਉਹ ਕੰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਇਸ ਸੰਪੂਰਣ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੇਵਲ ਆਪਣਾ ਸੰਪੂਰਣ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਦਲਿਆ ਸਗੋਂ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਰਾਜਿਆਂ ਆਪਣਾ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਨੇ ਅਪਣਾਇਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਨੇ ਅਪਣਾਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਆਦਰ ਵੀ ਘਟ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕਈ ਧਰਮ ਸੂਤਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਪਵਿੱਤਰ ਪਾਪਮਈ ਅਤੇ ਘਿਰਣਤ ਦੱਸਿਆ। ਇਹ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਾਸੂਮ ਜਾਨਾਂ [illegible] ਪਾਪ ਕਮਾਉਂਦਾ ਹੈ। [illegible] ਕੇਵਲ ਇਕ ਦਿਨ ਵਿਚ ਐਨੇ ਹੀ [illegible] ਕਮਾਉਂਦਾ ਹੈ।[34] ਪਰ ਇਸੇ ਪੇਸ਼ੇ ਨੂੰ ਮਗਰੋਂ ਵਿਚ ਖੱਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਵੀ ਅਪਣਾਉਣਾ ਪਿਆ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵੈਦਿਕ ਧਰਮ ਦੀ ਪੁਨਰ ਸੁਰਜੀਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਤੇ ਖੱਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੈਸ਼ਾਂ ਵਰਗੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਕੰਮ ਨੂੰ [illegible] ਦੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਸਹਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੇਤੀ ਦਾ ਧੰਦਾ ਅਪਣਾਉਣਾ ਪਿਆ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਿਮ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ [illegible] ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਪਰਾਸ਼ਰ ਸਿਮ੍ਰਿਤੀ ਨੇ ਇਕ ਹੋਰ ਰਾਹ ਲੱਭਿਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਖੇਤੀ ਦੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਪਾਪ ਕਮਾਈ ਤੋਂ ਖੇਤੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਪਰਾਸ਼ਰ ਸਿਮ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਤੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ— ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ [illegible] ਵਿਚ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਕਰਮ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਿਆਂ ਜੋ ਚਹੁੰ ਵਰਨਾਂ ਦੇ ਲਈ [illegible] ਅਤੇ ਸਭਨਾਂ [illegible] ਜੀਵਨ ਦੀ ਰਾਹ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਜੋ ਕੇ

---

(33) ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਸੰਦਰਭ— ਪੰਨਾ— ੧੩੧

(34) ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਮਿਡੀਵਲ ਹਿੰਦੂ ਇੰਡੀਆ— ਸੀ. ਵੀ. ਵੈਦ— ਪੰਨਾ— ੧੮੩.

ਕਰਮ ਚੰਗੇ ਕਰੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਕੁਝ ਉਹ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਉਹ ਭੇਤ ਨਹੀਂ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਜੋ ਗਿਆਨ, ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਪਰਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਉਪਦੇਸ਼ ਤਕ ਭੇਤ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਭੇਤ ਵਿਚ ਉਦਾਰਚਿੱਤ ਮਨ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।[34] ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਨੇ ਖੇਤ ਦੀ ਉਪਜ ਨੂੰ ਰਾਜ ਕਰ ਤੋਂ ਕੁਝ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਦੇਣ ਦਾ ਨਿਯਮ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਉਪਜ ਦਾ ਛੇਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਰਾਜੇ ਨੂੰ, ਚੌਥਾ ਹਿੱਸਾ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਤੀਹਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਦੇਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਿਸਾਨ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਪਾਪਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[36] ਸਿੰਧ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਉਪਜ ਦਾ ਤਿੰਨ ਫੀਸਦੀ ਦਾਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੁਹੰਮਦ ਬਿਨ ਕਾਸਿਮ ਨੇ ਮੁਸਲਮ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਪ੍ਰਥਾ ਦੀ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ।[37]

ਸਿਮ੍ਰਤੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਉਪਰੋਕਤ ਢੰਗ ਦੀਆਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਕਿਸੇ ਦਵੈਸ਼ ਭਾਵ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸਨ ਲਿਖੀਆਂ। ਉਹਨਾਂ ਮਹਾਤਮਾਵਾਂ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਉਚਾ ਸੀ। ਉਹ ਸੰਤ ਅਤੇ ਅਸੰਤ ਵਿਚ ਭੇਦ ਦਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਉਤੇ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਲਟਾ ਹੀ ਪਿਆ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਤੋਂ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਉਚ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਨੀਚ ਦੇ ਘਰ ਉਤਮ ਤੋਂ ਉਤਮ ਪੁਰਸ਼ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਉਪਰ ਨਹੀਂ ਉਠ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਭੇਦ-ਭਾਵਨਾ ਨੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਬੁਰੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਘਿਰਣਾ ਹੋਣ ਲਗ ਪਈ। ਵਿਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਆਏ ਹੋਏ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਵੱਲ ਉਹ ਖਿੱਚੇ ਗਏ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਧਰਮ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਭੇਦ ਬਹੁਤ ਘਟ ਸੀ। ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਭੇਦ ਭਾਵ ਪ੍ਰਧਾਨ ਇਸ ਵਰਣ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਉਹ ਇਸ ਉਤੇ ਸਖ਼ਤ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਨ ਲਗੇ। ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਵਿਆਪਕ ਹੋਣ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਲਈ ਵੀ ਦੁਆਰ ਖੁਲ੍ਹ ਗਿਆ ਸੀ। ਭਗਤੀਵਾਦ ਨੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਵੀ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਵਿਚ ਦੋ ਭਾਗ ਕਰ ਦਿੱਤੇ- ਸਤ ਅਤੇ ਅਸਤ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ। ਸਤ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਖਾਸ ਸਮਾਜਕ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ।[38]

ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਵਰਣ ਭੇਦ ਮੌਜੂਦ ਸੀ ਉਥੇ ਮਧਯੁਗੀਨ ਸਮਾਜ ਅਨੇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਖੰਡਾਂ, ਮਿਥਿਆਚਾਰਾਂ, ਕੁਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜਾਂ ਆਦਿ ਨਾਲ ਵੀ ਗ੍ਰਸਤ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦੀ

---

(੩੪) ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਮੈਡੀਵਲ ਇੰਡੀਆ- ਸੀ.ਵੀ. ਵੈਦ-ਪੰਨਾ ੧੮੨.

(੩੬) ਉਹੀ-ਪੰਨਾ ੧੮੩

(੩੭) ਉਹੀ-ਪੰਨਾ-੧੮੩, (੩੮) ਕਾਸਟ ਐਂਡ ਕਲਾਸ ਇਨ ਇੰਡੀਆ—ਜੀ.ਐਸ.ਘੁਰੇ-ਪੰਨਾ ੬੪.

ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੀ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ।[੩੯] ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਜਨਮ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਉਹੀ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਹੋਇਆ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਤਕ ਨੇ ਵੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੀ ਹੈ।[੪੦] ਇਸ ਦੇ ਬੀਜ ਸਾਨੂੰ ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ[੪੧] ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਪੂਰਨ ਵਿਕਾਸ ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣ ਯੁਗ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦੇ ਉਤਪਤੀ ਕਾਲ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਮਤਭੇਦ ਹੈ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ ਪਹਿਲੀ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।[੪੨] ਕੁਝ ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਦਾ ਸਮਾਂ ਈਸਵੀ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਮੰਨਣ ਦੇ ਪੱਖਪਾਤੀ ਹਨ।[੪੩] ਇਉਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਅਤਿ ਪੁਰਾਤਨ ਹੈ। ਛੇਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਈਸਵੀ ਪੂਰਬ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਇਸ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਣਾ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।[੪੪] ਮਹਾਂ ਭਾਰਤ ਜਿਸ ਦਾ ਰਚਨਾ ਕਾਲ ਵੇਦ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਯੁਗੀ ਤੋਂ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਪੂਰਬ ਮੰਨਿਆ ਹੈ,[੪੫] ਵਿਚ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ। ਬੋਧਾਂ ਨੇ ਮੂਰਤੀ-ਪੂਜਾ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।[੪੬] ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤਾ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕਨਿੰਘਮ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਮਤ ਹੈ। ਪੁਰਾਣ ਯੁਗ ਵਿਚ ਇਹ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਅੰਗ ਬਣ ਗਈ। ਸਮਾਰਤ ਧਰਮ ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਗ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ। ਪੌਰਾਣਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਰਤ ਪੂਜਾਵਾਂ ਦੇ ਫਲ ਸਰੂਪ ਲਗਪਗ ਛੇਵੀਂ ਈਸਵੀ ਸਦੀ ਤੋਂ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿਚ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਧ ਗਈ। ਸਾਤਵਾਹਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ੈਵ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇਵੋਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਧਰਮ ਕੇਂਦਰ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਕ ਹੋ ਗਏ। ਸੱਤਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਜਦ ਅਰਬ ਲੋਕ ਸਿੰਧ ਵਿਚ ਆਏ ਤਾਂ ਉਥੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਬੁੱਧ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਵਿਖਾਈ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਉਹਨਾਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਲੋਕ ਬੁੱਧ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹੀ ਨਕਲ ਤੇ ਅਰਬਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ

---

(੩੯) ਵੈਦਿਕ ਮਾਈਥਾਲੋਜੀ—ਮੈਕਡਾਨਲ ਕ੍ਰਿਤ— ਸਟ੍ਰਾਸਬਰਗ, ੧੮੯੭, ਪੰਨਾ-੧੫੪.

(੪੦) ਇਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਆਫ ਰਿਲੀਜਨ ਐਂਡ ਐਥਿਕਸ, ਭਾਗ ੬, ਪੰ-੭੧੦.

(੪੧) ਰਿਲੀਜਨਜ਼ ਆਫ ਇੰਡੀਆ— ਈ. ਡਬਲਯੂ. ਹਾਪਕਿਨਜ਼ ਕ੍ਰਿਤ—ਪੰਨਾ ੩੭੦.

(੪੨) ਦੀ ਮਹਾਭਾਰਤ— ਏ ਕ੍ਰਿਟੀਸਿਜ਼ਮ— ਸੀ. ਵੀ. ਵੈਦ(੧੯੦੨), ਪੰ-੧੪੦

(੪੩) ਰਿਗ ਵੇਦ— ੨, ੩੩, ੯, ੧.

(੪੪) ਬੁੱਧਇਜ਼ਮ ਇਨ ਤਿੱਬਤ— ਲਾ ਵੇਡਲ, ਲੰਡਨ (੧੮੯੫), ਪੰ-੧੩.

(੪੫) ਇੰਡੀਅਨ ਐਂਟੀਕੁਏਰੀ(੩੨) ੧੯੦੧, ਪੰਨਾ ੧੪੫.

(੪੬) ਮਹਾਂਬੋਧਿ— ਕਨਿੰਘਮ (੧੮੯੨) ਪੰਨਾ-੫੩.

ਸੂਰਜ ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।[੪੭] ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਸੱਤਵੀਂ ਅੱਠਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਪਾਸ ਆਪਣੇ ਸਿਖਰ ਤੇ ਪੁੱਜ ਗਈ ਸੀ। ਉੱਤਰ ਮੱਧਕਾਲ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀ ਪਾਉਂਦਿਆਂ ਸ਼ੈਰਿੰਗ[੪੮] ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧੀਕ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਇਕ ਇਕ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਸੈਂਕੜੇ ਮੂਰਤੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਪੂਰਬ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਬੁਰੀ ਹਾਲਤ ਸੀ। ਡਬਈ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਹੋਏ ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਨੇ ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਇਕ ਮੰਦਰ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਵੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਮੂਰਤੀਆਂ ਸਨ।[੪੯] ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬਾਜੂ-ਗਹਿਣੇ ਆਦਿ ਵੀ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਆਦਿ ਦੇ ਢੰਗ ਵੀ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਮੂਰਤੀਆਂ ਸੋਨੇ, ਚਾਂਦੀ, ਤਾਂਬੇ, ਪਿੱਤਲ, ਹਾਥੀ ਦੰਦ ਅਤੇ ਲੱਕੜੀ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਇੱਥੇ ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲੀਨ ਬਹੁਦੇਵਵਾਦ ਮੱਧਕਾਲ ਦੇ ਬਹੁਮੂਰਤੀਵਾਦ ਵਿਚ ਬਦਲ ਚੁੱਕਾ ਸੀ।

ਇਥੇ ਹੀ ਬਸ ਨਹੀਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੇ ਵਾਧੇ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਮੰਦਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਖੂਬ ਵਧੀ। ਇਕ ਇਕ ਨਗਰ ਵਿਚ ਕਈ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧ ਮੰਦਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਸ਼ੈਰਿੰਗ ਨੇ ਕੇਵਲ ਬਨਾਰਸ ਵਿਚ ਹੀ ੧੪੫੪ ਮੰਦਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦੱਸੀ ਸੀ।[੫੦] ਇਹਨਾਂ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪਾਠ ਪੂਜਾ ਕੀਤਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਪੁਜਾਰੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਸੋਮ ਨਾਥ[੫੧] ਦੇ ਮੰਦਰ ਤੇ ਮਹਿਮੂਦ ਗਜ਼ਨਵੀ ਨੇ ਜਦੋਂ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਪੁਜਾਰੀ ਰੋਜ਼ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਸਨ। ਇਹ ਮੰਦਰ ਕੇਵਲ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੇ ਘਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਗੋਂ ਲਛਮੀ ਦਾ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਸਥਾਨ ਵੀ ਸਨ। ਇਕ ਇਕ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਲੱਖਾਂ ਅਤੇ ਕਰੋੜਾਂ ਦਾ ਧਨ ਦੌਲਤ ਜਮਾਂ ਕੀਤਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਸੋਮਨਾਥ[੫੨] ਦੇ ਮੰਦਰ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਸਮੇਂ

---

(੪੭) ਭਾਰਤ ਤੇ ਅਰਬ ਦੇ ਸੰਬੰਧ— ਅਨੁਵਾਦਕ ਰਾਮਚੰਦਰ ਵਰਮਾ, (੧੯੩੦) ਪੰਨਾ-੧੫੩-੨੦੪ ਅਤੇ ਪੰਨਾ ੧੭.

(੪੮) ਬਨਾਰਸ, ਦੀ ਸੇਕਰੇਡ ਸਿਟੀ ਆਫ ਦੀ ਹਿੰਦੂਜ਼— ਸ਼ੈਰਿੰਗ ਲਿਖਤ(੧੮੬੮ ਲੰਡਨ)ਪੰ-੪੨.

(੪੯) ਅਰਬ ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਬੰਧ (੧੯੩੦)—ਪੰਨਾ ੧੯੯.

(੫੦) ਉਹੀ— ਪੰਨਾ ੧੯੯.

(੫੧) ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ ਐਜ਼ ਟੋਲਡ ਬਾਈ (ਇਟਸ) ਓਨ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨਜ਼—ਭਾਗ ੪, ਈਲੀਅਟ ਅਤੇ ਡਾਉਸਨ, ਪੰਨਾ-੧੮੧.

(੫੨) ਉਹੀ—ਪੰਨਾ-੧੮੧.

ਮਹਿਮੂਦ ਗ਼ਜ਼ਨਵੀ ਨੇ ਸੋਮਨਾਥ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਸ ਵਿਚ ਦਸ ਲੱਖ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਆਮਦਨੀ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੰਦਰ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਹਿੱਸਾ ਸੋਨੇ, ਚਾਂਦੀ ਅਤੇ ਰਤਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੰਦਰ ਦੇ ਵਿਚ ਭਾਰ ਵਿਚ ਦੋ ਸੌ ਮਣ ਸੋਨੇ ਦੀ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਜ਼ੰਜੀਰ ਵਿਚ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਘੜਿਆਲ ਲਟਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸੋਮਨਾਥ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਹੀਰਿਆਂ ਰਤਨਾਂ ਨਾਲ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਸੀ। ਹੋਰਨਾਂ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਪਾਰ ਧਨ-ਦੌਲਤ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਮੰਦਰਾਂ ਦੇ ਧਨ ਨੂੰ ਲੁੱਟਣਾ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਤੋੜਨਾ ਅਤੇ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਮੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਦੇਵਦਾਸੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਬੜਾ ਜ਼ੋਰ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਥਾ ਦੇ ਕਾਰਣ[53] ਹੀ ਮੰਦਰ ਦੇ ਮੰਦਰ ਵਿਲਾਸ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਜਨਮ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ ਪਰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਇਹ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਫੈਲ ਗਈ ਸੀ। ਇਕ ਇਕ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਸੈਂਕੜੇ ਦੇਵਦਾਸੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼[54] ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਗੀਤ ਅਤੇ ਨਾਚ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸੋਮਨਾਥ ਦੇ ਮੰਦਰ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਇਕ ਤਤਕਾਲੀਨ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪੰਜ ਸੌ ਨਾਚੀਆਂ, ਤਿੰਨ ਸੌ ਗਾਣ ਬਜਾਣ ਵਾਲੇ, ਨਾਚ, ਗਾਣ ਆਦਿ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।[55] ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੰਜੋਰ ਦੇ ਇਕ ਚੋਲਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜੇ ਦੇ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਚਾਰ ਸੌ ਦੇਵਦਾਸੀਆਂ ਲੱਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇਵਦਾਸੀਆਂ ਦੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਮਕਾਨ ਮੰਦਰਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਾਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਮੰਦਰਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।[56] ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਦੇਵ-ਦਾਸੀਆਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਯਾਤਰੀਆਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਟਾਵੇਰਨੀਅਰ[57] ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੇਕ ਨਵੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਭਰੇ ਪਏ ਹਨ। ਪੂਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਹ ਦੇਵਦਾਸੀਆਂ ਭਗਤਣੀ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਨ।[58] ਇਹ ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਨਾਲ ਵੇਸ਼ਯਾਵ੍ਰਿਤੀ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ।

---

(53) ਸਰਸਵਤੀ ਭਵਨ ਸਟਡੀਜ਼, ਭਾਗ ੮, ਲੇਖਕ ਮਨਮਥ ਨਾਥ ਗੁਪਤ, ਪੰ-੧੯੬੨, ੨੨੧.

(54) ਕਦੀ ਕਦੀ ਤਾਂ ਇਹ ਵੇਸਵਾ ਵ੍ਰਿਤੀ ਰਾਹੀਂ ਪੈਸਾ ਕਮਾ ਕੇ ਮੰਦਰਾਂ ਦੇ ਮਹੰਤਾਂ ਨੂੰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ।
ਵੇਖੋ— ਸਰਸਵਤੀ ਭਵਨ ਸਟਡੀਜ਼, ਲੇਖਕ ਮਨਮਥ ਨਾਥ ਗੁਪਤ, ਭਾਗ ੮, ਪੰ-੨੧੦.

(55) ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਇੰਡੀਆ ਐਜ਼ ਟੋਲਡ ਬਾਈ ਇਟਸ ਓਨ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨਜ਼—

(56) ਜਰਨੀ ਫ੍ਰਾਮ ਮਦਰਾਸ ਟੂ ਮਦੂਰਾ-ਪੁਸਤਕ (ਲੰਡਨ ੧੯੦੭)—ਪੰਨਾ-੯੨,

(57) ਟ੍ਰੈਵਲਜ਼ ਟੀ. ਬੀ. ਟਾਵੇਰਨੀਅਰ—ਵੀ. ਬਾਲ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ—ਪੰਨਾ-੧੫੭,

(58) ਬੰਬਈ ਗਜ਼ਟੀਅਰ, ੧੦(੧੮੮੦)— ਪੰਨਾ ੧੨੮,

ਨਰਤਕੀਆਂ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਅਤੇ ਸਾਧਾਰਨ ਔਰਤਾਂ ਵਿਚ ਫਰਕ ਸਿਰਫ ਇਤਨਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਆਪਣੇ ਪੇਸ਼ੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੀ ਸ਼ਾਦੀ[੫੯] ਦੀ ਰਸਮ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਕਿਸੇ ਮੂਰਤੀ ਅਤੇ ਕਰ ਲੈਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਮਾਲਾਬਾਰ ਦੀਆਂ ਦੇਵਦਾਸੀਆਂ ਭਗਤਣੀਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪੁਕਾਰੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਵੀ ਵੇਸ਼ਿਆਗਿਰੀ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀ ਰੋਜ਼ੀ ਕਮਾਉਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਲੜਕੀਆਂ ਵੀ ਵੇਸ਼ਿਆਗਿਰੀ ਆਰੰਭ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਸਾਧੂ ਤੋਂ ਨਾਮ ਮਾਤਰ ਦੇ ਲਈ ਆਪਣੀ ਸ਼ਾਦੀ ਦੀ ਰਸਮ ਕਰਾ ਲੈਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਸਾਧੂ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਕੁਝ ਧਨ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਵਾਲਿਆਂ ਕੋਲ ਛੋੜ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਨਾਲ ਵੇਸ਼ਿਆ-ਪੇਸ਼ਾ ਕਰਨ ਲਗ ਪੈਂਦੀ ਸੀ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਮਥੁਰਾ ਵਿਚ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਮੰਦਰਾਂ ਦੇ ਪਰਦੇ ਵਿਚ ਭਿਆਨਕ ਵਿਭਚਾਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਥੇ ਹੀ ਬਸ ਨਹੀਂ ਧਰਮ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈ ਕੇ ਕਈ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਕੁ-ਰਸਮਾਂ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਕਈ ਐਸੀ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਸਤੀ ਦੀ ਦੇਵੀ ਮੰਨਦੇ[੬੦] ਸਨ। ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਵਿਭਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਸਾਤਵਿਕ ਆਤਮਾ ਚੀਤਕਾਰ ਕਰ ਉਠੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਕੁਰੀਤ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਮਥੁਰਾ ਦੇ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਆਰੰਭ ਸਮੇਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਨ। ਉਂਞ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਸਾਧਾਰਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਬੜੇ ਸਾਤਵਿਕ ਸਨ। ਪਰ ਮਥੁਰਾ ਵਿਚ ਇਹ ਸਾਤਵਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਿਚ ਬਦਲਣ ਲਗ ਪਏ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਕਈ ਕਾਰਣ ਸਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਣ ਵੈਸ਼ਨੂ ਦੂਸ਼ਤ ਪੁਰੋਹਿਤਵਾਦ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋ ਚੁਕਾ ਹੈ। ਵਧੇਰੇ ਪੁਰੋਹਿਤ ਲੋਕ ਅਲਪ ਸਿੱਖਿਅਤ ਅਤੇ ਧਨ ਦੇ ਲੋਭੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਸਾਧਾਰਣ ਅਨਪੜ੍ਹ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਮਨਘੜਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮਿਥਿਆ ਗੱਲਾਂ ਦਸਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਮਧਕਾਲੀਨ ਜਨਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਜਾਦੂ-ਟੂਣੇ ਆਦਿ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।[੬੧] ਜਨਤਾ ਦੀ ਇਸ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਦਾ ਪੰਡਤਾਂ ਨੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਾਭ ਉਠਾਇਆ। ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਬਹੁਤਾਤ ਦਾ ਇਕ ਕਾਰਣ ਹੋਰ ਵੀ ਸੀ। ਮਥੁਰਾ ਵਿਚ ਵੈਦਿਕ ਧਰਮ ਅਤੇ ਬੁੱਧਮਤ ਧਰਮ ਦਾ ਮੇਲ ਜਿਹਾ ਹੋਣ ਲਗ ਪਿਆ[੬੨] ਸੀ। ਬਹੁਤ

---

(੫੯) ਸੈਨਸਸ ਰਿਪੋਰਟ, ਮਦਰਾਸ ੩ (੧੮੯੧)

(੬੦) ਇਨਸਟ੍ਰਕਸ਼ਨਜ਼ ਆਫ ਦੀ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਸੈਂਟ ਪ੍ਰੋਕਟਿਸਜ਼ ਆਫ ਦੀ [illegible] ੧੮੯੭.

(੬੧) ਮੁਸਲਿਮ ਰੂਲ ਇਨ ਇੰਡੀਆ — ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ ਪ੍ਰਸਾਦ — ਪੰ. ੨੫੪.

(੬੨) ਦੁਆਰਕਾ ਸਿੰਘ [illegible] ਡਿਪੋ (ਕਲਕੱਤਾ), ੧੮੯੧, ਪੰ-੧੧੬.

ਸਾਰੇ ਦੀ ਦੁਨੀਆ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਿਚ੍ਹ ਜਕੜ ਵਿਚ ਆ ਚੁਕਾ ਹੋਇਆ। ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਭਨਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਿਥੇ ਕੁਝ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਅਧਿਕ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਮਾਲਵਾ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਵਧੇਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਿਚ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਨ। ਇਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਨੇ ਸੋਮਨਾਥ ਦੇ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਯਾਤਰੀਆਂ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਸਰੂਪਾਂ ਤੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਾਉਂਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਯੁਗ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਕਾਮਨਾ ਪੂਰੀ ਹੋਣ ਤੇ ਮੂਰਤੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦੇ ਲਈ ਆਪਣੇ ਘਰ ਤੋਂ ਮੂਰਤੀ ਦੇ ਪੈਰੀਂ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ ਜਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ।[੬੩] ਕਈ ਭਗਤ ਤਾਂ ਸਿਰ/ਪਰਨੇ ਜਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ।[੬੪] ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਠੋਰ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਢੰਗਾਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਤਕ ਜਾਰੀ ਰਹਿੰਦੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਮਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਸਵਿਸਤਾਰ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।[੬੫] ਕੁਝ ਮਾਤਾਕਾਲੀਨ ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ ਤਾਂ ਬੜੀਆਂ ਭੈੜੀਆਂ ਸਨ। ਗੋਰਖਾਂ ਤੇ ਅਮਾਸ ਦੇ ਯਾਤਰੀਆਂ ਦੇ ਉਸ ਗੋਰਖ ਦੇ ਟੋਕਰੇ ਦਾ ਵਿਚ ਸਿਰ ਰਖ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।[੬੬] ਉਥਰ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਇਹ ਪ੍ਰਥਾ ਸੀ ਕਿ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਸਮੇਂ ਲੋਕ ਆਪਣੀਆਂ ਜੀਭਾਂ ਅਤੇ ਜੋਗ ਵਾਲੀ ਦੀ ਛੁਰੀ ਨਾਲ ਵਿਰਕਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ।[੬੭] ਜੀਭ ਕਟਵਾ ਲੈਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਤਾਂ ਬੜੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਗਰਕੋਟ ਦੇ ਮੰਦਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਅਬੁਲ ਫ਼ਜ਼ਲ ਨੇ ਆਪਣੀ ਆਈਨੇ ਅਕਬਰੀ ਵਿਚ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ।[੬੮] ਇਹਨਾਂ ਅਨੋਖੀਆਂ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਾਧਨਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦੀ ਹੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪ੍ਰਧਾਨ ਪ੍ਰਥਾ ਵਿਧੀਆਂ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜਦ ਇਕ ਦੇਵੀ ਦੇ ਮੰਦਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ ਸੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਕ ਸੌ ਚਾਲੀ ਆਦਮੀਆਂ ਦੀ ਬਲੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ।[੬੯] ਕਾਮਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕ ਐਸੀ ਜਾਤੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਸਰੀਰ ਕੇਵਲ ਬਲੀ ਲਈ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਪ੍ਰਥਾ ਸੀ ਕਿ ਜਦ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਆਤਮ ਬਲੀ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਉਪਰੰਤ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਨੈਤਕ ਜੀਵਨ ਹਕ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਪ੍ਰਥਾ ਕਾਰਨ ਉਹ ਪਿੰਡ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਉਸ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਸਾਲਾਨਾ ਸਮਾਗਮ ਅਨੁਸਾਰ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਬਲੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।[੭੦] ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸੈਂਕੜੇ ਕੁਪ੍ਰਥਾਵਾਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਨ।

---

(੬੩) ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਇੰਡੀਆ ਐਜ਼ ਟੋਲਡ ਬਾਈ ਇਟਸ ਔਨ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨਜ਼—ਇਲੀਅਟ ਐਂਡ ਡਾਉਸਨ.

(੬੪) ਖੋਜ ਪਤ੍ਰਿਕਾ ੨੦(੧੯੮੩)ਪੰਨਾ ੪੭੦.

(੬੫) ਮਿਸਟਿਕ ਸੈਕਟਸ ਐਂਡ ਰੀਲਿਜਨਸ ਆਫ ਇੰਡੀਆ— ਮਨ ੧.

(੬੬) ਇਥਨੋਗ੍ਰਾਫਿਕ ਨੋਟਸ ਇਨ ਸਾਊਥ ਇੰਡੀਆ ਮਦਰਾਸ(੧੯੦੬), ਪੰ-੪੦੩.

(੬੭) ਉਹੀ-ਪੰਨਾ ੪੦੨, (੬੮) ਆਈਨੇ ਅਕਬਰੀ-ਜੈਰੇਟ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ-ਪੰਨਾ ੩੧੨.

(੬੯) ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਆਸਾਮ-ਗੇਟ-ਕਲਕੱਤਾ(੧੯੦੬)ਪੰ-੫੬, (੭੦) ਉਹੀ-

ਤਤਕਾਲੀਨ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿਚ ਦ੍ਰਾਵਿੜ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਦਕਾ ਉਪਾਸਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕੁਪ੍ਰਥਾਵਾਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਦ੍ਰਾਵਿੜ ਧਰਮ ਵਿਚ ਬਨ-ਦੇਵਤਾ, ਪਹਾੜ-ਦੇਵਤਾ, ਨਦੀ-ਦੇਵਤਾ, ਪਿਸ਼ਾਚ, ਭੂਤ ਪ੍ਰੇਤ, ਨਾਗ ਆਦਿ ਅਨੇਕਾਂ ਲੋਕ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਤਾਮਸਿਕ ਉਪਾਸ੍ਯ ਦੇਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਵਾਸੀ ਹਿੰਦੂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਨੀਚ ਜਾਤੀਆਂ ਦਾ ਧਰਮ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਜਿਹਨਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਉਪਰੋਕਤ ਕਿਸਮ ਦੇ ਲੋਕ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਤਾਮਸਿਕ ਉਪਾਸ੍ਯ ਦੇਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿਚ ਵੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।[21] ਦ੍ਰਾਵਿੜ ਲੋਕਾਂ ਹੋਰੋ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਨਾਗ ਜਾਤੀਆਂ ਵਿਚ ਪਵਿੱਤਰ ਬਨ-ਖੰਡ ਵਿਚ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਲੋਕ ਬਨ-ਦੇਵਤੇ ਦਾ ਸਥਾਨ ਮੰਨਦੇ ਸਨ, ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਨਵੀਂ ਵਸਤੂ ਦਾ ਚੜ੍ਹਾਵਾ ਸੀ। ਦ੍ਰਾਵਿੜ ਲੋਕ ਦੀ ਕੁੜੀਆਂ ਜਾਣ ਦੇ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਕਾਰਜਾਂ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਆਪਣੇ ਦੇਵਤੇ ਦੇ ਨਮਿੱਤ ਕੱਢ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਉਸ ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਬਲੀ ਦੇ ਕੇ ਉਹ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮੁੰਡਾ ਜਾਤੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਕੋਈ ਕਿਸ ਪਵਿੱਤਰ ਬਨ-ਖੰਡ ਦੇ ਬਿਰਛ ਕੱਟਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਨ-ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਕ੍ਰੋਧ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।[22] ਸੁੰਦਰ ਬਨ ਦੇ ਲਕੜਹਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਬਨ-ਖੰਡ ਨੂੰ ਕੱਟਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜੰਗਲ ਦੇ ਦੇਵਤੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਸੇ ਸਾਧੂ ਨੂੰ ਪੂਜਾ ਦੇ ਲਈ ਭੇਜ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਪੂਜਾ ਦੇ ਬਾਅਦ ਤੇ ਜੰਗਲ ਨੂੰ ਕੱਟਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦੇ ਸਨ।[23] ਦ੍ਰਾਵਿੜ ਜਾਤੀਆਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬਨ-ਉਤਸਵ ਵੀ ਦੇਖਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਨਾਗਪੁਰ ਅਤੇ ਛੋਟਾ ਨਾਗਪੁਰ ਆਦਿ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਤਸਵ ਵੀ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸ਼ੁਭ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਮਾਂਗਲਿਕਤਾਵਾਂ ਸੰਯੁਕਤ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।[24] ਦ੍ਰਾਵਿੜ ਲੋਕ ਪਰਬਤਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਨ-ਪਰਬਤ ਪੂਜਾ[25] ਦਾ ਵਿਵਰਣ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਉਸ ਦੇਵਤੇ ਨੂੰ ਮਾਸ ਦੀ ਬਲੀ ਦੇ ਕੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਦੀ-ਦੇਵਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਕੋਇਲਾ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਦੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਨ ਸੀ। ਇਹ ਲੋਕ ਨਦੀ ਵਿਚ ਨਹਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਲੀ ਦੇ ਕੇ ਕੋਇਲਾ ਬਾਬਾ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਚਲਤੀ ਜਾਤ

---

(21) ਟ੍ਰਾਈਬਜ਼ ਐਂਡ ਕਾਸਟਸ ਆਫ ਬੰਗਾਲ—ਐਚ. ਐਚ. ਰਿਜ਼ਲੇ ਜਿਲਦ (ਕਲਕੱਤਾ ੧੮੯੧), ਪੰਨਾ-੧੧੬

(22) ਇਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਆਫ ਰਿਲੀਜਨ—ਜੇ. ਐਚ. ਹੇਸਟਿੰਗਜ਼—ਜਿਲਦ ੧੨੮, ੧੩੨, ੧੯੬, ੨੪੧, ੧੯੯

(23) ਟ੍ਰਾਈਬਸ ਆਫ ਦੀ ਕਾਸਟਸ, ਨਾਰਥ ਵੈਸਟਰਨ ਪ੍ਰਾਵਿੰਸਿਜ਼ ਐਂਡ ਅਵਧ ਜਿਲਦ, (੧੮੯੬)

(24) ਏਥੇ ਇਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਆਫ ਰਿਲੀਜਨ— ਹੇਸਟਿੰਗਜ਼ ਅਤੇ ਟ੍ਰਾਈਬਸ ਆਫ ਦੀ ਕਾਸਟਸ, ਨਾਰਥ ਵੈਸਟਰਨ ਪ੍ਰਾਵਿੰਸਿਜ਼ ਐਂਡ ਅਵਧ।

(25) ਇਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਆਫ ਰਿਲੀਜਨ, ਜੇ. ਐਚ. ਹੇਸਟਿੰਗਜ਼ (੧੯੨੭) ਪੰ-੧੩੪, ੧੮੭, ੨੦੧, ੨੪੪, ੨੪੦.

ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਤਰਕੋਂ ਹੋਰ ਵਲਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਇਕ ਸਰੋਤ ਬੁਲਾਉਣ ਦਾ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਇਸ ਸਾਰੇ ਸੰਕਲਪ ਵਿਚੋਂ ਧਰਮ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਉਪਰੋਕਤ ਢੰਗ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਮਨੌਤੀਆਂ ਅਤੇ ਰੀਤੀਆਂ ਮਨੁੱਖ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਰਚੀਆਂ ਮਿਚੀਆਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਉਚ ਅਤੇ ਪਛੜੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਜਨਤਾ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਧਾਰਮਿਕ ਮਨੌਤੀਆਂ ਅਤੇ ਰੀਤੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਬਿਨਾ ਨਾ ਰਹਿ ਸਕੀ। ਜੀਵਨ ਹੋਰ ਜਿਤਨਾ ਸੀ ਕਿ ਸਮਾਜ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਧਾਰਮਿਕ ਰਖ ਲਿਆ ਸੀ ਜਦ ਕਿ ਪਛੜੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਜਨਤਾ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਸੁਭਾਵ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਤਿਹਾਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਤੁਲਸੀ ਪੂਜਾ, ਗੋਵਰਧਨ ਪੂਜਾ, ਗੰਗਾ ਪੂਜਾ, ਪਿੱਪਲ, ਬਾਰਗਦ, ਆਂਵਲਾ ਆਦਿ ਬਿਰਛਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਵਿਚੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਫਲ ਸਰੂਪ ਹੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਈ ਸੀ।

ਸਰੂਪ ਸਾਰੀਆਂ ਰੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸੀਮਤ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸਿਮ੍ਰਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਵਰਣਤ ਆਸ਼ਰਮਾਂ ਦੀ ਅਨੁਰੂਪ ਵਿਚ ਐਨੂੰ ਨਰਕ ਨਰਕ ਨਾਲ ਜੋੜੀਆਂ ਹੋ ਗਈ ਸਨ। ਜਿਸ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸੰਸਕਾਰ ਵੈਦਕ[੭੬] ਧੋਣ ਮਨ[੭੭] ... ਸਨਾਨ[੭੮], ਖਾਣ ਪੀਣ ਸੰਬੰਧੀ ਆਚਾਰ ਅਨੇਕ[੭੯] ... ਦੇ ਵਰਤ[੮੦], ਤੀਰਥ, ਤੇਹ ਸੰਬੰਧੀ ਆਚਾਰ ਆਦਿ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਸੀ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਣਤ ਸਿਮ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਆਚਾਰ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਰੂਪ ਹੀ ਸਾਤਵਿਕ, ਪਵਿੱਤਰ ਅਤੇ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਿਮ੍ਰਿਤੀ ਯੁਗ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਲੋਕੀ ਵਿਧਾਨਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਮਨ, ਬਚਨ, ਕਰਮ ਰਾਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਇਹ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਦੇ ਪਾਲਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿ ਗਏ ਸਨ। ਲੋਕ ਵਿਧਾਨਾਂ ਦੀ ਕਿਸਮ ਐਵੇਂ ਸਮਝਣ ਐਨੂੰ ਨਰਕ ਨਰਕ ਲਗ ਪਏ। ਵਿਧਾਨਾਂ ਦਾ ਵਾਸਤਵਿਕ ਮਹੱਤਵ ਵੀ ਘਟ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹ ਆਡੰਬਰ ਅਤੇ ਦਿਖਾਵੀ ਆਚਾਰ ਹੀ ਸਮਝੇ ਜਾਣ ਲਗ ਪਏ। ਮੰਤਰਾਂ ਅਤੇ ਰਸਮਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਧਾਨਾਂ ਦੀ ਕਿਰਤੀ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਪੱਧਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ। ਧਰਮ ਦੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸਰੂਪ ਦੇ ਲੋਪ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਨ ਵਾਲਤੀ

---

(੭੬) ਮਨੂ ਸਿਮ੍ਰਿਤੀ-ਦੂਜਾ ਅਧਿਆਇ-ਸਲੋਕ ੧੦੧-੧੦੪

(੭੭) ਉਹੀ-ਅਧਿਆਇ ੩, ਸਲੋਕ ੯੮.

(੭੮) ਉਹੀ ਅਧਿਆਇ ੩, ਪੰ-੪੯

(੭੯) ਮਨੂ ਸਿਮ੍ਰਿਤੀ- ਪੰਨਾ ੩੪੪.

(੮੦) ਮਨੂ ਸੰਹਿਤਾ- ਸਲੋਕ ੧੧੧-੧੨੫.

ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋ ਰਹੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਨੇਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਭਰਮਾਰ। ਲੋਕ ਭਾਵਨਾ ਧਾਰਮਿਕਾਂ ਵਿਚ ਇਤਨੀ ਕੁਝ ਘਟ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਧਰਮ ਦੇ ਮੂਲ ਤੱਤਾਂ ਤਕ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂ [illegible] ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਅਤੇ ਇਸ ਕਾਰਨ ਹੀ ਕਈ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਸਿਧਾਂਤ ਹੋਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ[81] ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ [illegible] ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੂਪ [illegible] ਹੋਏ ਸਨ। ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਮਿਲਣ ਪ੍ਰਚਲਿਤ [illegible] ਵਿਚ ਕਈ [illegible] ਹਨ। ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਉਸਾਂ ਮਗਰੋਂ ਤਕ ਸੀਮਤ ਸੀ। ਮੈਕਾਲਿਫ[82] ਦੇ ਆਧਾਰ "ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਰਿਲਿਜਨਜ਼" ਵਿਚ ਸੰਨ ੧੭੬੦ ਵਿਚ ਹਰਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ [illegible] ਵਿਚ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਰੂਪ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਵਰਨਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਰੂਪ [illegible] ਅਤੇ [illegible] ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਏਥੋਂ ਵੀ ਕਿਸੇ ਪਰਮ ਦੇ [illegible] ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਈ ਅਜਿਹੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਏਥਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਕੱਟੜ ਮਤਭੇਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਮਤਭੇਦ ਮਿਲਿਆ, ਰੂਪ ਹੀ ਕੁਝ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕਿਆ। ਉਸ ਵਿਚ ਵਿਸਥਾਰ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਹੋਈ ਅਤੇ ਗਰਮਜੋਸ਼ ਅਰਥਾਂ ਰਹਿਤ ਦੀ [illegible] ਵਿਚ ਉਹ ਮਿਲੀ ਜਾ ਰਹੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਰੂਪ ਦਾ ਵਰਨਨ ਅਕਬਰ ਰਾਜ ਦੇ ਆਪਣੀ ਆਈਨਿ ਅਕਬਰੀ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਮੁੱਖ ਰੂਪ [illegible] ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ [illegible] ਰਾਹਿਆਂ ਨੂੰ ਏਥੇ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪ ਅਕਬਰ ਸਮਝਦੇ ਰਹੇ[83] ਸਨ।

ਉਪਰ ਆਸਾਂ ਜਿਹਨਾਂ ਰਾਜਨੀਤਕ, ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਦੀ [illegible] ਸਾਨੂੰ [illegible] ਗੁਰਬਾਣੀ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜਿਹਨਾਂ ਹੀ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪਾਖੰਡੀ [illegible] ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਸਰ ਜਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ [illegible] ਭੁੱਲੇ ਹਨ:—

ਕਈ ਜਿਮਨਾਂ ਪਾ ਤਰਨਾਂ [illegible] ਉਸਾਰ [illegible]॥ ੬/੭॥

ਉਸ ਤਾਂ ਰਾਜੇ ਜਨਤਾ ਦੇ ਰਖਵਾਲੇ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕਰਤਵ [illegible] ਹੈ ਲੋਕ ਦੀ ਸੇਵਿਆ [illegible] ਜਿਸ [illegible] ਤਾਂ [illegible] ਨੂੰ ਹੀ ਖਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਜੋ ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਇਹ ਹਾਲ [illegible] ਤਾਂ [illegible] ਦਾ ਕੀ [illegible] ਹਾਲ ਹੋਣਾ। ਉਹ ਤਾਂ ਜਿਆਨ

---

(੮੧) ਅਰਬ ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਬੰਧ— ਪੰਨਾ- ੧੮- ੧੯

(੮੨) ਏਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਰਿਲਿਜਨ— ੧੭੮੮- ੧੮੩੬, ਐਚ. ਜੀ. ਰੋਜ਼,

(੮੩) ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ ਐਜ਼ ਟੋਲਡ ਬਾਈ ਇਟਸ ਓਨ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨਜ਼— ਈਲੀਅਟ ਐਂਡ ਡਾਊਸਨ— ਭਾਗ ੫, ਪੰਨਾ ੩੧੮.

ਤੇ ਜਿਨਾ ਔਕੜ੍ਹੀ ਹੋਣੀ ਪਈ ਹੈ, ਓਹੋ ਅਤੇ [illegible] ਦਾ ਵਿਸ਼੍ਵਾਸ ਇਥੇ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ, ਜਾਂ [illegible] ਅਤੇ ਵਿਸ਼੍ਵਾਸਾਂ ਨੇ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਿਸਤੋਂ [illegible] ਦਾ ਵਿਸ਼੍ਵਾਸ ਵੀ [illegible] ਤੇ [illegible] ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਨਾ ਸਾਡੇ ਮਨ [illegible] ਦੀ ਪਾਪ ਦਾ ਪਸਾਰਾ ਵਰਤ ਗਿਆ ਹੈ।—

ਜਾਂ ਜੋ ਪਾਪ ਕਮਾਂ ਕਰੇ [illegible] ਆਪੀ।
ਪਰਜਾ [illegible] ਜਿਨ [illegible] ਆਪਣੀ।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible] ਵਿਸ਼੍ਵਾਸ [illegible]।
ਜਿਸਤੋਂ [illegible]।
[illegible] ਪਾਪ [illegible]॥ ੧/੩੦॥

[illegible] ਦਾ [illegible] ਹੈ। [illegible] ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ [illegible] ਸੀ ਕਿ [illegible] ਹਿੰਦੂਆਂ [illegible] ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ [illegible] ਹਨ, [illegible] ਹਨ। ਕੇਵਲ [illegible] ਪਾਪ ਵਧ ਗਿਆ ਸੀ, [illegible] ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ [illegible] ਰਹੇ ਸਨ।—

[illegible] ਮੁਸਲਮਾਨੀ।
[illegible]।
[illegible] ਹਿੰਦੂਆਂ [illegible] ਮੁਸਲਮਾਨੀ।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible] ਵਧਿ ਗਿਆ [illegible]।
[illegible]॥ ੧/੩੧॥

ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਹਿੰਦੂਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਜੋ ਵਤੀਰਾ ਸੀ ਉਹ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:-

ਜਗੁ ਕਾਹੀ ਜੇਤੂ ਕਲੀਆਂ [illegible] ਦੀ [illegible] ਪ੍ਰਤਿਮਾ [illegible]।
ਤੇਮ ਤਜੀਜਾ ਜੈਤ ਕਹਿ [illegible] ਵਿਰੋਧ ਪ੍ਰ[illegible]।
ਬੇਦੁ, ਹਾਦ, ਤਸਮਾ ਕਹਿ [illegible] ਤੈਲ [illegible] ਜੈਮਾਣ।
ਪਾਥ ਪਿੰਡਿਕਾ ਜੋਗੀਏ ਕੁਟਿ ਕੁਤਬ [illegible] ਸਮਾਣ।
ਕਾਰੂਬ ਦੁਆਰੇ ਵਾਦੇ ਹੋ [illegible] ਮਾਜੀਤ [illegible]।
ਮਾਣਸ [illegible] ਕਰੀਮ ਹੈ [illegible] ਪਾਪ ਕਿਆਣ।
ਕਾਫ਼ਰ ਮੁਸਤਰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਮੁਖੀ ਜੇਤੀ ਕੁਦੁਮਤ [illegible]।
ਪਈ ਦਾ ਮਹਿਤਿਆ [illegible]॥ ੧/੨੦॥

[illegible] ਪਾਰ ਥੋਕ ਅਤੇ [illegible] ਕਿਆ ਸੀ। ਜੋ ਹੋਰ ਸਿਦ-ਪੁਰਸ਼ ਸੀ ਜਾਂ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ। ਜੋ ਹੋਰ ਹੋਣ ਦੇਵੀ ਦਾ ਪਾਠਕ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਜਾਂ ਹੋਰ ਸਿਦ-ਪੁਰਸ਼ ਅਤੇ [illegible] ਨੂੰ ਪੂਜ ਲਿਆ ਸੀ। [illegible] ਪੜ੍ਹ ਪਾਠ ਅਤੇ ਅਰਥ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦੁਆਰਾ ਹੀ [illegible] ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਕਿਤ ਗਏ। ਲੋਕ ਜੋ ਫਿਰ ਸਭ ਦੇਵਤਾ [illegible], [illegible] ਨੂੰ [illegible] ਅਤੇ ਮੂਰਤੀਆਂ ਵਿਚ [illegible] ਰਹੇ ਸਨ:-

ਜ ਦਿਸੈ ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਕਿਆ [illegible] ਹੋਰ ਹੋਰ ਮਤੁ ਪ੍ਰਭਾਵਿ।
ਤੇਰੂ ਸੰਦੂ ਪਾਖੰਡ [illegible] ਹੋ [illegible]।
ਅਧੀ [illegible] ਪੀ ਉਹਿ ਕੈ [illegible]।
ਹੋਰ ਪੂਜੈ ਦੇਵਾਲੂ ਹੋਰ [illegible]।
ਪ੍ਰ[illegible] ਜੋਗੀ [illegible] ਹੋਰ [illegible]।
ਬੈਠਾ [illegible] ਕਰਮ ਕੁਸਲਿ॥ ੧/੨੧॥

ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਾ [illegible] ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੀ ਕਿ ਆਤਮਿਕ ਨੂੰ ਭੁਲ ਕੇ ਲੋਕ ਸਰਕਾਰ, ਲੋਕ ਲੋਕ [illegible] ਕਰਨ ਨੂੰ ਹੀ ਕ੍ਰਿਆ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਸਮਝੀ ਬੈਠੇ ਸਨ। [illegible] ਜਾ ਕੇ ਹੀ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ:-

ਸ੍ਰਿਸ਼ਟ ਸਮੂਹ [illegible] ਕਰਤਾ [illegible]।
ਕਲਯੁਗ ਹੂਏ ਮਨੁੱਖਾਂ [illegible] ਪਾਖੰਡ ਪਸਾਰਾ।

ਭੈੜੇ ਕੂੜੇ ਕਿਰਤਿਆਂ ਵਿਚ ਮਾਇਕੀ ਵਿਵਹਾਰ ਪਸਾਰਾ।
ਨਾਲਿ ਪੁਰਖ ਪਾਣੀ ਅਗਨਿ ਮਿਲ ਪੌਣ ਵਿਕਾਰੀ ਵਰਤਾਰਾ।
ਚਿੱਤ ਚਾਰ ਭੈੜਾ ਕਾਮ ਕ੍ਰਿਧਾਮੂਲ ਅਹਿਸਾ ਸੰਸਾਰਾ।
ਵਲ ਛਲ ਕਰ ਕਿਰਤਘਣ ਨਰ ਬਹੁ ਦੂਜੀ ਵਿਚ ਹੋਇ ਹਤਿਆਰਾ।
ਗੁਰਮੁਖ ਸੁਖ ਫਲ ਪਾਰ ਉਤਾਰਾ॥੫/੮॥

ਉਪਰੋਕਤ ਵਾਰਤਾਲਾਪ, ਸਮਾਂ ਸਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਉਪਜਿਆ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਝਲਕਾਰਾ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਨਾਲ ਝਲਕਾਰਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵੀ ਸੁਣਨ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ — ਜਾਂ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰ ਆਵਾਜ਼। ਇਸ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਅਗਲੇ ਅਧਿਆਇ "ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਦੇਣ" ਵਿਚੋਂ ਸੁਣ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

* * *

• ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਦੇਣ •

(ਵਿਚਾਰ ਪੱਖ)

ਇਤਿਹਾਸ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਗਵਾਹ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਚਲੀਆਂ ਪ੍ਰਬਲ ਲਹਿਰਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਉਤਲੇ ਵਰਗ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ, ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਪੰਦਰ੍ਹਵੀਂ ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਤਾਂ ਇਸੇ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਹੀ ਉਪਜ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸਦੀਆਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਮਹਾਨ ਦੇਣ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਦੇਣ ਦੋ ਪੱਖੀ ਹੈ— ਇਕ ਦੇਣ ਹੈ, ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਦੇਣ ਹੈ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ।

ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਖ਼ਾਸੀਅਤਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਸਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਕੁਝ ਖ਼ਾਸ ਵਿਸ਼ੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ। ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਘਰ ਘਰ ਤੱਕ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕੀਤਾ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਪੀਲ ਦਾ ਘੇਰਾ ਚੌੜੇਰਾ ਕੀਤਾ, ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕੀਤਾ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰੂਪ ਰੇਖਾ ਵਿਚ ਨਿਖਾਰ ਲਿਆਂਦਾ। ਜਾਂ ਇਹ ਕਹਿ ਲਓ ਕਿ ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਬਲਵਾਨ ਕੀਤਾ। ਨਾ ਕੇਵਲ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਕਾਰਨ ਉਪਜੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਅਪਣਾ ਕੇ ਪ੍ਰਵਾਹਿ ਤੋਰਿਆ ਸਗੋਂ ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਨਵੀਨਤਾ ਵੀ ਲਿਆਂਦੀ। ਕਈ ਅਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ੇ ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੇ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਭਗਤੀ ਮਹਾਤਮਾਂ ਨੇ ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ।

ਪਿਛਲੇ ਅਧਿਆਇਆਂ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ ਕਿ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਸ਼ੰਕਰ ਦੇ ਅਦਵੈਤਵਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਤੋਂ ਉਪਜਿਆ। ਸ਼ੰਕਰ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ ਅਤੇ ਜੀਵ ਦੀ ਏਕਤਾ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਭਗਤੀ ਲਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਭਗਤੀ ਲਈ ਦੋ ਧਿਰਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ— ਜੀਵ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਦਵੈਤ ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਇਕੋ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੱਖਣ ਦੇ ਆਲਵਾਰ ਭਗਤ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਸਨ, ਕਿ ਦੋ ਹਸਤੀਆਂ

ਸਦੀ ਵਿਚ ਜਦ ਰਾਮਾਨੰਦ ਸੁਆਮੀ ਨੇ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਵਿਰੋਧ ਸ਼ੰਕਰ ਦੇ ਮਾਇਆਵਾਦ ਅਤੇ ਅਦਵੈਤਵਾਦ ਦਾ ਹੋਇਆ। ਚਾਰ[1] ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਭਗਤੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਵੀ ਇਸੇ ਅਦਵੈਤਵਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਤੋਂ ਉਪਜੇ ਸਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਅਗੇ ਚਲ ਕੇ ਸੰਪੂਰਨ ਭਗਤੀ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਨਿਰਗੁਣਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਮਤ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਬਹੁਤਾ ਜ਼ੋਰ ਗਿਆਨ ਮਾਰਗ ਤੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਉਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤਾ ਜ਼ੋਰ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਤੇ ਦਿੱਤਾ। ਸ਼ੰਕਰ ਦੇ ਗਿਆਨ ਮਾਰਗ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸ਼ੁਰੂ ਅੱਗੇ ਚਲ ਕੇ ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰਚੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸੇ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਭਗਤੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਨਿਰੋਲ ਭਗਤੀ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਦੇਣ ਦਾ ਵਰਣਨ ਅਸੀਂ ਅਗਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਕਰਾਂਗੇ। ਇਥੇ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿਰਫ ਵੇਖਣਾ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਆਧਾਰ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਕਿਵੇਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ, ਨਕਾਰਨ ਤੇ ਮੁਕਤੀਮੁਖੀ ਬਣਾਇਆ।

ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਭਗਤੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਅਤੇ ਮੁਢਲੀ ਲੋੜ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਦਾ ਮਹਿਲ ਇਸੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਨੀਂਹ ਉਤੇ ਖੜਾ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਦੇ ਅਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸੱਤਾ ਵਿਚ ਯਕੀਨ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭੂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਅਟੁੱਟ ਯਕੀਨ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੈ। ਇਥੇ ਵੇਖਣਾ ਅਸੀਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤੀ ਲਈ ਜਿਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਯਕੀਨ ਭਗਤੀ ਦੇ ਅਚਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਸਰੂਪ ਕੀ ਹੈ? ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸੰਬੰਧੀ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀ ਹਨ?

ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਵਰਣਨ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਮੂਲ ਮੰਤਰ[2] ਵਿਚ ਬੜੇ ਸਪਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕਰਦਿਆਂ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਇਕ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਸੱਚਾ ਹੈ, ਉਹ ਇਸ

---

(੧) (ੳ) ਰਾਮਾਨੁਜ ਦੀ ਸ੍ਰੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾ।
(ਅ) ਮਧਵਾਚਾਰੀਆ ਦਾ ਬ੍ਰਹਮ ਸੰਪ੍ਰਦਾ।
(ੲ) ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਸੁਆਮੀ ਦਾ ਰੁਦਰ ਸੰਪ੍ਰਦਾ।
(ਸ) ਨਿੰਬਾਰਕਾਚਾਰੀਆ ਦਾ ਸਨਕਾਦਿ ਸੰਪ੍ਰਦਾ।

(੨) ੴ ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖੁ ਨਿਰਭਉ ਨਿਰਵੈਰੁ ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ
ਅਜੂਨੀ ਸੈਭੰ ਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ॥

ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਕਰਤਾ ਹੈ, ਪੁਰਖ ਰੂਪ ਹੈ, ਡਰ ਤੋਂ ਰਹਿਤ, ਵੈਰ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਉਸ ਦਾ ਸਰੂਪ ਹੈ, ਜਨਮ ਤੋਂ ਵੀ ਛੁਟ ਰਹਿਤ ਹੈ। ਉਹ[3] ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਭੂ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਭਗਤੀ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਦੋ ਸਰੂਪ ਨਿਰਗੁਣ ਅਤੇ ਸਰਗੁਣ- ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਨਿਰਗੁਣ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਸਰਗੁਣ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਈ ਭਗਤੀ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਅਵਤਾਰਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਸਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਤੇ ਹੀ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਪਰ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਿਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਮੁਢਲੇ ਤੌਰ ਤੇ ਨਿਰਗੁਣ ਭਗਤੀ ਦਾ ਨਾਂ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਸਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੀ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਸਗੋਂ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਤਾਂ ਨਿਰਗੁਣ ਸਰਗੁਣ ਦੋਹਾਂ ਸਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਨਿਰਗੁਣ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਰਗੁਣ ਵੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਅਵਿਅਕਤ (ਅਪ੍ਰਗਟ) ਨਿਰਗੁਣ[4] ਤੋਂ ਸਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਹ ਦੋਵੇਂ- ਨਿਰਗੁਣ ਅਤੇ ਸਰਗੁਣ- ਉਹ[5] ਆਪ ਹੀ ਹੈ। ਜੋ ਇਸ ਭੇਦ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਪਹਿਚਾਣਦਾ ਹੈ ਉਹੀ ਅਸਲੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਪੰਡਤ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਤਾਂ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਿਰਗੁਣ ਅਤੇ ਸਰਗੁਣ ਦੋਵੇਂ ਸਰੂਪਾਂ ਵਾਲਾ ਹੈ[6], ਇਥੇ ਹੀ ਬਸ ਨਹੀਂ

---

(3) ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਇਸ ਸਰੂਪ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਚਰਚਾ ਲਈ ਦੇਖੋ,
ਏ ਕ੍ਰਿਟੀਕਲ ਸਟਡੀ ਆਫ਼ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ— ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ, ਪੰਨਾ ੩੨੫-੩੩੯.

(4) ਅਵਿਗਤੋ ਨਿਰਮਾਇਲੁ ਉਪਜੇ, ਨਿਰਗੁਣ ਤੇ ਸਰਗੁਣੁ ਥੀਆ॥
(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਰਾਮਕਲੀ ਮ:੧, ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ, ਪੰ-੯੪੦)

(5) ਨਿਰਗੁਣ ਸਰਗੁਣ ਆਪੇ ਸੋਈ ਤਤੁ ਪਛਾਣੈ ਸੋ ਪੰਡਿਤੁ ਹੋਈ॥
(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮਾਝ ਮ:੩, ਪੰਨਾ ੧੨੮)

(6) ਤੂੰ ਨਿਰਗੁਨ ਤੂੰ ਸਰਗੁਨੀ॥੨॥੫॥੧੪੩॥ (ਸ੍ਰੀ ਗੁ.ਗ੍ਰੰ.ਸਾ., ਗਉੜੀ ਮਾਝ ਮ:੫, ਪੰਨਾ-੨੧੮)
ਸਰਗੁਨ ਨਿਰਗੁਨ ਨਿਰੰਕਾਰ॥ (ਸ੍ਰੀ ਗੁ.ਗ੍ਰੰ.ਸਾ., ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮ:੫, ਪੰ. ੨੯੦)
ਨਿਰੰਕਾਰ ਆਕਾਰ ਆਪਿ ਨਿਰਗੁਨ ਸਰਗੁਨ ਏਕ॥
(ਸ੍ਰੀ ਗੁ.ਗ੍ਰੰ.ਸਾ., ਗਉੜੀ ਬਾਵਨ ਅਖਰੀ ਮ:੫, ਪੰ.੨੫੦)
ਨਿਰਗੁਨ ਆਪਿ ਸਰਗੁਨੁ ਭੀ ਓਹੀ ਕਲਾ ਧਾਰਿ ਜਿਨਿ ਸਗਲੀ ਮੋਹੀ॥
(ਸ੍ਰੀ ਗੁ.ਗ੍ਰੰ.ਸਾ., ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮ:੫, ਪੰਨਾ-੨੮੭)
ਤੂੰ ਨਿਰਗੁਣ ਸਰਗੁਣ ਸੁਖਦਾਤਾ ਤੂੰ ਨਿਰਬਾਣੁ ਰਸੀਆ ਰੰਗਿ ਰਾਤਾ॥
(ਮਾਰੂ ਮ:੧)

ਉਹ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਨਿਰਗੁਣ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਸਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਹੈ ਪਰ ਮੇਰਾ ਸੁਆਮੀ ਤਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਰਮ ਰਿਹਾ ਹੈ।(੭)

ਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਿਰਗੁਣ ਅਤੇ ਸਰਗੁਣ ਅਤੇ ਨਿਰਗੁਣ-ਸਰਗੁਣ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਗੁਰੂਆਂ ਦਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਵਤਾਰ ਨਹੀਂ ਧਾਰਦਾ।

ਗੁਰੂਆਂ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੀ ਕਾਇਨਾਤ, ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਅਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਕਾਰੋਬਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭੂ ਹੀ ਹੈ। ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਉਸ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈ, ਉਸੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਹੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋਵੇਗੀ। ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਵੀ ਇਸੇ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹਨ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਹੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ(੮) ਰਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਲੀਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਜਿਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਉਹ ਵਿਲੀਨ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ :-

- ਪ੍ਰਭ ਤੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਭ ਮਾਹਿ ਸਮਾਇਓ

(ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮ:੫, ਪੰ-੨੮੬)

- ਸਚ ਤੇ ਉਪਜਹਿ ਸਚ ਮਾਹਿ ਸਮਾਵਹਿ॥

(ਮਾਰੂ ਮ:੧, ਪੰ-੧੦੩੪)

- ਜਿਸ ਤੇ ਉਪਜੈ ਤਿਸਤੇ ਬਿਨਸੈ॥

(ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮ:੧, ਪੰ-੨੦)

- ਤੁਧ ਆਪੇ ਸਿਰਜੀ ਆਪੇ ਗੋਈ॥

(ਮਾਝ ਮ:੩, ਪੰ-੧੧੨)

- ਜਿਨਿ ਸਿਰਿ ਸਾਜੀ ਤਿਨਿ ਫੁਨਿ ਗੋਈ॥

(ਆਸਾ ਮ:੧, ਪੰ-੩੫੫)

- ਇਕਸੁ ਤੇ ਹੋਇਓ ਅਨੰਤਾ ਨਾਨਕ ਏਕਸੁ ਮਾਹਿ ਸਮਾਏ ਜੀਉ॥

(ਮਾਝ ਮ:੫, ਪੰ-੧੩੧)

---

(੭) ਆਪਿ ਨਿਰਗੁਨ ਆਪਿ ਸਰਗੁਨ ਏਕ ... ਜਿਨਿ ਸੁਆਮੀ ਮੇਰਾ॥

(ਬਿਲਾਵਲ ਮ:੫, ਪੰ-੮੨੭)

(੮) ਜਾ ਤਿਸੁ ਭਾਵੈ ਤਾ ਸ੍ਰਿਸਟਿ ਉਪਾਏ॥ ਆਪਨੈ ਭਾਣੈ ਲਏ ਸਮਾਏ॥੧॥੨੨॥

(ਸੁਖਮਨੀ ਮ:੫, ਪੰ-੨੯੨)

ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਜਿਹੇ ਵਿਚਾਰ ਸਾਨੂੰ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਮੁੰਡਕ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਅਤਿ ਭੜਕਦੀ ਅਗਨੀ ਦੇ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਸਰੂਪਾਂ ਜਿਹੀਆਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਚੰਗਿਆੜੀਆਂ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਹਨ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਰੰਗਾਂ, ਰੂਪ, ਉਸਾਰ ਆਦਿ ਦੇ ਇਹ ਸਰੂਪਮਾਨ[9] ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਜੀਵ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮੁੜ ਉਸੇ ਵਿਚ ਹੀ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਥਾਂ ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਕੜੀ ਜਿਹੀ ਜੀਵ ਜਾਲ ਨੂੰ ਅਪਣੇ ਤੋਂ ਕੱਢ ਆਪ ਹੀ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਅਨੇਕਾਂ ਤੰਦਾਂ ਨੂੰ ਕਢਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਗਲ ਕੇ ਖ਼ਤਮ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਅਪਣੇ ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਇਕ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸੇ ਵਿਚ ਉਹਦਾ ਲੈਅ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[10] ਸ੍ਰੀ ਮਦ ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸੰਪੂਰਣ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀਮਾਨ ਪਦਾਰਥ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਅਵਿਆਕਤ ਅਰਥਾਤ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਸੂਖਮ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਅਵਿਆਕਤ ਨਾਮੀ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਸੂਖਮ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਹੀ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।[11]

ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਭ ਪਾਸੇ ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਨਿਰਗੁਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੀ, ਅਰਥਾਤ ਅੰਧਕਾਰ ਦਾ ਪਸਾਰਾ ਸੀ, ਨਾ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸੀ ਨਾ ਆਸਮਾਨ, ਨਾ ਚੰਦ ਨਾ ਸੂਰਜ, ਨਾ ਦਿਨ ਨਾ ਰੈਣ, ਨਾ ਪਾਣੀ ਨਾ ਹਵਾ, ਵੇਦ-ਪੁਰਾਣ, ਸਿਮ੍ਰਿਤ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ, ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਸ਼ਿਵ ਰੂਪ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬਸ ਕੇਵਲ ਅਕਾਲ ਹੀ ਅਕਾਲ ਸੀ। ਉਹ ਅਲਖ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।[12] ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਚਿਤਰਣ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਤਦੋਂ ਅਰਥਾਤ ਸ਼ੁਰੂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਅਸਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਸਤ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਦੋਂ ਨਾਮ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਰਾਤ ਦਿਨ ਦੇ ਭੇਦ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਵੀ ਕੋਈ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਸੀ ਉਹ ਹਨੇਰਾ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀ।[13] ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੋਰ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

---

(੯) ਮੁੰਡਕ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, ਮੁੰਡਕ ੨, ਖੰਡ ੧ ਮੰਤਰ ੧

(੧੦) ਮੁੰਡਕ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, ਮੁੰਡਕ ੧, ਖੰਡ ੧, ਮੰਤਰ ੭

(੧੧) ਸ੍ਰੀ ਮਦ ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ, ਅਧਿਆਇ ੮, ਸ਼ਲੋਕ ੧੮,

(੧੨) ਅਰਬਦ ਨਰਬਦ ਧੁੰਧੂਕਾਰਾ॥ ਧਰਣਿ ਨ ਗਗਨਾ ਹੁਕਮੁ ਅਪਾਰਾ॥

(ਚਲਦਾ)

ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਸੰਬੰਧੀ ਅਨੇਕ ਮਤਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਆਲ ਕੁਝ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੀ ਹਨ। ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਉਦੋਂ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਕੋਈ ਚਿੰਨ੍ਹ ਨਹੀਂ ਸੀ,

---

ਨਾ ਦਿਨੁ ਰੈਨਿ ਨ ਚੰਦੁ ਨ ਸੂਰਜੁ ਸੁੰਨ ਸਮਾਧਿ ਲਗਾਇਦਾ॥੧॥
ਖਾਣੀ ਨ ਬਾਣੀ ਪਉਣ ਨ ਪਾਣੀ ਓਪਤਿ ਖਪਤਿ ਨ ਆਵਣ ਜਾਣੀ॥
ਖੰਡ ਪਤਾਲ ਸਪਤ ਨਹੀ ਸਾਗਰ ਨਦੀ ਨ ਨੀਰੁ ਵਹਾਇਦਾ॥੨॥
ਨਾ ਤਦਿ ਸੁਰਗੁ ਮਛੁ ਪਇਆਲਾ ਦੋਜਕੁ ਭਿਸਤੁ ਨਹੀ ਖੈ ਕਾਲਾ॥
ਨਰਕੁ ਸੁਰਗੁ ਨਹੀ ਜੰਮਣੁ ਮਰਣਾ ਨਾ ਕੋ ਆਇ ਨ ਜਾਇਦਾ॥੩॥
ਬ੍ਰਹਮਾ ਬਿਸਨੁ ਮਹੇਸੁ ਨ ਕੋਈ ਅਵਰੁ ਨ ਦੀਸੈ ਏਕੋ ਸੋਈ॥
ਨਾਰਿ ਪੁਰਖੁ ਨਹੀ ਜਾਤਿ ਨ ਜਨਮਾ ਨਾ ਕੋ ਦੁਖੁ ਸੁਖੁ ਪਾਇਦਾ॥੪॥
ਨਾ ਤਦਿ ਜਤੀ ਸਤੀ ਬਨਵਾਸੀ ਨਾ ਤਦਿ ਸਿਧ ਸਾਧਿਕ ਸੁਖਵਾਸੀ॥
ਜੋਗੀ ਜੰਗਮ ਭੇਖੁ ਨ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋ ਨਾਥੁ ਕਹਾਇਦਾ॥
ਜਪ ਤਪ ਸੰਜਮ ਨਾ ਬ੍ਰਤ ਪੂਜਾ ਨਾ ਕੋ ਆਖਿ ਵਖਾਣੈ ਦੂਜਾ॥
ਆਪੇ ਆਪਿ ਉਪਾਇ ਵਿਗਸੈ ਆਪੇ ਕੀਮਤਿ ਪਾਇਦਾ॥੬॥
ਨਾ ਸੁਚਿ ਸੰਜਮੁ ਤੁਲਸੀ ਮਾਲਾ ਗੋਪੀ ਕਾਨੁ ਨ ਗਊ ਗੋੁਆਲਾ॥
ਤੰਤੁ ਮੰਤੁ ਪਾਖੰਡੁ ਨ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋ ਵੰਸੁ ਵਜਾਇਦਾ॥੭॥
ਕਰਮ ਧਰਮ ਨਹੀ ਮਾਇਆ ਮਾਖੀ ਜਾਤਿ ਜਨਮੁ ਨਹੀ ਦੀਸੈ ਆਖੀ।
ਮਮਤਾ ਜਾਲੁ ਕਾਲੁ ਨਹੀ ਮਾਥੈ ਨਾ ਕੋ ਕਿਸੈ ਧਿਆਇਦਾ॥੮॥
ਨਿੰਦੁ ਬਿੰਦੁ ਨਹੀ ਜੀਉ ਨ ਜਿੰਦੋ ਨਾ ਤਦਿ ਗੋਰਖੁ ਨਾ ਮਾਛਿੰਦੋ॥
ਨਾ ਤਦਿ ਗਿਆਨੁ ਧਿਆਨੁ ਕੁਲ ਓਪਤਿ ਨਾ ਕੋ ਗਣਤ ਗਣਾਇਦਾ॥੯॥
ਵਰਨ ਭੇਖ ਨਹੀ ਬ੍ਰਹਮਣ ਖਤ੍ਰੀ ਦੇਉ ਨ ਦੇਹੁਰਾ ਗਊ ਗਾਇਤ੍ਰੀ॥
ਹੋਮ ਜਗ ਨਹੀ ਤੀਰਥਿ ਨਾਵਣੁ ਨਾ ਕੋ ਪੂਜਾ ਲਾਇਦਾ॥੧੦॥
ਨਾ ਕੋ ਮੁਲਾ ਨਾ ਕੋ ਕਾਜੀ ਨਾ ਕੋ ਸੇਖੁ ਮਸਾਇਕੁ ਹਾਜੀ॥
ਰਈਅਤਿ ਰਾਉ ਨ ਹਉਮੈ ਦੁਨੀਆ ਨਾ ਕੋ ਕਹਣੁ ਕਹਾਇਦਾ॥ ੧੧॥
ਭਾਉ ਨ ਭਗਤੀ ਨਾ ਸਿਵ ਸਕਤੀ ਸਾਜਨੁ ਮੀਤੁ ਬਿੰਦੁ ਨਹੀ ਰਕਤੀ॥
ਆਪੇ ਸਾਹੁ ਆਪੇ ਵਣਜਾਰਾ ਸਾਚੇ ਏਹੋ ਭਾਇਦਾ॥ ੧੨॥
ਬੇਦ ਕਤੇਬ ਨ ਸਿੰਮ੍ਰਿਤਿ ਸਾਸਤ ਪਾਠ ਪੁਰਾਣ ਉਦੈ ਨਹੀ ਆਸਤ॥
ਕਹਤਾ ਬਕਤਾ ਆਪਿ ਅਗੋਚਰੁ ਆਪੇ ਅਲਖੁ ਲਖਾਇਦਾ॥ ੧੩॥

(ਮਾਰੂ ਸੋਹਲੇ ਮ: ੧, ਪੰ- ੧੦੩੫-੩੬)

ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਆਪੁ ਉਪਾਇਓਨੁ ਤਦਹੁ ਹੋਰੁ ਨ ਕੋਈ॥
ਮਤਾ ਮਸੂਰਤਿ ਆਪਿ ਕਰੇ ਜੋ ਕਰੇ ਸੁ ਹੋਈ॥
(ਸਾਰੰਗ)

ਸੁੰਨ ਅਤੇ ਅੰਧਕੂਪ-ਯੁਗ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਵਿਚ ਵੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਪੈਗੰਬਰ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਬ ਕਿੱਥੇ ਸੀ ? ਉੱਤਰ ਮਿਲਿਆ ਕਿ ਉਹ ਗੁਬਾਰ(ਅੰਮਾਅ) ਵਿੱਚ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਾ ਤਾਂ ਹੇਠ ਹਵਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉੱਪਰ। ਦਾਊਦ ਨੇ ਰਬ ਪਾਸੋਂ ਪੁੱਛ ਕੀਤੀ ਕਿ ਹੇ ਪਰਵਰਦਗਾਰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੂੰ ਕਿੱਥੇ ਸੈਂ ? ਰਬ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਗੁੱਝਾ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਸਾਂ, ਮੈਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਇਹ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚ ਦਿੱਤੀ।[੧੪]

ਮਨੂ ਸਿਮ੍ਰਤੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਪਹਿਲਾਂ ਅੰਧਕਾਰ ਨਾਲ ਢਕਿਆ ਪਿਆ ਸੀ। ਭੇਦ-ਅਭੇਦ ਨਹੀਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅਚੇਤ ਅਤੇ ਨੀਂਦ-ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਸੀ। ਫੇਰ ਉਸ ਵਿੱਚ ਅਵਿਅਕਤ ਪਰਮੇਸ਼ੁਰ ਨੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਪਾਣੀ ਉਤਪੰਨ ਕੀਤਾ।[੧੫]

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਨਿਰੰਕਾਰ ਜੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਸੀ, ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਮੂਲ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਪਸਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ, ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਆਦਿ ਵਿਚ ਉਹ ਜੁਗਾਂ ਜੁਗਾਂ ਤੋਂ ਤਾੜੀ(ਧਿਆਨ) ਲਗਾਈ ਹੋਇਆ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਸੀ।[੧੬] ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਇਸ ਆਦਿ ਰੂਪ ਨੂੰ ਸੁੰਨ ਦਾ ਵੀ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਅਪਰੰਪਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪਣੀ ਸੁੰਨ ਕਲਾ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਨਿਰਲਿਪਤ ਹੈ।

(ਤਦਹੁ ਨ ਆਕਾਸੁ ਨ ਪਾਤਾਲੁ ਹੈ ਨਾ ਤ੍ਰੈ ਲੋਈ॥
ਤਦਹੁ ਆਪੇ ਆਪਿ ਨਿਰੰਕਾਰੁ ਹੈ ਨਾ ਓਪਤਿ ਹੋਈ॥
ਜਿਉ ਤਿਸੁ ਭਾਵੈ ਤਿਵੈ ਕਰੇ ਤਿਸੁ ਬਿਨੁ ਅਵਰੁ ਨ ਕੋਈ॥੧॥

(ਵਾਰ ਗੂਜਰੀ ਮ:੩, ਪੰ-੫੦੯)

ਅਤੇ

ਜੁਗ ਛਤੀਹ ਗੁਬਾਰੁ ਕਰਿ ਵਰਤਿਆ ਸੁੰਨਾ ਹਰਿ॥
ਓਥੈ ਵੇਦ ਪੁਰਾਣ ਨ ਸਾਸਤਾ ਆਪੇ ਹਰਿ ਨਰ ਹਰਿ॥
ਬੈਠਾ ਤਾੜੀ ਲਾਇ ਆਪਿ ਸਭਦੂ ਹੀ ਬਾਹਰਿ॥੧॥

(ਵਾਰ ਬਿਹਾਗੜਾ ਮ:੪, ਪੰ-੫੫੪)

(੧੩) ਵਿਹਨੈਵ, ਸ਼ੈਲ ਨਾਸਰਾਂ, ਮੈਗਜ਼ੀਨ ੧੯੮੯ ਵਾਂ, ਨਾਨਕੀਅਨ ਮੈਗਜ਼ੀਨ, ਜਿਲਦ ਪਹਿਲੀ।

(੧੪) ਗੁਰਮਤ ਦਰਸ਼ਨ, ਡਾਕਟਰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ ੨੩੧-੩੨

(੧੫) ਮਨੂ ਸਿਮ੍ਰਤੀ, ਅਧਿਆਇ ੧, ਸਲੋਕ ੫

(੧੬) ਕੇਤੇ ਜੁਗ ਵਰਤੇ ਗੁਬਾਰੈ॥ ਤਾੜੀ ਲਾਈ ਅਪਰ ਅਪਾਰੈ॥
(ਮਾਰੂ)

ਸੁੰਨ ਤੋਂ ਹੀ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਕਰਕੇ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵੇਖਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਹਵਾ ਅਤੇ ਜਲ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਸੁੰਨ ਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਉਤਪਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਸਰੀਰ ਦੀ ਕੁਦਰਤੀ ਇਸੇ ਸੁੰਨ ਵਿਚ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਸੀ। ਇਸੇ ਸੁੰਨ ਤੋਂ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਸ਼ਿਵ ਆਦਿ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਸਾਜਣਾ ਹੋਈ। ਸੁੰਨ ਤੋਂ ਹੀ ਚੰਦ੍ਰਮਾ, ਸੂਰਜ, ਆਕਾਸ਼ ਆਦਿ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋਈ। ਅਲਖ, ਅਪਾਰ, ਨਿਰਾਲਮ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸੁੰਨ ਵਿਚ ਹੀ ਤਾੜੀ ਲਾਈ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਸੁੰਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਅਤੇ ਆਕਾਸ਼ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਤ੍ਰਿਭਵਨ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਵੀ ਇਸੇ ਸੁੰਨ ਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਸੁੰਨ ਤੋਂ ਹੀ ਖਾਣੀਆਂ- ਅੰਡਜ, ਜੇਰਜ, ਸੇਤਜ, ਉਤਭੁਜ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋਈ। ਸੋ ਸਾਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਇਸੇ ਸੁੰਨ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੁੰਨ ਵਿਚ ਹੀ ਵਿਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।[੯੭] ਪਰ ਇਥੇ ਸੁੰਨ ਦਾ ਅਰਥ "ਕੁਝ ਨਹੀਂ" ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਸੁੰਨ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਭਾਵ ਉਸ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਹੈ ਜਦੋਂ ਜਗਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਕੇਵਲ ਇਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਨਾ ਰੂਪ ਨਾ ਰੇਖ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਨਾਂਵ ਸੀ। ਪਰਮਾਤਮਾ[੯੮] ਅਫੁਰ ਸਮਾਧੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਸੀ।

ਸਾਂਖ ਦਰਸ਼ਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਪੁਰਸ਼ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੁਰਸ਼ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ, ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਤਤ ਸਾਂਖਵਾਦੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅਨਾਦੀ ਅਤੇ "ਨਿੱਤ" ਹਨ।

---

[੯੬] ਪ੍ਰਣਵਤਿ ਨਿਰਾਲਮੁ ਜਿਨਾ ਕਾ ਜਗਿ ਸੁੰਨਿ ਪਸਾਰਾ ਹੈ॥੧॥੧॥੭॥

(ਮਾਰੂ ਮ: ੧, ਪੰ-੧੦੩੬)

(੯੭) ਸੁੰਨ ਕਲਾ ਅਪਰੰਪਰਿ ਧਾਰੀ ਆਪਿ ਨਿਰਾਲਮੁ ਅਪਰ ਅਪਾਰੀ॥
ਆਪੇ ਕੁਦਰਤਿ ਕਰਿ ਕਰਿ ਦੇਖੈ ਸੁੰਨਹੁ ਸੁੰਨੁ ਉਪਾਇਦਾ॥੧॥
ਪਉਣੁ ਪਾਣੀ ਸੁੰਨੈ ਤੇ ਸਾਜੇ॥ ਸ੍ਰਿਸਟਿ ਉਪਾਇ ਕਾਇਆ ਗੜ ਰਾਜੇ॥
ਅਗਨਿ ਪਾਣੀ ਜੀਉ ਜੋਤਿ ਤੁਮਾਰੀ ਸੁੰਨੇ ਕਲਾ ਰਹਾਇਦਾ॥੨॥ ---------
ਸੁੰਨਹੁ ਬ੍ਰਹਮਾ ਬਿਸਨੁ ਮਹੇਸੁ ਉਪਾਏ ਸੁੰਨੇ ਵਰਤੇ ਜੁਗ ਸਬਾਏ॥ - - -
ਸੁੰਨਹੁ ਸਪਤ ਸਰੋਵਰ ਥਾਪੇ-------- ਸੁੰਨਹੁ ਚੰਦੁ ਸੂਰਜੁ ਗੈਣਾਰੇ॥
ਤਿਸ ਕੀ ਜੋਤਿ ਤ੍ਰਿਭਵਣ ਸਾਰੇ ਸੁੰਨੇ ਅਲਖ ਅਪਾਰ ਨਿਰਾਲਮੁ
ਸੁੰਨੇ ਤਾੜੀ ਲਾਇਦਾ॥੫॥
ਸੁੰਨਹੁ ਧਰਤਿ ਅਕਾਸੁ ਉਪਾਏ--------
ਤ੍ਰਿਭਵਣ ਸਾਜਿ ਮੇਖੁਲੀ ਮਾਇਆ ਆਪਿ ਉਪਾਇ ਖਪਾਇਦਾ॥੬॥
ਸੁੰਨਹੁ ਖਾਣੀ ਸੁੰਨਹੁ ਬਾਣੀ ਸੁੰਨਹੁ ਉਪਜੀ ਸੁੰਨਿ ਸਮਾਣੀ॥

(ਮਾਰੂ ਮ: ੧, ਪੰ-੧੦੩੭)

(੯੮) ਵੇਖੋ ਗੁਰਸ਼ਬਦ, ਪੰਨਾ ੧੦੩੭ ਤੇ ੩੧ਵਾਂ ਸ਼ਬਦ,

ਇਹਨਾਂ ਦੋ ਮੂਲ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਕਾਰਣ ਹੀ ਸਾਂਖਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਦਵੈਤਵਾਦੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਤੋਂ ਛੁਟ ਕੋਈ ਤੀਜਾ ਮੂਲ ਕਾਰਣ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦੋ ਮੂਲ ਤੱਤਾਂ ਤੋਂ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕਿਵੇਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਨਿਰਗੁਣ ਪੁਰਸ਼ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਤਾਂ ਵੀ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਸੰਜੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਾਂ ਆਪਣੇ ਵੱਛੇ ਦੇ ਲਈ ਦੁੱਧ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਚੁੰਬਕ-ਪੱਥਰ ਨਾਲ ਲੋਹੇ ਵਿਚ ਖਿੱਚ-ਸ਼ਕਤੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੂਲ ਅਵਿਅਕਤ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਆਪਣੇ ਗੁਣਾਂ (ਸੂਖਮ ਅਤੇ ਸਥੂਲ) ਦਾ ਵਿਅਕਤ ਫੈਲਾਉ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਫੈਲਾਉਣ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਪੁਰਸ਼ ਸੁਚੇਤ ਅਤੇ ਗਿਆਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਕੇਵਲ ਨਿਰਗੁਣ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਆਪ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਕੋਈ ਸਾਧਨ ਉਸ ਦੇ ਪਾਸ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਭਾਵੇਂ ਕਰਮ ਕਾਰੀ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਜੜ੍ਹ ਜਾਂ ਅਚੇਤ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਹ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੀ ਕਿ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਲੰਗੜੇ ਅਤੇ ਅੰਨ੍ਹੇ ਦਾ ਮੇਲ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਅੰਨ੍ਹੇ ਦੇ ਮੋਢੇ ਤੇ ਲੰਗੜਾ ਬੈਠੇ ਅਤੇ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਰਸਤਾ ਤੈਅ ਕਰਨ ਉਸ ਹੀ ਅਚੇਤ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਸੁਚੇਤ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਸੰਜੋਗ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਸਭ ਕੰਮ ਆਰੰਭ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।[੧੯]

ਸੋ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸਾਂਖ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀਆਂ ਨੇ ਪੁਰਸ਼ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੋ ਤਤ ਅਨਾਦੀ ਮੰਨੇ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਤੋਂ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕੱਲਾ ਤਾਂ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਮਿਲਵਰਤਣ ਨਾਲ ਹੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਘੁਮਿਆਰ ਜਾਂ ਤਰਖਾਣ ਮਿੱਟੀ ਤੋਂ ਘੜਾ ਅਤੇ ਲੱਕੜੀ ਤੋਂ ਮੇਜ਼ ਬਣਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ ਰਬ ਨੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚੀ। ਇਹ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਧੁਰ ਆਦਿ ਤੋਂ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਇਮ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਪੁਰਸ਼। ਪਰ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸੱਤ ਅਤੇ ਅਨਾਦੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

[੨੦] ਤੈਤ੍ਰੀਅ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿਚ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਾਂਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਕਾਮਨਾ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੈਂ ਇਕ ਤੋਂ ਅਨੇਕ ਹੋ ਜਾਵਾਂ। ਇਸ ਕਾਮਨਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਤਪੱਸਿਆ ਕੀਤੀ। ਤਪੱਸਿਆ ਨਾਲ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋਈ। ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕਰਕੇ ਉਹ ਉਸੇ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋਣ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪ ਹੋ ਗਏ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਅਤੇ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਕਹਿ

---

(੧੯) ਗੀਤਾ ਰਹੱਸ ਅਥਵਾ ਕਰਮ ਯੋਗ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ, ਬਾਲ ਗੰਗਾਧਰ ਤਿਲਕ,
ਦੇਖੋ ਪੰਨਾ-੧੬੨-੬੩ ਅਤੇ ੬੫.

(੨੦) ਤੈਤ੍ਰੀਅ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ੨/੬/੧.

ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਸਮਸਤ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਹੀ ਵਿਕਾਸ ਹੈ। ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਪਨਿਸ਼ਦ[੨੧] ਵਿਚ ਵੀ ਇਸੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਐਤਰੇਯ[੨੨] ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿਚ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਹੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਕਾਰਣ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਬ੍ਰਿਹਦਾਰਣਯਕ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿਚ ਇਕ ਥਾਂ ਤੇ ਸੋਤ-ਸਰੂਪੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਦੱਸਿਆ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ੍ਵੇਤਾਸ੍ਵਤਰ ਉਪਨਿਸ਼ਦ[੨੪] ਵਿਚ ਜਗਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਆਤਮਦੇਵ ਤੋਂ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ। ਉਸੇ ਨੂੰ ਸਭ ਕਾਰਨਾਂ ਦਾ ਕਾਰਣ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਮਦ ਭਗਵਤੁ ਅਤੇ ਵੇਦਾਂਤ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਂਖ ਦੇ ਪੁਰਸ਼ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਪਰੇ ਵੀ ਇਕ ਸਰਬ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਵਿਆਪਕ, ਅਵਿਅਕਤ ਅਮ੍ਰਿਤ ਅਕਾਲੀ ਤਤ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਮੂਲ ਹੈ।[੨੫] ਇਸ ਹੀ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਕਰਤਾ ਅਤੇ ਕਾਰਣ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਛੁਟ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕਾਰਣ ਵਿਚ ਉਹ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਰਖਦੇ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤੋਂ ਹੀ ਇਹ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ।[੨੬] ਉਸੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਉਪਰ-ਲਖਿਤ ਜਾਂ ਹੋਰ ਕਾਰਣ ਦੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਰਚਿਆ। ਪ੍ਰਭੂ ਆਪ ਹੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਕਰਣ ਕਾਰਣ ਹੈ ਹੋਰ ਦੂਜਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ:-

- ਕਰਣ ਕਾਰਣ ਪ੍ਰਭੁ ਏਕੁ ਹੈ ਦੂਸਰ ਨਾਹੀ ਕੋਇ॥[੨੭]
- ਜਿਉ ਤਿਸੁ ਭਾਵੈ ਤਿਵੈ ਚਲੈ ਜਿਉ ਜਿਉ ਅਵਰੁ ਨਾ ਕੋਈ॥[੨੮]

ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ[੨੯] ਵੀ ਇਸੇ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹਨ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਭੂ ਆਪ ਹੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਕਾਰਣ ਅਤੇ ਕਰਤਾ ਹੈ। ਉਹੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਉਤਪੰਨ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਲਖ ਹੈ, ਲਖਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ।[੩੦] ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਤਾਂ

---

(੨੧) ਪ੍ਰਸ਼ਨ ੪, 'ਇਕਾਦਸ਼ ਉਪਨਿਸ਼ਦ' ਪੰਨਾ-੬੩
(੨੨) ਐਤਰੇਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, ੧/੧-੨
(੨੩) ਬ੍ਰਿਹਦਾਰਣਯਕ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, ੧/੨/੨
(੨੪) ਸ੍ਵੇਤਾਸ੍ਵਤਰ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, ੧/੩
(੨੫) ਗੀਤਾ ਰਹੱਸ ਅਥਵਾ ਕਰਮ ਯੋਗ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ, ਬਾਲ ਗੰਗਾਧਰ ਤਿਲਕ, ਪੰ-੨੦੦
(੨੬) ਆਪੀਨੈ ਆਪੁ ਸਾਜਿਓ ਆਪੀਨੈ ਰਚਿਓ ਨਾਉ॥ (ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਮ:੧, ਪੰ-੪੬੩)
(੨੭) ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮ:੫, ਪੰ-੨੭੬
(੨੮) ਰਾਗ ਗੂਜਰੀ ਮ:੩, ਪੰ-੫੦੯
(੨੯) ਆਪਿ ਸਾਜਿ ਕਰੈ ਆਪ------ (ਰਾਗ ਆਸਾ, ਸਲੋਕ ਮ:੨, ਪੰ-੪੭੫)
(੩੦) ਆਪੇ ਕਾਰਣੁ ਕਰਤਾ ਕਰੇ ਸ੍ਰਿਸਟਿ ਦੇਖੈ ਆਪਿ ਉਪਾਇ॥
ਸਭ ਏਕੋ ਇਕੁ ਵਰਤਦਾ, ਅਲਖੁ ਨ ਲਖਿਆ ਜਾਇ॥ (ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮ:੩, ਪੰ-੩੭)

ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪ ਹੀ ਅੰਡਜ, ਜੇਰਜ, ਸੇਤਜ, ਉਤਭੁਜ[੩੧] ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਬੀਜ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਬਣਿਆ ਪਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਇਕ ਰਿਸ਼ਮ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ[੩੨] ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸੂਰਜਾਂ (ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ) ਆਪ ਹੀ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਉਹੀ ਸੂਖਮ ਅਤੇ ਉਸੇ ਨੇ ਸੂਖਮ ਤੋਂ ਸਥੂਲ ਰੂਪ ਜ਼ਾਹਰ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਹੀ ਸਮੁੰਦਰ ਹੈ, ਉਹੀ ਉਸ ਦਾ ਫੇਨ ਅਤੇ ਬੁਲਬੁਲਾ ਹੈ। ਆਦਿ, ਮਧ, ਅੰਤ ਸਭ ਕੁਝ ਉਹੀ ਹੈ, ਦੂਜਾ ਤਾਂ ਕੋਈ ਦਿਖਾਈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ।[੩੩]

ਕਈਆਂ ਨੇ ਮਾਇਆ, ਮੋਹ, ਭਰਮ[੩੪] ਆਦਿ ਨੂੰ ਨਿਰੰਕਾਰ ਤੋਂ ਦੂਰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਕਾਰਣ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਪਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਉਸ ਦੇ ਹੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹਨ।[੩੫] ਇਸ ਲਈ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪ੍ਰਭੂ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸਮਰਥ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਣ ਲੱਗਿਆਂ ਕਿਸੇ ਦੀ ਮਦਦ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਪਈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਕਿਸੇ ਦੀ ਸਲਾਹ ਹੀ ਲਈ।[੩੬]

---

(੩੧) ਆਪੇ ਅੰਡਜ ਜੇਰਜ ਸੇਤਜ ਉਤਭੁਜਾ ਆਪੇ ਖੰਡ ਆਪੇ ਸਭ ਲੋਇ॥

(ਸੋਰਠਿ ਮ:੪, ਪੰ-੬੦੫)

(੩੨) ਆਪੇ ਪੇਡੁ ਬਿਸਥਾਰੀ ਸਾਖ ਅਪੁਨੀ ਖੇਤੀ ਆਪੇ ਰਾਖ॥੧॥
ਜਤ ਕਤ ਪੇਖਉ ਏਕੈ ਓਹੀ ਘਟਿ ਘਟਿ ਅੰਤਰਿ ਆਪੇ ਸੋਈ॥੧॥ ਰਹਾਉ॥
ਆਪੇ ਸੂਰੁ ਕਿਰਣਿ ਬਿਸਥਾਰੁ ਸੋਈ ਗੁਪਤੁ ਸੋਈ ਆਕਾਰੁ॥੨॥
ਸਰਗੁਣ ਨਿਰਗੁਣ ਥਾਪੈ ਨਾਉ ਦੁਹ ਮਿਲਿ ਏਕੈ ਕੀਨੋ ਠਾਉ॥੩॥
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਗੁਰਿ ਭ੍ਰਮੁ ਭਉ ਖੋਇਆ ਅਨਦ ਰੂਪੁ ਸਭੁ ਨੈਨ ਅਲੋਇਆ॥੪॥੨॥੯੮॥

(ਆਸਾ ਮ:੫, ਪੰ-੩੮੭)

(੩੩) ਤੂ ਪੇਡੁ ਸਾਖ ਤੇਰੀ ਫੂਲੀ ਤੂ ਸੂਖਮੁ ਹੋਆ ਅਸਥੂਲੀ॥
ਤੂ ਜਲਨਿਧਿ ਤੂ ਫੇਨੁ ਬੁਦਬੁਦਾ ਤੁਧੁ ਬਿਨੁ ਅਵਰੁ ਨ ਭਾਲੀਐ ਜੀਉ॥
ਤੂ ਸੂਤੁ ਮਣੀਏ ਭੀ ਤੂੰ ਹੈ ਤੂੰ ਗੰਠੀ ਮੇਰੁ ਸਿਰਿ ਤੂੰ ਹੈ॥
ਆਦਿ ਮਧਿ ਅੰਤਿ ਪ੍ਰਭੁ ਸੋਈ ਅਵਰੁ ਨ ਕੋਇ ਦਿਖਾਲੀਐ ਜੀਉ॥

(ਮਾਝ ਮ:੫, ਪੰ-੧੦੨)

(੩੪) ਗੁਰਮਤ ਨਿਰਣਯ—ਭਾ. ਜੋਧ ਸਿੰਘ—ਪੰ-੨੯

(੩੫) ਮਾਇਆ ਮੋਹੁ ਸੋਈ ਪ੍ਰਭਿ ਕੀਨਾ ਆਪੇ ਭਰਮਿ ਭੁਲਾਏ॥੧॥੫॥੨੨॥

(ਗਉੜੀ ਰਾਗ ਮ:੩ ਅਸਟਪਦੀਆਂ, ਪੰ-੪੭)

(ਚਲਦਾ)

ਵਰਤਮਾਨ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਹੁਕਮ[੩੭] ਤੋਂ ਹੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਰੇ ਆਕਾਰ ਹੁਕਮ ਤੋਂ ਹੀ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਸ ਦੇ ਹੁਕਮ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਹੁਕਮ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੈ, ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਡਿਆਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਜੀਵ ਉਚ ਨੀਚ ਜਨਮ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਬਖ਼ਸ਼ੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਉਸ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਜਨਮ ਮਰਣ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਫਸੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਰਥਾਤ [illegible] ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਘੁੰਮਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਭ ਕੋਈ ਹੁਕਮ ਦੇ ਵਿਚ ਹੈ, ਹੁਕਮ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ।[੩੮] ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹੇ ਪਰਮਾਤਮਾ! ਤੂੰ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਹੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈਂ।[੩੯] ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੁਕਮ ਤੋਂ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਕੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸਹਾਇਕ ਸਹਾਰੇ ਦੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਸਤ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਹੀ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਸੇ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ

ਛਛੈ ਛਾਇਆ ਵਰਤੀ ਸਭ ਅੰਤਰਿ ਤੇਰਾ ਕੀਆ ਭਰਮੁ ਹੋਆ॥
ਭਰਮੁ ਉਪਾਇ ਭੁਲਾਈਅਨੁ ਆਪੇ ਤੇਰਾ ਕਰਮੁ ਹੋਆ ਤਿਨ ਗੁਰੂ ਮਿਲਿਆ॥੧੦॥
(ਆਸਾ ਮ:੧ ਪਟੀ, ਪੰ-੪੩੩)

ਮਾਇਆ ਤ ਮੋਹਣੀ ਤਿਨੈ ਕੀਤੀ ਜਿਨਿ ਠਗਉਲੀ ਪਾਈਆ॥
ਕੁਰਬਾਣੁ ਕੀਤਾ ਤਿਸੈ ਵਿਟਹੁ ਜਿਨਿ ਮੋਹੁ ਮੀਠਾ ਲਾਇਆ॥੧੦॥
(ਰਾਮਕਲੀ ਮ:੩ ਅਨੰਦ, ਪੰ-੯੧੮)

ਮਾਇਆ ਕਾ ਰੂਪੁ ਸਭੁ ਤਿਸਤੇ ਹੋਇ॥੩॥੨॥ (ਬਿਲਾਵਲੁ ਮ:੩, ਪੰ-੭੯੭)

(੩੯) ਜਦਹੁ ਆਪੇ ਥਾਟੁ ਕੀਆ ਬਹਿ ਕਰਤੈ ਤਦਹੁ ਪੁਛਿ ਨ ਸੇਵਕੁ ਬੀਆ॥
ਤਦਹੁ ਕਿਆ ਕੋ ਲੇਵੈ ਕਿਆ ਕੋ ਦੇਵੈ ਜਾਂ ਅਵਰੁ ਨ ਦੂਜਾ ਕੀਆ॥
ਫਿਰਿ ਆਪੇ ਜਗਤੁ ਉਪਾਇਆ ਕਰਤੈ ਦਾਨੁ ਸਭਨਾ ਕਉ ਦੀਆ॥
ਆਪੇ ਸੇਵ ਬਣਾਈਅਨੁ ਗੁਰਮੁਖਿ ਆਪੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਪੀਆ॥
ਆਪਿ ਨਿਰੰਕਾਰ ਆਕਾਰੁ ਹੈ ਆਪੇ ਆਪੇ ਕਰੈ ਸੁ ਥੀਆ॥੭॥
(ਵਾਰ ਬਿਹਾਗੜਾ ਮ:੪, ਪੰ-੫੫੧)

(੩੭) ਹੁਕਮ ਸ਼ਬਦ ਡਾਕਟਰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ "ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕੁਦਰਤ" ਜਾਂ "ਈਸ਼ਵਰੀ ਇੱਛਾ" ਲਿਆ ਹੈ। (ਦੇਖੋ ਗੁਰਮਤ, ਪੰ-੨੩੫)

(੩੮) ਪਰ ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਹੁਕਮ ਦਾ ਅਰਥ "ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਿਯਮ" (ਯੂਨੀਵਰਸਲ ਆਰਡਰ) ਲੈਂਦੇ ਹਨ।
(ਦੇਖੋ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਖਾ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤ ਗਿਆਨ, ਪੰ-੩੦)
ਹੁਕਮੀ ਹੋਵਨਿ ਆਕਾਰ ਹੁਕਮੁ ਨ ਕਹਿਆ ਜਾਈ॥
(ਜਪੁਜੀ)

ਹੀ ਸਮਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।[੪੦] ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦੀ ਮਹੱਤਾ ਦਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਮਾਰੂ ਰਾਗ ਵਿਚ ਬੜੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਤੋਂ ਹੀ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਉਸ ਵਿਚ ਸਮਾ ਵੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹੁਕਮ ਤੋਂ ਹੀ ਸਾਰਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਜਗਤ ਉਤਪੰਨ ਹੋਇਆ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹੁਕਮ ਤੋਂ ਸਵਰਗ ਲੋਕ, ਮਾਤ ਲੋਕ ਅਤੇ ਪਾਤਾਲ ਲੋਕ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਹੀ ਪਵਨ, ਪਾਣੀ, ਆਕਾਸ਼ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਹੀ ਦਸ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਅਨੰਤ ਦੇਵਤੇ ਅਤੇ ਦਾਨਵ ਹੁਕਮ ਦੇ ਹੀ ਅਧੀਨ ਹਨ। ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਲੰਬੀ ਜੁਗ 'ਸੁੰਨ ਸਮਾਧੀ' ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਏ। ਸਿੱਧ ਜਤੀ ਤੇ ਸਾਧਕ ਵੀ ਸਭ ਹੁਕਮ ਦੇ ਹੀ ਅਧੀਨ ਹਨ।[੪੧]

ਹੁਕਮੀ ਹੋਵਨਿ ਜੀਅ ਹੁਕਮਿ ਮਿਲੈ ਵਡਿਆਈ॥
ਹੁਕਮੀ ਉਤਮੁ ਨੀਚੁ ਹੁਕਮਿ ਲਿਖਿ ਦੁਖ ਸੁਖ ਪਾਈਅਹਿ॥
ਇਕਨਾ ਹੁਕਮੀ ਬਖਸੀਸ ਇਕਿ ਹੁਕਮੀ ਸਦਾ ਭਵਾਈਅਹਿ॥
ਹੁਕਮੈ ਅੰਦਰਿ ਸਭੁ ਕੋ ਬਾਹਰਿ ਹੁਕਮ ਨ ਕੋਇ॥

(ਪਉੜੀ ੨, ਜਪੁਜੀ)

(੩੯) ਤੂੰ ਹੁਕਮੀ ਭੁਗਵਹਿ ਗਿਆਨਿ ਆਸ ਸਮਾਵਹੀ॥
ਤੂੰ ਸਭ ਮਹਿ ਵਰਤਿਆਪ ਕੁਦਰਤ ਵੇਖਾਵਹੀ॥ (ਮਾਰੂ ਵਾਰ ਮ:੩, ਪੰ.੧੦੯੫)

(੪੦) ਹੁਕਮੇ ਧਾਰਿ ਅਧਰ ਰਹਾਵੈ॥ ਹੁਕਮੇ ਉਪਜੈ ਹੁਕਮਿ ਸਮਾਵੈ॥ ੧॥ ੧॥

(ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮ:੫, ਪੰ-੨੭੭)

(੪੧) ਹੁਕਮੇ ਆਇਆ ਹੁਕਮਿ ਸਮਾਇਆ ਹੁਕਮੇ ਦੀਸੈ ਜਗਤੁ ਉਪਾਇਆ॥
ਹੁਕਮੇ ਸੁਰਗੁ ਮਛੁ ਪਇਆਲਾ ਹੁਕਮੇ ਕਲਾ ਰਹਾਇਦਾ॥ ੧੦।
ਹੁਕਮੇ ਧਰਤੀ ਧਉਲ ਸਿਰਿ ਭਾਰੰ ਹੁਕਮੇ ਪਉਣ ਪਾਣੀ ਗੈਣਾਰੰ॥
ਹੁਕਮੇ ਸਿਵ ਸਕਤੀ ਘਰਿ ਵਾਸਾ ਹੁਕਮੇ ਖੇਲ ਖੇਲਾਇਦਾ॥ ੧੧॥
ਹੁਕਮੇ ਆਡਾਣੇ ਆਗਾਸੀ ਹੁਕਮੇ ਜਲ ਥਲ ਤ੍ਰਿਭਵਣ ਵਾਸੀ॥
ਹੁਕਮੇ ਸਾਸ ਗਿਰਾਸ ਸਦਾ ਫੁਨਿ ਹੁਕਮੇ ਦੇਖਿ ਦਿਖਾਇਦਾ॥ ੧੨॥
ਹੁਕਮਿ ਉਪਾਏ ਦਸ ਅਉਤਾਰਾ ਦੇਵ ਦਾਨਵ ਅਗਣਤ ਅਪਾਰਾ॥
ਮੰਨੇ ਹੁਕਮੁ ਸੁ ਦਰਗਹ ਪੈਝੈ ਸਾਚਿ ਮਿਲਾਇ ਸਮਾਇਦਾ॥ ੧੩॥
ਹੁਕਮੇ ਜੁਗ ਛਤੀਹ ਗੁਦਾਰੇ ਹੁਕਮੇ ਸਿਧ ਸਾਧਿਕ ਵੀਚਾਰੇ॥ ੪॥ ੪॥ ੧੪॥

(ਮਾਰੂ ਮ:੧, ਪੰ-੧੦੩੭)

ਜੋ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇੱਕੋ ਬੋਲ (ਹੁਕਮ) ਨਾਲ ਹੀ ਹੋਈ ਹੈ।[੪੨]

ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਹਉਮੈ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਹਉਮੈ ਵੀ ਹੁਕਮ ਤੋਂ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਧਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਪੁੱਛਿਆ,[੪੩] ਕਿ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਪਜਦੀ ਹੈ? ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜਗਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹਉਮੈ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।[੪੪] ਵੇਦਾਂਤ, ਸਾਂਖ ਅਤੇ ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਅਹੰਕਾਰ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੁਆਰਾ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ ਪਰ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਹਉਮੈ (ਅਹੰਕਾਰ) ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਮੰਨ ਕੇ ਸਾਂਖ, ਵੇਦਾਂਤ ਅਤੇ ਗੀਤਾ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਮੌਲਿਕਤਾ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦਿੱਤਾ, ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਪੱਖ ਤੇ ਹੈਰਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹੋ ਵਿਚਾਰ ਹੀ ਮੈਤ੍ਰੀ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿਚ ਵੀ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਹੰਕਾਰ ਹੀ ਸਥੂਲ ਅਤੇ ਸੂਖਮ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹੈ।[੪੫] ਇਸ ਤੋਂ ਕੁਝ ਵੱਖ ਵਿਚਾਰ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਉਤਪਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਲੈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਲੈ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਫੇਰ ਉਤਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।[੪੬]

---

(੪੨) ਕੀਤਾ ਪਸਾਉ ਏਕੋ ਕਵਾਉ ॥ ਤਿਸ ਤੇ ਹੋਏ ਲਖ ਦਰੀਆਉ ॥

(ਜਪੁਜੀ, ਪੰ-੩)

"ਖੰਡ ਦੀਪ ਸਭਿ ਲੋਆ ਏਕ ਕਵਾਵੈ ਤੇ ਸਭਿ ਹੋਆ ॥ ੧ ॥ ੧ ॥ ੧੭ ॥

(ਮਾਰੂ ਮ:੫, ਪੰ-੧੦੦੩)

"ਹੁਕਮੀ ਸ੍ਰਿਸਟਿ ਸਾਜੀਅਨੁ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਮਿਲਾਇਆ" ॥ (ਵਾਰ ਗੂਜਰੀ ਮ:੩, ਪੰ-੫੦੯)

" ਏਕੋ ਹੁਕਮੁ ਵਰਤੈ ਸਭ ਲੋਈ" ॥ (ਗਉੜੀ ਗੁਆਰੇਰੀ ਮ:੧, ਪੰ-੨੨੩)

(੪੩) ਕਿਤੁ ਕਿਤੁ ਬਿਧਿ ਜਗੁ ਉਪਜੈ ਪੁਰਖਾ ਕਿਤੁ ਕਿਤੁ ਦੁਖਿ ਬਿਨਸਿ ਜਾਈ ॥

(ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ, ਰਾਮਕਲੀ ਮ:੧, ਪੰ-੯੪੬)

(੪੪) ਹਉਮੈ ਵਿਚਿ ਜਗੁ ਉਪਜੈ ਪੁਰਖਾ ਨਾਮਿ ਵਿਸਰਿਐ ਦੁਖੁ ਪਾਈ ॥

(ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ, ਰਾਮਕਲੀ ਮ:੧, ਪੰ-੯੪੬)

ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਵਧੇਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਦੇਖੋ ੧੯੬੩ ਦੇ 'ਸਿਧਾਂਤਕੀ' ਪਰਚੇ ਦੇ ਵਿਚ ਛਪਿਆ ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਦਾ ਲੇਖ, "ਦਾ ਬਾਣੀ ਆਫ਼ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯਾ ਉਤਪਤੀ ਵਿਚ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੂਜਾ"।

(੪੫) ਦੀ ਮੈਤ੍ਰੀ ਉਪਨਿਸ਼ਦ— ਜੇ. ਏਚ. ਖਰੇ— ਪੰਨਾ ੧੯੦.

(੪੬) ਉਤਪਤਿ ਪਰਲਉ ਸਬਦੇ ਹੋਵੈ ॥ ਸਬਦੇ ਹੀ ਫਿਰਿ ਓਪਤਿ ਹੋਵੈ ॥

(ਮਾਝ ਮ:੩ ਅਸਟਪਦੀਆਂ, ਪੰ-੧੧੭)

ਪਰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ ਕਦੋਂ ? ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਦਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਕ ਅਰਬ, ਵਿਗਿਆਨੀ ਕਰੋੜ, ਕੋਈ ਲੱਖ, ਕੁਝਿਕ ਹਜ਼ਾਰ ਵਰ੍ਹੇ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਈਸਾਈ ਤੇ ਯਹੂਦੀ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਛੇ ਹਜ਼ਾਰ ਵਰ੍ਹੇ ਇਸ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਹੋਇਆਂ ਦਸਦੇ ਹਨ। ਪਛਮੀ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈਆਂ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਕਰੋੜ ਸਾਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਜਦ ਧਰਤੀ ਬਨਸਪਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਈ। ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਜੋਰਲ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਸਤ ਕਰੋੜ ਸਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਹੋਇਆਂ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਵਿਲੀਅਮ ਟਾਮਸਨ ਦਸ ਕਰੋੜ ਸਾਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਹਿਲਨਰ ਦੋ ਕਰੋੜ ਸਾਲ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਹੋਇਆਂ ਦਸਦੇ ਹਨ।[੪੭] ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵੀ ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਆ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਦੋਂ ਹੋਈ, ਕੈਸੇ ਕਿਹੜੀ ਘੜੀ, ਕੀ ਵਕਤ, ਕਿਹੜੀ ਤਾਰੀਖ਼, ਕਿਹੜਾ ਵਾਰ, ਕੀ ਰੁੱਤ ਅਤੇ ਕਿਹੜਾ ਮਹੀਨਾ[੪੮] ਸੀ ? ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੋਂ ਪਰੇ ਦੀ ਵਸਤੂ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਕੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਸਮਾਂ ਜਾਣ ਸਕੇ। ਜੋ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਹੈ ਉਹੀ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਠੀਕ ਸਮਾਂ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਇਸ ਬਾਬਤ ਕੋਈ ਪੌਰਾਣਿਕ ਲੇਖ ਲਿਖਿਆ ਵੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਅਸਲ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ਬਾਬਤ ਪੰਡਤ ਲੋਕ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਸਕੇ। ਕਾਜ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ, ਜੋ ਕਿ ਕੁਰਾਨ ਵਾਲੇ ਲਿਖਤ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਸਮੇਂ ਬਾਬਤ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਤਾਰੀਖ਼ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਗੱਲ ਕੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਰੁੱਤ ਜਾਂ ਸਮਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਸਕਿਆ। ਸੱਚੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਕਰਤੇ ਨੇ ਇਸ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ [illegible] ਹੈ।[੪੯] ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਇਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਸਿਰਜਣਹਾਰ

---

(੪੭) ਗੁਰਮਤ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ੀ, ਗਿਆਨੀ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ , ਪੰ-੩੯੦)

(੪੮) ਕਵਣੁ ਸੁ ਵੇਲਾ ਵਖਤੁ ਕਵਣੁ ਕਵਣ ਥਿਤਿ ਕਵਣੁ ਵਾਰੁ॥
ਕਵਣਿ ਸਿ ਰੁਤੀ ਮਾਹੁ ਕਵਣੁ ਜਿਤੁ ਹੋਆ ਆਕਾਰੁ॥

(ਜਪੁਜੀ, ਪੰ-੪)

(੪੯) ਵੇਲ ਨ ਪਾਈਆ ਪੰਡਤੀ ਜਿ ਹੋਵੈ ਲੇਖੁ ਪੁਰਾਣੁ॥
ਵਖਤੁ ਨ ਪਾਇਓ ਕਾਦੀਆ ਜਿ ਲਿਖਨਿ ਲੇਖੁ ਕੁਰਾਣੁ॥
ਥਿਤਿ ਵਾਰੁ ਨਾ ਜੋਗੀ ਜਾਣੈ ਰੁਤਿ ਮਾਹੁ ਨਾ ਕੋਈ॥
ਜਾ ਕਰਤਾ ਸਿਰਠੀ ਕਉ ਸਾਜੇ ਆਪੇ ਜਾਣੈ ਸੋਈ॥

(ਪਉੜੀ ੨੧, ਜਪੁਜੀ)

ਦੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਰਹੱਸਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਹੈ।[50]

ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਬਾਰੇ ਵੀ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਹਨ। ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਨੂੰ ਕਈ ਉਕਤੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਕ ਥਾਂ ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਮੂਲ ਹਿਰੰਨਯ ਗਰਭ ਸੀ ਉਸੇ ਤੋਂ ਹੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ।[51] ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਥਾਂ ਜਲ ਨੂੰ ਹੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਮੂਲ ਤੱਤ ਦਸਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਸਭ ਕੁਝ ਜਲ ਰੂਪ ਹੀ ਸੀ, ਉਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਜਾਪਤੀ ਉਤਪੰਨ ਹੋਏ।[52] ਇਸੇ ਸੰਹਿਤਾ ਵਿਚ ਇੱਕੋ ਥਾਂ ਰਿਗ ਵੇਦ ਉਕਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਆਦਿ ਵਿਚ ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਪੁਰਸ਼ ਮੌਜੂਦ ਹੀ ਸੀ, ਉਸੇ ਪੁਰਸ਼ ਤੋਂ ਜਗ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈ।[53] ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਕ੍ਰਮ ਦੀ ਚਰਚਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਤੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਤੈਤਰੀਯ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਮੂਲ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਜਲ ਹੀ ਸੀ, ਜਲ ਤੋਂ ਹੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ;[54] ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਉਲਟ ਤੈਤਰੀਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿਚ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਮੂਲ ਤੱਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਕਾਸ਼ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਆਤਮਾ ਤੋਂ ਆਕਾਸ਼ ਉਤਪੰਨ ਹੋਇਆ, ਆਕਾਸ਼ ਤੋਂ ਹਵਾ, ਹਵਾ ਤੋਂ ਅਗਨੀ, ਅਗਨੀ ਤੋਂ ਪਾਣੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈ।[55] ਛਾਂਦੋਗ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੇਜ, ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ।[56] ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਸੱਚ ਤੋਂ ਹਵਾ ਉਪਜੀ, ਹਵਾ ਤੋਂ ਜਲ, ਜਲ ਤੋਂ ਹੀ ਫੇਰ ਤ੍ਰਿਭਵਣ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਹੋ ਗਿਆ।[57]

ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਅਨੰਤਤਾ ਦਾ ਵੀ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਮਤ ਦੋਵੇਂ ਸੱਤਾਂ ਆਕਾਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਸੱਤਾਂ ਪਾਤਾਲਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਇਸ

---

(੫੦) ਨਾਨਕ ਕਰਤੇ ਕੀ ਜਾਨੈ ਕਰਤਾ ਰਚਨਾ॥ (ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮ:੫, ਪੰ-੨੭੫)

(੫੧) ਰਿਗ ਵੇਦ ੧੦/੧੨੧/੧

(੫੨) ਰਿਗ ਵੇਦ ੧੦/੮੨/੬

(੫੩) ਰਿਗ ਵੇਦ ੧੦/੯੦

(੫੪) ਤੈਤਰੀਯ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ੧/੧/੩/੫

(੫੫) ਤੈਤਰੀਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ੨/੧

(੫੬) ਛਾਂਦੋਗ ਉਪਨਿਸ਼ਦ– ੬/੮/੬

(੫੭) ਸਾਚੇ ਤੇ ਪਵਨਾ ਭਇਆ ਪਵਨੈ ਤੇ ਜਲੁ ਹੋਇ॥
ਜਲ ਤੇ ਤ੍ਰਿਭਵਣੁ ਸਾਜਿਆ ਘਟਿ ਘਟਿ ਜੋਤਿ ਸਮੋਇ॥
(ਸਿਰੀ ਰਾਗੁ ਮ:੧, ਪੰ-੧੯)

ਕਰਕੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਤਾਂ ਲੱਖਾਂ ਆਕਾਸ਼ ਲੱਖਾਂ ਪਾਤਾਲ ਹਨ।[58] ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਲੇਖਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਉਸ ਦਾ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।[59] ਇਸ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸਾਰਾ ਵਿਸਥਾਰ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਤਾਂ ਇਥੋਂ ਤਕ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਸ਼ਿਵ ਵੀ ਅਨੇਕ ਹਨ, ਚੰਦ ਸੂਰਜ, ਸਿੱਧ, ਬੁੱਧ, ਨਾਥ, ਦੇਵਤੇ, ਦੇਵੀਆਂ, ਦਾਨਵ, ਮੁਨੀ, ਰਤਨ, ਸਮੁੰਦਰ, ਖੰਡਨ, ਮੰਡਲ, ਮੰਡਲ, ਉਤਭੁਜ ਆਦਿ ਖਾਣੀਆਂ ਵੀ ਅਨੇਕ ਹਨ।[60] ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਅਨੇਕਤਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ 'ਬਹੁ ਬਿਧਿ' ਅਤੇ 'ਅਨਿਕ ਪ੍ਰਕਾਰ' ਰਚੀ ਹੈ।[61]

ਇਸ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਅਨੰਤਤਾ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਨਾਦ, ਵੇਦ, ਜੀਵ, ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਵੇਸ, ਰੂਪ, ਰੰਗ, ਆਦਿ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।[62]

---

(58) ਪਾਤਾਲਾ ਪਾਤਾਲ ਲਖ ਆਗਾਸਾ ਆਗਾਸ॥

(ਜਪੁਜੀ, ਪੰ-4)

(59) ਲੇਖਾ ਹੋਇ ਤ ਲਿਖੀਐ ਲੇਖੈ ਹੋਇ ਵਿਣਾਸੁ॥
ਅੰਤ ਨ ਜਾਪੈ ਕੀਤਾ ਆਕਾਰੁ ਅੰਤ ਨ ਜਾਪੈ ਪਾਰਾਵਾਰੁ॥

(ਜਪੁਜੀ)

(60) ਕੇਤੇ ਪਵਣ ਪਾਣੀ ਵੈਸੰਤਰ ਕੇਤੇ ਕਾਨ ਮਹੇਸ॥
ਕੇਤੇ ਬਰਮੇ ਘਾੜਤਿ ਘੜੀਅਹਿ ਰੂਪ ਰੰਗ ਕੇ ਵੇਸ॥
ਕੇਤੀਆ ਕਰਮ ਭੂਮੀ ਮੇਰ ਕੇਤੇ ਕੇਤੇ ਧੂ ਉਪਦੇਸ॥
ਕੇਤੇ ਇੰਦ ਚੰਦ ਸੂਰ ਕੇਤੇ ਕੇਤੇ ਮੰਡਲ ਦੇਸ॥
ਕੇਤੇ ਸਿਧ ਬੁਧ ਨਾਥ ਕੇਤੇ ਕੇਤੇ ਦੇਵੀ ਵੇਸ॥
ਕੇਤੇ ਦੇਵ ਦਾਨਵ ਮੁਨਿ ਕੇਤੇ ਕੇਤੇ ਰਤਨ ਸਮੁੰਦ॥
ਕੇਤੀਆ ਖਾਣੀ ਕੇਤੀਆ ਬਾਣੀ ਕੇਤੇ ਪਾਤ ਨਰਿੰਦ॥ (ਜਪੁਜੀ, ਪਉੜੀ 35)

(61) ਨਾਨਕ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਭਿ ਰਚੀ ਬਹੁ ਬਿਧਿ ਅਨਿਕ ਪ੍ਰਕਾਰ॥
ਕਈ ਕੋਟਿ ਹੋਏ ਪੂਜਾਰੀ॥ ਕਈ ਕੋਟਿ ਆਚਾਰ ਬਿਉਹਾਰੀ॥
ਕਈ ਕੋਟਿ ਭਏ ਤੀਰਥ ਵਾਸੀ॥ ਕਈ ਕੋਟਿ ਬਨ ਭ੍ਰਮਹਿ ਉਦਾਸੀ॥
ਕਈ ਕੋਟਿ ਬੇਦ ਕੇ ਸ੍ਰੋਤੇ॥ ਕਈ ਕੋਟਿ ਤਪੀਸੁਰ ਹੋਤੇ॥

ਗਉੜੀ
(ਸੁਖਮਨੀ ਮ:5, ਪੰ-274)

ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਕ੍ਰਮ ਨਿਰੰਤਰ ਚਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਕਈ ਵਾਰ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਕਰਤਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਦਾ ਇਸ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਦੀਵੀ ਅਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨ-ਰਹਿਤ ਹੈ।[63]

ਕੁਝਕ ਲੋਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਜਾਂ ਜਗਤ ਮਾਇਆ ਹੈ, ਕੂੜ ਹੈ, ਧੋਖਾ ਜਾਂ ਫ਼ਰੇਬ ਜਾਂ ਅਸੱਤ ਹੈ। ਵੇਦਾਂਤੀਆਂ ਨੇ ਜਗਤ ਨੂੰ ਨਿਰਮੂਲ ਮਿਥਿਆ ਅਤੇ ਨਿਰਾ ਭਰਮ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਪਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਜਗਤ ਨੂੰ ਸੱਚ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸੱਚੇ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ:—

"ਆਪਿ ਸਤਿ ਕੀਆ ਸਭੁ ਸਤਿ ਆਪੇ ਜਾਨੈ ਅਪਨੀ ਮਿਤਿ ਗਤਿ" ॥੭॥੧੭॥[64]

" ਆਪਿ ਸਤਿ ਸਤਿ ਸਭ ਧਾਰੀ ॥ ਆਪੇ ਗੁਣ ਆਪੇ ਗੁਣਕਾਰੀ" ॥੧॥੭॥[65]

"ਸਤਿ ਕਰਮੁ ਜਾਕੀ ਰਚਨਾ ਸਤਿ ॥ ਮੂਲੁ ਸਤਿ ਸਤਿ ਉਤਪਤਿ ॥੮॥੧੭॥[66]

"ਸਚੇ ਤੇਰੇ ਖੰਡ ਸਚੇ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ॥ ਸਚੇ ਤੇਰੇ ਲੋਅ ਸਚੇ ਆਕਾਰ ॥
ਸਚੇ ਤੇਰੇ ਕਰਣੇ ਸਰਬ ਬੀਚਾਰ ॥[67]

ਸੋ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਜਗ "ਸੱਚੇ" ਦੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਘਰ ਹੈ ਅਤੇ "ਸੱਚੇ" ਦਾ ਹੀ ਇਸ ਵਿਚ ਵਾਸ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਤਾਂ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ "ਹਰਿ ਕਾ ਰੂਪ" ਕਿਹਾ ਹੈ:—

"ਏਹੁ ਵਿਸੁ ਸੰਸਾਰੁ ਤੁਮ ਦੇਖਦੇ ਏਹੁ ਹਰਿ ਕਾ ਰੂਪੁ ਹੈ ਹਰਿ ਰੂਪੁ ਨਦਰੀ ਆਇਆ ॥"[68]

---

(੬੨) ਵਿਸਮਾਦੁ ਨਾਦ ਵਿਸਮਾਦੁ ਵੇਦ ॥ ਵਿਸਮਾਦੁ ਜੀਅ ਵਿਸਮਾਦੁ ਭੇਦ ॥
ਵਿਸਮਾਦੁ ਰੂਪ ਵਿਸਮਾਦੁ ਰੰਗੁ। -------- (ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਮ:੧, ਪੰ-੪੬੩-੬੪)

(੬੩) ਨਹੀ ਲੇਪ ਪੁੰਨਿ ਪਾਪਿ ਜਾਸਿਓ ਸਦਾ ਸਦਾ ਜਿਸੁ ਬੈਰਾਗ ॥੧੭॥੧੦॥
(ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮ:੫, ਪੰ-੨੭੬)

(੬੪) ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮ:੫, ੨੮੪

(੬੫) ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮ:੫, ੨੮੫ (੬੬) ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮ:੫, ਪੰ-੨੮੪,

(੬੭) ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ, ਸਲੋਕ ਮ:੧, ਪੰ-੪੬੩,

(੬੮) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾ, ਰਾਮਕਲੀ ਮ:੩, ਅਨੰਦ, ਪੰ-੯੨੨,

[illegible] ਦਾ ਦਿਖ [illegible] ਹੈ ਕਿ [illegible] ਗੁਰੂ ਬਾਣੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਰਚ ਸਰਬਤ ਹੈ। ਜਗ ਦਿਖ ਹੈ [illegible] ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਨੇ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਸੁਪਨਾ[69], ਜਲ ਦਾ ਬੁਦਬੁਦਾ[70], ਹਰਿ ਚੰਦਉਰੀ[71], ਜਲ ਦੇ ਫੇਨ[72], ਮ੍ਰਿਗ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਦੇ ਜਲ[73], ਧੂਆਂ[74], ਬਾਲੂ ਕੀ ਭੀਤ[75],

---

(੬੯) "ਜਗੁ ਸੁਪਨਾ ਬਾਜੀ ਬਨੀ ਖਿਨ ਮਹਿ ਖੇਲੁ ਖੇਲਾਇ ॥"

(ਸ੍ਰੀ ਰਾਗ ਮ:੧, ਪੰ-੧੮)

"ਇਹੁ ਸੰਸਾਰੁ ਸਗਲ ਹੈ ਸੁਪਨਾ------"।

(ਗਉੜੀ ਬਾਵਨ ਅਖਰੀ, ਮ:੫, ਪੰ-੨੫੮)

"ਜੈਸਾ ਸੁਪਨਾ ਰੈਨਿ ਕਾ ਤੈਸਾ ਸੰਸਾਰ"।

(ਬਿਲਾਵਲੁ ਮ:੫, ਪੰ-੮੦੮)

"ਸਗਲ ਜਗਤੁ ਹੈ ਜੈਸੇ ਸੁਪਨਾ ਬਿਨਸਤ ਲਗਤ ਨ ਬਾਰ" ॥

(ਸੋਰਠਿ ਮ:੯, ਪੰ-੬੩੩)

"ਨਾਨਕ ਕਹਤ ਜਗਤ ਸਭ ਮਿਥਿਆ ਜਿਉ ਸੁਪਨਾ ਰੈਨਾਈ" ॥

(ਸਾਰੰਗ ਮ:੯, ਪੰ-੧੨੩੧)

"ਇਹੁ ਸੰਸਾਰੁ ਸਗਲ ਹੈ ਸੁਪਨੋ ਦੇਖਿ ਕਹਾ ਲੋਭਾਵੈ ॥
ਜੋ ਉਪਜੈ ਸੋ ਸਗਲ ਬਿਨਾਸੈ ਰਹਨੁ ਨ ਕੋਊ ਪਾਵੈ ॥"

(ਸਾਰੰਗ ਮ:੯, ਪੰ-੧੨੩੧)

(੭੦) ਜੈਸੇ ਜਲ ਤੇ ਬੁਦਬੁਦਾ ਉਪਜੈ ਬਿਨਸੈ ਨੀਤ ॥
ਜਗ ਰਚਨਾ ਤੈਸੇ ਰਚੀ ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੁਨਿ ਮੀਤ ॥

(ਸਲੋਕ ਮ:੯, ਪੰ-੧੪੨੭)

(੭੧) "ਹਰਿ ਚੰਦਉਰੀ ਪੇਖਿ ਕਾਹੇ ਸੁਖੁ ਮਾਨਿਆ" ॥

(ਫੁਨਹੇ ਮ:੫, ਪੰ-੧੩੬੩)

(੭੨) "ਜਿਉ ਜਲ ਉਪਰਿ ਫੇਨੁ ਬੁਦਬੁਦਾ ਤੈਸਾ ਇਹੁ ਸੰਸਾਰਾ ॥
ਜਿਸ ਤੇ ਹੋਆ ਤਿਸਹਿ ਸਮਾਣਾ ਚੂਕਿ ਗਇਆ ਪਾਸਾਰਾ" ॥

(ਮਲਾਰ ਮ:੩, ਪੰ-੧੨੫੮)

(੭੩) "ਮ੍ਰਿਗ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਜਿਉ ਝੂਠੋ" ॥ (ਮ:੯, ਪੰ-੨੧੯)

(੭੪) " [illegible] ਨਾਨਕ ਸਚੁ [illegible] ਕਾ ਧਉਲਹਰੁ" ॥

(ਸਲੋਕ ਮ:੧, ਵਾਰ ਮਾਝ ਕੀ, ਪੰ-੧੩੮)

(੭੫) "ਬਾਲੂ ਭੀਤਿ ਬਨਾਈ ਰਚਿ ਪਚਿ ਰਹਤ ਨਹੀ ਦਿਨ ਚਾਰਿ" ॥

(ਸੋਰਠਿ ਮ:੯, ਪੰ-੬੩੩)

ਵਿਸ਼ ਦਾ ਸਮੁੰਦਰ[੭੬] ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਵਿਚ ਸਭ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਇਸ ਜਗਤ ਨੂੰ ਸੱਚੇ ਦੀ ਸੱਚੀ ਰਚਨਾ ਕੀ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਸਗੋਂ, ਏਥੇ ਇਹਨਾਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਸਾਰੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਜਗਤ ਨੂੰ ਇਕ ਰੈਣ ਅਤੇ ਸੁਪਨਮਾਤ੍ਰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਇਸ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਜਗਤ ਨਾਲ ਅਟੁੱਟ ਲਗਾਉ ਨਾ ਲਗਾਵੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਜੁੜਿਆ ਰਹੇ ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਨੇ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਅਸਾਰਤਾ ਕਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਿਮਰਨ[੭੭] ਅਤੇ ਸੇਵਾ[੭੮] ਹੈ ਇਸ ਪਾਰਕ ਨਾ ਹੋਣੀ ਹੈ।

ਜਗਤ ਦੇ ਮਕਾਨਕੀ ਤੇ ਪਰਮਾਣੂਆਂ ਅਤੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਮਾਇਆ ਸੰਬੰਧੀ ਵੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਹਨ। ਮਾਇਆ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਭਾਰਤੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਰਿਗਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੱਜ ਤੱਕ ਦੇ ਸੰਤ ਕਾਲ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ ਜਿਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ਼ੰਕਰ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ।[੭੯] ਮਿਸਟਰ ਰੈਨਡ ਲਿਖਦਾ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ੰਕਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਸੀ। ਦੂਸਰੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਬੀਜ ਗੌੜਪਾਦ ਨੇ ਬੋਇਆ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ੰਕਰ ਨੇ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਕੇ ਬੋਲਬਾਲਾ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਦੇ ਹੀ ਸਿਰ ਹੈ।

ਮਾਇਆਵਾਦ ਦਾ ਬੀਜ ਰੂਪੀ ਵਰਣਨ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।[੮੦] ਸ਼ਵੇਤਾਸ਼ਵਤਰ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿਚ ਮਾਇਆ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਰਹੱਸਮਈ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਿਗਵੇਦ ਤੋਂ ਬਾਅਦ

---

(੭੬) "ਮਨ ਪਿਆਰਿਆ ਜੀਉ ਮਿਤ੍ਰਾ ਬਿਖੁ ਸਾਗਰੁ ਸੰਸਾਰੇ॥"

(ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਛੰਤ ਮ:੫, ਪੰ-੭੯)

(੭੭) "ਰਹਿ ਰਿਆਰਿ ਘਾਰੀ ਮਨ [illegible]॥"

(ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮ:੫, ਪੰ-੨੬੩)

(੭੮) "ਸੀਤ ਚੌਰ ਪੂਰਿ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਨ ਧਰੇ॥"

(ਗਉੜੀ ਮਹਲਾ ੧, ਪੰ-੨੨੪)

(੭੯) ਏ ਕਨਸਟ੍ਰਕਟਿਵ ਸਰਵੇ ਆਫ਼ ਉਪਨਿਸ਼ਦਿਕ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ੀ- ਰਾਨਾਡੇ, ਪੰ-੨੨੭)

(੮੦) ਰਿਗਵੇਦ ੬/੪੭/੧੮.

ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਹੋਇਆ।[੮੧] ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਨੇ ਇਸ ਸੋਚ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਸਹੀ ਕਿ ਮਾਇਆਵਾਦ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ, ਦਲੀਲਾਂ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦਿੱਤੇ ਹਨ।[੮੨] ਡਾਕਟਰ ਰਾਮਾਨੰਦ ਤਿਵਾੜੀ ਨੇ[੮੩] ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਤ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਕੇ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਲੀਲ ਦਿੱਤੇ ਤਸੱਲੀਬਖ਼ਸ਼ ਨਹੀਂ ਹਨ।[੮੪] ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬੋਧ-ਮਤ ਵਿਚ ਮਾਇਆਵਾਦ, ਸ਼ੂਨਵਾਦ, ਸ਼ੁਧਮਤਵਾਦ, ਕਲਪਨਾਵਾਦ ਆਦਿ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੋਇਆ ਗਿਆ। ਸ਼ੰਕਰ ਦਾ ਮਾਇਆਵਾਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਖੜਾ ਹੈ। ਸ਼ੰਕਰ ਨੇ ਮਾਇਆ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਵਰਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਿਖਾਉਣਾ ਮਾਤਰ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਹੈ ਵਾਸਤਵਿਕ (ਜਾਂ ਅਸਲ) ਨਹੀਂ।

ਸਿਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਮਾਇਆ ਦੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਤ੍ਰੈਗੁਣ ਨਿਰੀਖਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਤ੍ਰਿਗੁਣੀ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਉਤਪਤੀ ਮਾਇਆ ਕਰਦੀ ਹੈ।[੮੫] ਮਾਇਆ ਦੇ ਤ੍ਰੈਗੁਣਾਤਮਿਕ ਸਰੂਪ ... ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦਾ ਰੂਪ ਨਿਰੂਪਣ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਿਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਤ੍ਰੈਗੁਣਾਤਮਿਕ ਮਾਇਆ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲਤਾ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਵਿਚ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ:-

ਤ੍ਰਿਸਿ ਰਾਜਿ ਪੀ ਨਹੀ ਭੁਖਿ॥
ਤ੍ਰਿਬਿਧਿ ਮਾਇਆ ਕਾਰਣਿ ਲੂਝਹਿ॥ ੩॥੨੯॥੩੦॥[੮੬]

ਤਿਨਿ ਮਾਇਆ ਤ੍ਰੈਗੁਣ ਬਸਿ ਕੀਨੇ॥
ਆਪਨ ਮੋਹ ਘਟੇ ਘਟਿ ਦੀਨੇ॥[੮੭]

ਤ੍ਰੈਗੁਣ ਬਖਾਣੈ ਭਰਮੁ ਨ ਜਾਇ॥ ੧॥੬॥[੮੮]

ਇਸ ਤ੍ਰੈਗੁਣਾਤਮਿਕ ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਸਤੋ, ਰਜੋ, ਤਮੋ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਘਟਣ ਵਧਣ ਨਾਲ ਵਖ ਵਖ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਤੋ ਗੁਣ ਦੇ ਵਧਣ ਨਾਲ ਉੱਤਮ ਰੂਪ ਹਨ ਜੀ, ਰਜੋ ਗੁਣ ਦੇ

---

(੮੧) ਕੰਸਟ੍ਰਕਟਿਵ ਸਰਵੇ ਆਫ਼ ਉਪਨਿਸ਼ਦਿਕ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ੀ—ਰਾਨਾਡੇ, ਪੰ-੨੫੮,
(੮੨) ਉਹੀ,
(੮੩) ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ੀਆਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਦਰਸ਼ਨ, ਰਾਮਾਨੰਦ ਤਿਵਾੜੀ, ਪੰਨਾ-੫,
(੮੪) ਹਿੰਦੀ ਕੀ ਨਿਰਗੁਣ ਕਾਵਿਧਾਰਾ ਔਰ ਉਸ ਕੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪ੍ਰਿਸ਼ਠਭੂਮੀ, ਡਾਕਟਰ ਗੋਵਿੰਦ ਤ੍ਰਿਗੁਣਾਇਤ, ਪੰ-੪੩੧-੩੨,
(੮੫) ਮਾਇਆ ਮਾਈ ਤ੍ਰੈਗੁਣ ਪਰਸੂਤਿ ਜਮਾਇਆ॥ (ਮਾਰੂ ਮ:੩, ਪੰ-੧੦੪੬)
(੮੬) ਮ:੩ ਮਾਝ ਅਸਟਪਦੀਆਂ, ਪੰ-੧੨੦ (੮੭) ਗਉੜੀ ਬਾਵਨ ਅਖਰੀ ਮ:੫, ਪੰ-੨੫੧,
(੮੮) ਗਉੜੀ ਗੁਆਰੇਰੀ, ਮ:੩, ਪੰ-੨੩੧,

ਜਾਂਦੇ ਨਾਲ ਮਧਮ ਫਲ ਅਤੇ ਤੀਜੇ ਗੁਰ ਦੇ ਜਾਂਦੇ ਨਾਲ ਤੁਰ ਫਲ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।੮੮

ਮਾਇਆ ਦਾ ਸਰੂਪ ਚਿਤ੍ਰਣ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਰੂਪਕ ਦੁਆਰਾ ਬੜੇ ਸੁੰਦਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਇਆ ਇਕ ਇਸਤ੍ਰੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਸੀਸ ਤੇ ਤ੍ਰਿਕੁਟੀ ਹੈ, ਇਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਬੜੀ ਕੂੜ ਹੈ, ਜ਼ੁਬਾਨ ਉਸ ਦੀ ਦੁੱਖੀ ਹੈ, ਸਦਾ ਕੌੜੇ ਬੋਲ ਬੋਲਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਤ ਭੁੱਖੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੂੰ ਸਦਾ ਦੂਰ ਸਮਝਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਨੇ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਬਣਾਈ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਨੂੰ ਖਾ ਲਿਆ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਵਸ ਵਿਚ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਸ਼ਿਵ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬਚ ਸਕੇ,੮੯ ਪਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਤੋਂ ਬਚਾ ਲਿਆ ਹੈ।੯੦ ਇਕ ਹੋਰ ਥਾਂ ਤੇ ਮਾਇਆ ਦੀ ਮੋਹਣੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ

---

(੮੯) ਤ੍ਰਿਗੁਣੀਆ ਤ੍ਰੈਗੁਣ ਬਿਧਿ ਬਲ ਕਰ ਬ੍ਰਹਮ ਰਚ ਨਾਥੁ॥
ਨਰਕ ਸੁਰਗ ਭ੍ਰਮਤਉ ਘਣੋ ਸਦਾ ਸੰਘਾਰੈ ਮੀਚੁ॥

(ਗਉੜੀ ਮ:੫, ਪੰ-੨੫੭)

(੯੦) ਮਥੈ ਤ੍ਰਿਕੁਟੀ ਦ੍ਰਿਸਟਿ ਕਰੂਰਿ, ਬੋਲੈ ਕਉੜਾ ਜਿਹਬਾ ਕੀ ਫੂੜਿ
ਸਦਾ ਭੂਖੀ ਪਿਰੁ ਜਾਨੈ ਦੂਰਿ ਐਸੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਇਕ ਰਾਮਿ ਉਪਾਈ
ਉਨਿ ਸਭੁ ਜਗੁ ਖਾਇਆ ਹਮ ਗੁਰਿ ਰਾਖੇ ਮੇਰੇ ਭਾਈ॥ ਰਹਾਉ॥
ਪਾਇ ਠਗਉਲੀ ਸਭੁ ਜਗੁ ਜੋਹਿਆ ਬ੍ਰਹਮਾ ਬਿਸਨੁ ਮਹਾਦੇਉ ਮੋਹਿਆ----
ਵਰਤ ਨੇਮ ਕਰਿ ਥਾਕੇ ਪੁਨਹਚਰਨਾ, ਤਟ ਤੀਰਥ ਭਵੇ ਸਭ ਧਰਨਾ
ਸੇ ਉਬਰੇ ਜਿਨ ਸਤਿਗੁਰ ਕੀ ਸਰਨਾ, ਮਾਇਆ ਮੋਹਿ ਸਭੋ ਜਗੁ ਬਾਧਾ
ਹਉਮੈ ਪਚੈ ਮਨਮੁਖ ਮੂਰਾਖਾ ਗੁਰ ਨਾਨਕ ਬਾਹ ਪਕਰਿ ਹਮ ਰਾਖਾ॥

(ਆਸਾ ਮ:੫, ਪੰ-੩੯੪)

(੯੧) ਮੋਹਨੀ ਮੋਹਿ ਲੀਏ ਤ੍ਰੈ ਗੁਨੀਆ ਲੋਭਿ ਵਿਆਪੀ ਝੂਠੀ ਦੁਨੀਆ॥
ਮੇਰੀ ਮੇਰੀ ਕਰਿ ਕੈ ਸੰਚੀ ਅੰਤ ਕੀ ਬਾਰ ਸਗਲ ਲੇ ਛਲੀਆ॥ - - -
ਏਕਿ ਸੂਮ ਕਰਿ ਜਾਨੀ ਕਰਬਹਿ ਏਕਹਿ ਸੁਪਨੈ ਦਾਮੁ ਨ ਛਾਡੈ॥
ਰਾਜੁ ਕਮਾਇ ਕਰੀ ਜਿਨਿ ਥੈਲੀ ਤਾ ਕੈ ਸੰਗਿ ਨ ਚੰਚਲਿ ਚਲੀਆ॥
ਏਕਹਿ ਪ੍ਰਾਣ ਪਿੰਡ ਤੇ ਪਿਆਰੀ ਏਕਹਿ ਸੰਗੀ ਤਜਿ ਬਾਪ ਮਹਤਾਰੀ॥
ਸੁਤ ਮੀਤ ਭ੍ਰਾਤ ਤੇ ਗੁਹਜੀ ਤਾ ਕੈ ਨਿਕਟਿ ਨ ਹੋਈ ਖਰੀਆ॥
ਹੋਇ ਅਭਿਭੁਤ ਬੈਠੀ ਨਾਇਕ ਤਪਸੀ ਮੇਰੀ ਜਾਤੀ ਪੰਡਿਤ ਚਤੁਰਾਣੀ॥

(ਬਸੰਤ)

ਮਾਇਆ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸੁੰਦਰ ਨਾਰੀ ਹੈ ਜੋ ਮਨ ਨੂੰ ਮੋਹ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਖਾਣ-ਪਾਣ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਘਰ ਵਿਚ ਬੜੀ ਠਾਠ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਤਨ, ਮਨ ਨੂੰ ਅਤਿ ਮਿੱਠੀ ਅਤੇ ਪਿਆਰੀ ਲਗਦੀ ਹੈ ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਦਾ ਭੇਦ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਭਾਉਂਦੀ।੯੨ ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟ ਮਾਇਆ ਲਈ ਸੱਸ ਦੇ ਰੂਪਕ ਦੀ ਵੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਾਇਆ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਬੁਰੀ ਸੱਸ ਹੈ ਜੋ ਜੀਵ ਰੂਪੀ ਵਿਆਹੁਤਾ ਨਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੀ ਘਰ ਵਿਚ ਅਰਥਾਤ ਆਤਮ-ਸੁਖ ਵਿਚ ਵਿਚਰਣ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ। ਇਹ ਜੀਵ ਰੂਪੀ ਨਾਰ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਰੂਪੀ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ।੯੩ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਜਾਲ ਦੇ ਰੂਪਕ ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪਸ਼ੂ, ਪੰਛੀ ਜਾਲ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਵੀ ਕ੍ਰੀੜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ ਕਿ ਸਿਰ ਤੇ ਕਾਲ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਮਨੁਖ ਦੀ ਹਾਲਤ ਹੈ। ਮਨੁਖ ਰੂਪੀ ਪਸ਼ੂ ਪੰਛੀ ਮਾਇਆ ਰੂਪੀ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸ ਕੇ ਵੀ ਨਿਕਲਣ ਦਾ ਜਤਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਉਹ ਇਹ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਕਾਲ ਮੰਡਲਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।੯੪ ਇਕ ਹੋਰ ਥਾਂ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਾਇਆ ਰੂਪੀ ਜਾਲ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ

ਗ੍ਰਿਹਿ ਮੜੀ ਮਸਾਣੀ ਬਨ ਮਹਿ ਬਸਤੇ ਊਠਿ ਤਿਨਾ ਕੈ ਲਾਗੀ ਪਲੀਆ॥
ਕਾਟੇ ਬੰਧਨ ਠਾਕੁਰਿ ਜਾ ਕੇ, ਹਰਿਹਰਿ ਨਾਮੁ ਬਸਿਓ ਜੀਅ ਤਲੀਆ॥
ਸਾਧ ਸੰਗਿ ਭਏ ਜਨ ਮੁਕਤੇ ਗਤਿ ਪਾਈ ਨਾਨਕ ਨਦਰਿ ਨਿਹਾਲੀਆ॥

(ਮਾਰੂ ਮ: ੫, ਪੰ-੧੦੦੪)

•ਮੋਹਨੀ ਮੋਹਤ ਰਹੈ ਨ ਹੋਰੀ ਸਾਧਿਕ ਸਿਧ ਸਗਲ ਕੀ ਪਿਆਰੀ
ਤੁਟੈ ਨ ਕਾਹੂ ਤੋਰੀ॥ ੧॥ ਰਹਾਉ॥
ਖਟੁ ਸਾਸਤ੍ਰ ਉਚਰਤ ਰਸਨਾਗਰ ਤੀਰਥ ਗਵਨ ਨ ਥੋਰੀ॥
ਪੂਜਾ ਚਕ੍ਰ ਬਰਤ ਨੇਮ ਤਪੀਆ ਊਹਾ ਗੈਲਿ ਨ ਛੋਰੀ॥
ਅੰਧਕੂਪ ਮਹਿ ਪਤਿਤ ਹੋਤ ਜਗੁ ਸੰਤਹੁ ਕਰਹੁ ਪਰਮਗਤਿ ਮੋਰੀ॥
ਸਾਧੁ ਸੰਗਤਿ ਨਾਨਕੁ ਭਇਓ ਮੁਕਤਾ ਦਰਸਨੁ ਪੇਖਤ ਭੋਰੀ॥

(ਸਾਰੰਗ ਮ: ੫, ਪੰ-੧੨੧੬)

(੯੨) ਐਸੀ ਸੁੰਦਰਿ ਮਨ ਕਉ ਮੋਹੈ ਬਾਟਿ ਘਾਟਿ ਗ੍ਰਿਹਿ ਬਨਿ ਬਨਿ ਜੋਹੈ॥
ਮਨਿ ਤਨਿ ਲਾਗੈ ਹੋਇ ਕੈ ਮੀਠੀ ਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਮੈ ਖੋਟੀ ਡੀਠੀ॥
ਅਗਰਕ ਉਸ ਕੇ ਵਡੇ ਠਗਾਊ॥ ਛੋਡਹਿ ਨਾਹੀ ਬਾਪ ਨ ਮਾਊ॥
ਮੇਲੀ ਅਪਨੇ ਉਨਿ ਲੇ ਬਾਂਧੇ॥ ੩॥ ੩੬॥ ੮੭॥ (ਆਸਾ ਮ: ੫, ਪੰ-੩੯੨)

(੯੩) ਸਸੁ ਬੁਰੀ ਘਰਿ ਵਾਸੁ ਨ ਦੇਵੈ॥

(ਚਲਦਾ)

ਵਿਸ਼ਿਆਂ-ਸੁਖ ਰੂਪੀ ਚੋਗਾ ਕਹਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਵਸ ਜੀਵ ਰੂਪੀ ਪੰਛੀ ਉਸ ਮਾਇਆ ਰੂਪੀ ਜਾਲ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਿਆਂ-ਸੁਖ ਰੂਪੀ ਚੋਗੇ ਦੇ ਲੋਭ ਵਿਚ ਫਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਹ ਇਸ ਜਾਲ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।[੯੫] ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਭਰਮ ਦੀ ਦੀਵਾਰ ਅਤੇ ਅਗਿਆਨ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਕਮਲਾ ਅਰਥਾਤ ਮਾਇਆ ਭਰਮ ਦੀ ਦੀਵਾਰ ਹੈ, ਤਿੱਖਾ ਤੇ ਉਲਟਾ ਨਸ਼ਾ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਮਰ ਵਿਅਰਥ ਬੀਤ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਮਾਇਆ ਸੰਘਣਾ ਅਤੇ ਡਰਾਉਣਾ ਜੰਗਲ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਚੋਰ-ਮਨ ਘਰ ਨੂੰ ਲੁੱਟੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਭਾਵ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਵਿਚ ਮਨ ਆਪਣੇ ਹੀ ਗੁਣ ਗਵਾਈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੂਰਜ, ਅਰਥਾਤ ਹਰੇਕ ਦਿਨ ਉਮਰ ਨੂੰ ਘਟਾਈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[੯੬] ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਸਰੋਵਰ ਦੇ ਰੂਪਕ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਾਇਆ ਦਾ ਸਰੋਵਰ ਬੜਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਕਿਵੇਂ ਤਰਿਆ ਜਾਵੇ?[੯੭] ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਨਾਗਣੀ ਜਾਂ ਸਰਪਣੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।[੯੮] ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਉਹ ਸਰਪਣੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ, ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਜਿਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਮਾਇਆ ਰੂਪੀ ਸਰਪਣੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਾਇਆ ਨਾਗਣੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰਕੇ ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਨੂੰ ਲਿਪਟੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਬੜੀ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ

(ਪਿਰ ਸਿਉ ਸਿਹਜ ਨ ਹੋਇ ਰੂੜੀ॥੨॥੨੨॥

(ਆਸਾ ਮ:੧, ਪੰ-੩੫੫)

(੯੪) ਹੁਕਮੁ ਭਏ ਪਸੁ ਪੰਖੀਆ ਵਿਸਿ ਨਾਹੀ ਕਾਲੁ॥
ਓਹੁ ਸਾਥਿ ਮਨੁਖ ਕੈ ਜਾਣਾ ਮਾਇਆ ਜਾਲਿ॥੨॥੩॥੭੩॥

(ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮ:੫, ਪੰ-੪੩)

(੯੫) ਮਾਇਆ ਜਾਲੁ ਪਸਾਰਿਆ ਭੀਤਰਿ ਚੋਗ ਬਣਾਇ॥
ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਪੰਖੀ ਫਾਸਿਆ ਨਿਕਸੁ ਨ ਪਾਏ ਮਾਇ॥

(ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮ:੫, ਪੰ-੫੦)

(੯੬) ਕਮਲਾ ਭ੍ਰਮ ਭੀਤਿ ਕਮਲਾ ਭ੍ਰਮ ਭੀਤਿ ਹੇ
ਤੀਖਣ ਮਦ ਬਿਪਰੀਤਿ ਹੇ, ਅਵਧ ਅਕਾਰਥ ਜਾਤ॥
ਗਹਬਰ ਬਨ ਘੋਰ ਗਹਬਰ ਬਨ ਘੋਰ ਹੇ
ਗ੍ਰਿਹ ਮੂਸਤ ਮਨ ਚੋਰ ਹੇ ਦਿਨਕਰੋ ਅਨਦਿਨੁ ਖਾਤ॥੧॥੧॥੪॥

(ਆਸਾ ਮ:੫, ਪੰ-੪੬੧)

(੯੭) ਮਾਇਆ ਸਰੁ ਸਬਲੁ ਵਰਤੈ ਜੀਉ ਕਿਉ ਕਰਿ ਦੁਤਰੁ ਤਰਿਆ ਜਾਇ॥

(ਗਉੜੀ ਮਹਲਾ ੩, ਪੰ-੨੪੫)

(੯੮) ਵਿਚੁ ਸਰਪਨਿ ਕੈ ਵਸਿ ਲੋਅੜਾ॥੭॥੧੫॥

(ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮ:੧, ਪੰ-੬੩)

ਕਿ ਜੋ ਇਸ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪਕੜ ਕੇ ਇਹ ਖਾ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।[99]

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਇਆ ਦੇ ਅਨੇਕ ਰੂਪ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ। ਨਾਨਾ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਜਗਤ ਨੂੰ ਮੋਹਿਤ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸੁਤ, ਭਾਈ, ਇਸਤ੍ਰੀ, ਧਨ, ਜੋਬਨ, ਲਾਲਚ, ਲੋਭ ਆਦਿ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਜਗਤ ਨੂੰ ਭਰਮਾਉਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।[100] ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਮਾਇਆ ਦੀ ਭੁੱਖ ਅਗਨੀ ਵਿਚ ਜਲਦਾ ਹੈ ਪਰ ਭਗਤਾਂ ਤੇ ਇਸ ਮਾਇਆ ਦਾ ਕੋਈ ਜ਼ੋਰ ਨਹੀਂ ਚਲਦਾ।[101]

ਸ੍ਰੀ ਮਦ ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਵਰਣਨ ਕਰਕੇ ਕਿ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਸੁਤੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਮੇਰੀ ਹੀ ਮਾਇਆ ਹੈ,[102] ਫਿਰ ਅਗਾਂਹ ਚਲ ਕੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਅਰਥਾਤ ਮਾਇਆ ਅਤੇ ਪੁਰਖ ਦੋਵੇਂ ਅਨਾਦੀ ਹਨ।[103] ਇਸ ਮਾਇਆ ਦਾ ਅਨਾਦੀ ਹੋਣਾ ਭਾਵੇਂ ਵੇਦਾਂਤੀ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਮੰਨਜ਼ੂਰ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮਾਇਆ "ਸਤਿ" ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਹੈ। ਸਾਂਖਵਾਦੀਆਂ ਵਾਂਗ ਵੇਦਾਂਤੀਆਂ ਦਾ ਇਹ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਹੈ

---

(੯੯) "ਮਾਇਆ ਹੋਈ ਨਾਗਨੀ ਜਗਤਿ ਰਹੀ ਲਪਟਾਇ ॥
ਇਸ ਕੀ ਸੇਵਾ ਜੋ ਕਰੇ ਤਿਸ ਹੀ ਕਉ ਫਿਰਿ ਖਾਇ ॥"

(ਗੂਜਰੀ ਕੀ ਵਾਰ ਮ:੩, ਪੰ-੫੧੦)

(੧੦੦) ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਮਾਇਆ ਮੋਹਣੀ ਸੁਤ ਬੰਧਪ ਘਰ ਨਾਰਿ ॥
ਧਨਿ ਜੋਬਨਿ ਜਗੁ ਠਗਿਆ ਲਬਿ ਲੋਭਿ ਅਹੰਕਾਰਿ ॥

(ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮ:੧, ਪੰ-੬੧)

(੧੦੧) ਮਾਇ ਬਾਪ ਪੁਤ ਹਿਤ ਭ੍ਰਾਤਾ
ਉਨਿ ਘਰਿ ਘਰਿ ਮੇਲਿਓ ਦੂਆ ॥
ਕਿਸਹੀ ਵਾਧਿ ਘਾਟ
ਕਿਸ ਹੀ ਪਹਿ ਸਗਲੇ ਲਰਿ ਲਰਿ ਮੂਆ ॥
ਹਉ ਬਲਿਹਾਰੀ ਸਤਗੁਰ ਅਪੁਨੇ
ਜਿਨਿ ਇਹੁ ਚਲਤੁ ਦਿਖਾਇਆ ॥ ------
ਭਗਤ ਨ ਬਿਆਪੈ ਮਾਇਆ ॥ (ਧਨਾਸਰੀ ਮ:੫, ਪੰ-੬੭੩)

(੧੦੨) ਸ੍ਰੀ ਮਦ ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ, ਅਧਿਆਇ ੭, ਸਲੋਕ ੧੪

(੧੦੩) ਸ੍ਰੀ ਮਦ ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ, ਅਧਿਆਇ ੧੩, ਸਲੋਕ ੧੯.

ਕਿ ਮਾਇਆ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸੀ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਸਤੇ ਸੋਈ ਹੈ। ਇਥੇ ਅਨਾਦੀ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਆਦਿ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਵੇਦਾਂਤ ਦੁਆਰਾ ਵਿਚ ਮਾਇਆ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੁਆਰਾ ਬਣੀ ਅਤੇ ਉਸੇ ਦੇ ਅਧੀਨ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ[੧੦੪]। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਰਮੀ ਅਗਨੀ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਇਆ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਹੈ, ਇਸ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਹੈ[੧੦੫]। ਵੇਦਾਂਤੀਆਂ ਵਾਂਗ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਵੀ ਮਾਇਆ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਂਦ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਥਾਂ ਥਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ[੧੦੬], ਮਾਇਆ ਅਤੇ ਮੋਹ ਦੀ ਵੀ ਰਚਨਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਆਪ ਕੀਤੀ ਹੈ[੧੦੭]। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਆਪ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਤਪੰਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਸਤ ਜਗਤ ਰੂਪ ਖੇਲ ਰਚਾਇਆ ਹੈ, ਉਸੇ ਨੇ ਤ੍ਰੈਗੁਣਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਮਾਇਆ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ[੧੦੮]। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਤਾਂ ਥਾਂ ਥਾਂ ਮਾਇਆ ਦੀ ਰਚਨਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਹੋਈ ਮੰਨੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਮਾਇਆ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਭੇਜੀ ਹੋਈ ਹੈ[੧੦੯], ਜਾਂ ਮਾਇਆ ਰੂਪੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ[੧੧੦]।

---

(੧੦੪) ਗੀਤਾ ਰਹੱਸ ਅਥਵਾ ਕਰਮ ਯੋਗ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ, ਬਾਲ ਗੰਗਾਧਰ ਤਿਲਕ, ਪੰ-੨੬੨-੬੫,

(੧੦੫) ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ੀ, ਭਾਗ ੨, ਰਾਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ, ਪੰ-੫੭੨,

(੧੦੬) ਨਿਰੰਕਾਰ ਆਕਾਰੁ ਉਪਾਇਆ॥ ਮਾਇਆ ਮੋਹੁ ਹੁਕਮਿ ਬਣਾਇਆ॥ ੧।੮।੨੨।

(ਮਾਰੂ ਸੋਲਹੇ, ਮ:੩, ਪੰ-੧੦੬੫)

(੧੦੭) ਮਾਇਆ ਮੋਹੁ ਸੋਈ ਪ੍ਰਭਿ ਕੀਤਾ ਆਪੇ ਭਰਮਿ ਭੁਲਾਏ॥

(ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮ:੩, ਪੰ-੬੭)

(੧੦੮) ਆਪੇ ਆਪਿ ਨਿਰੰਜਨਾ ਜਿਨਿ ਆਪੁ ਉਪਾਇਆ॥
ਆਪੇ ਖੇਲੁ ਰਚਾਇਓਨੁ ਸਭੁ ਜਗਤੁ ਸਬਾਇਆ॥
ਤ੍ਰੈਗੁਣ ਆਪਿ ਸਿਰਜਿਅਨੁ ਮਾਇਆ ਮੋਹੁ ਵਧਾਇਆ॥

(ਸਾਰੰਗ ਕੀ ਵਾਰ, ਮ:੧, ਪੰ-੧੨੩੭)

(੧੦੯) ਪ੍ਰਭ ਕੀ ਭੇਜੀ ਆਈ ਆਮਰਿ॥੨॥੪॥

(ਰਾਗ ਆਸਾ ਮ:੫, ਪੰ-੩੭੧)

(੧੧੦) ਕਿਸੈ ਇਸਤ੍ਰੀ ਇਹ ਰਚਿ ਉਪਾਈ॥ ੧॥ ਰਹਾਉ॥੨॥੯੬॥

(ਰਾਗ ਆਸਾ ਮ:੫, ਪੰ-੩੯੪)

ਜਿਵੇਂ ਸ਼ੰਕਰ ਨੇ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀ[111] ਅਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤ[112] ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਿਵ(ਪਰਮਾਤਮਾ) ਨੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ(ਮਾਇਆ) ਮਿਲਾ ਦਿੱਤੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਾਰਾ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਰੂਪੀ ਸੰਸਾਰ ਸਾਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ।[113] ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਜੀ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਮਾਇਆ ਰੂਪੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪ ਉਪਜਾਇਆ[114] ਹੈ।

ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਮਾਇਆ ਅਤਿਅੰਤ ਪ੍ਰਬਲ ਅਤੇ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਕਿਤੇ ਤਾਂ ਇਹ ਰਾਜ ਜੋਗ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਨਰਕ ਸੁਰਗ ਅਤੇ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਦੁਖਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ ਅਨੇਕਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਰ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਕਿਉਂਕਿ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਓਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਇਹ ਉਸੇ ਨੂੰ ਚੰਬੜਦੀ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੀ ਅਹੰਕਾਰ ਵਾਲੀ ਅਕਲ ਉਤੇ ਮਸਤ ਹੈ। ਪੁਤਰ, ਇਸਤ੍ਰੀ ਅਤੇ ਮੋਹ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਹੀ ਚਮਕ ਰਹੀ ਹੈ। ਹਾਥੀ, ਘੋੜੇ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ ਵਸਤੂਆਂ ਵਿਚ ਉਸੇ ਦਾ ਸਾਮਰਾਜ ਹੈ। ਰੂਪ ਜੋਬਨ ਦੇ ਮਤਵਾਲੇਪਨ ਵਿਚ ਉਸੇ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਹੈ। ਜ਼ਿਮੀਂ ਵਾਲੇ ਗਰੀਬ ਅਤੇ ਰੰਗ ਮਾਣਨ ਵਾਲੇ ਅਮੀਰ ਨੂੰ ਵਿਆਪਦੀ ਹੈ। ਗੀਤਾਂ ਤੇ ਰੰਗਾਂ ਨੂੰ ਮੰਡਲੀਆਂ ਵਿਚ ਸੁਣਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹੀ ਵਿਆਪਦੀ ਹੈ। ਸੁੰਦਰ ਸੇਜਾਂ, ਮਹਲਾਂ ਅਤੇ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰਾਂ ਵਿਚ ਮਾਇਆ ਦਾ ਰੂਪ ਹੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੰਜ ਦੂਤਾਂ— ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ, ਅਹੰਕਾਰ— ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਅਗਿਆਨ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਮਾਇਆ ਹੀ ਵਿਚਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਅਹੰਕਾਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜਦ ਇਹ

---

(੧੧੧) ਸ੍ਰੀ ਬ੍ਰਹਮ ਸੂਤਰ, ਸ਼ੰਕਰ ਭਾਸ਼੍ਯ ਅਧਿਆਇ ੨, ਪਾਦ ੧, ਸੂਤਰ ੧੪।

(੧੧੨) ਕੁਦਰਤਿ ਕਵਣ ਕਹਾ ਵੀਚਾਰੁ॥ (ਜਪੁਜੀ, ਪਉੜੀ ੧੬)

(੧੧੩) ਆਪਣੀ ਕੁਦਰਤਿ ਆਪੇ ਜਾਣੈ॥

(ਸਿਰੀ ਰਾਗੁ ਮ:੧, ਪੰ-੫੩)

ਕੁਦਰਤਿ ਦਿਸੈ ਕੁਦਰਤਿ ਸੁਣੀਐ॥ (ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਮ:੧, ਪੰ-੪੬੪)

ਸ਼ਿਵਿ ਸਕਤਿ ਮਿਟਾਈਆ ਚੂਕਾ ਅੰਧਿਆਰਾ॥

ਗੁਰਿ ਮਸਤਕਿ ਜਿਨ ਕਉ ਲਿਖਿਆ ਤਿਨ ਧਰਿ ਨਾਮੁ ਪਿਆਰਾ॥

(ਗਉੜੀ ਬੈਰਾਗਣਿ ਮ:੩, ਪੰ-੧੬੩)

(੧੧੪) ਸਿਵ ਸਕਤਿ ਆਪਿ ਉਪਾਇ ਕੈ॥ ਕਰਤਾ ਆਪੇ ਹੁਕਮੁ ਵਰਤਾਏ॥

(ਰਾਮਕਲੀ ਅਨੰਦ ਮ:੩-ਪੰ-੯੨੦)

ਬੰਧਨ ਪਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਗ੍ਰਿਹਸਤੀਆਂ ਅਤੇ ਉਦਾਸੀਆਂ ਵਿਚ ਮਾਇਆ ਹੀ ਬਿਆਪਤ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਰਹਿਣੀ-ਬਹਿਣੀ, ਕੰਮ-ਕਾਜ ਅਤੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਝਮੇਲਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮਾਇਆ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਚਲ ਰਹੀ ਹੈ, ਸਿਵਾਇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੋ ਕਰਤੇ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਮਗਨ ਹਨ।[੧੧੫] ਇਸ ਦੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਰਾਗ ਧਨਾਸਰੀ ਵਿਚ ਮਾਇਆ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਾਇਆ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤਿੰਨਾਂ ਗੁਣਾਂ (ਸਤੋ, ਰਜੋ ਅਤੇ ਤਮੋ) ਨਾਲ ਸਮਸਤ ਲੋਕ, ਚਾਰੇ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਜਗ, ਇਸ਼ਨਾਨ ਅਤੇ ਤਪ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਭਨਾਂ ਸਥਾਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਸ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਇਸ ਜੀਵ ਵਿਚਾਰੇ ਦੀ ਕੀ ਹਸਤੀ ਹੈ ਇਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ।[੧੧੬]

ਸੁਆਲ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਇਆ ਦਾ ਇਤਨਾ ਫੈਲਾਅ ਕਿਉਂ ਹੋਇਆ ਕਿਉਂ ਸਭ ਇਸ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੀ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਮਾਇਆ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲਤਾ ਨੂੰ ਥਾਂ ਥਾਂ

---

(੧੧੫) ਬਿਆਪਤ ਹਰਖ ਸੋਗ ਬਿਸਥਾਰ॥ ਬਿਆਪਤ ਸੁਰਗ ਨਰਕ ਅਵਤਾਰ॥
ਬਿਆਪਤ ਧਨ ਨਿਰਧਨ ਪੇਖਿ ਸੋਭਾ॥ ਮੂਲੁ ਬਿਆਧੀ ਬਿਆਪਸਿ ਲੋਭਾ॥
ਮਾਇਆ ਬਿਆਪਤ ਬਹੁ ਪਰਕਾਰੀ॥ ਸੰਤ ਜੀਵਹਿ ਪ੍ਰਭ ਓਟ ਤੁਮਾਰੀ॥੧॥ ਰਹਾਉ॥
ਬਿਆਪਤ ਅਹੰਬੁਧਿ ਕਾ ਮਾਤਾ॥ ਬਿਆਪਤ ਪੁਤ੍ਰ ਕਲਤ੍ਰ ਸੰਗਿ ਰਾਤਾ॥
ਬਿਆਪਤ ਹਸਤਿ ਘੋੜੇ ਅਰੁ ਬਸਤਾ॥ ਬਿਆਪਤ ਰੂਪ ਜੋਬਨ ਮਦ ਮਸਤਾ॥੨॥
ਬਿਆਪਤ ਭੂਮਿ ਰੰਕ ਅਰੁ ਰੰਗਾ॥ ਬਿਆਪਤ ਗੀਤ ਨਾਦ ਸੁਣਿ ਸੰਗਾ॥
ਬਿਆਪਤ ਸੇਜ ਮਹਲ ਸੀਗਾਰ॥ ਪੰਚ ਦੂਤ ਬਿਆਪਤ ਅੰਧਿਆਰ॥੩॥
ਬਿਆਪਤ ਕਰਮ ਕਰੈ ਹਉ ਫਾਸਾ॥
ਬਿਆਪਤਿ ਗਿਰਸਤ ਬਿਆਪਤ ਉਦਾਸਾ॥
ਆਚਾਰ ਬਿਉਹਾਰ ਬਿਆਪਤ ਇਹ ਜਾਤਿ॥
ਸਭ ਕਿਛੁ ਬਿਆਪਤ ਬਿਨੁ ਹਰਿ ਰੰਗ ਰਾਤ॥੪॥੧੯॥੮੮॥

(ਗਉੜੀ ਗੁਆਰੇਰੀ ਮ:੫, ਪੰ-੧੮੧-੮੨)

(੧੧੬) ਜਿਨਿ ਕੀਨੇ ਵਸਿ ਅਪੁਨੈ ਤ੍ਰੈ ਗੁਣ
ਭਵਣ ਚਤੁਰ ਸੰਸਾਰਾ॥
ਜਗ ਇਸਨਾਨ ਤਾਪ ਥਾਨ ਸੋਈ
ਕਿਆ ਇਹੁ ਜੰਤ ਵਿਚਾਰਾ॥ ੧॥ ੧॥

(ਧਨਾਸਰੀ ਮ:੫, ਪੰ-੬੭੩)

ਦਰਸਾਇਆ[117] ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਤਾਂ ਇਥੋਂ ਤਕ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਨਰਕ, ਸੁਰਗ, ਅਵਤਾਰ ਆਦਿ ਸਭ ਇਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹਨ।[118] ਬ੍ਰਹਮਾ, ਬਿਸ਼ਨੁ, ਸ਼ਿਵ ਵੀ ਇਸੇ ਦੀ ਉਪਜ ਹਨ।[119] ਤ੍ਰੈਗੁਣਾਤਮਿਕ ਮਾਇਆ ਦੇ ਗੁਣ, ਅਹੰਕਾਰ, ਦੇ ਅਧੀਨ ਪੰਡਤ ਲੋਕ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ ਨੂੰ ਭੁਲਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਭਾਵੇਂ ਜੁਗਾਂ ਤਕ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰ ਦੀ ਮੈਲ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਅਤੇ ਉਹ ਅਗਿਆਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਭੇਖੀ ਬਣਦੇ ਹਨ।[120] ਇਸ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਥਾਂ ਥਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਬਿਸ਼ਨੁ, ਮਹੇਸ਼ ਮਾਇਆ ਦੇ ਮੋਹ ਵਿਚ ਫਸੇ ਪਏ ਹਨ ਅਤੇ ਮੁਕਤੀ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੈ।[121] ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਬਿਸ਼ਨੁ ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਰਚਨਾ ਉਸੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨੇ ਕੀਤੀ।[122] ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮਾ ਆਦਿਕ ਦੇਵਤੇ ਵੀ ਮਾਇਆ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹਨ। ਮਾਇਆ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲਤਾ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ

---

(੧੧੭)੭ "ਮਾਇਆ ਮੋਹਿ ਸਗਲ ਜਗੁ ਛਾਇਆ॥ ਕਾਮਣਿ ਦੇਖਿ ਕਾਮਿ ਲੋਭਾਇਆ॥
ਸੁਤ ਕੰਚਨ ਸਿਉ ਹੇਤੁ ਵਧਾਇਆ॥੧॥੨॥

(ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਅਸਟਪਦੀਆਂ, ਮ:੧, ਪੰ-੧੩੪੨)

ਤ੍ਰੈਗੁਣ ਸਿਰਿਆ ਅੰਧੁ ਹੈ ਮਾਇਆ ਮੋਹ ਗੁਬਾਰ॥੩॥੧੦॥੪੦।

(ਸਿਰੀ ਰਾਗੁ ਮ:੩, ਪੰ-੩੦)

ਤ੍ਰੈਗੁਣ ਮਾਇਆ ਮੋਹੁ ਪਸਾਰਾ ਸਭ ਵਰਤੈ ਆਕਾਰੀ॥

(ਮਲਾਰ ਮ:੩, ਪੰ-੧੨੬੦)

ਤ੍ਰਿਹੀ ਗੁਣੀ ਤ੍ਰਿਭਵਣੁ ਵਿਆਪਿਆ॥

(ਸੋਰਠਿ ਮ:੩, ਪੰ-੬੦੩)

(੧੧੮) ਬਿਨੁ ਗੁਰ ਮੋਹ ਕਰਤੇ ਅਹੰਕਾਰ॥
ਨਰਕ ਸੁਰਗ ਫਿਰਿ ਫਿਰਿ ਅਉਤਾਰ॥

(ਆਸਾ ਮ:੫, ਪੰ-੩੮੯)

(੧੧੯) ਏਕਾ ਮਾਈ ਜੁਗਤਿ ਵਿਆਈ ਤਿਨਿ ਚੇਲੇ ਪਰਵਾਣੁ॥
ਇਕੁ ਸੰਸਾਰੀ ਇਕੁ ਭੰਡਾਰੀ ਇਕੁ ਲਾਏ ਦੀਬਾਣੁ॥

(ਜਪੁਜੀ, ਪੰ-੭)

(੧੨੦) ਪੰਡਿਤ ਮੈਲੁ ਨ ਚੁਕਈ ਜੇ ਵੇਦ ਪੜੈ ਜੁਗ ਚਾਰਿ॥
ਤ੍ਰੈਗੁਣ ਮਾਇਆ ਮੂਲੁ ਹੈ ਵਿਚਿ ਹਉਮੈ ਨਾਮੁ ਵਿਸਾਰਿ॥

(ਸੋਰਠਿ ਕੀ ਵਾਰ ਮ:੪, ਪੰ-੬੪੭, ਸਲੋਕ ਮ:੩)

(੧੨੧) ਬ੍ਰਹਮਾ ਬਿਸਨੁ ਮਹੇਸੁ ਵੀਚਾਰੀ॥ ਤ੍ਰੈਗੁਣ ਬਧਕ ਮੁਕਤਿ ਨਿਰਾਰੀ॥(ਮਾਰੂ ਮ:੧, ਪੰ-੧੦੪੯)

(੧੨੨) ਬ੍ਰਹਮਾ ਬਿਸਨੁ ਮਹੇਸੁ ਉਪਾਏ ਮਾਇਆ ਮੋਹੁ ਵਧਾਇਆ॥ (ਮਾਰੂ ਮ:੧, ਪੰ-੧੦੩੬)

ਹੈ ਕਿ ਮਾਇਆ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜਿਸ ਨੇ ਬੇਦਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਵੀ ਮਾਇਆ ਮੋਹ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਤੋਂ ਉਹ ਬਚ ਨਾ ਸਕੇ। ਮਹਾਂ ਦੇਵ ਭਾਵੇਂ ਗਿਆਨੀ ਹਨ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਮਸਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮਾਇਆ ਦਾ ਤਮੋਗੁਣ ਅਤੇ ਅਹੰਕਾਰ ਬਹੁਤ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਵਤਾਰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਸਦਾ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਣ ਵਿਚ ਹੀ ਰੁਝਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਫਿਰ ਕਿਸ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਸਾਗਰ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ?[123] ਜਦੋਂ ਤ੍ਰਿਦੇਵਾਂ (ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਸ਼ਿਵ) ਦੀ ਇਹ ਹਾਲਤ ਹੈ ਤਾਂ ਸੈਂਕੜਾਂ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਕੀ ਕਹਿਣਾ।[124]

ਮਾਇਆ ਭੁੱਖ ਦੀ ਮਾਂ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਜਨਮਾਂ ਜਨਮਾਂਤਰਾਂ ਤੋਂ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਕਸ਼ਟ ਝੱਲਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਮਾਇਆ ਕਾਰਣ ਉਪਜੇ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਾਇਆ ਐਸੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ ਕਿ ਬਿਨਾਂ ਦੰਦਾਂ ਦੇ ਹੀ ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਨੂੰ ਖਾ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।[125] ਮਤਲਬ ਇਹ ਕਿ ਜੀਵ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਕਸ਼ਟ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਮੋਹ ਦੇ ਮਹਾਨ ਅੰਧ ਕੂਪ ਵਿਚ ਡਿੱਗ ਕੇ ਮਾਇਆ ਦੇ ਪਰਦੇ ਕਾਰਣ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਭੁਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।[126] ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਭੁਲਾਉਣ ਕਾਰਨ ਜੀਵ ਅਨੇਕਾਂ ਕਸ਼ਟ ਭੋਗਦਾ ਹੈ। ਮਾਇਆ ਕਾਰਣ ਜੀਵ ਨੂੰ ਜਗਤ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਆਵਾਗਵਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਲਗਾਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਆਵਾਗਵਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਦੁੱਖਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਟਾ ਦੇ ਕੀੜੇ ਦਾ ਮਨ ਵਿਸ਼ਟਾ ਵਿਚ ਹੀ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਮਾਇਆ ਨਾਲ ਲਿਪਤ ਜੀਵ ਵਿਸ਼ਟਾ ਦੇ ਉਸ ਕੀੜੇ ਵਾਂਗ ਹੈ ਜੋ ਵਿਸ਼ਟਾ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਟਾ ਵਿਚ ਹੀ ਸਮਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[127] ਇਸ ਮਾਇਆ ਵਿਚ

---

(੧੨੩) ਬ੍ਰਹਮੈ ਬੇਦ ਬਾਣੀ ਪਰਗਾਸੀ ਮਾਇਆ ਮੋਹ ਪਸਾਰਾ॥
ਮਹਾਦੇਉ ਗਿਆਨੀ ਵਰਤੈ ਘਰਿ ਆਪਣੈ ਤਾਮਸੁ ਬਹੁਤੁ ਅਹੰਕਾਰਾ॥੨॥
ਕਿਸਨੁ ਸਦਾ ਅਵਤਾਰੀ ਰੂਧਾ ਕਿਤੁ ਲਗਿ ਤਰੈ ਸੰਸਾਰਾ॥੩॥੫॥
(ਵਡਹੰਸ ਮ: ੩, ਪੰ-੫੫੯)

(੧੨੪) ਮਾਇਆ ਮੋਹੇ ਦੇਵੀ ਸਭਿ ਦੇਵਾ॥ (ਰਾਗ ਗਉੜੀ ਮ: ੧ ਅਸਟਪਦੀਆ-ਪੰ-੨੨੭)

(੧੨੫) ਮਾਇਆ ਮਮਤਾ ਮੋਹਣੀ ਜਿਨਿ ਵਿਣੁ ਦੰਤਾ ਜਗੁ ਖਾਇਆ॥
(ਸੋਰਠਿ ਕੀ ਵਾਰ ਮ: ੩, ਪੰ-੬੪੩)

(੧੨੬) ਮਹਾ ਮੋਹ ਅੰਧ ਕੂਪ ਪਰਿਆ॥ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮੁ ਮਾਇਆ ਪਟਲਿ ਬਿਸਰਿਆ॥
(ਬਿਲਾਵਲੁ ਮ: ੫, ਪੰ-੮੦੫)

(੧੨੭) ਮਾਇਆ ਮੋਹੁ ਅੰਤਰਿ ਮਲੁ ਲਾਗੈ ਮਾਇਆ ਕੇ ਵਾਪਾਰਾ ਰਾਮ॥
ਮਾਇਆ ਕੇ ਵਾਪਾਰਾ ਜਗਤਿ ਪਿਆਰਾ ਆਵਣਿ ਜਾਣਿ ਦੁਖੁ ਪਾਈ॥
ਬਿਖੁ ਕਾ ਕੀੜਾ ਬਿਖੁ ਸਿਉ ਲਾਗਾ ਬਿਸਟਾ ਮਾਹਿ ਸਮਾਈ॥੩॥੫॥
(ਵਡਹੰਸ ਮ: ੩ ਛੰਤ, ਪੰ-੫੭੧)

ਸਿਧਾਂਤ ਵੇਦ ਦੇ ਸਤਗਿ ਜਹੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਮਾਇਆ ਕਾਰਨ ਉਪਜੀ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਦੀਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੀਵ ਅਗਿਆਨ ਰੂਪੀ ਪੈ ਕੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਫਸ[128] ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣਾ, ਇਸ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਕਠਨ ਹੈ[129]। ਪਰ ਜੇਕਰ ਮਾਇਆ ਪ੍ਰਤੀ ਤਿਆਗ ਭਾਵ ਅਪਨਾ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਪਕੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਜਿੰਨੀ ਵੀ ਪ੍ਰੀਤ ਕਿਉਂ ਨਾ ਪਾ ਲਈਏ, ਇਹ ਅੰਤ ਵੇਲੇ ਸਾਥੀ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀ। ਪਰ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਇਸ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦੇਈਏ ਤਾਂ ਇਹ ਸਾਡੀ ਚਰਨੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ[130]। ਇਸ ਲਈ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਉਦਾਸ ਤਿਆਗ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਜਿਥੇ ਮਾਇਆ ਜੋੜਨੀ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲਤਾ ਦਰਸਾਈ ਹੈ ਉਥੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਦੀ ਇਸ ਤੁੱਛਤਾ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮਾਇਆ ਦੇ ਪੰਜ ਦੂਤ ਜਿਨ ਜੋਧ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਚਮਕ ਦਮਕ ਭੋਗਾਂ ਦੀ ਮਾਇਆ ਕਰਕੇ ਸਾਰੂਪਮਾਨ ਹੈ[131]। ਮਾਇਆਧਾਰੀ ਤਾਂ ਸੁਆਮੀ ਵਲੋਂ ਮਨ ਨੂੰ ਭਟਕਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਸੁਆਮੀ ਆਪਣੀ ਮਿਹਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਤਿਗੁਰ ਪਕੜਾਏ ਹਨ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਇਆ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ[132]। ਮਾਇਆ ਦੀ ਸਾਰੀ ਵਰਤਣ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਝੂਠਾ ਕਿਹਾ ਹੈ[133]। ਮਾਇਆ ਦੇ ਰੂਪ, ਰਸ, ਗੰਧ ਆਦਿ ਸਭ

---

(੧੨੮) ਮਾਇਆ ਕੂੜੁ ਕੁਦਰਤੁ ਕੋਤੇ ਵਿਸਰਾਇਆ ਰਾਮ॥੨॥੬॥੯॥

(ਬਿਹਾਗੜਾ ਮ:੫, ਪੰ-੫੪੮)

(੧੨੯) ਦੁਤਰ ਅੰਧ ਬਿਖਮ ਇਹ ਮਾਇਆ॥

੩੭੭
(ਆਸਾ ਮ:੫, ਪੰ-੪੫੮)

(੧੩੦) ਬਹੁ ਜਤਨ ਪਕਰਤੀ ਨ ਆਵੈ ਹਾਥਿ॥ ਪ੍ਰੀਤਿ ਕਰੀ ਚਾਲੀ ਨਹੀ ਸਾਥਿ॥
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਜਉ ਤਿਆਗਿ ਦਈ॥ ਤਬ ਓਹ ਚਰਣੀ ਆਇ ਪਈ॥੧॥੧੮॥੮੭॥

(ਰਾਮਕਲੀ ਮ:੫, ਪੰ-੮੯੧)

(੧੩੧) ਮਾਇਆ ਚੰਚਲ ਬਿਖੈ ਫਿਰਿ ਅਤਿ ਜਿਉ ਬਾਦਰ ਕੀ ਛਾਇਆ॥

(ਮਾਰੂ ਮ:੫, ਪੰ-੧੦੦੩)

(੧੩੨) ਤ੍ਰਿਗੁਣਿ ਮਾਇਆ ਰਚੀ ਤਿਆਪਿ॥ ਜੋ ਉਪਜੈ ਤਿਸੁ ਦੂਖ ਸੰਤਾਪ॥ - - - -
ਸਗਲੀ ਜਿਸੁ ਜੈ ਪ੍ਰਭੁ ਬੇਖਾਰੇ॥ ਗੁਰਮੁਖਿ ਉਤਾਰਿਓ ਜਿਨਿ ਪਛਾਣਿਆ॥
(ਭੈਰਉ ਮ:੫, ਪੰ-੧੧੪੪)

(੧੩੩) ਝੂਠਾ ਮਾਇਆ ਦਾ ਮੋਹੁ॥ ____
(ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮ:੧, ਪੰ-੧੫)

ਨਾਸ਼ਮਾਨ ਹਨ। ਮਾਇਆ ਦੇ ਸਭੇ ਪ੍ਰਤੀਕ -- ਕਨਕ, ਕਾਮਣੀ — ਸਭ ਨਾਸ਼ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਦੌਲਤ ਮਨ ਨੂੰ ਕਦੇ ਸੁਖ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦੀ ਜਿਵੇਂ ਰੇਤ ਦੀ ਕੰਧ ਨਹੀਂ ਖਲੋਂਦੀ। ਇਹਨਾਂ ਨਾਸ਼ਵੰਤ ਪੁੱਤਰ, ਇਸਤ੍ਰੀ, ਧਨ, ਮਿੱਤਰ ਆਦਿ ਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਨਿਆਮਤਾਂ ਪਿਤਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਭ ਕੁਝ ਸਮਝ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਖਿਚਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਰਮਾਰਥ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਖਿਸਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਵਿਨਾਸ਼ੀਲ ਉਤਪੰਨ ਵਸਤੂਆਂ ਵਿਨਾਸ਼ ਦੀ ਅਧੀਨਤਾ ਰੱਖ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।[੧੩੩] ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਮਾਇਆ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ, ਭਾਵੇਂ ਇੰਦਰਪੁਰੀ ਹੋਵੇ, ਭਾਵੇਂ ਬ੍ਰਹਮਪੁਰੀ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਸ਼ਿਵਪੁਰੀ ਹੋਵੇ, ਸਭ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਬਤ, ਬਿਰਖ, ਆਕਾਸ਼, ਤਾਰੇ, ਚੰਦ, ਸੂਰਜ, ਹਵਾ, ਜਲ, ਦਿਨ-ਰਾਤ, ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ-ਸਿਮ੍ਰਿਤੀਆਂ, ਵੇਦ, ਤੀਰਥ, ਦੇਵ-ਮੰਦਰ, ਧਾਰਮਕ ਗ੍ਰੰਥ, ਮਾਲਾ, ਤਿਲਕ ਆਦਿਕ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤ, ਵਰਨ, ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮਾਨ, ਪਸ਼ੂ-ਪੰਛੀ, ਅਨੇਕ ਜੂਨਾਂ, ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਸਮਸਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਪਸਾਰ ਦੇ ਸਭੇ ਪਦਾਰਥ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਣਗੇ।[੧੩੪] ਗੁਰੂ ਜੀ ਮਾਇਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਅਜਿਹੇ ਵਿਚਾਰ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਨਾਸ਼ਮਾਨ ਹਨ, ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ

---

(੧੩੩) ਰੂਪ ਰੰਗ ਸੁਗੰਧ ਭੋਗ ਤਿਆਗਿ ਚਲੇ ਮਾਇਆ ਛਲੇ ਕਨਿਕ ਕਾਮਨੀ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥
ਭੰਡਾਰ ਦਰਬ ਅਰਬ ਖਰਬ ਪੇਖਿ ਲੀਲਾ ਮਨੁ ਸਧਾਰੈ ਨਹ ਸੰਗਿ ਗਾਮਨੀ ॥
ਪੁਤ੍ਰ ਕਲਤ੍ਰ ਭ੍ਰਾਤ ਮੀਤ ਉਰਝਿ ਪਰਿਓ ਭਰਮਿ ਮੋਹਿਓ ਇਹ ਬਿਰਖ ਛਾਮਨੀ ॥
(ਰਾਗ ਬਿਲਾਵਲ ਮ:੫, ਪੰ-੮੦੧)

(੧੩੪) ਇੰਦ੍ਰਪੁਰੀ ਮਹਿ ਸਰਪਰ ਮਰਣਾ ॥ ਬ੍ਰਹਮਪੁਰੀ ਨਿਹਚਲੁ ਨਹੀ ਰਹਣਾ ॥
ਸਿਵਪੁਰੀ ਕਾ ਹੋਇਗਾ ਕਾਲਾ ॥ ਤ੍ਰੈ ਗੁਣ ਮਾਇਆ ਬਿਨਸਿ ਬਿਤਾਲਾ ॥੨॥
ਗਿਰਿ ਤਰ ਧਰਣਿ ਗਗਨ ਅਰੁ ਤਾਰੇ ॥ ਰਵਿ ਸਸਿ ਪਵਣੁ ਪਾਵਕੁ ਨੀਰਾਰੇ ॥
ਦਿਨਸੁ ਰੈਣਿ ਬਰਤ ਅਰੁ ਭੇਦਾ ॥ ਸਾਸਤ ਸਿੰਮ੍ਰਿਤਿ ਬਿਨਸਹਿਗੇ ਬੇਦਾ ॥੩॥

ਤੀਰਥ ਦੇਵ ਦੇਹੁਰਾ ਪੋਥੀ ॥ ਮਾਲਾ ਤਿਲਕੁ ਸੋਚ ਪਾਕ ਹੋਤੀ ॥
ਧੋਤੀ ਡੰਡਉਤਿ ਪਰਸਾਦਨ ਭੋਗਾ ॥ ਗਵਨੁ ਕਰੈਗੋ ਸਗਲੋ ਲੋਗਾ ॥੪॥
ਜਾਤਿ ਵਰਨ ਤੁਰਕ ਅਰੁ ਹਿੰਦੂ ॥ ਪਸੁ ਪੰਖੀ ਅਨਿਕ ਜੋਨਿ ਜਿੰਦੂ ॥
ਸਗਲ ਪਾਸਾਰੁ ਦੀਸੈ ਪਾਸਾਰਾ ॥ ਬਿਨਸਿ ਜਾਇਗੋ ਸਗਲ ਆਕਾਰਾ ॥੫॥

(ਰਾਗ ਗਉੜੀ ਗੁਆਰੇਰੀ ਮ:੫,
ਪੰ-੨੩੭)

ਗੁਰਮੁਖਾਂ ਨੇ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਤੇ ਚਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਇਹੋ ਨਹੀਂ ਸੁਚੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਇਹਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰੀਤ ਨਾ ਲਗਾਈ ਜਾਵੇ ਸਗੋਂ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਜੁੜਿਆ ਜਾਵੇ। ਵਰਤਮਾਨ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਸਤਿਸੰਗ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਸੰਗ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਦਿਵਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਤਾਂ ਮਾਇਆ ਨਜ਼ਦੀਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚੇਤਨ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਠੱਗ ਲਿਏ ਹਨ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਗੁਰਮੁਖ ਗਿਆਨ[136] ਨਾਲ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਧੂੜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਿਕਟ ਵੀ ਮਾਇਆ ਨਹੀਂ ਫਟਕ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਮਾਇਆ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ ਲੋਕ, ਸ਼ਿਵ ਲੋਕ ਅਤੇ ਇੰਦਰ ਲੋਕ ਉਤੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਭੁਤਾ[137] ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ ਪਰ ਸਾਧੂ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਲ ਤਾਂ ਇਹ ਵੇਖ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਸਾਧੂਆਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਇਹ ਮਲ ਮਲ ਕੇ ਧੋਂਦੀ ਹੈ। ਗਉੜੀ ਬਾਵਨ ਅਖਰੀ ਵਿਚ ਇਕ ਥਾਂ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਇਹ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਹੇ ਸਾਜਨ! ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਸਾਧਨ ਦੱਸੋ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਸ ਬਿਖਮ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇ।[138] ਇਸੇ ਸੁਆਲ ਦਾ ਜੁਆਬ ਦਿੰਦਿਆਂ ਉਹਨਾਂ ਆਪ ਹੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਕਿਸੇ ਤੇ ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਸਤਿਸੰਗ ਦਾ ਮੇਲ ਕਰਾ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਵੀ ਮਾਇਆ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦੀ।[139] ਪ੍ਰਭੂ ਆਪਣੀ ਕਿਰਪਾ ਦੁਆਰਾ ਸਤਿਸੰਗ ਦਾ ਮੇਲ ਕਰਵਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਤਿਸੰਗ ਕਰਕੇ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।[140] ਸੰਤਾਂ ਜਾਂ ਭਗਤਾਂ ਦਾ ਸੰਗ ਇਸ ਲਈ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮਾਇਆ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦਾਸੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ।[141] ਸਰਪਣੀ-ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਗੁਰਮੁਖ-

---

(੧੩੬) ਸੰਤਨ ਕੈ ਚਰਨ ਰਹੇ ਚਿਤ ਬਾਂਧਿ॥ ਤਾ ਕਉ ਕਹਾ ਬਿਆਪੈ ਮਾਇ॥
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਜਿਨਿ ਧੂਰਿ ਸੰਤ ਪਾਈ॥ ਤਾ ਕੈ ਨਿਕਟਿ ਨ ਆਵੈ ਮਾਈ॥
(ਰਾਗ ਗਉੜੀ ਗੁਆਰੇਰੀ ਮ:੫, ਪੰ-੧੮੨)

(੧੩੭) ਬ੍ਰਹਮ ਲੋਕ ਅਰੁ ਰੁਦ੍ਰ ਲੋਕ ਆਈ ਇੰਦ੍ਰ ਲੋਕ ਤੇ ਧਾਇ॥
ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਕਉ ਜੋਹਿ ਨ ਸਾਕੈ ਮਲਿ ਮਲਿ ਧੋਵੈ ਪਾਇ॥੧॥੧੩॥੨੧॥
(ਗੂਜਰੀ ਮ:੫, ਪੰ-੫੦੦)

(੧੩੮) ਹੇ ਸਾਜਨ ਕਛੁ ਕਹਹੁ ਉਪਾਇਆ॥ ਜਾ ਤੇ ਤਰਉ ਬਿਖਮ ਇਹ ਮਾਇਆ॥
(ਗਉੜੀ ਬਾਵਨ ਅਖਰੀ ਮ:੫, ਪੰ-੨੫੧)

(੧੩੯) ਕਰਿ ਕਿਰਪਾ ਸਤਸੰਗਿ ਮਿਲਾਏ॥ ਨਾਨਕ ਤਾ ਕੈ ਨਿਕਟਿ ਨ ਮਾਏ॥
(ਗਉੜੀ ਬਾਵਨ ਅਖਰੀ, ਮ:੫, ਪੰ-੨੫੧)

(੧੪੦) ਭਏ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਦਇਆਲ ਪ੍ਰਭ ਮੇਰੇ ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਮਿਲਿ ਜੀਤੇ॥ (ਗੂਜਰੀ ਮ:੫, ਪੰ-੪੯੭)

(੧੪੧) ਮਾਇਆ ਦਾਸੀ ਭਗਤਾ ਕੀ ਕਾਰ ਕਮਾਵੈ॥ (ਗਉੜੀ ਗੁਆਰੇਰੀ ਮ:੩, ਪੰ-੨੩੧)

ਮੋਹਣੀ ਆਪਣੇ ਵਸ[142] ਵਿਚ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਲਿਆ ਬਿਠਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸਾਧਨ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮਾ-ਭਗਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰੇਮਾ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਾਮ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸੁਰਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਾਮ ਜਪਣ ਨਾਲ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸੁਰਤ ਵਿਚ[143] ਜਾਣ ਨਾਲ ਮਾਇਆ ਦੇ ਬੰਧਨ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਪਰਮਾਤਮਾ, ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਅਤੇ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਛੁਟ ਭਗਤੀ ਦੇ ਅਚਾਰਯਾਂ-ਰਾਮਾਨੁਜ, ਮਾਧਵ, ਨਿੰਬਾਰਕ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਸੁਆਮੀ, ਰਾਮਾਨੰਦ ਅਤੇ ਕਬੀਰ- ਨੇ ਆਤਮਾ ਬਾਰੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਉਂਜ ਵੀ ਆਤਮ-ਵਿਚਾਰ ਭਗਤੀ ਲਈ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਸ਼ਿਕਾਵਾਂ (ਭਾਸ਼ਾਂ) ਵਿਚ ਅਤੇ ਆਨੰਦਗਿਰੀ ਨੇ[145] ਆਪਣੀ ਟੀਕਾ ਵਿਚ ਆਤਮਾ ਸੰਬੰਧੀ ਹਰ ਕੁਝ ਪੰਤੀ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਸਬੰਧੀ ਕੁਝ ਪ੍ਰਮੁਖ ਮਤਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ [146] ਵੇਦਾਂਤਸਾਰ ਵਿਚ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਵੇਦਾਂਤਸਾਰ ਵਿਚ ਜੋ ਵਖ ਵਖ ਮਤ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਗਏ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਮਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵਰਤਕਾਂ ਨੇ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਮਤ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਸ਼ਰੁਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵੀ ਦਿਤੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ[147] ਆਤਮਾ ਆਖਿਆ ਹੈ, ਕਈਆਂ ਨੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਆਤਮਾ ਦੱਸਿਆ,[148] ਕੁਝ ਪ੍ਰਾਣ ਨੂੰ ਵੀ ਆਤਮਾ ਸਿਧ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਇਕ ਨੇ ਬੁਧੀ ਨੂੰ ਹੀ ਆਤਮਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ[149] ਸੀ ਤੇ ਕੁਝ ਮਨ ਨੂੰ ਹੀ ਆਤਮਾ ਦਾ ਸਰੂਪ ਸਮਝਦੇ [150] ਹਨ। ਕੁਝ ਸ਼ੂਨਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਸੁੰਨ ਨੂੰ ਹੀ ਆਤਮਾ ਸਮਝਿਆ[151] ਪਰ ਇਹ ਸਭ ਆਤਮਾ ਦੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਆਤਮਾ ਸੰਬੰਧੀ ਜਿਹਨਾਂ ਵਖ ਵਖ ਮਤਾਂ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾਂ, ਆਨੰਦਗਿਰੀ ਦੀ ਟੀਕਾ ਅਤੇ ਵੇਦਾਂਤਸਾਰ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਉਹ ਸਭ ਉਸ ਦੇ

---

(੧੪੨) ਗੁਰਮੁਖਿ ਠੇਢੀ ਕਾਢੂ ਜਿਨਿ ਮਨਿ ਵਸਿ ਕੀਤੀ ਪਾਇ॥ (ਗੂਜਰੀ ਕੀ ਵਾਰ ਮ: ੩, ਪੰ-੫੧੦)

(੧੪੩) ਹਰਿ ਜਪਿ ਮਾਇਆ ਬੰਧਨ ਤੂਟੇ॥ (ਗੂਜਰੀ ਮ: ੫, ਪੰ-੪੯੭)

(੧੪੪) "ਪ੍ਰਭ ਕੀ ਓਟ ਗਹੀ ਤਉ ਛੂਟੇ"॥ (ਧਨਾਸਰੀ ਮ: ੫, ਪੰ-੬੦੩) ੬੭੩)

(੧੪੫) ਦੇਖੋ ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰ, ਲੇਖਕ ਟੀ. ਐਮ. ਪੀ. ਮਹਾਦੇਵਨ, ਪੰ- ੧੨੪-੨੫।

(੧੪੬) ਲੈਕਚਰ ਆਨ ਕਾਨਸ਼ਸਨੈਸ ਇਨ ਇੰਡੂ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ੀ, ਪੰ-੨੫-੨੬।

(੧੪੭) ਵੇਦਾਂਤਸਾਰ, ਪੰ-੭

(੧੪੮) ਵੇਦਾਂਤਸਾਰ, ਪੰ-੭

(੧੪੯) ਲੈਕਚਰ ਆਨ ਕਾਨਸ਼ਸਨੈਸ ਇਨ ਇੰਡੂ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ੀ, ਪੰ-੨੬

(੧੫੦) ਵੇਦਾਂਤਸਾਰ, ਪੰ-੬-੭

(੧੫੧) ਵੇਦਾਂਤਸਾਰ, ਪੰ-੭.

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਰੂਪਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਆਤਮਾ ਦਾ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸਰੂਪ ਇਹਨਾਂ ਸਭਨਾਂ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਰੁਤੀ ਅਤੇ ਵੇਦਾਂਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਮੰਥਨ ਕਰਕੇ ਸਦਾਨੰਦ ਨੇ ਆਤਮਾ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਆਤਮਾ ਸਵੈ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਰੂਪ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹੀ ਸਭ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਨਿੱਤ, ਸ਼ੁੱਧ, ਬੁੱਧ, ਮੁਕਤ ਅਤੇ ਸਤ ਸੁਭਾਵ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਚੇਤਨ ਰੂਪ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[੧੫੨] ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ[੧੫੩] ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਕਰਨ ਵਾਲੀ "ਪ੍ਰਤਯਕ ਤਤਵ ਪ੍ਰਦੀਪਕਾ"[੧੫੪] "ਪੰਚਦਸ਼ੀ"[੧੫੫] ਆਦਿ ਵੇਦਾਂਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਆਤਮਾ ਦੀ ਸਵੈ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਰੂਪਤਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪਰਮਾਤਮਾ ਮਰਨਹਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ।[੧੫੬] ਆਤਮਾ ਉਤਪਤੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਹੀ ਸਥਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰਚਨਾ ਰਚਣ ਸਮੇਂ ਇਹ ਇਸ ਜਗਤ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸਰੀਰ ਰੂਪ ਧਾਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਰੀਰ ਤਾਂ ਸਮੇਂ ਦੇ ਗੇੜ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਆਤਮਾ ਸਦਾ ਸਥਿਰ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।[੧੫੭] ਆਤਮਾ ਦੀ ਅਮਰਤਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਰੀਰ ਦੇ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਭਲਾ ਆਤਮਾ ਕਿਵੇਂ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਪੰਜ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਦੇ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਤਤ ਆਪਣੀ ਤੱਤਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮਿਸਾਲ ਲਈ ਸਰੀਰ ਦੇ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪਵਨ ਤਤ ਆਪਣੇ ਪਵਨ ਤਤ ਵਿਚ, ਅਗਨੀ ਤਤ ਆਪਣੇ ਅਗਨੀ ਤਤ ਵਿਚ ਮਿਲ ਕੇ ਇਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਮਿੱਟੀ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਰੋਣ ਵਾਲਾ ਕਿਸ ਕਰਕੇ ਰੋਂਦਾ ਹੈ? ਮਰਨ ਵਾਲਾ ਜੀਵ ਹੀ ਕਿਹੜਾ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ? ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਜੋ ਆਤਮਾ ਹੈ, ਉਹ ਨਾ ਤਾਂ ਮਰੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮਰਨਹਾਰ ਹੈ। ਉਹ ਅਬਿਨਾਸ਼ੀ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਨਸ਼ਟ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਹੀ ਆਤਮਾ ਸਮਝਦੇ ਹਨ

---

(੧੫੨) ਵੇਦਾਂਤਸਾਰ, ਸ੍ਰੀ ਰਮਾਨੰਦ ਸੁਆਮੀ ਸੰਪਾਦਤ, ਪੰ-੮

(੧੫੩) ਕਠ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ੨/੨/੧੫.

(੧੫੪) ਚਿਤਸੁਖ ਆਚਾਰੀਆ ਦੀ ਪ੍ਰਤਯਕ ਤਤਵ ਪ੍ਰਦੀਪਕਾ– ੧/੧, ੧/੩

(੧੫੫) ਪੰਚਦਸ਼ੀ ੩/੨੯

(੧੫੬) "ਮਰਨਹਾਰ ਇਹੁ ਜੀਅਰਾ ਨਾਹੀ"

(ਗਉੜੀ ਮ:੫-ਪੰ-੧੮੮)

(੧੫੭) ਜੈਸੀ ਤਾਗੀ ਮਿਲੀ ਆਣੀ॥ ਓਹੁ ਨ ਮਰਤਾ ਹੂਆ ਜਾਣੀ॥

(ਆਸਾ ਮ:੫, ਪੰ-੩੭੮)

ਉਹ ਭਰਮ ਵਿਚ ਹਨ। ਸਰੀਰ ਨਾਸ਼ਮਾਨ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਆਤਮਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਜੋ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਵਖ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਉਹ ਠੀਕ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨੇ ਇਹ ਭਰਮ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿਤਾ[੧੫੮] ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਮਰਦਾ ਜੰਮਦਾ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੀ ਇਕ ਖੇਡ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਬੜੇ ਸਪਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਆਤਮਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਾਂਗ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਦੁਖ-ਸੁਖ, ਕਾਲ ਆਦਿ ਇਸ ਨੂੰ ਪੋਹ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ, ਇਹ ਨਾਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਆਦਿ ਜੁਗਾਦਿ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਗਰਮੀ, ਸਰਦੀ ਦੇ ਅਸਰ ਤੋਂ ਇਹ ਬੇਲਾਗ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਮਿੱਤਰ ਜਾਂ ਸ਼ੱਤ੍ਰੂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹਰਖ, ਸੋਗ ਤੇ ਪਾਪ ਪੁੰਨ ਆਦਿ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ ਸੁਤੰਤਰ ਹੈ।[੧੫੯] ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਲਾਹੀ ਦੀ ਕਿਰਨ ਜਿਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਕਾਰਣ ਹੀ ਸਰੀਰ ਦੀ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਤਾਂ ਆਤਮਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਮਿੱਟੀ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਰੂਪੀ ਇਹ ਕਦੀ ਮਰਦਾ ਨਹੀਂ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।[੧੬੦] ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੀ ਇਸ

---

(੧੫੮) ਪਵਨੈ ਮਹਿ ਪਵਨੁ ਸਮਾਇਆ॥ ਜੋਤੀ ਮਹਿ ਜੋਤਿ ਰਲਿ ਜਾਇਆ॥
ਮਾਟੀ ਮਾਟੀ ਹੋਈ ਏਕ॥ ਰੋਵਨਹਾਰੇ ਕੀ ਕਵਨ ਟੇਕ॥ ੧॥
ਕਉਨੁ ਮੂਆ ਰੇ ਕਉਨੁ ਮੂਆ॥ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਮਿਲਿ ਕਰਹੁ ਬੀਚਾਰਾ
ਇਹੁ ਤਉ ਚਲਤੁ ਭਇਆ॥ ੧॥ ਰਹਾਉ॥
ਅਗਲੀ ਕਿਛੁ ਖਬਰਿ ਨ ਪਾਈ॥ ਰੋਵਨਹਾਰੁ ਭਿ ਊਠਿ ਸਿਧਾਈ॥
ਭਰਮ ਮੋਹ ਕੇ ਬਾਂਧੇ ਬੰਧ॥ ਸੁਪਨੁ ਭਇਆ ਭਖਲਾਏ ਅੰਧ॥ ੨॥
ਇਹੁ ਤਉ ਰਚਨੁ ਰਚਿਆ ਕਰਤਾਰਿ॥ ਆਵਤ ਜਾਵਤ ਹੁਕਮਿ ਅਪਾਰਿ॥
ਨਹ ਕੋ ਮੂਆ ਨ ਮਰਣੈ ਜੋਗੁ॥ ਨਹ ਬਿਨਸੈ ਅਬਿਨਾਸੀ ਹੋਗੁ॥ ੩॥
ਜੋ ਇਹੁ ਜਾਣਹੁ ਸੋ ਇਹੁ ਨਾਹਿ॥ ਜਾਨਣਹਾਰੇ ਕਉ ਬਲਿ ਜਾਉ॥
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਗੁਰਿ ਭਰਮੁ ਚੁਕਾਇਆ॥ ਨਾ ਕੋਈ ਮਰੈ ਨ ਆਵੈ ਜਾਇਆ॥ ੪॥
(ਰਾਮਕਲੀ ਮ:੫, ਪੰ-੮੮੫)

(੧੫੯) ਅਚਰਜ ਕਥਾ ਮਹਾ ਅਨੂਪ॥ ਪ੍ਰਾਤਮਾ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਕਾ ਰੂਪੁ॥ ਰਹਾਉ॥
ਨਾ ਇਹੁ ਬੂਢਾ ਨਾ ਇਹੁ ਬਾਲਾ॥ ਨਾ ਇਸੁ ਦੂਖੁ ਨਹੀ ਜਮ ਜਾਲਾ॥
ਨਾ ਇਹੁ ਬਿਨਸੈ ਨਾ ਇਹੁ ਜਾਇ॥ ਆਦਿ ਜੁਗਾਦੀ ਰਹਿਆ ਸਮਾਇ॥
ਨਾ ਇਸੁ ਉਸਨੁ ਨਹੀ ਇਸੁ ਸੀਤੁ॥ ਨਾ ਇਸੁ ਦੁਸਮਨੁ ਨਾ ਇਸੁ ਮੀਤੁ॥
ਨਾ ਇਸੁ ਹਰਖੁ ਨਹੀ ਇਸੁ ਸੋਗੁ॥ ਸਭੁ ਕਿਛੁ ਇਸ ਕਾ ਇਹੁ ਕਰਨੈ ਜੋਗੁ॥
ਨਾ ਇਸੁ ਬਾਪੁ ਨਹੀ ਇਸੁ ਮਾਇਆ॥ ਇਹੁ ਅਪਰੰਪਰੁ ਹੋਤਾ ਆਇਆ॥

(ਚਲਦਾ)

ਇਸ ਸਰੀਰ ਦਾ ਮੋਹ ਨਾਂ ਮਿਟਿਆ ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲਾ ਹੈ।[੧੬੧] ਸਰੀਰ, ਅਗਿਆਨ ਅਹੰਕਾਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਹੈ। ਇਸਤ੍ਰੀ ਧਰ ਮੋਹ ਦੇ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਹੇ ਪ੍ਰਿਅ! ਸਦਾ ਮੇਰੇ ਘਰ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹੋ ਤੇ ਕਿਤੇ ਨਾ ਜਾਉ। ਪਰ ਪਤੀ—ਆਤਮਾ— ਜੁਆਬ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਮਾਲਕ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹਾਂ, ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਰਖੇਗਾ, ਰਹਾਂਗਾ, ਜਦੋਂ ਤੁਰਾ ਲਵੇਗਾ, ਤੁਰ ਜਾਵਾਂਗਾ।[੧੬੨]

ਸਮੁੱਚੀ ਤੌਰ ਤੇ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਭਗਤੀ ਦੇ ਮੂਲ ਆਧਾਰ— ਪਰਮਾਤਮਾ— ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ। ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਕਰਤਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਹੀ ਠਹਿਰਾਇਆ, ਮਨੁੱਖ ਮਾਤ੍ਰ ਨੂੰ ਉਸੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਮੰਨਿਆ, ਆਤਮਾ ਦੀ ਅਮਰਤਾ ਬਾਰੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾ ਕੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਚਾਰ ਪਖ ਤੋਂ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਆਧਾਰ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ, ਸਪਸ਼ਟ ਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕੀਤਾ, ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਇਆ।

ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪਖ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪਖ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਾਂਗੇ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਤਾਂ ਹੋ ਚੁਕਾ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਵਾਲਿਆਂ ਕੁਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਸਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੀ ਉਪਜ— ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ— ਨੂੰ ਕਈ ਗੁਣ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ। ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕੀਤਾ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾ ਕੇ ਲਹਿਰ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਇਥੇ ਕੁਝ ਅਜਿਹੀਆਂ

ਪਾਪ ਪੁੰਨ ਕਾ ਇਸੁ ਲੇਪੁ ਨ ਲਾਗੈ। ਘਟ ਘਟ ਅੰਤਰਿ ਸਦ ਹੀ ਜਾਗੈ॥

(ਗੋਂਡ ਮ:੫, ਪੰ-੮੬੮)

(੧੬੦) ਉਸੁ ਕੈ ਸੰਗਿ ਤੇਰੀ ਸਭ ਬਿਧਿ ਬਾਨੀ॥ ਉਸੁ ਬਿਨਾ ਤੂ ਹੋਈ ਹੈ ਮਾਟੀ॥
ਓਹੁ ਬੈਰਾਗੀ ਮਰੈ ਨ ਜਾਇ॥ ਹੁਕਮੇ ਬਾਧਾ ਕਾਰ ਕਮਾਇ॥

(੧੬੧) ਜੋੜਿ ਵਿਛੋੜੇ ਨਾਨਕ ਥਾਪਿ॥ ਅਪਨੀ ਕੁਦਰਤਿ ਜਾਣੈ ਆਪਿ॥

(ਆਸਾ ਮ:੫—ਪੰਨਾ, ੩੯੦)

(੧੬੨) ਧਨ ਕਹੈ ਮਿਨਤਿ ਦੇਉ ਕਰ ਜੋੜੈ॥ ਪ੍ਰਿਅ ਪਰਦੇਸਿ ਨ ਜਾਹੁ ਵਸਹੁ ਘਰਿ ਮੇਰੈ॥
ਐਸਾ ਬਨਜੁ ਕਰਹੁ ਗ੍ਰਿਹ ਭੀਤਰਿ॥ ਜਿਤੁ ਉਤਰੈ ਭੂਖ ਪਿਆਸਾ ਹੇ॥ — — —
ਪਿਰ ਕਹਿਆ ਹਉ ਹੁਕਮੀ ਬੰਦਾ॥ ਓਹੁ ਭਾਰੋ ਠਾਕੁਰੁ ਜਿਸੁ ਕਾਣਿ ਨ ਛੰਦਾ॥
ਜਿਚਰੁ ਰਖੈ ਤਿਚਰੁ ਤੁਮ ਸੰਗਿ ਰਹਣਾ॥ ਜਾ ਸਦੇ ਤ ਊਠਿ ਸਿਧਾਸਾ ਹੇ॥

(ਮਾਰੂ ਸੋਲਹੇ ਮ:੫, ਪੰ-੧੦੭੩-੭੪)

ਵਿਦ੍ਰੋਹਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਇਕ ਵਿਦ੍ਰੋਹਤਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਅੰਦੋਲਨ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਦੀ ਉਪਜ ਸੀ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਛੂਤ ਅਤੇ ਸਰਬਪੱਖੀ ਕਰਮਕਾਂਡ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਜ਼ੋਰ ਫੜਿਆ। ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਦਾ ਖੰਡਨ ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਉੱਚ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਆਇਆ ਹੈ। ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਨੇ ਵੇਦਾਂ, ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ, ਵਰਣ ਵਿਵਸਥਾ ਆਦਿ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਵੇਖਣੀ ਹੈ ਕਿ ਜਾਤ ਪਾਤ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਬੋਧ ਧਰਮ ਵਿਚ ਫੈਲਾਅ ਲੈ ਗਿਆ ਸੀ। ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਅਗਲੇਰੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਕਾਇਮ ਰਹੀ। ਸਿੱਧ ਕਵੀ ਸਰਹਪਾ, ਲੂਈਪਾ, ਕੁਕਰਪਾ ਆਦਿ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਰੱਖਿਆ। ਸਰਹਪਾ ਨੇ ਵੇਦ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਤੇ ਵਰਣ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ। ਸਿੱਧਾਂ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਨਾਥ ਆਏ, ਉਹ ਵੀ ਵੇਦ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ, ਭਾਵੇਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਇਹਨਾਂ ਉਪਰ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਪਿਆ ਸੀ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਆਪਣੇ ਜੁਜਮਾਨਾਂ ਬਾਝੋਂ ਰਾਜ ਕਰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਨਾਥਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕੋਝੀ ਹਰਕਤ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਜਨਮ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸਿੱਧਾਂ ਅਤੇ ਨਾਥਾਂ ਨੇ ਅਛੂਤਾਂ ਦਾ ਮਾਰਗ ਅਪਣਾਇਆ। ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਜੁਜਮਾਨੀ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਲਲਕਾਰਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਗੁਰ ਸਤਗੁਰੂ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਰਾਹੀਂ ਸਮੁੱਚੇ ਸਿੱਧ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਮੰਡਲ ਉਭਾਰਿਆ।

ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਛੂਤ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਦਾ ਖੰਡਨ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਥਾਂ ਥਾਂ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਇਕ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਗੁਰੂ ਜਾਂ ਸਾਧੂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ[੧੬੩] ਨੇ ਇਸ ਪਾਖੰਡੀ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਚੇਲਿਆਂ ਨੂੰ "ਰੋਟੀਆਂ ਕਾਰਣਿ" ਤਾਲ ਪੂਰਦੇ ਵਿਖਾਇਆ। ਇਹਨਾਂ "ਨਕਲੀ" ਗੁਰੂਆਂ

---

(੧੬੩) ਵਾਇਨਿ ਚੇਲੇ ਨਚਨਿ ਗੁਰ ॥ ਪੈਰ ਹਲਾਇਨਿ ਫੇਰਨਿ ਸਿਰ ॥
ਉਡਿ ਉਡਿ ਰਾਵਾ ਝਾਟੈ ਪਾਇ ॥ ਵੇਖੈ ਲੋਕੁ ਹਸੈ ਘਰਿ ਜਾਇ ॥
ਰੋਟੀਆ ਕਾਰਣਿ ਪੂਰਹਿ ਤਾਲ ॥ ਆਪੁ ਪਛਾੜਹਿ ਧਰਤੀ ਨਾਲਿ ॥
ਗਾਵਨਿ ਗੋਪੀਆ ਗਾਵਨਿ ਕਾਨ੍ਹ ॥ ਗਾਵਨਿ ਸੀਤਾ ਰਾਜੇ ਰਾਮ ॥

(ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਮ: ੧, ਪੰ-੪੬੫)

ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚੇਲਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਦਾ ਪਾਜ ਉਘਾੜਿਆ ਗਿਆ।[੧੯੪] ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਜਿਹੇ ਜੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਰੋਸ਼ਨੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ।[੧੯੫] ਜੁਹੰਮਦ ਜੋਤਸ਼ੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਗੁਮਰਾਹ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਜੋਤਸ਼ ਵਿਦਿਆ ਤੇ ਅਮਲ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ[੧੯੬] ਝੂਠੀਆਂ ਪਤ੍ਰੀਆਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰ ਕੇ ਮਨ ਦੀ ਪਤ੍ਰੀ ਵਾਚਣ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ।[੧੯੭] ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਰਬ ਦੇ ਨਾਮ ਨੂੰ ਵੇਚਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਨੂੰ ਅਗਿਆਨ ਕਹਿ ਕੇ ਦੁਰਕਾਰਿਆ।[੧੯੮] ਪੰਡਤ ਵੇਦਾਂ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕ ਪੜ੍ਹਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜੀਵਨ ਦੀ ਸੋਝੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ[੧੯੯] ਪੰਡਤ ਪੋਥੀਆਂ ਤਾਂ ਵਾਚਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਰ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ। ਇਹ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ

---

(੧੯੪) ਗੁਰੂ ਜਿਨਾ ਕਾ ਅੰਧੁਲਾ ਸਿਖ ਭੀ ਅੰਧੇ ਕਰਮ ਕਰੇਨਿ ॥
ਓਇ ਭਾਣੈ ਚਲਨਿ ਆਪਣੈ ਨਿਤ ਝੂਠੋ ਝੂਠੁ ਬੋਲੇਨਿ ॥
ਕੂੜੁ ਕੁਸਤੁ ਕਮਾਵਦੇ ਪਰ ਨਿੰਦਾ ਸਦਾ ਕਰੇਨਿ ॥
ਓਇ ਆਪਿ ਡੁਬੇ ਪਰ ਨਿੰਦਕਾ ਸਗਲੇ ਕੁਲ ਡੋਬੇਨਿ ॥
ਨਾਨਕ ਜਿਤੁ ਓਇ ਲਾਏ ਤਿਤੁ ਲਗੇ ਉਇ ਬਪੁੜੇ ਕਿਆ ਕਰੇਨਿ ॥

(ਰਾਮਕਲੀ ਕੀ ਵਾਰ ਮ:੩, ਪੰ-੯੫੧)

(੧੯੫) ਗੁਰੂ ਜਿਨਾ ਕਾ ਅੰਧੁਲਾ ਚੇਲੇ ਨਾਹੀ ਠਾਉ ॥

(ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮ:੧, ਪੰ-੫੮)

(੧੯੬) ਕੂੜੁ ਨ ਬੋਲਿ ਪਾੜੇ ਸਚੁ ਕਹੀਐ ॥ ਹਉਮੈ ਜਾਇ ਸਬਦਿ ਘਰੁ ਲਹੀਐ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥
ਗਣਿ ਗਣਿ ਜੋਤਕੁ ਕਾਂਡੀ ਕੀਨੀ ॥ ਪੜੈ ਸੁਣਾਵੈ ਤਤੁ ਨ ਚੀਨੀ ॥

(ਰਾਮਕਲੀ ਮ:੧, ਪੰ-੯੦੪)

ਅਤੇ ਪੜਿ ਪੜਿ ਪੰਡਿਤ ਜੋਤਕੀ ਵਾਦ ਕਰਹਿ ਬੀਚਾਰੁ ॥
ਮਤਿ ਬੁਧਿ ਭਵੀ ਨ ਬੁਝਈ ਅੰਤਰਿ ਲੋਭ ਵਿਕਾਰੁ ॥

(ਸਿਰੀ ਰਾਗੁ ਮ:੩, ਪੰ-੨੭)

(੧੯੭) ਮਨ ਕੀ ਪਤ੍ਰੀ ਵਾਚਣੀ ਸੁਖੀ ਹੂ ਸੁਖੁ ਸਾਰੁ ॥

(ਮਾਰੂ ਵਾਰ ਮ:੩, ਪੰ-੧੦੯੩)

(੧੯੮) ਧ੍ਰਿਗੁ ਤਿਨਾ ਕਾ ਜੀਵਿਆ ਜਿ ਲਿਖਿ ਲਿਖਿ ਵੇਚਹਿ ਨਾਉ ॥

(ਸਾਰੰਗ ਕੀ ਵਾਰ ਮ:੪, ਪੰ-੧੨੪੫)

(੧੯੯) ਪੜਿ ਪੜਿ ਪੰਡਿਤੁ ਵਾਦੁ ਵਖਾਣੈ ॥ ਭੀਤਰਿ ਹੋਦੀ ਵਸਤੁ ਨ ਜਾਣੈ ॥

(ਗਉੜੀ ਮ:੧, ਪੰ-੧੫੨)

ਪੜ੍ਹਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦਾ ਅਗਿਆਨ ਦਾ ਰੋਗ[੧੭੦] ਹੈ। ਉਹ ਸਾਰਿਆਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਪਾਠ ਕੇਵਲ ਮੂੰਹ ਜ਼ਬਾਨੀ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ ਦਾ ਵਾਸਾ ਨਹੀਂ। ਪੰਡਤ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਆਪ ਆਪਣੀ ਕਹੀ ਉਪਰ ਨਹੀਂ[੧੭੧] ਚਲਦਾ। ਪੰਡਤ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਨਿਆਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਇਸ ਮੋਹ ਮਾਇਆਂ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਵਿਚਾਰਦਾ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਮਨ ਦੀ ਦੁਬਿਧਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਦੂਜੇ ਦਾ ਪਸਾਰਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤ੍ਰੈਗੁਣ ਉਸ ਨੂੰ ਭਰਮਾਂ ਵਿਚ ਭੁਲਾਈ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।[੧੭੨] ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਉਹ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਪਾਠ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਸਮਝੇ ਕਰੇ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਸ ਦੀ ਮੈਲ ਨਿਵ੍ਰਿਤ ਨਹੀਂ[੧੭੩] ਹੈ। ਵੇਦ ਤਾਂ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਮਾਇਆ ਬਾਰੇ ਦਸਦੇ ਹਨ ਪਰ ਮਨਮੁਖ ਪੰਡਤ ਆਤਮਤੱਤ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਦੁਖ ਪਾਉਂਦਾ[੧੭੪] ਹੈ, ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ ਨਾਲ ਹਰੀ-ਰਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।[੧੭੫] ਅਗਿਆਨੀ ਪੰਡਤ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਧਿਆਨ ਦੀ ਸੋਝੀ ਤਾਂ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵਡਾ ਉਹ ਗੁਰੂਰ

---

(੧੭੦) ਪੰਡਿਤ ਵਾਚਹਿ ਪੋਥੀਆ ਨਾ ਬੂਝਹਿ ਵੀਚਾਰੁ ॥
ਅਨ ਕਉ ਮਤੀ ਦੇ ਚਲਹਿ ਮਾਇਆ ਕਾ ਵਾਪਾਰੁ ॥
ਕਥਨੀ ਝੂਠੀ ਜਗੁ ਭਵੈ ਰਹਣੀ ਸਬਦੁ ਸੁ ਸਾਰਿ ॥
(ਸਿਰੀ ਰਾਗੁ ਮ:੧, ਪੰ-੫੬)

(੧੭੧) ਮੁਖ ਤੇ ਪੜਤਾ ਟੀਕਾ ਸਹਿਤ ॥ ਹਿਰਦੈ ਰਾਮੁ ਨਹੀ ਪੂਰਨ ਰਹਤ ॥
ਉਪਦੇਸੁ ਕਰੇ ਕਰਿ ਲੋਕ ਦ੍ਰਿੜਾਵੈ ॥ ਅਪਨਾ ਕਹਿਆ ਆਪਿ ਨ ਕਮਾਵੈ ॥
ਪੰਡਿਤ ਬੇਦੁ ਬੀਚਾਰਿ ਪੰਡਿਤ ॥ ਮਨ ਕਾ ਕ੍ਰੋਧੁ ਨਿਵਾਰਿ ਪੰਡਿਤ ॥
(ਰਾਮਕਲੀ ਮ:੫, ਪੰ-੮੮੭)

(੧੭੨) ਬੇਦ ਪੜੈ ਅਨਦਿਨੁ ਵਾਦ ਸਮਾਲੇ ॥ ਨਾਮੁ ਨ ਚੇਤੈ ਬਧਾ ਜਮਕਾਲੇ ॥
ਦੂਜੈ ਭਾਇ ਸਦਾ ਦੁਖੁ ਪਾਏ ਤ੍ਰੈਗੁਣ ਭਰਮਿ ਭੁਲਾਇਦਾ ॥
(ਮਾਰੂ ਮ:੩, ਪੰ-੧੦੬੬)

(੧੭੩) ਬੇਦ ਪੜਹਿ ਤੈ ਵਾਦ ਵਖਾਣਹਿ ਬਿਨੁ ਹਰਿ ਪਤਿ ਗਵਾਈ ॥
ਸੋਰਠਿ ਮ:੩, ਪੰ-੬੩੮)

(੧੭੪) ਵੇਦੁ ਪੁਕਾਰੈ ਤ੍ਰਿਬਿਧਿ ਮਾਇਆ ॥ ਮਨਮੁਖ ਨ ਬੂਝਹਿ ਦੂਜੈ ਭਾਇਆ ॥
ਤ੍ਰੈ ਗੁਣ ਪੜਹਿ ਹਰਿ ਏਕੁ ਨ ਜਾਣਹਿ, ਬਿਨੁ ਬੂਝੇ ਦੁਖੁ ਪਾਵਣਿਆ ॥
(ਮਾਝ ਮ:੩, ਪੰ-੧੨੮)

(੧੭੫) ਵੇਦੁ ਪੜਹਿ ਹਰਿ ਰਸੁ ਨਹੀ ਆਇਆ ॥ ਵਾਦੁ ਵਖਾਣਹਿ ਮੋਹੇ ਮਾਇਆ ॥
ਅਗਿਆਨਮਤੀ ਸਦਾ ਅੰਧਿਆਰਾ ॥ ਗੁਰਮੁਖਿ ਬੂਝਿ ਹਰਿ ਗਾਵਣਿਆ ॥

ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਸੀ।[੧੭੬]

ਜਾਂਦੀ ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਅਤੇ ਪਾਪੀਆਂ ਦੇ ਕੁਕਰਮਾਂ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੱਚੇ ਧਾਗੇ ਦੇ ਜਨੇਊ ਦੇ ਸਿਥਾਨ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਜਨੇਊ ਪਹਿਨਣਾ ਦੱਸਿਆ।[੧੭੭] ਇਹ ਜਨੇਊ ਨਾ ਟੁੱਟਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਸੜਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਉਤਾਰ ਕੇ ਸੁੱਟ ਦੇਣ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਕੱਚੇ ਧਾਗੇ ਦਾ ਜਨੇਊ ਤਾਂ ਪੁਰਾਣਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸੁੱਟ ਦਈਦਾ ਹੈ, ਨਵਾਂ ਪਹਿਨਣ ਦੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕੱਚੇ ਧਾਗੇ ਦੇ ਜਨੇਊ ਵਿਚ ਕੋਈ ਤਾਕਤ ਨਹੀਂ, ਜੇ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਟੁੱਟੇ ਹੀ ਕਿਉਂ?[੧੭੮] ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਉਸਤਤ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਮ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੂਪੀ ਜਨੇਊ[੧੭੯] ਜੋਗਾ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਟੁੱਟਦਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੰਡਤ ਦੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਪਵਿੱਤਰ ਧਾਗਾ ਨਹੀਂ, ਨਾ ਪੈਰਾਂ ਲਈ, ਨਾ ਹੱਥਾਂ ਲਈ, ਨਾ ਜੀਭ ਲਈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਲਈ ਕੋਈ ਧਾਗਾ ਹੈ। ਪੰਡਤ ਆਪ ਤਾਂ ਅਜਿਹੇ ਜਨੇਊ ਤੋਂ ਕੋਰਾ ਹੈ ਪਰ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਧਾਗੇ ਵਟ ਵਟ ਪਾਈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[੧੮੦] ਹਿੰਦੂ ਦੇ ਘਰ ਇਕ ਹਿੰਦੂ (ਬ੍ਰਾਹਮਣ) ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਮੰਤਰ ਪੜ੍ਹਦਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜਨੇਊ

---

(੧੭੬) ਗਿਆਨੁ ਧਿਆਨੁ ਕਛੁ ਸੂਝੈ ਨਾਹੀ ਵਰਤਣੁ ਕਹਾਂ ਪਾਇ॥

(ਰਾਗ ਮਲਾਰ ਕੀ ਵਾਰ ਮ:੧, ਪੰ-੧੨੮੦)

(੧੭੭) ਦਇਆ ਕਪਾਹ ਸੰਤੋਖੁ ਸੂਤੁ ਜਤੁ ਗੰਢੀ ਸਤੁ ਵਟੁ॥
ਏਹੁ ਜਨੇਊ ਜੀਅ ਕਾ ਹਈ ਤ ਪਾਡੇ ਘਤੁ॥
ਨਾ ਏਹੁ ਤੁਟੈ ਨ ਮਲੁ ਲਗੈ ਨਾ ਏਹੁ ਜਲੈ ਨ ਜਾਇ॥
ਧੰਨੁ ਸੁ ਮਾਣਸ ਨਾਨਕਾ ਜੋ ਗਲਿ ਚਲੇ ਪਾਇ॥

(ਰਾਗ ਆਸਾ ਮ:੧, ਪੰ-੪੭੧)

(੧੭੮) ਲਖ ਚੋਰੀਆ ਲਖ ਜਾਰੀਆ ਲਖ ਕੂੜੀਆ ਲਖ ਗਾਲਿ॥
ਲਖ ਠਗੀਆ ਪਹਿਨਾਮੀਆ ਰਾਤਿ ਦਿਨਸੁ ਜੀਅ ਨਾਲਿ॥
ਤਗੁ ਕਪਾਹਹੁ ਕਤੀਐ ਬਾਮ੍ਹਣੁ ਵਟੇ ਆਇ॥-------
ਹੋਇ ਪੁਰਾਣਾ ਸੁਟੀਐ ਭੀ ਫਿਰਿ ਪਾਈਐ ਹੋਰੁ॥
ਨਾਨਕ ਤਗੁ ਨ ਤੁਟਈ ਜੇ ਤਗਿ ਹੋਵੈ ਜੋਰੁ॥

(ਰਾਗ ਆਸਾ ਮ:੧, ਪੰ-੪੭੧)

(੧੭੯) ਨਾਇ ਮੰਨਿਐ ਪਤਿ ਊਪਜੈ ਸਾਲਾਹੀ ਸਚੁ ਸੂਤੁ॥
ਦਰਗਹ ਅੰਦਰਿ ਪਾਈਐ ਤਗੁ ਨ ਤੂਟਸਿ ਪੂਤ॥

(ਰਾਗ ਆਸਾ ਮ:੧, ਪੰ-੪੭੧)

(੧੮੦) ਤਗੁ ਨ ਇੰਦ੍ਰੀ ਤਗੁ ਨ ਨਾਰੀ॥ ਭਲਕੇ ਥੁਕ ਪਵੈ ਨਿਤ ਦਾੜੀ॥

(ਚਲਦਾ)

ਪਹਿਨਦਿਆਂ ਹੈ, ਪਰ ਜਿਹੜਾ ਜਨੇਊ ਪਾ ਕੇ ਵੀ ਕੁਕਰਮ ਕਰੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਜਨੇਊ ਦਾ ਕੀ ਲਾਭ? [੧੮੧] ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਖੰਡਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਫੋਕੀਆਂ ਆਰਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਕੇ ਸਹੀ ਢੰਗ ਦੀ ਸੱਚੀ ਆਰਤੀ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ। [੧੮੨] ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਵੀ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। [੧੮੩] ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਰਵਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸ਼ਰਾਧ ਦੇ ਢੰਗ ਨੂੰ ਵੀ ਨਿੰਦਿਆ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਪਿਤਰਾਂ ਪੂਜਾ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੀ ਦਲਾਲੀ ਤੇ ਕਟਾਖਸ਼ ਕੀਤੇ। [੧੮੪] ਪਿੰਡ ਪੱਤਲ ਅਤੇ ਦੀਵੇ ਆਦਿ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਦਾ ਵੀ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। [੧੮੫] ਮਿਰਤਕ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਨੂੰ, ਮੁਰਦੇ ਨੂੰ ਲਿਜਾਵਣ, ਰੋਣ ਆਦਿ

ਤਗੁ ਨ ਪੈਰੀ ਤਗੁ ਨ ਹਥੀ ॥ ਤਗੁ ਨ ਜਿਹਵਾ ਤਗੁ ਨ ਅਖੀ ॥
ਵੇਤਗਾ ਆਪੇ ਵਤੈ ॥ ਵਟਿ ਧਾਗੇ ਅਵਰਾ ਘਤੈ ॥

(ਵਾਰ ਆਸਾ ਮ:੧, ਪੰ-੪੭੧)

(੧੮੧) ਜਿੰਦੁ ਕੇ ਘਰਿ ਜਿੰਦੁ ਆਇ। ਸੂਤੁ ਜਨੇਊ ਪਹਿ ਕਰਿ ਪਾਇ ॥
ਸੂਤੁ ਪਾਇ ਕਰੇ ਬੁਰਿਆਈ ॥ ਨਾਤਾ ਧੋਤਾ ਥਾਇ ਨ ਪਾਈ ॥

(ਵਾਰ ਰਾਮਕਲੀ ਮ:੩, ਪੰ-੯੫੧)

(੧੮੨) ਗਗਨ ਮੈ ਥਾਲੁ ਰਵਿ ਚੰਦੁ ਦੀਪਕ ਬਨੇ ਤਾਰਿਕਾ ਮੰਡਲ ਜਨਕ ਮੋਤੀ ॥
ਧੂਪੁ ਮਲਆਨਲੋ ਪਵਣੁ ਚਵਰੋ ਕਰੇ ਸਗਲ ਬਨਰਾਇ ਫੂਲੰਤ ਜੋਤੀ ॥
ਕੈਸੀ ਆਰਤੀ ਹੋਇ ਭਵ ਖੰਡਨਾ ਤੇਰੀ ਆਰਤੀ ॥
ਅਨਹਤਾ ਸਬਦ ਵਾਜੰਤ ਭੇਰੀ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥

(ਧਨਾਸਰੀ ਮ:੧, ਪੰ-੬੬੩)

(੧੮੩) ਦੇਵੀ ਦੇਵਾ ਪੂਜੀਐ ਭਾਈ ਕਿਆ ਮਾਗਉ ਕਿਆ ਦੇਹਿ ॥
ਪਾਹਣੁ ਨੀਰਿ ਪਖਾਲੀਐ ਭਾਈ ਜਲ ਮਹਿ ਬੂਡਹਿ ਤੇਹਿ ॥

(ਸੋਰਠਿ ਮ:੧, ਪੰ-੬੩੭)

(੧੮੪) ਦਸਵੈ ਦਸਾ ਹੋਆ ਸੁਆਹ ॥ ਗਏ ਗਈ ਸਿਗੀਤ ਪੁਕਾਰੀ ਧਾਹ ॥
ਉਡਿਆ ਹੰਸੁ ਦਸਾਏ ਰਾਹ ॥ ਆਇਆ ਗਇਆ ਮੁਇਆ ਨਾਉ ॥
ਪਿਛੈ ਪਤਲਿ ਸਦਿਹੁ ਕਾਵ ॥ ਨਾਨਕ ਮਨਮੁਖਿ ਅੰਧੁ ਪਿਆਰੁ ॥
ਬਾਝੁ ਗੁਰੂ ਡੁਬਾ ਸੰਸਾਰੁ ॥ (ਵਾਰ ਮਾਝ ਮ:੧, ਪੰ-੧੩੮)

(੧੮੫) ਪਿੰਡੁ ਪਤਲਿ ਮੇਰੀ ਕੇਸਉ ਕਿਰਿਆ ਸਚੁ ਨਾਮੁ ਕਰਤਾਰੁ ॥
ਐਥੈ ਓਥੈ ਆਗੈ ਪਾਛੈ ਏਹੁ ਮੇਰਾ ਆਧਾਰੁ ॥ — — — —
ਇਕ ਲੋਕੀ ਹੋਰੁ ਛਮਿਛਰੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣੁ ਵਟਿ ਪਿੰਡੁ ਖਾਇ ॥
ਨਾਨਕ ਪਿੰਡੁ ਬਖਸੀਸ ਕਾ ਕਬਹੂੰ ਨਿਖੂਟਸਿ ਨਾਹਿ ॥ (ਆਸਾ ਮ:੧, ਪੰ:੩੫੮)

(ਚਲਦਾ)

ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅਕਥਨੀਯ ਦੱਸਿਆ ਹੈ।[186] ਪਰ ਫਿਰ, ਰਾਜ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਸੂਝ ਨਾਲ ਕੁਝ[187] ਨਹੀਂ ਸਰਦਾ। ਇਹ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਭੁਲਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਕਿ ਰੱਬੀ ਸਿੱਖ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਝੂਠੇ ਚੂੜੇ ਵਿਚ ਇਕ ਸੌਦਾ ਹਰੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[188] ਝੂਠਾ ਤਾਂ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਲਿਪੀ ਪੋਥੀ ਵਾਂ ਸੁੱਚੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।[189] ਸੁੱਚੇ ਉਹ ਨਹੀਂ ਜੋ ਨ੍ਹਾਉਂਦੇ, ਸੁੱਚ ਵਿਚ ਮਲੀਨ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਸੁੱਚੇ ਉਹ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਵੱਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।[190] ਇਸ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੁੱਚ ਦੀ ਬਜਾਏ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੁੱਚ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ।[191] ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਸਭ ਸ਼ਿੰਗਾਰ, ਜੋ ਸੁੱਚ ਲਈ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਵਿਅਰਥ ਹਨ।[192] ਸਿਆਣਾ,

---

ਅਤੇ ਦੀਵਾ ਮੇਰਾ ਏਕੁ ਨਾਮੁ ਦੁਖੁ ਵਿਚਿ ਪਾਇਆ ਤੇਲੁ॥
ਉਨਿ ਚਾਨਣਿ ਓਹੁ ਸੋਖਿਆ ਚੂਕਾ ਜਮ ਸਿਉ ਮੇਲੁ॥
(ਆਸਾ ਮ:੧, ਪੰ-੩੫੮)

(੧੮੬) ਕਥਨ ਅਕਥ ਮਿਲਤਨ ਸੰਸਾਰ॥ (ਗਉੜੀ ਮ:੫, ਪੰ-੧੮੮)
ਅਤੇ ਜੋ ਮਿਲਤਨ ਕਹੈ ਓਹੁ ਕਰਾਵੈ॥ ਤਿਸ ਤੇ ਕਹਹੁ ਕਵਨ ਫਲ ਪਾਵੈ॥
(ਭੈਰਉ ਕਬੀਰ ਮ:੫, ਪੰ-੧੧੬੦)

(੧੮੭) ਦੇ ਕੇ ਚਉਕਾ ਕਢੀ ਕਾਰ॥ ਉਪਰਿ ਆਇ ਬੈਠੇ ਕੂੜਿਆਰ॥
ਮਤੁ ਭਿਟੈ ਵੇ ਮਤੁ ਭਿਟੈ॥ ਇਹੁ ਅੰਨੁ ਅਸਾਡਾ ਫਿਟੈ॥
ਤਨਿ ਫਿਟੈ ਫੇੜ ਕਰੇਨਿ॥ ਮਨਿ ਜੂਠੈ ਚੁਲੀ ਭਰੇਨਿ॥
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸਚੁ ਧਿਆਈਐ ਸੁਚਿ ਹੋਵੈ ਤਾਂ ਸਚੁ ਪਾਈਐ॥
(ਵਾਰ ਆਸਾ ਮ:੧, ਪੰ-੪੭੨)

(੧੮੮) ਮਨੁ ਸਚਾ ਅਖਰੁ ਕੂੜਿ ਜਾਇ ਚੂੜੈ ਭਿਟੈ ਨ ਕੋਇ॥
ਝੂਠੇ ਚੂੜੇ ਨਾਨਕਾ ਸਚਾ ਏਕੋ ਸੋਇ॥ (ਵਾਰ ਮਲਾਰ ਮ:੩, ਪੰ-੧੦੯੦)

(੧੮੯) ਸੋਈ ਕੁਚੀਲੁ ਕੁਦਰਤਿ ਨਹੀ ਜਾਨੈ॥ ਲੀਪਿਐ ਥਾਇ ਨ ਸੁਚਿ ਹਰਿ ਮਾਨੈ॥
(ਭੈਰਉ ਮ:੫, ਪੰ-੧੧੫੧)

(੧੯੦) ਸੂਚੇ ਏਹਿ ਨ ਆਖੀਅਹਿ ਬਹਨਿ ਜਿ ਪਿੰਡਾ ਧੋਇ॥
ਸੂਚੇ ਸੇਈ ਨਾਨਕਾ ਜਿਨ ਮਨਿ ਵਸਿਆ ਸੋਇ॥ (ਵਾਰ ਆਸਾ ਮ:੧, ਪੰ-੪੭੨)

(੧੯੧) ਨਾਵਹਿ ਧੋਵਹਿ ਪੂਜਹਿ ਸੈਲਾ॥ ਬਿਨੁ ਹਰਿ ਰਾਤੇ ਮੈਲੋ ਮੈਲਾ॥
(ਰਾਮਕਲੀ ਮ:੧, ਪੰ-੯੦੪)

(੧੯੨) ਨਾਨਕ ਸੀਗਾਰੁ ਕਰਹਿ ਮਨਮੁਖੀ ਜਾਣੈ ਨ ਪਿਰੈ ਸਭ ਸਭਿ ਹੋਇ ਖੁਆਰੁ॥
(ਵਾਰ ਬਿਹਾਗੜਾ ਮ: ਪੰ-)

ਤਰਪਣ,[੧੯੩] ਗਾਇਤ੍ਰੀ,[੧੯੪] ਤਿਲਕ ਚੰਦਨ,[੧੯੫] ਵਰਤ ਨੇਮ,[੧੯੬] ਏਕਾਦਸੀ ਤੀਰਥ ਇਸ਼ਨਾਨ[੧੯੭] ਆਦਿ ਕਿਸੇ ਲੇਖੇ ਨਹੀਂ ਹਨ।[੧੯੮] ਅੰਨ ਨਾ ਖਾਣਾ ਦੇਹੀ ਨੂੰ ਦੁਖ ਦੇਣਾ[੧੯੯] ਇਹ ਕੋਈ ਵਰਤ ਨਹੀਂ। ਵਰਤ ਤਾਂ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੱਚ ਬੋਲਿਆ ਜਾਵੇ, ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ ਅਤੇ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ, ਇਕੋ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਜਾਣਿਆ ਜਾਵੇ, ਪੰਜ ਵਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਦਸ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੱਸ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਜੇ ਇਹੋ ਜਿਹਾ

---

(੧੯੩) ਸੰਧਿਆ ਤਰਪਣੁ ਕਰਹਿ ਗਾਇਤ੍ਰੀ ਬਿਨੁ ਬੂਝੇ ਦੁਖੁ ਪਾਇਆ॥

(ਸੋਰਠਿ ਮ:੩, ਪੰ-੬੦੩)

(੧੯੪) ਤਿਲਕੁ ਚੜਾਵੈ ਪਾਵੈ ਪਾਇ॥ ਲੋਕ ਪਚਾਰਾ ਅੰਧੁ ਕਮਾਇ॥
ਖਟੁ ਕਰਮਾ ਅਰੁ ਆਸਣੁ ਧੋਤੀ॥ ਭਾਗਠਿ ਗ੍ਰਿਹਿ ਪੜੈ ਨਿਤ ਪੋਥੀ॥
ਮਾਲਾ ਫੇਰੈ ਮੰਗੈ ਬਿਭੂਤ॥ ਇਹ ਬਿਧਿ ਕੋਇ ਨ ਤਰਿਓ ਮੀਤ॥

(ਰਾਮਕਲੀ ਮ:੫, ਪੰ-੮੮੮)

(੧੯੫) ਬਰਤ ਨੇਮ ਤੀਰਥ ਸਹਿਤ ਗੰਗਾ॥
ਜਲੁ ਹੇਵਤ ਭੂਖ ਅਰੁ ਨੰਗਾ॥
ਪੂਜਾ ਚਾਰ ਕਰਤ ਮੇਲੰਗਾ॥
ਚਕ੍ਰ ਕਰਮ ਤਿਲਕ ਖਾਟੰਗਾ॥ (ਸਾਰਗ ਮ:੫, ਪੰ-੧੨੦੪)

(੧੯੬) ਏਕਾਦਸੀ ਨਿਕਟਿ ਪੇਖਹੁ ਹਰਿ ਰਾਮੁ॥ ਇੰਦ੍ਰੀ ਬਸਿ ਕਰਿ ਸੁਣਹੁ ਹਰਿ ਨਾਮੁ॥
ਮਨਿ ਸੰਤੋਖੁ ਸਰਬ ਜੀਅ ਦਇਆ॥ ਇਨ ਬਿਧਿ ਬਰਤੁ ਸੰਪੂਰਨ ਭਇਆ॥

(ਗਉੜੀ ਥਿਤੀ ਮ:੫, ਪੰ-੨੯੯)

(੧੯੭) ਨਾਵਣ ਚਲੇ ਤੀਰਥੀ ਮਨਿ ਖੋਟੈ ਤਨਿ ਚੋਰ॥
ਇਕੁ ਭਾਉ ਲਥੀ ਨਾਤਿਆ ਦੁਇ ਭਾ ਚੜੀਅਸੁ ਹੋਰ॥ (ਵਾਰ ਸੂਹੀ ਮ:੧, ਪੰ-੭੮੯)
ਅਠਸਠਿ ਤੀਰਥ ਜਹ ਸਾਧ ਪਗ ਧਰਹਿ। ਤਹ ਬੈਕੁੰਠ ਜਹ ਨਾਮੁ ਉਚਰਹਿ॥

(ਰਾਮਕਲੀ ਮ:੫, ਪੰ-੮੯੦)

ਅਠਸਠਿ ਤੀਰਥ ਸਗਲ ਪੁੰਨ ਜੀਅ ਦਇਆ ਪਰਵਾਨੁ॥

(ਮਾਝ ਮ:੫, ਬਾਰਹ ਮਾਹਾ, ਪੰ-੧੩੬)

ਜਗ ਹਉਮੈ ਮੈਲ ਦੁਖੁ ਪਾਇਆ ਮਲ ਲਾਗੀ ਦੂਜੈ ਭਾਇ॥
ਮਲ ਹਉਮੈ ਧੋਤੀ ਕਿਵੈ ਨ ਉਤਰੈ ਜੇ ਸਉ ਤੀਰਥ ਨਾਇ॥ (ਸਿਰੀ ਰਾਗੁ ਮ:੩) ਪੰ.੩੯

(੧੯੮) ਜੇ ਵਰਤ ਕਰਹਿ ਚੰਦ੍ਰਾਇਣਾ ਸੇ ਕਿਤੈ ਨ ਲੇਖੀ॥ (ਵਾਰ ਮਾਰੂ ਮ:੫) ਪੰ.੧੦੯੯

(੧੯੯) ਅੰਨ ਨ ਖਾਹਿ ਦੇਹੀ ਦੁਖੁ ਦੀਜੈ॥

(ਰਾਮਕਲੀ ਮ:੧, ਪੰ-੯੦੫)

ਵਰਤ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਹੇ ਪੰਡਤ! ਬਹੁਤੀਆਂ ਸਿਖਿਆਵਾਂ ਦੇਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ।[200]
ਹੋਮ ਜਗ ਅਤੇ ਤੀਰਥਾਂ ਦਾ ਰਟਨ ਹਉਮੈ ਵਿਚ ਬਾਝਾ ਜਾਂਦਾ[201] ਹੈ, ਜਿਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।[202] ਸੂਤਕ ਪਾਤਕ ਦਾ ਵੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਡਟ ਕੇ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਿਆਂ[203] ਦੱਸਿਆਂ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੂਤਕ ਭਰਮ ਹੈ।[204] ਜਗਤ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਨਾਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਸੂਤਕ ਹੀ ਸੂਤਕ ਹੈ।[205] ਏਸ ਲਈ ਗੁਰਮਤਿ ਨੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਥੋਥੇ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ[206] ਗਿਆ।

---

(੨੦੦) ਨਉਮੀ ਨੇਮੁ ਸਚੁ ਜੇ ਕਰੈ॥ ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧੁ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਉਚਰੈ॥
ਦਸਮੀ ਦਸੇ ਦੁਆਰ ਜੇ ਠਾਕੈ॥ ਏਕਾਦਸੀ ਏਕੁ ਕਰਿ ਜਾਣੈ॥
ਦੁਆਦਸੀ ਪੰਚ ਵਸਗਤਿ ਕਰਿ ਰਾਖੈ॥
ਤਉ ਨਾਨਕ ਮਨੁ ਮਾਨੈ॥ ਐਸਾ ਵਰਤੁ ਰਹੀਜੈ ਪਾਡੇ॥
ਹੋਰ ਬਹੁਤੁ ਸਿਖ ਕਿਆ ਦੀਜੈ॥ (ਵਾਰ ਸਾਰੰਗ ਮ:੩, ਪੰ-੧੨੪੫)

(੨੦੧) ਹੋਮ ਜਗ ਤੀਰਥ ਕੀਏ ਵਿਚਿ ਹਉਮੈ ਬਧੇ ਬਿਕਾਰ॥
(ਗਉੜੀ ਮ:੫, ਪੰ-੨੧੪)

੨੦੨) ਹੋਮ ਜਗ ਜਪ ਤਪ ਸਭ ਸੰਜਮ ਤਟ ਤੀਰਥ ਨਹੀ ਪਾਇਆ॥
(ਭੈਰਉ ਮ:੫, ਪੰ-੧੧੩੯)

(੨੦੩) ਜੇਕਰਿ ਸੂਤਕੁ ਮੰਨੀਐ ਸਭ ਤੈ ਸੂਤਕੁ ਹੋਇ॥
ਗੋਹੇ ਅਤੈ ਲਕੜੀ ਅੰਦਰਿ ਕੀੜਾ ਹੋਇ॥
ਜੇਤੇ ਦਾਣੇ ਅੰਨ ਕੇ ਜੀਆ ਬਾਝੁ ਨ ਕੋਇ॥
ਪਹਿਲਾ ਪਾਣੀ ਜੀਉ ਹੈ ਜਿਤੁ ਹਰਿਆ ਸਭੁ ਕੋਇ॥
ਸੂਤਕੁ ਕਿਉ ਕਰਿ ਰਖੀਐ ਸੂਤਕੁ ਪਵੈ ਰਸੋਇ॥
ਨਾਨਕ ਸੂਤਕੁ ਏਵ ਨ ਉਤਰੈ ਗਿਆਨੁ ਉਤਾਰੇ ਧੋਇ। (ਵਾਰ ਆਸਾ ਮ:੧, ਪੰ-੪੭੨)

(੨੦੪) ਸਭੋ ਸੂਤਕੁ ਭਰਮੁ ਹੈ ਦੂਜੈ ਲਗੈ ਜਾਇ॥ (ਵਾਰ ਆਸਾ ਮ: ੧, ਪੰ-੪੭੨)

(੨੦੫) ਬਿਨੁ ਨਾਵੈ ਸੂਤਕੁ ਜਗਿ ਛੋਤਿ॥ (ਰਾਗ ਆਸਾ ਮ:੧, ਪੰ-੪੧੩)

(੨੦੬) ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਬਹੁ ਕਰਹਿ ਅਚਾਰ॥ ਬਿਨੁ ਨਾਵੈ ਧ੍ਰਿਗੁ ਧ੍ਰਿਗੁ ਅਹੰਕਾਰ।
ਬੰਧਨਿ ਬਾਧਿਓ ਮਾਇਆ ਫਾਸ॥ ਜਨ ਨਾਨਕ ਛੂਟੈ ਗੁਰ ਪਰਗਾਸ॥
(ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮ:੩, ਪੰ-੨੬੨)
ਰਾਮ ਨਾਮ ਗੁਨ ਗਾਇ ਪੰਡਿਤ॥ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਅਹੰਕਾਰੁ ਨ ਕਾਜੈ॥
ਕੁਸਲ ਸੇਤੀ ਘਰ ਜਾਹਿ ਪੰਡਿਤ॥ (ਰਾਮਕਲੀ ਮ:੫, ਪੰ-੮੯੧)

ਇਸ ਬੋਧੀ ਅਤੇ ਅਰਥਹੀਣ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣ ਚੁਕਿਆ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਬੀਰ ਵਰਗੇ ਅਜਿਹੇ ਕਰਮਕਾਂਡ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰ ਚੁਕੇ ਸਨ ਪਰ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਜੋ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਆਡੰਬਰ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਸੱਚੀ ਸੁੱਚੀ ਪ੍ਰੇਮਾ ਭਗਤੀ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਪੂਰਾ ਤਾਣ ਲਗਾਇਆ। ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਅਸਲੀ ਆਤਮਾ ਭਗਤੀ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ।।

ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਬਾਰੇ ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਅੰਦੋਲਨ ਜੋਗੀਆਂ, ਨਾਥਾਂ ਦੀਆਂ ਜੋਗੀਆਂ ਸਬੰਧਤ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਰੁਚੀਆਂ ਸਾਧਨਾਵਾਂ, ਕਰਾਮਾਤਾਂ, ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਚਿੰਨ੍ਹਵਾਦ ਅਤੇ ਬੋਧੀ ਤਿਆਗਵਾਦ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਸੀ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਨੇ ੧੬ਵੀਂ ੧੭ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਹਠ ਜੋਗ ਸਾਧਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਤਿਆਗਵਾਦ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ। ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਕੇ ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਚਿੰਨ੍ਹਵਾਦ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਕੇ ਅਧਿਆਤਮ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ। ਜੋਗੀਆਂ ਨੇ ਮੁੰਦਰਾਂ, ਖਿੰਥਾ ਅਤੇ ਬਿਭੂਤ ਆਦਿ ਨੂੰ ਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਸਮਝ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ "ਸੰਤੋਖ ਦੀਆਂ ਮੁੰਦਰਾਂ", "ਸਰਮ ਦੀ ਝੋਲੀ" ਅਤੇ "ਧਿਆਨ ਦੀ ਬਿਭੂਤ" ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ੋਰ[੨੦੭] ਦਿੱਤਾ। ਜੋਗੀ ਸੰਨਿਆਸੀ ਭਗਵੇਂ ਕਪੜੇ ਪਹਿਨ ਕੇ ਦਰ ਦਰ ਫਿਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਅੰਦਰ ਦੁਨਿਆਵੀ ਪਦਾਰਥਾਂ ਅਤੇ ਭੋਜਨ ਵਸਤੂ ਆਦਿ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਬਹੁਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਵਿਅਰਥ ਗੁਆ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਨਾ ਤਾਂ ਉਹ[੨੦੮] ਗ੍ਰਹਿਸਤੀ ਹੀ ਰਹੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਤਿਆਗੀ ਜਾਂ ਉਦਾਸੀ। ਗੇਰੂਏ ਰੰਗ ਦੇ ਬਸਤ੍ਰ ਪਹਿਨ ਕੇ ਭਿਖਾਰੀ ਬਣ,[੨੦੯] ਕਪੜੇ ਫਾੜ ਕੇ ਖਿੰਥਾ ਅਤੇ ਝੋਲੀ ਬਣਾਉਣੀ ਇਹ ਸਭ ਮਾਇਆ ਧਾਰੀਆਂ ਦੇ ਹੀ ਕਰਮ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ

---

(੨੦੭) ਮੁੰਦਾ ਸੰਤੋਖੁ ਸਰਮੁ ਪਤੁ ਝੋਲੀ ਧਿਆਨ ਕੀ ਕਰਹਿ ਬਿਭੂਤਿ॥
ਖਿੰਥਾ ਕਾਲੁ ਕੁਆਰੀ ਕਾਇਆ ਜੁਗਤਿ ਡੰਡਾ ਪਰਤੀਤਿ॥
(ਜਪੁਜੀ – ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਪੰ-੬)

(੨੦੮) ਇਕਿ ਭਗਵਾ ਵੇਸੁ ਕਰਿ ਫਿਰਹਿ ਜੋਗੀ ਸੰਨਿਆਸਾ॥
ਅੰਦਰਿ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਬਹੁਤੁ ਛਾਦਨ ਭੋਜਨ ਕੀ ਆਸਾ॥
ਬਿਰਥਾ ਜਨਮੁ ਗਵਾਇ ਨ ਗਿਰਹੀ ਨ ਉਦਾਸਾ॥ (ਵਾਰ ਮਾਝ ਮ:੧, ਪੰ-੧੪੦)

(੨੦੯) ਝੋਲੀ ਗੇਰੂ ਰੰਗੁ ਚੜਾਇਆ ਵਸਤ੍ਰ ਭੇਖ ਭੇਖਾਰੀ॥
ਕਾਪੜ ਫਾੜਿ ਬਣਾਈ ਖਿੰਥਾ ਝੋਲੀ ਮਾਇਆਧਾਰੀ।

(ਚਲਦਾ)

ਜੋਗ, ਖਿੰਥਾ, ਡੰਡਾ, ਭਸਮ, ਮੁੰਦਰਾਂ ਪਾਣ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਮੜ੍ਹੀਆਂ[210] ਮਸਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਸਮਾਧੀਆਂ ਲਗਾਣ ਵਿਚ ਹੈ। ਜੋਗ ਦੇਸ਼ ਦਿਸ਼ਾਂਤਰਾਂ ਦਾ ਰਟਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਤੀਰਥਾਂ ਤੇ ਨਹਾਉਣਾ ਜੋਗ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ[211]। ਕੁਟੰਬ ਅਤੇ ਪਰਵਾਰ ਦੇ ਤਿਆਗ ਰੂਪ ਵੀ ਜੋਗ ਦੀ ਕਮਾਈ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ[212]। ਅਜਿਹਾ ਜੋਗ ਜੁਗਤਿ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ[213]। ਅਜਿਹੇ ਮਨਹਠ ਰੂਪੀ ਕਰਮ ਕਮਾਣ ਨਾਲ ਨਾ ਤਾਂ ਮਨ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ[214]। ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜੋਗੀ ਜਮਪੁਰੀ ਜਾਂਦਿਆਂ ਦੇ ਗਲ ਵਿਚ ਫਾਸੀ ਪਈ ਹੋਈ ਹੈ[215]। ਦਰਅਸਲ ਜੋਗ ਤਾਂ ਪੰਜ ਇੰਦਰੀਆਂ

ਘਰਿ ਘਰਿ ਮਾਗਿ ਜਗੁ ਪਰਬੋਧਹਿ ਮਨਿ ਅੰਧੈ ਪਤਿ ਹਾਰੀ।-----
ਜਿਨਾ ਘਰਿ ਕਰਿ [illegible] ਅੰਤਰਿ ਆਤਮ ਜਾਪੈ॥
ਅਠਸਠਿ ਤੀਰਥ ਭਰਮਿ ਵਿਗੂਚਹਿ ਕਿਉ ਮਲੁ ਧੋਪੈ ਪਾਪੈ।----
ਪਾਠ ਪੜੈ ਮੁਖਿ ਝੂਠੋ ਬੋਲੈ ਨਿਗੁਰੇ ਕੀ ਮਤਿ ਓਹੈ।-----
ਮੂੰਡੁ ਮੁੰਡਾਇ ਜਟਾ ਸਿਖ ਬਾਧੀ ਮੋਨਿ ਰਹੈ ਅਭਿਮਾਨਾ।

੧੦੧੨-
(ਮਾਰੂ ਮ:੧, ਪੰ-੧੦੧੩)

(੨੧੦) ਜਿਨਿ ਜੀਉ ਪਿੰਡੁ ਦਿਤਾ ਤਿਸੁ ਚੇਤਹਿ ਨਾਹਿ॥
ਮੜੀ ਮਸਾਣੀ ਮੂੜੇ ਜੋਗੁ ਨਾਹਿ॥ (ਬਸੰਤ ਮ:੧, ਪੰ-੧੧੯੦)

(੨੧੧) ਜੋਗੁ ਨ ਖਿੰਥਾ ਜੋਗੁ ਨ ਡੰਡੈ ਜੋਗੁ ਨ ਭਸਮ ਚੜਾਈਐ॥
ਜੋਗੁ ਨ ਮੁੰਦੀ ਮੂੰਡਿ ਮੁਡਾਇਐ ਜੋਗੁ ਨ ਸਿੰਙੀ ਵਾਈਐ।----
ਜੋਗੁ ਨ ਬਾਹਰਿ ਮੜੀ ਮਸਾਣੀ ਜੋਗੁ ਨ ਤਾੜੀ ਲਾਈਐ॥
ਜੋਗੁ ਨ ਦੇਸਿ ਦਿਸੰਤਰਿ ਭਵਿਐ ਜੋਗੁ ਨ ਤੀਰਥਿ ਨਾਈਐ॥

(ਸੂਹੀ ਮ:੧, ਪੰ-੭੩੦)

(੨੧੨) ਇਹੁ ਜੋਗੁ ਨ ਹੋਵੈ ਜੋਗੀ ਜਿ ਕੁਟੰਬੁ ਛੋਡਿ ਪਰਭਵਣੁ ਕਰਹਿ॥

(ਰਾਮਕਲੀ ਮ:੩, ਪੰ. ੯੦੯)

(੨੧੩) ਇਹ ਬਿਧਿ ਨਹ ਪਾਈਅਤੇ ਠਾਕੁਰ ਜੋਗ ਜੁਗਤਿ ਕਰਿ ਜੈਨ॥

(ਧਨਾਸਰੀ ਮ:੫, ਪੰ-੬੭੪)

(੨੧੪) ਮਨ ਹਠਿ ਕਰਮ ਕਮਾਵਦੇ ਨਿਤ ਨਿਤ ਹੋਹਿ ਖੁਆਰੁ॥
ਅੰਤਰਿ ਸਾਂਤਿ ਨ ਆਵਈ ਨਾ ਸਚਿ ਲਗੈ ਪਿਆਰੁ॥

(ਸਿਰੀ ਰਾਗੁ ਮ:੩, ਪੰ-੬੬)

(੨੧੫) ਜੋਗੀ ਜਗਪਤੀਆ ਸਿਰੁ ਮੂੰਡੇ ਬਿਨੁ ਸਬਦੈ ਗਲਿ ਫਾਸੀ॥

(ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਮ:੧, ਪੰ-੧੩੩੨)

ਨੂੰ ਵੱਸ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹੈ।[੨੧੬] ਜੋਗ ਅਭਿਆਸੀ ਅਤੇ ਕਰਮ[੨੧੭] ਧਰਮ ਆਦਿ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ ਦੀ ਬਰਾਬਰੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ।

ਇਸ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਭੇਖਵਾਦ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਕੇ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਅਸਲੀ ਮਹਾਨਤਾ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਨਿਜਵਾਦ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣਾਇਆ। ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਭੇਖਵਾਦ ਦਾ ਖੰਡਨ ਅਤੇ ਅਸਲੀ ਪ੍ਰੇਮਾਭਗਤੀ ਦਾ ਮੰਡਨ ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਗ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਦੇਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਅੰਗ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ।

ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਅੰਦੋਲਨ ਜਾਤ ਪਾਤ ਦੇ ਕਠੋਰ ਬੰਧਨਾਂ ਅਤੇ ਵਰਣ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਤੋਂ ਉਪਜਿਆ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਲੋਕ ਵਰਣ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਪੱਖ ਪਾਤੀ ਸਨ। ਅਨੇਕਾਂ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਵਰਣ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰਾਂ ਤੇ ਸੀ। ਤੇਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਤ ਬਸਵੇਸ਼ਰ ਨੇ ਵਰਣ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਛੂਆ-ਛਾਤ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਬਸਵੇਸ਼ਰ ਆਪ ਜਾਤ ਦਾ ਉੱਚਾ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਦਾ ਭੋਜਨ ਖਾਣਾ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਮਦੇਵ ਨੇ ਵਾਰਕਰੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ। ਉਹ ਵੀ ਜਾਤ ਪਾਤ ਦਾ ਘੋਰ ਵਿਰੋਧੀ ਸੀ। ਰਾਮਾ ਜੀ ਪੰਤ ਨੇ ਵੀ ਅਛੂਤਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ। ਸੰਤ ਤੁਕਾ ਰਾਮ ਨੇ ਸਾਰੇ ਵਰਣਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤੇ।[੨੧੮] ਦੱਖਣ ਦੇ ਆਲਵਾਰਾਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਆਚਾਰਯ ਰਾਮਾਨੁਜ ਨੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੀ ਭਗਤੀ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈ ਕੇ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਨੂੰ ਉੱਚਿਆਂ ਕੀਤਾ। ਧਾਰਮਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਪਰ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਜਾਤ ਪਾਤ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰਖਿਆ ਗਿਆ।[੨੧੯] ਰਾਮਾਨੁਜ

---

(੨੧੬) ਮੁੰਦ੍ਰਾ ਤੇ ਘਟ ਭੀਤਰਿ ਮੁੰਦ੍ਰਾ ਕਾਂਇਆ ਕੀਜੈ ਖਿੰਥਾਤਾ॥
ਪੰਚ ਚੇਲੇ ਵਸਿ ਕੀਜਹਿ ਰਾਵਲ ਇਹੁ ਮਨੁ ਕੀਜੈ ਡੰਡਾਤਾ॥
ਜੋਗ ਜੁਗਤਿ ਇਵ ਪਾਵਸਿਤਾ॥
(ਗਉੜੀ ਮ:੧, ਪੰ-੧੫੫)

(੨੧੭) ਜੋਗ ਅਭਿਆਸ ਕਰਮ ਧ੍ਰਮ ਕਿਰਿਆ॥
ਸਗਲ ਤਿਆਗਿ ਬਨ ਮਧੇ ਫਿਰਿਆ॥-------
ਨਹੀ ਤੁਲਿ ਰਾਮ ਨਾਮ ਬੀਚਾਰ॥ (ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮ:੫, ਪੰ-੨੬੫)

(੨੧੮) ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਕੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪ੍ਰਿਸ਼ਠ ਭੂਮੀ- ਵਿਸ਼ਵੰਭਰ ਨਾਥ- ਪੰਨਾ-੪੬-੪੭

(੨੧੯) ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਕਾ ਆਦਿ ਕਾਲ- ਡਾ. ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦ੍ਵਿਵੇਦੀ, ਪੰ-੪੫-੪੬.

ਮਰਯਾਦਾ ਦੇ ਪਖਪਾਤੀ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਵਿੱਚ ਖਾਣ-ਪੀਣ, ਆਚਾਰ-ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਰਾਮਾਨੰਦ ਨੇ ਜੋ ਰਾਮਾਨੁਜ ਦੀ ਸ਼ਿਸ਼-ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਚੌਥੀ ਜਾਂ ਪੰਜਵੀਂ ਥਾਂ ਤੇ ਸਨ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਨੂੰ ਖਾਣ ਪੀਣ ਦੇ ਮੁਆਮਲੇ ਵਿੱਚ ਮਤਭੇਦ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ। ਰਾਮਾਨੰਦ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਜੋ ਜਿਹੜਾ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਲਈ ਵਰਣ ਆਸ਼੍ਰਮ ਦਾ ਬੰਧਨ ਵਿਅਰਥ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਭਗਵਤ ਭਗਤ ਨੂੰ ਖਾਣ ਪੀਣ ਦੇ ਝੰਜਟਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਪੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਸਾਰੇ ਭਰਾ ਭਰਾ ਹਨ, ਸਭ ਇਕੋ ਜਾਤ ਦੇ ਹਨ।[੨੨੦] ਸ੍ਰੇਸ਼ਠਤਾ ਭਗਤੀ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਨਮ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਜਾਤ ਪਾਤ ਦਾ ਇਹ ਵਿਰੋਧ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ਨਾ ਸਵੀਕਾਰਨਾ ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਭਗਤ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਤ ਪਾਤ ਦਾ ਪੁਰਜ਼ੋਰ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਵੀ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ। ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਕਰਕੇ ਇਹਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਜਾਤੀ ਬੰਧਨ ਦੀ ਤੋੜ ਮਰੋੜ ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਕ ਮਨੋਰਥ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਮਨੋਰਥ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਣੋਂ ਕੋਈ ਕਸਰ ਨਾ ਛੱਡੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ:-

ਜਾਤਿ ਜਨਮੁ ਨਹ ਪੂਛੀਐ ਸਚ ਘਰੁ ਲੇਹੁ ਬਤਾਇ॥
ਸਾ ਜਾਤਿ ਸਾ ਪਤਿ ਹੈ ਜੇਹੇ ਕਰਮ ਕਮਾਇ॥ (ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਮਹਲਾ੧ -੨, ਪੰ. ੧੩੩੦)

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਜਾਤ ਤੇ ਨਹੀਂ "ਜੋਤਿ" ਤੇ ਦਿੱਤਾ।[੨੨੧] ਕੋਈ ਵੀ ਮਨੁਖ ਜਾਤ ਕਰਕੇ ਵੱਡਾ ਨਹੀਂ ਕਰਮਾਂ ਕਰਕੇ ਵੱਡਾ ਹੈ।[੨੨੨] ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਜਾਤ ਪਾਤ ਨੂੰ ਫੱਕੜ ਕਹਿ ਕੇ ਕੋਸਿਆ।[੨੨੩] ਸੱਚ ਦੀ ਪਰਖ ਵਿੱਚ ਜਾਤ ਦਾ ਕੋਈ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਹੈ।[੨੨੪] ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ

---

(੨੨੦) ਸੰਨ ੧੯੨੫ ਈਸਵੀ ਦੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਰਾਮਾਨੁਜ ਹਰਿਵਰ ਦਾਸ ਦੀ "ਹਰਿਭਗਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਕਾ" (ਭਗਤ ਮਾਲਾ ਦੀ ਟੀਕਾ) ਵਿੱਚ ਇਹ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਕਿਤੀਮੋਹਨ ਸੇਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ "ਭਾਰਤੀ ਮਧਯੁਗੀਨ ਸਾਧਨਾ" ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਮੁੜ ਜ਼ਿਕਰ ਸ੍ਰੀ ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਦੁਵੇਦੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ "ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਕੀ ਭੂਮਿਕਾ- ਪੰਨਾ-੪੭ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਹੈ।

(੨੨੧) ਜਾਣਹੁ ਜੋਤਿ ਨ ਪੂਛਹੁ ਜਾਤੀ ਆਗੈ ਜਾਤਿ ਨ ਹੇ॥ (ਆਸਾ ਮ:੧, ਪੰ-੩੪੯)

(੨੨੨) ਵਰਨਾ ਵਰਨ ਨਾ ਭਾਵਨੀ ਜੇ ਕਿਸੈ ਵਡਾ ਕਰਇ॥ (ਸ੍ਰੀ ਰਾਗ ਮ:੧ ਅਸਟਪਦੀ, ਪੰਨਾ-੫੩)

(੨੨੩) ਫਕੜ ਜਾਤੀ ਫਕੜੁ ਨਾਉ ਸਭਨਾ ਜੀਆ ਇਕਾ ਛਾਉ॥ (ਵਾਰ ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮ:੧, ਪੰਨਾ-੮੩)

(੨੨੪) ਜਾਤੀ ਦੈ ਕਿਆ ਹਥਿ ਸਚੁ ਪਰਖੀਐ॥ (ਵਾਰ ਮਾਝ ਮ:੧, ਪੰ-੧੪੨)

ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਉਹ ਨਹੀਂ ਜੋ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਲੋਕ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।੨੨੫ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਇਸ ਵਿੱਚ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜਾਤੀ ਦੇ ਬੰਧਨ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਜਾਤ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ।੨੨੬ ਸਮਾਜਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜਿਆ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਆਪਣੀ ਉੱਚੀ ਕੁਲ ਦੇ ਹੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨੀਚਾਂ ਦਾ ਨੀਚ ਕਿਹਾ ਅਤੇ ਨੀਵਿਆਂ ਨਾਲ ਏਕਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾਈ।੨੨੭ ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰ ਦਿਖਾਇਆ। ਗੁਰਮਤ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਰਹੇ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਨਾ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸਬੂਤ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਵੀ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕੋਈ ਉੱਚੀ ਜਾਤ ਦੇ ਮਾਣ ਨਾਲ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਫਿਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ।੨੨੮ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਵਿਰਲੇ ਹਨ ਜੋ ਜਾਤ ਪਾਤ ਅਤੇ ਵਰਣਾਸ਼੍ਰਮ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠੇ ਹਨ।੨੨੯ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਜਾਤ ਦਾ ਅਭਿਮਾਨ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਗੁਰਮਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਗੁਰਮੁਖਪੁਣੇ ਤੇ ਮਾਣ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰਮਤ ਤਾਂ ਉਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਹਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਚਾਰਾਂ ਵਰਨਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਹੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ-ਗੁਰਮੁਖ ਨੇ ਅਨੇਕ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਮਿੱਟੀ ਤੋਂ ਘੜਿਆ ਹੈ।੨੩੦ ਇਸ ਲਈ ਜਾਤ ਪਾਤ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ।

---

(੨੨੫) ਬ੍ਰਹਮੁ ਬਿੰਦਹਿ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮਣਾ॥ ਨਾਨਕ ਨਾਮਿ ਰਹਹਿ ਸਮਾਇਤ॥
(ਆਸਾ ਮ:੧, ਪੰ-੧੦)

(੨੨੬) ਤੂੰ ਸਾਹਿਬੁ ਹਉ ਸਾਂਗੀ ਤੇਰਾ॥ ਪ੍ਰਣਵੈ ਨਾਨਕੁ ਜਾਤਿ ਕੈਸਾ॥
(ਆਸਾ ਮ:੧, ਪੰਨਾ ੩੫੮)

(੨੨੭) ਨੀਚਾ ਅੰਦਰਿ ਨੀਚ ਜਾਤਿ ਨੀਚੀ ਹੂ ਅਤਿ ਨੀਚੁ॥
ਨਾਨਕੁ ਤਿਨ ਕੈ ਸੰਗਿ ਸਾਥਿ ਵਡਿਆ ਸਿਉ ਕਿਆ ਰੀਸ॥ (ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮ:੧, ਪੰ-੧੫)

(੨੨੮) ਜਾਤਿ ਨ ਜਾਤਿ ਦੇਖਿ ਮਤ ਭਰਮਹੁ॥ ਸੁਕ ਜਨਕ ਪਗੀਂ ਲਗਿ ਧਿਆਵੈਗੋ॥
ਜੂਠਨ ਜੂਠਿ ਪਈ ਸਿਰ ਊਪਰਿ॥ ਖਿਨੁ ਮਨੂਆ ਤਿਲੁ ਨ ਡੁਲਾਵੈਗੋ॥
(ਕਾਨੜਾ ਮ:੪, ਪੰ-੧੩੦੯)

(੨੨੯) ਐਸੇ ਜਨ ਵਿਰਲੇ ਜਗ ਅੰਦਰਿ ਪਰਖਿ ਖਜਾਨੈ ਪਾਇਆ॥
ਜਾਤਿ ਵਰਨ ਤੇ ਭਏ ਅਤੀਤਾ ਮਮਤਾ ਲੋਭ ਚੁਕਾਇਆ॥ (ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਮ:੧, ਪੰ- ੧੩੪੫)

(੨੩੦) ਜਾਤਿ ਕਾ ਗਰਬੁ ਨ ਕਰੀਅਹੁ ਕੋਈ। ਬ੍ਰਹਮੁ ਬਿੰਦੇ ਸੋ ਬ੍ਰਾਹਮਣੁ ਹੋਈ॥
ਜਾਤਿ ਕਾ ਗਰਬੁ ਨ ਕਰਿ ਮੂਰਖ ਗਵਾਰਾ॥ ਇਸੁ ਗਰਬ ਤੇ ਚਲਹਿ ਬਹੁਤੁ ਵਿਕਾਰਾ॥ ---
ਮਾਟੀ ਏਕ ਸਗਲ ਸੰਸਾਰਾ ਬਹੁ ਬਿਧਿ ਭਾਂਡੇ ਘੜੈ ਕੁਮ੍ਹਾਰਾ - ਭੈਰਉ ਮ: , ਪੰਨਾ ੧੧੨੮

ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਦੇਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਧਾਰਮਿਕ ਮਸਲਿਆਂ ਤੋਂ ਛੁਟ ਸਮਾਜਕ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣਾਇਆ। ਜਿਥੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਨਿਮਨ ਵਰਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਹੁਤ ਬੁਰੀ ਸੀ ਉਥੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਵੀ ਬੜੀ ਦਰਦਨਾਕ ਸੀ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੀ। ਪੁਰਸ਼ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕਾਮ ਵਾਸ਼ਨਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਆਵਾਜ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ ਉਠਾਈ, ਸਗੋਂ ਅਕਾਟ ਦਲੀਲਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਜਨਨੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਬੁਰਾ ਕਹਿਣ ਵਾਲਾ ਮਰਦ ਇਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਵੀ ਖਿਆਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਮਰਦ ਦਾ ਇਸਤ੍ਰੀ[੨੩੧] ਨਾਲ ਅਟੁੱਟ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਦੱਸਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਫਿਰ ਇਸਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਮੰਦਾ ਕਿਉਂ ਆਖਿਆ ਜਾਵੇ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਗਤ ਕਵੀ ਨੇ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਆਵਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਉਠਾਈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਹੀ ਸ਼ਾਇਦ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੇ ਸਥਾਨ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਕੇ ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਰਚਣਹਾਰਿਆਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਗਲਤ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਇਸਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸਤ੍ਰੀ ਵਿਸ਼ਾ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਬਣੀ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਕਈ ਮਤਾਂ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਉਸਾਰੂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਨਾਥ ਜੋਗੀਆਂ ਦਾ,[੨੩੨] ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਕਿ ਇਸਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ੇਰਨੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ "ਤ੍ਰੈਲੋਕੀ" ਨੂੰ ਖਾ ਲਿਆ ਹੈ।

---

(੨੩੧) ਭੰਡਿ ਜੰਮੀਐ ਭੰਡਿ ਨਿੰਮੀਐ ਭੰਡਿ ਮੰਗਣੁ ਵੀਆਹੁ॥
ਭੰਡਹੁ ਹੋਵੈ ਦੋਸਤੀ ਭੰਡਹੁ ਚਲੈ ਰਾਹੁ॥
ਭੰਡੁ ਮੁਆ ਭੰਡੁ ਭਾਲੀਐ ਭੰਡਿ ਹੋਵੈ ਬੰਧਾਨੁ॥
ਸੋ ਕਿਉ ਮੰਦਾ ਆਖੀਐ ਜਿਤੁ ਜੰਮਹਿ ਰਾਜਾਨ॥

(ਵਾਰ ਆਸਾ ਮ:੧, ਪੰ-੪੭੩)

(੨੩੨) ਦਾਮਿ ਕਾਢਿ ਬਾਘਨਿ ਲੈ ਆਇਆ॥ ਮਾਉ ਕਹੈ ਮੇਰਾ ਪੂਤ ਵਿਆਹਿਆ॥
ਗੀਲੀ ਲਕੜੀ ਲੈ ਘੁਣ ਲਾਇਆ॥ ਤਿਨ ਬਾਲ ਭੰਡ ਸਭ ਖਾਇਆ॥
ਬਾਘਨਿ ਹਮਰੀ ਜਿਹ ਨੇ ਬਾਘਨਿ ਕਿਓ ਨੇ॥ ਬਾਘਨਿ ਹਮਰੀ ਕਹਿਆ॥
ਇਨ ਬਾਘਨਿ ਤਰੈ ਲੋਕੀ ਖਾਈ॥ ਪ੍ਰਣਤਿ ਗੋਰਖ ਗਾਇਆ॥

(ਗੋਰਖ ਨਾਥ)

ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਨ ਦੇਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਮਹੱਤਾ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਥਾਂ ਦਿੱਤੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਗਤੀ ਦੇ ਅਭਿਆਸ ਨੇ ਰਾਜਸੀ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਵਲ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਏ ਭਗਤ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਜ਼ੋਰ ਆਤਮਕ-ਸ਼ੁੱਧੀ, ਭਜਨ ਪਾਠ ਆਦਿ ਤੇ ਹੀ ਲਗਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਕਰਮੀ ਜਪਨੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ, ਪ੍ਰੇਮ-ਭਗਤੀ ਤੇ ਮਸਤੀ ਵਿਚ ਕਬੂਲ ਹੋਣ ਤੇ ਹੀ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਵਲਭ, ਕਬੀਰ, ਚੈਤੰਨਯ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੰਤ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਅਭਿਆਸਾਂ ਨੇ ਧਾਰਮਿਕ ਭੇਖਾਂ ਅਤੇ ਪਾਖੰਡਾਂ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਪਰ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਜਬਰਾਂ ਅਤੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਅਤੇ ਦੁਖੀ ਜਨਤਾ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਦੀ ਉਹ ਦਲੇਰੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਮਹਾਨਤਾ ਵਾਲੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਤੱਥਾਂ ਵੀ ਹੈ। ਇਕ ਵਿਚ ਤਾਂ ਆਪ ਨੇ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਰਾਜਸੀ ਤਸਵੀਰ ਖਿੱਚੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੇਰ, ਕੁੱਤੇ ਅਤੇ ਕਸਾਈ ਆਦਿ ਆਖਿਆ ਹੈ।[੨੩੩] ਇਸ ਰਚਨਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਨਿਧੜਕ ਤਬੀਅਤ ਅਤੇ ਦੇਸ਼-ਭਗਤੀ ਨਾਲ ਓਤ ਪ੍ਰੋਤ ਹਿਰਦੇ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਬਾਬਰ ਦੇ ਹਮਲੇ ਦੀਆਂ ਦਰਦਨਾਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਖਿੱਚ ਕੇ[੨੩੪] ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ

---

(੨੩੩) ਰਾਜੇ ਸੀਹ ਮੁਕਦਮ ਕੁਤੇ॥ ਜਾਇ ਜਗਾਇਨਿ ਬੈਠੇ ਸੁਤੇ॥
ਚਾਕਰ ਨਹਦਾ ਪਾਇਨਿ ਘਾਉ॥ ਰਤੁ ਪਿਤੁ ਕੁਤਿਹੋ ਚਟਿ ਜਾਹੁ॥
(ਵਾਰ ਮਲਾਰ ਮ: ੧, ਪੰ-੧੨੮੮)
ਕਲਿ ਕਾਤੀ ਰਾਜੇ ਕਾਸਾਈ॥ (ਵਾਰ ਮਾਝ ਮ: ੧, ਪੰ-੧੪੫)

(੨੩੪) ਜਿਨ ਸਿਰਿ ਸੋਹਨਿ ਪਟੀਆ ਮਾਂਗੀ ਪਾਇ ਸੰਧੂਰੁ॥
ਸੇ ਸਿਰ ਕਾਤੀ ਮੁੰਨੀਅਨਿ ਗਲ ਵਿਚਿ ਆਵੈ ਧੂੜਿ॥
ਮਹਲਾ ਅੰਦਰਿ ਹੋਦੀਆ ਹੁਣਿ ਬਹਣਿ ਨ ਮਿਲਨਿ ਹਦੂਰਿ--------
ਜਦਹੁ ਸੀਆ ਵੀਆਹੀਆ ਲਾੜੇ ਸੋਹਨਿ ਪਾਸਿ॥
ਹੀਡੋਲੀ ਚੜਿ ਆਈਆ ਦੰਦ ਖੰਡ ਕੀਤੇ ਰਾਸਿ॥------
ਧਨੁ ਜੋਬਨੁ ਦੁਇ ਵੈਰੀ ਹੋਏ ਜਿਨੀ ਰਖੇ ਰੰਗੁ ਲਾਇ॥
ਦੂਤਾ ਨੋ ਫੁਰਮਾਇਆ ਲੈ ਚਲੇ ਪਤਿ ਗਵਾਇ॥------

(ਚਲਦਾ)

ਵਿਚ ਇੰਨੀ ਦਰਦਨਾਕ ਤਸਵੀਰ ਕਿਧਰੇ ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਇਹ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇਣ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ੇ ਲਿਆ ਕੇ ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਲਈ ਸਮਰਥ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਭਗਤੀ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚੋਂ ਉਤਾਂਹ ਚੁਕ ਕੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਬਾਰੇ ਚੇਤੰਨ ਸਨ ਕਿ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਗ ਹੈ।

ਰਾਜਸੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਮਸਲਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਨਿਰੋਲ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬਾਣੀਆਂ ਰਾਹੀਂ

ਅਗੋ ਦੇ ਜੇ ਚੇਤੀਐ ਤਾਂ ਕਾਇਤੁ ਮਿਲੈ ਸਜਾਇ॥
ਸਾਹਾਂ ਸੁਰਤਿ ਗਵਾਈਆ ਰੰਗਿ ਤਮਾਸੈ ਚਾਇ॥
ਬਾਬਰਵਾਣੀ ਫਿਰਿ ਗਈ ਕੁਇਰੁ ਨ ਰੋਟੀ ਖਾਇ॥
ਇਕਨਾ ਵਖਤ ਖੁਆਈਅਹਿ ਇਕਨਾ ਪੂਜਾ ਜਾਇ॥
ਚਉਕੇ ਵਿਣੁ ਹਿੰਦਵਾਣੀਆ ਕਿਉ ਟਿਕੇ ਕਢਹਿ ਨਾਇ॥
ਰਾਮੁ ਨ ਕਬਹੂ ਚੇਤਿਓ ਹੁਣਿ ਕਹਣਿ ਨ ਮਿਲੈ ਖੁਦਾਇ॥

(ਆਸਾ ਮ: ੧, ਪੰ-੪੧੭)

ਅਤੇ

ਇਸੁ ਜਰ ਕਾਰਣਿ ਘਣੀ ਵਿਗੁਤੀ ਇਨਿ ਜਰ ਘਣੀ ਖੁਆਈ॥
ਪਾਪਾ ਬਾਝਹੁ ਹੋਵੈ ਨਾਹੀ ਮੁਇਆ ਸਾਥਿ ਨ ਜਾਈ॥
ਜਿਸ ਨੋ ਆਪਿ ਖੁਆਏ ਕਰਤਾ ਖੁਸਿ ਲਏ ਚੰਗਿਆਈ॥
ਕੋਟੀ ਹੂ ਪੀਰ ਵਰਜਿ ਰਹਾਏ ਜਾ ਮੀਰੁ ਸੁਣਿਆ ਧਾਇਆ॥
ਥਾਨ ਮੁਕਾਮ ਜਲੇ ਬਿਜ ਮੰਦਰ ਮੁਛਿ ਮੁਛਿ ਕੁਇਰ ਰੁਲਾਇਆ॥
ਕੋਈ ਮੁਗਲੁ ਨ ਹੋਆ ਅੰਧਾ ਕਿਨੈ ਨ ਪਰਚਾ ਲਾਇਆ॥
ਮੁਗਲ ਪਠਾਣਾ ਭਈ ਲੜਾਈ ਰਣ ਮਹਿ ਤੇਗ ਵਗਾਈ॥
ਓਨੀ ਤੁਪਕ ਤਾਣਿ ਚਲਾਈ ਓਨੀ ਹਸਤਿ ਚਿੜਾਈ॥
ਜਿਨ ਕੀ ਚੀਰੀ ਦਰਗਹ ਪਾਟੀ ਤਿਨਾ ਮਰਣਾ ਭਾਈ॥
ਇਕ ਹਿੰਦਵਾਣੀ ਅਵਰ ਤੁਰਕਾਣੀ ਭਟਿਆਣੀ ਠਕੁਰਾਣੀ॥
ਇਕਨਾ ਪੇਰ ਸਿਰ ਖੁਰ ਪਾਟੇ ਇਕਨਾ ਵਾਸੁ ਮਸਾਣੀ॥
ਜਿਨ ਕੇ ਬੰਕੇ ਘਰੀ ਨ ਆਇਆ ਤਿਨ ਕਿਉ ਰੈਣਿ ਵਿਹਾਣੀ॥

(ਆਸਾ ਮ: ੧, ਪੰ-੪੧੭)

ਬਣੇ ਹੋਏ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ। ਰਾਜੇ ਰਬ ਵਲੋਂ ਥਾਪੇ ਹੋਏ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਰਾਜ ਕਰਨਾ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸੀ। ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਲੋਕ-ਭਲਾਈ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰਖਣ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਰਾਜਾ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਕਰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਮਸ਼ਵਰਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪੰਚਾਇਤ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਸ਼ਕਤੀ ਰਹਿਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਪੰਚਾਇਤੀ ਦੇ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਰਾਜਾ ਹੀ ਲੰਮੀ ਦੇਰ ਤਕ ਤਖ਼ਤ ਤੇ ਟਿਕ ਸਕਦਾ ਹੈ।[੨੩੪] ਇਸ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਉਚਾ ਉਠ ਕੇ ਸੋਚਿਆ ਅਤੇ ਲੋਕ ਰਾਜ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ।

ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਸਤਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਤਕ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਏ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਿੱਜੀ ਵਾਰਤਾ, ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਅਤੇ ਵਰਣ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਕਠੋਰਤਾ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆਈ ਹੋਈ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਨ ਲਗ ਪਈ। ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਆਪਣਾ ਧਰਮ, ਬੋਲੀ, ਪਹਿਨਣ-ਪਹਿਰਾਵਾ ਤਿਆਗ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦੇਣ ਲਗ ਪਈ। ਉਸੇ ਪਾਸੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੋਂ ਹਾਰ ਖਾ ਚੁੱਕੀ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਦਾ ਸਵੈਮਾਣ ਤੇ ਸਾਹਸ ਸਭ ਢਹਿ ਢੇਰੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਮੇਂ ਦੀ ਇਸ ਨਜ਼ਾਕਤ ਨੂੰ ਜਿਥੇ ਕਬੀਰ ਨੇ ਸਮਝਿਆ ਉਥੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਸਮਝਿਆ ਪਰ ਜਿਥੇ ਕਬੀਰ ਨੇ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਆਮ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਆਪਣੀ "ਕਾਲ-ਬੋਧਤਾ" ਦੀ ਸਾਰੀ ਪੈਂਤੜੀ ਪੀੜ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਦੇ ਦੁਖਾਂ ਅਤੇ ਮਜਬੂਰੀਆਂ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ,[੨੩੫] ਉਥੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀ ਹਰ ਪਖਾਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਬੁਰੀ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਮੁੜ ਮੁੜ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਿਆ। ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ[੨੩੬] ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ

---

(੨੩੪) ਰਾਜਾ ਤਖਤਿ ਟਿਕੈ ਗੁਣੀ ਭੈ ਪੰਚਾਇਣ ਰਤੁ॥

(ਮਾਰੂ ਮ:੧, ਪੰ-੯੯੨)

(੨੩੫) ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਕੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪ੍ਰਿਸ਼ਠ ਭੂਮੀ-ਵਿਸ਼ੰਭਰ ਨਾਥ, ਪੰ-੧੭੯,

(੨੩੬) ਆਦਿ ਪੁਰਖ ਕਉ ਅਲਹੁ ਕਹੀਐ ਸੇਖਾਂ ਆਈ ਵਾਰੀ॥ --
ਦੇਵਲ ਦੇਵਤਿਆ ਕਰੁ ਲਾਗਾ ਐਸੀ ਕੀਰਤਿ ਚਾਲੀ॥
ਕੂਜਾ ਬਾਂਗ ਨਿਵਾਜ ਮੁਸਲਾ ਨੀਲ ਰੂਪ ਬਨਵਾਰੀ॥
ਘਰਿ ਘਰਿ ਮੀਆ ਸਭਨਾਂ ਜੀਆਂ ਬੋਲੀ ਅਵਰ ਤੁਮਾਰੀ॥ (ਬਸੰਤ ਮ:੧, ਪੰ-੧੧੯੧)
* ਖਤ੍ਰੀਆ ਤ ਧਰਮੁ ਛੋਡਿਆ ਮਲੇਛ ਭਾਖਿਆ ਗਹੀ॥
ਸ੍ਰਿਸਟਿ ਸਭ ਇਕ ਵਰਨ ਹੋਈ ਧਰਮ ਕੀ ਗਤਿ ਰਹੀ॥

(ਚਲਦਾ) (ਧਨਾਸਰੀ ਮ:੧, ਪੰ-੬੬੩)

ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਚਲਨ ਵਾਲੇ, ਧਰਮ ਗੁਲਾਮੀ ਦੇ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਦੇਣ ਦਿਤੇ, ਸਗੋਂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਧਰਮ ਧੁਰ ਕਰਨ ਨਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਤੋਂ ਲੋਕਾਂ ਅੰਦਰ ਚੇਤੰਨਤਾ ਉਪਜਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਲਿਆ। ਇਸ ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਦੇਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਅਜਿਹੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਚੇਤੰਨਤਾ ਉਪਜਾਉਣ ਦਾ ਇਕ ਮਕਸਦ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ। ਜੋ ਕਿ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਜਿਹੜੀ ਪਹਿਲਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਖੇਤਰ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਸੀ ਹੁਣ ਸਮਾਜਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਗਿਆ। ਜਾਂ ਇਉਂ ਆਖੋ ਕਿ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਕਰ ਦਿਤਾ।

ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਅਸੀਂ ਉਪਰੋਕਤ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਜਿਥੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਕਾਰਨ ਉਪਜੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਾਹਿਤ (ਕਾਵਿ) ਵਿਚ ਅਪਣਾ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਘਰ ਘਰ ਤੱਕ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕੀਤਾ, ਭਗਤੀ ਬਾਣੀ ਬਚਾਇਆ, ਉਥੇ ਹੋਰ ਵੀ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਸ਼ੇ ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਲਿਆ ਕੇ ਇਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਕਈ ਅਣਛੂਹ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਲਿਆ ਕੇ ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਇਆ।

ਦੂਸਰਾ ਪੱਖ

ਦੂਸਰਾ ਪੱਖ ਵਜੋਂ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਪ੍ਰਤੀ ਦੇਣ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਬਾਰੇ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਣਾ ਬੜਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਹਿਤ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ, ਤੇ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਇਕ ਜਨਤਕ ਅੰਦੋਲਨ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਰਚਨਹਾਰਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਜਨਤਾ ਲਈ ਕੀਤੀ, ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਕੀਤੀ ਉਹ ਵੀ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਲਈ, ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਵਰਗ ਜਾਂ ਜਾਤੀ ਲਈ ਨਹੀਂ:-

ਖਤ੍ਰੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੂਦ ਵੈਸ ਉਪਦੇਸੁ ਚਹੁ ਵਰਨਾ ਕਉ ਸਾਝਾ॥

(ਸੂਹੀ ਮ:੫, ਪੰ-੭੪੭)

"ਸਭ ਸ੍ਰਿਸਟਿ ਲੋਕ ਸਬਾਇਆ"

(ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ)

ਕਲਿ ਮਹਿ ਬੇਦੁ ਅਥਰਬਣੁ ਹੂਆ ਨਾਉ ਖੁਦਾਈ ਅਲਹੁ ਭਇਆ॥ (ਰਾਗ ਆਸਾ ਮ:੧, ਪੰ: ੪੭੦)
ਨੀਲ ਬਸਤ੍ਰ ਲੇ ਕਪੜੇ ਪਹਿਰੇ ਤੁਰਕ ਪਠਾਣੀ ਅਮਲੁ ਕੀਆ॥
"ਅੰਤਰਿ ਪੂਜਾ ਪੜਹਿ ਕਤੇਬਾ ਸੰਜਮੁ ਤੁਰਕਾ ਭਾਈ"॥(ਰਾਗ ਆਸਾ ਮ:੧, ਪੰ-੪੭੧)

ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਇਸ ਲੋਕ ਧਰਮੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਵਿ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਮਾਨ ਦੰਡਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਹਨਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸ਼ਿਸ਼ਟ ਕਾਵਿ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੰਡਤ ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦੁਵੇਦੀ ਜਿਹੇ ਵਿਦਵਾਨ ਆਲੋਚਕ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਥਾਂਵੇਂ ਲੋਕ ਗੀਤ, ਲੋਕ ਕਥਨ ਆਦਿ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਦੱਸੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਬਿਲਕੁਲ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਹਿਤ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ-ਸਮਾਜ ਦੀ ਥਾਂਵੇਂ ਲੋਕ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਸੰਬੰਧ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਅਫ਼ਸੋਸ ਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਸ਼ਿਸ਼ਟ-ਕਾਵਿ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਕਸਵੱਟੀ ਤੇ ਪਰਖਣ ਨਾਲ ਇਸ ਦੀ ਆਤਮਾ (ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ) ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸਰੀਰ(ਕਲਾ ਪੱਖ) ਦੋਹਾਂ ਨਾਲ ਅਨਿਆਂ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ।

ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ ਦੇ ਰਚਨਾਕਾਰ ਭਗਤ, ਕਵੀ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਸਨ ਪਰ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਕਾਵਿ ਦਾ ਕਲਾਤਮਕ ਸਿਰਜਨ ਕਰਨਾ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਿਸਚਿਤ ਉਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਕਵੀਆਂ ਨਾਲ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚਿੜ੍ਹ ਜਿਹੀ ਸੀ ਜੋ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਕਰਤਵ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਕਬੀਰ ਜੀ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਵਸਰਵਾਦੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੋਖ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਸਮਕਾਲੀ ਲੋਕਾਂ ਉੱਪਰ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜਿਹਨਾਂ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀਆਂ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ:-

"ਨਾਮ ਵਿਸਾਰਹਿ ਭੇਖ ਸਮਾਲਹਿ ਵਿਖ ਦੂਜੇ ਲੋਭਾਹੀ"॥

(ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ)

ਭਗਤ ਕਵੀਆਂ ਲਈ "ਕਾਵਿ ਕਾਵਿ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ" ਦੀ ਕੋਈ ਮਹੱਤਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਤਾਂ ਕਾਵਿ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਇਕ ਸਾਧਨ ਮਾਤਰ ਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮਾ ਭਗਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਸਨ ਅਤੇ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਨ ਸਾਧਨ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਉੱਤਰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਹੀ ਸਿਰ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਆਮ

---

(੧) ਨਿਰਗੁਣ ਧਾਰਾ—— ਓਮਕਾਰ ਵਿਸ਼ਵਾਨਾਥ— ਪੰ-੧੫

(੨) ਕਵਿਜਨ ਸਿੱਧ ਜਟਾਧਰ ਰਹੇ ਅਪਨੀ ਔਸਰ ਸਾਰਿ॥

ਲੋਕਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਣ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਉਹੀ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਵਰਤੇ ਜੋ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਨ। ਛੰਤ, ਸੋਹਿਲੇ, ਅਲਾਹੁਣੀਆਂ, ਘੋੜੀਆਂ, ਵਾਰਾਂ, ਬਾਰਹਮਾਹ, ਪਟੀ ਆਦਿ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵੰਨਗੀਆਂ ਸਨ ਜੋ ਲੋਕ ਆਮ ਵਰਤਦੇ ਸਨ ਤੇ ਜੋ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਵੀ ਬਹੁਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ, ਇਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ, ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਆਮ ਅਤੇ ਲੋਕ ਪਸੰਦ ਧਾਰਨਾਵਾਂ, ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਜਾਮਾ ਪਹਿਨਾ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲੈ ਆਂਦਾ, ਲੋਕਾਂ ਅੰਦਰ ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਲਈ ਰੁਚੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ, ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸੁਖੈਨਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨ-ਪਸੰਦ ਬਣਾਇਆ। ਇੰਜ ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਜਨਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇਣ ਹੈ।

ਨਿਰਗੁਣ ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਵਰਤੋਂ "ਸਾਖੀਆਂ" ਅਤੇ "ਸ਼ਬਦਾਂ" ਦੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਸਾਖੀ ਤਾਂ "ਦੋਹਾ" ਛੰਦ ਹੈ ਅਤੇ "ਸ਼ਬਦ" ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ "ਪਦ" ਹਨ। ਦੋਹਾ ਛੰਦ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੈ। ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਤੋਂ ਆਧੁਨਿਕ ਜਿਨ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਛੰਦ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿੱਧ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਦ "ਉਲਟਬਾਸੀਆਂ" ਵਿਚ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਨਿਰਗੁਣ ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ ਤੋਂ ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਥ ਪੰਥੀ ਜੋਗੀਆਂ ਅਤੇ ਸਹਿਜਯਾਨੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਖੂਬ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ। ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਜੋਗੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਪੋਥੀਆਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀਆਂ "ਉਲਟਬਾਸੀਆਂ" ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਹੈ। "ਤਤ ਤਤ" ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਵਾਲੇ ਇਹਨਾਂ "ਉਲਟਬਾਸੀਆਂ" ਦੇ ਅਰਥ ਵੀ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ।[3] ਰਾਹੁਲ ਸਾਂਕ੍ਰਿਤਿਆਇਨ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਰਗੁਣ ਭਗਤ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਉਲਟਬਾਸੀਆਂ ਤੇ ਸਿੱਧਾਂ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ।[4]

ਨਿਰਗੁਣ ਪੰਥੀ ਕਬੀਰ ਨੇ "ਪਦਾਂ" ਸਾਖੀਆਂ ਤੋਂ ਬਾਦ ਉਲਟਬਾਸੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਲਟਬਾਸੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧੀ ਉਕਤੀਆਂ ਦਾ ਬਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਚੰਨ-ਚੋਟ ਕਾਨਟ, ਸੂਰਜਚੋਟ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਆਦਿ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ[5] ਅਜਿਹੇ ਗੂੜ੍ਹ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਲਟਬਾਸੀ ਜਾਂ ਵਿਪਰਜ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਕਈ ਵਾਰੀ ਇਹਨਾਂ ਉਲਟਬਾਸੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਰਥਾਂ ਤੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ ਲੁਕਾਉਣ ਲਈ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

---

(੩) ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਕਾ ਆਦਿ ਕਾਲ— ਸ੍ਰੀ ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦ੍ਵਿਵੇਦੀ— ਪੰਨਾ-੩੪,

(੪) ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-੩੫,

(੫) ਹਿੰਦੀ ਕਾਵਿ ਮੇਂ ਨਿਰਗੁਣ ਸੰਪ੍ਰਦਾ— ਪੀਤਾਂਬਰ ਦਤ ਬੜਥਵਾਲ, ਪੰਨਾ-੩੭੦

ਕਬੀਰ ਨੇ ਗੂੜ੍ਹ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਖਿਆਲ ਰਖਦਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਅਤਿ ਔਖਾ ਅਤੇ ਨਾ ਸਮਝਣ ਯੋਗ ਲੱਗ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਤਾਂ ਇਉਂ ਤਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੋ ਕੋਈ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਥਨ ਦੇ ਮਤਲਬ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲਵੇਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਗੁਰੂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲੈਣਗੇ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਕਬੀਰ ਦੀਆਂ ਉਲਟਬਾਸੀਆਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰਲਾ ਰੂਪ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਬਾਧਕ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਥੇ ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਉਲਟਬਾਸੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਜਿਹੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਥੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਮੂਲੋਂ ਹੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਸਗੋਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਤਿਲਾਂਜਲੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਗੂੜ੍ਹ ਗੱਲਾਂ ਗੂੜ੍ਹ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ, ਸਗੋਂ ਸਰਲ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਗੱਲ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪਕੜ ਵਿਚ ਆ ਜਾਵੇ। ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਉਪਜ ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਅਸਲੀ ਆਤਮਾ ਵੀ ਇਹੋ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ ਤੇ ਸੀ ਵੀ। ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਇਸੇ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਅਤੇ ਅਗਾਂਹ ਤੋਰਿਆ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਵਲੋਂ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਇਹ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇਣ ਕਹੀ ਜਾਵੇਗੀ ਕਿ ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਉਲਟਬਾਸੀਆਂ ਦੇ ਗੂੜ੍ਹ ਅਤੇ ਸਮਝ ਵਿਚ ਨਾ ਆ ਸਕਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕੁਦਰਤ ਦੀਆਂ ਅਤੇ ਆਮ ਜੀਵਨ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ, ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਅਤੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਮੋਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਹਕੂਕਾਂ, ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਮੇਲ, ਹੰਸ ਮਾਨਸਰੋਵਰ, ਕੋਇਲ ਮਲਾਰ, ਕੂੰਜ ਕੁਰਲਾਣਾ, ਰਾਂਝਾ, ਮਾਂ-ਬੱਚਾ, ਮੇਘ-ਮਿਘ, ਸੂਰਜ ਕਮਲ, ਕਮਲ-ਭੌਰਾ, ਚੰਦ-ਚਕੋਰ, ਫੁੱਲ-ਭੌਰ, ਦੀਵਾ-ਪਤੰਗਾ, ਪਾਣੀ-ਮੱਛੀ, ਚਕਵੀ ਚੰਦ, ਉਜਲ ਕੋਹਾਂ, ਕਿਰਸਾਣ-ਖੇਤੀ, ਹਾਥੀ-ਅੰਕੁਸ਼, ਸਹੁਰਾ-ਪੇਕਾ ਘਰ ਆਦਿ ਆਮ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵੇਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦਿਆਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਨਿਰਗੁਣ ਤੇ ਸਗੁਣ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਿਰਗੁਣ ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਦੋ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਗਈ। ਇਕ ਗਿਆਨ ਮਾਰਗੀ ਸ਼ਾਖਾ ਤੇ ਦੂਜੀ ਸ਼ੁਧ ਪ੍ਰੇਮ ਮਾਰਗੀ (ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਦੀ) ਸ਼ਾਖਾ। ਪਹਿਲੀ ਸ਼ਾਖਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਇਤਰਾਜ਼ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਸ਼ੁਕਲ ਅਨੁਸਾਰ ਪਹਿਲੀ ਸ਼ਾਖਾ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸਾਹਿਤਕ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਫੁਟਕਲ ਦੋਹਿਆਂ ਜਾਂ ਪਦਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਹਨ, ਜਿਹਨਾਂ

---

(੬) ਉਹੀ ਪੰਨਾ-੩੦੫.

ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਬਹੁਤੀ ਕਲਾਤਮਕ ਉੱਚਕ ਰੂਪਕੀ ਅਤੇ ਉੱਚ ਪੱਧਰ ਹੈ।[੭] ਕਈ ਲੇਖਕ ਇਸ ਯੁਗ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਨਾਥਾਂ ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਦੇਂਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਿੱਧਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚਾਰ-ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਕ ਮੁਖ ਹਨ। ਰਹਿਸਵਾਦ ਵਾਸਤਵਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਨਹੀਂ ਅਖਵਾ ਸਕਦੇ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਅਤੇ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਮੁਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਹੈ, ਸਾਹਿਤਕ ਨਹੀਂ। ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਸਾਹਿਤਕ ਸੌਂਦਰਯ-ਹੀਣ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁਖ ਪਹਿਲੂ ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਿੱਧਾਂ ਨਾਥਾਂ ਅਤੇ ਨਿਰਗੁਣ ਭਗਤ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਇਹ ਰਾਇ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਥੋੜੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਹਨ, ਮੁਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਹੀ ਜ਼ੋਰ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅਜੇ ਤਕ ਕਵੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕਬੀਰ ਦਾ ਸਥਾਨ ਸਰਬਸੰਮਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਕਲਾ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਹੈ, ਭਾਵ ਬਹੁਤ ਉੱਚੇ ਹਨ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਕਾਵਿ ਦੇ ਵਿਧਾਨਾਂ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਵੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਨਿਰਗੁਣ ਭਗਤ ਕਵੀਆਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਾਵਿ ਬਾਰੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਇਹ ਰਾਇ ਸੱਚ ਤੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਗੱਲ ਤਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਵਿਚਾਰ ਪੱਖ ਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਕਾਵਿ ਪੱਖ ਨੂੰ ਰੂਪ ਰਸ ਤਕ ਅੱਖੋਂ ਪਰੋਖੇ ਰਖਿਆ ਹੈ, ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਵੀ ਤਾਂ ਨਿਰਗੁਣ ਭਗਤ ਕਵੀ ਹੀ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਇਹ ਗੱਲ ਤਾਂ ਆਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਕਾਵਿ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਪੱਖ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ ਪੱਖ ਤੇ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਗ਼ਲਤ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦਾ ਕਾਵਿ ਕਲਾ-ਹੀਣ ਹੈ ਜਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਕਾਵਿ ਤਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਗੋਂ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਕਾਵਿ ਦੇ ਮੂਲ ਤਤ- ਕਲਪਨਾ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਹੀ ਸੁਚੱਜੀ ਵਰਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਦਾ ਆਲੰਬਨ ਪੁਰਖ ਅਤੇ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਹੀ ਹੈ, ਬਿਰਹਾ ਦਾ ਅਤਿ ਸੁੰਦਰ ਵਰਣਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਿਯੋਗ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਮੁਚੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਇਹ ਕਾਵਿ ਜਿਥੇ ਰਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਅਲੰਕਾਰ ਅਤੇ ਰੀਤ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਵੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਗੱਲ ਕੀ ਜਿਥੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤਕ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਸੀ ਉਥੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਿੱਖ

---

(੭) ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ-- ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਸ਼ੁਕਲ-- ਪੰਨਾ-੬੬

(੮) ਇਹ ਰਾਇ ਰਹਿਸਵਾਦੀਆਂ ਬਾਰੇ ਡਾਕਟਰ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਰੂਪਮਤ ਚੋਟਵਾਨੀ ਨੇ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਡਾਕਟਰ ਜਸਮੀਤ ਕੁਮਾਰੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ "ਸਿਧ ਸਾਹਿਤ" ਦੇ ਪੰਨਾ ੨੩੭ ਤੇ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਇਹ ਅਟੱਲ ਨਾਲੀ ਰਾਗ ਤਨ ਰੂਪ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੁਆਰਾ ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ "ਸਾਹਿਤ" ਆਖ਼ਿਰ ਵਿੱਚ ਲਾਗੀ ਸਾਦਰ ਨਾਤੀ। ਸੁਪਸ਼ਟ ਪਖ ਵਜੋਂ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਤੀ ਇਹ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇਣ ਸੀ।

ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਅਤਿ ਡੂੰਘਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ ਦਾ ਤਾਂ ਆਧਾਰ ਹੀ ਮਾਨੋ ਸੰਗੀਤ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ, ਭਗਤੀ ਦਾ ਇਕ ਮੁਖ ਅੰਗ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਗੁਣ ਅਤੇ ਨਾਮ ਦਾ ਕਥਨ ਅਨੁਸ਼ਾਸਿਤ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਰਾਗ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਰਬਵਿਆਪਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪਸ਼ੂ-ਜੀਵ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਵੰਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਹਿਰਨ ਅਤੇ ਸੱਪ ਦਾ ਨਾਦ ਨਾਲ ਮੁਗਧ ਹੋ ਜਾਣਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੀ ਹੈ। ਮਨ ਦੀਆਂ ਜਿੰਨੀਆਂ ਵੀ ਵਿਰਤੀਆਂ ਹਨ ਉਹ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਰਸ ਵਿੱਚ ਮਗਨ ਹੋ ਕੇ ਕੇਵਲ ਸੁਰਤ-ਇੰਦਰੀ ਦੁਆਰਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਨ ਵਿਸ਼ਰਾਮ ਦੇਵਨਾਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ ਇਕ ਵਿਲੱਖਣ ਰਿਸਮਈ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਮਨ ਦੀ ਇਕਾਗਰਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਸਿਮਰਨ ਦੇ ਲਈ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਮਧੁਰ ਨਾਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਰਾਗ[੯] ਜਾਂ ਸੰਗੀਤ ਸੰਬੰਧੀ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਭਨਾਂ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਹੀ ਰਾਗ ਚੰਗਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਗਾਇਨ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਵਾਸਾ ਅੰਤਰ-ਆਤਮੇ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[੧੦] ਜਿਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ, ਗਾਉਣਾ ਉਸੇ ਦਾ ਸਫਲ ਹੈ, ਉਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਵਿੱਚ ਮਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।[੧੧] ਗਾਉਣੇ ਤਾਂ ਕਈ ਹਨ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਕਿ ਉਹ ਹਉਮੈ ਵਿੱਚ ਹੀ

---

(੯) ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਾਰੇ ਵੇਖੋ:
"ਦੇ ਕ੍ਰਿਟੀਕਲ ਸਟੱਡੀ ਆਫ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ"- ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਦੇ ਥੀਸਸ ਵਿਚਲਾ ਅਧਿਆਇ- "ਰਾਗਾਜ਼ ਐਂਡ ਰਾਗਮਾਲਾ ਇਨ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ" ਪੰਨਾ-੯੩-੧੧੪,

(੧੦) ਸਭਨਾ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚਿ ਸੋ ਭਲਾ ਭਾਈ ਜਿਤੁ ਵਸਿਆ ਮਨਿ ਆਇ॥

(ਸਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਵਧੀਕ ਮ:੪, ਪੰ-੧੪੨੩)

(੧੧) ਜਿਸ ਨੋ ਪਰਤੀਤਿ ਹੋਵੈ ਤਿਸ ਕਾ ਗਾਵਿਆ ਥਾਇ ਪਵੈ
ਸੋ ਪਾਵੈ ਦਰਗਹ ਮਾਨੁ॥

(ਸੂਹੀ ਮ:੩, ਪੰ-੭੭੪)

ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਗਾਉਣਾ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਹੀ ਗਾਉਣਾ ਹੈ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਹੈ।[12]

ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੇ ਗਾਨ, ਵਾਦਨ ਅਤੇ ਨਿਰਤ ਤਿੰਨੇ ਹੀ ਕਲਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਹੈ।[13] ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਗਾਨ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਸਮ ਸਰਤ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਗਾਉਣ ਵਾਲੇ ਦੇ ਅੰਗਾਂ ਵਿਚ ਹਿਲਜੁਲ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅੰਗਾਂ ਦੀ ਹਿਲਜੁਲ ਵਾਲੀ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਨਿਰਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰੰਭ-ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਨਾਮ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਚ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਅਕਸਰ ਮਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਰੂਪ ਗਾਨ ਕਰਦੇ ਕਰਦੇ ਮਨੁੱਖ ਕਈ ਆਨੰਦ ਮਗਨ ਹੋ ਕੇ ਨੱਚ ਉੱਠਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਕੇਵਲ ਅੰਗਾਂ ਦੀ ਹਿਲਜੁਲ ਤੇ ਪੈਰਾਂ ਦਾ ਥਿਰਕਣਾ ਨਿਰਤ ਨਹੀਂ ਅਖਵਾਉਂਦਾ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵਾਸਤਵਿਕ ਨਿਰਤ ਦਾ ਭੇਦ ਖੋਲ੍ਹਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਨ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੂ ਕਰਕੇ ਵਾਲਾ ਨਾਚ ਨੱਚਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਨਾਚ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਗੁਣਗਾਨ ਰੂਪੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਮਾਇਆ ਮੋਹ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ।[14] ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਵਾਜਾ ਬਣਾ ਕੇ, ਸਤ ਸੰਤੋਖ ਦੇ ਛੈਣੇ, ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਮ੍ਰਿਦੰਗ(ਮਿਰਦੰਗ) ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਜੇ ਨਿਰਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਮਨ ਨੂੰ ਸਹੀ ਆਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਨਿਰਤ ਹੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ ਸੱਚੀ ਭਗਤੀ ਹੈ।[15] ਪੰਜ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਵਸ ਵਿਚ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਗੁਣ ਗਾਉਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਨਿਰਤ

---

(੧੨) ਇਕਿ ਗਾਵਤ ਰਹੇ ਮਨਿ ਸਾਦੁ ਨ ਪਾਇ॥
ਹਉਮੈ ਵਿਚਿ ਗਾਵਹਿ ਬਿਰਥਾ ਜਾਇ॥
ਗਾਵਣਿ ਗਾਵਹਿ ਜਿਨ ਨਾਮ ਪਿਆਰੁ॥
ਸਾਚੀ ਬਾਣੀ ਸਬਦ ਬੀਚਾਰੁ॥ (ਗਉੜੀ ਮ: ੩, ਪੰ- ੧੫੮)

(੧੩) ਸੰਗੀਤ ਰਤਨਾਕਰ

(੧੪) ਮਨੂਆ ਨਾਚੈ ਭਗਤਿ ਦ੍ਰਿੜਾਏ ਗੁਰ ਕੈ ਸਬਦਿ ਮਨੈ ਮਨਿ ਮਿਲਾਵਣਿਆ॥
ਸਚਾ ਤਾਲੁ ਪੂਰੇ ਮਾਇਆ ਮੋਹੁ ਚੁਕਾਏ॥ ਸਬਦੇ ਨਿਰਤਿ ਕਰਾਵਣਿਆ॥
ਊਚਾ ਕੂਕੇ ਤਨਹਿ ਪਛਾੜੇ ਮਾਇਆ ਮੋਹਿ ਜੋਹਿਆ ਜਮ ਕਾਲੇ॥
ਮਾਇਆ ਮੋਹੁ ਇਸੁ ਮਨਹਿ ਨਚਾਏ ਅੰਤਰਿ ਕਪਟੁ ਦੁਖੁ ਪਾਵਣਿਆ॥ - - -
ਬਹੁ ਤਾਲ ਪੂਰੇ ਵਾਜੇ ਵਜਾਏ ਨਾ ਕੋ ਸੁਣੇ ਨ ਮੰਨਿ ਵਸਾਏ॥
ਮਾਇਆ ਕਾਰਣਿ ਪਿੜ ਬੰਧਿ ਨਾਚੈ ਦੂਜੈ ਭਾਇ ਦੁਖੁ ਪਾਵਣਿਆ॥
(ਮਾਝ ਮ: ੩, ਅਸਟਪਦੀ- ਪੰ. ੧੨੧ - ੧੨੨)

(੧੫) ਵਾਜਾ ਮਤਿ ਪਖਾਵਜੁ ਭਾਉ ਹੋਇ ਅਨੰਦੁ ਸਦਾ ਮਨਿ ਚਾਉ॥
(ਚਲਦਾ)

• ਨਰਕ ਨਿਵਾਰਦਾ ਹੈ।[੧੬] ਗੁਰੂ ਦੇ ਮਿਲੀ ਸੇਵਾ, ਗੁਰੂ ਦੇ ਨਾਲ ਲਿਵ ਲੈਣਾ ਪਰਮ ਆਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਨਮਾਂ ਦੇ ਚਕ੍ਰ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।[੧੭]

ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਨਜ਼ਰੀਏ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਸਬੰਧ ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਸੂਝਿਆ ਜਾਵੇ। ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ

ਏਹਾ ਭਗਤਿ ਏਹੋ ਤਪਤਾਉ ਇਤੁ ਰੰਗਿ ਨਾਚਹੁ ਰਖਿ ਰਖਿ ਪਾਉ॥
ਪੂਰੇ ਤਾਲ ਜਾਣੈ ਸਾਲਾਹ, ਹੋਰੁ ਨਚਣਾ ਖੁਸੀਆ ਮਨ ਮਾਹਿ॥ ੧॥ ਰਹਾਉ॥
ਸਤੁ ਸੰਤੋਖੁ ਵਜਹਿ ਦੁਇ ਤਾਲ, ਪੈਰੀ ਵਾਜਾ ਸਦਾ ਨਿਹਾਲ॥
ਰਾਗੁ ਨਾਦੁ ਨਹੀ ਦੂਜਾ ਭਾਉ ਇਤੁ ਰੰਗਿ ਨਾਚਹੁ ਰਖਿ ਰਖਿ ਪਾਉ॥
ਭਉ ਫੇਰੀ ਹੋਵੈ ਮਨ ਚੀਤਿ, ਬਹਦਿਆ ਉਠਦਿਆ ਨੀਤਾ ਨੀਤਿ॥
ਲੇਟਣਿ ਲੇਟਿ ਜਾਣੈ ਤਨੁ ਸੁਆਹੁ ਇਤੁ ਰੰਗਿ ਨਾਚਹੁ ਰਖਿ ਰਖਿ ਪਾਉ॥
ਸਿਖ ਸਭਾ ਦੀਖਿਆ ਕਾ ਭਾਉ, ਗੁਰਮੁਖਿ ਸੁਣਣਾ ਸਾਚਾ ਨਾਉ॥
ਨਾਨਕਾ ਆਖਣੁ ਵੇਰਾ ਵੇਰ, ਇਤੁ ਰੰਗਿ ਨਾਚਹੁ ਰਖਿ ਰਖਿ ਪੈਰ॥

(ਆਸਾ ਮ:੧, ਪੰ-੩੫੦)

(੧੬) ਉਦਮੁ ਕਰਤ ਹੋਵੈ ਮਨੁ ਨਿਰਮਲੁ ਨਾਚੈ ਆਪੁ ਨਿਵਾਰੇ
ਪੰਚ ਜਨਾ ਲੇ ਵਸਗਤਿ ਰਾਖੈ ਮਨ ਮਹਿ ਏਕੰਕਾਰੇ
ਤੇਰਾ ਜਨੁ ਨਿਰਤਿ ਕਰੇ ਗੁਨ ਗਾਵੈ,
ਰਬਾਬੁ ਪਖਾਵਜ ਤਾਲ ਘੁੰਘਰੂ ਅਨਹਦ ਸਬਦੁ ਵਜਾਵੈ॥ ੧॥ ਰਹਾਉ॥ ------
ਕਰ ਸੰਗਿ ਸਾਧੂ ਚਰਨ ਪਖਾਰੈ ਸੰਤ ਧੂਰਿ ਤਨਿ ਲਾਵੈ
ਮਨੁ ਤਨੁ ਅਰਪਿ ਧਰੇ ਗੁਰ ਆਗੈ ਸਤਿ ਪਦਾਰਥੁ ਪਾਵੈ
ਜੋ ਜੋ ਸੁਨੈ ਪੇਖੈ ਲਾਇ ਸਰਧਾ ਤਾ ਕਾ ਜਨਮ ਮਰਣ ਦੁਖੁ ਭਾਗੈ
ਐਸੀ ਨਿਰਤਿ ਨਰਕ ਨਿਵਾਰੈ ਨਾਨਕ ਗੁਰਮੁਖਿ ਜਾਗੈ॥

(ਆਸਾ ਮ:੫, ਪੰ-੩੮੧)

(੧੭) ਨਾਚੁ ਰੇ ਮਨ ਗੁਰ ਕੈ ਆਗੈ॥
ਗੁਰ ਕੈ ਭਾਣੈ ਨਾਚਹਿ ਤਾ ਸੁਖੁ ਪਾਵਹਿ
ਅੰਤੇ ਜਮ ਭਉ ਭਾਗੈ॥ ੧॥ ਰਹਾਉ॥
ਅਨਦਿਨੁ ਨਾਚੈ ਸਕਤਿ ਨਿਵਾਰੈ ਸਿਵ ਘਰਿ ਨੀਦ ਨ ਹੋਈ॥
ਸਕਤੀ ਘਰਿ ਜਗਤੁ ਸੂਤਾ ਨਾਚੈ ਟਾਪੈ ਅਵਰੋ ਗਾਵੈ ਮਨਮੁਖਿ ਭਗਤਿ ਨ ਹੋਈ॥

(ਗੂਜਰੀ ਮ:੩ ਅਸਟਪਦੀ, ਪੰ-੫੦੬)

ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਣ ਦਾ ਇਕ ਸਫ਼ਲ ਸਾਧਨ ਬਣਾਇਆ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਸਿਖਰੀ ਕਾਲ ਸਤਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਸਿਖਰ ਤੇ ਪਹੁੰਚਾਣ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੇ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਣ ਦੇਣ ਦਿੱਤੀ।

ਭਾਵਾਤਮਿਕਤਾ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈਆਂ ਨੇ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਜਿੰਦ-ਜਾਨ ਕਹਿ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਭਰਤਮੁਨੀ ਨੇ ਨਾਟ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਚ ਕਾਵਿ-ਰਸਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਨੌ ਦੱਸੀ ਹੈ- ਸ਼ਿੰਗਾਰ, ਕਰੁਣ, ਸ਼ਾਂਤ, ਰੌਦਰ, ਵੀਰ, ਅਦਭੁਤ, ਹਾਸ, ਭਿਆਨਕ ਅਤੇ ਬੀਭਤਸ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸੁਤੰਤਰ ਰਸ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ। ਭਰਤਮੁਨੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਤੇ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਅਚਾਰਜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਅਚਾਰੀਆ ਮੰਮਟ ਨੇ ਭਗਤੀ ਰਸ ਨੂੰ ਦਸਵਾਂ ਰਸ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ। ਭਰਤਮੁਨੀ ਜੀ ਨੇ ਰਸਾਂ ਦੀ ਥਿਊਰੀ ਕੋਈ ਮਹਾਨਤਾ ਨੂੰ ਦੇਵਤਾ ਉਹਨਾਂ ਠੀਕ ਨਾ ਸਮਝਿਆ ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਭਾਵ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਰਸ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਦਿਤਾ। ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅਚਾਰਜਾਂ ਨੇ ਰਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਦਾ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੀਤ ਦੇ ਹੋਰ ਰੂਪ ਜਿਵੇਂ ਪੁਤਰ, ਰਾਜਾ, ਗੁਰੂ, ਦੇਵਤਾ ਆਦਿ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮੰਨੇ ਗਏ। ਭਗਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਈਸ਼੍ਵਰ ਪ੍ਰਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਗਿਣਿਆ ਗਿਆ। ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕਾਰ ਮੰਮਟਾਚਾਰੀਆ ਨੇ ਦੇਵ, ਗੁਰੂ, ਪੁੱਤਰ ਆਦਿਕ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਰਤੀ ਤੋਂ ਉਪਜੇ ਆਨੰਦ ਨੂੰ ਰਸ ਦਾ ਨਾਮ ਨਾ ਦੇ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਭਾਵ ਦਾ ਹੀ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।[੧੮] ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾ ਤਾਂ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸੰਚਾਰੀ ਭਾਵ ਵਿਚ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਰਸ ਨੂੰ ਕਾਵਿ-ਅਚਾਰਜਾਂ ਨੇ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਵਿਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਗਿਣਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਦਾ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਵੈਰਾਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਰਸ ਦਾ ਰਤੀ ਜਾਂ ਅਨੁਰਾਗ। ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਦੇ ਲਈ ਅੰਗਾਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸੰਸਾਰ ਆਲੰਬਨ, ਸਤਿਸੰਗ ਅਤੇ ਵੈਰਾਗ ਉਪਜਾਊ ਉਪਦੇਸ਼ ਆਦਿਕ ਉਦੀਪਨ ਵਿਭਾਵ, ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਵਲੋਂ ਅਰੁਚੀ, ਦੁਨਿਆਵੀ ਸੁਖ ਦੁਖ ਵਲੋਂ ਉਦਾਸੀਨਤਾ, ਅਲੌਕਿਕ ਆਨੰਦ ਅਤੇ ਮਸਤੀ ਆਦਿ ਵਿਅਭਿਚਾਰੀ ਅਤੇ ਵੈਰਾਗ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਮੰਮਟਾਚਾਰੀਆ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਡਤ ਰਾਜ ਜਗਨ ਨਾਥ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ "ਰਸ ਗੰਗਾਧਰ" ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਰਸਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਮੰਮਟ ਦਾ ਅਨੁਕਰਣ ਕੀਤਾ ਅਤੇ

---

(੧੮) ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿਤ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ ਭਾਗ ੨, ਕਨ੍ਹਈਆ ਲਾਲ ਪੋਦਾਰ, ਪੰਨਾ-੯੯.

ਕਿਉਂ ਕਿ ਈਸ਼ੁਰਵਰ ਸੰਬੰਧੀ ਰਤੀ ਭਾਵ ਤਕ ਜਿਸ ਭਗਤੀ ਰਸ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਵਿਚ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਰਖ ਸਕਦੇ ਪਰ ਜਦੋਂ ਭਗਵਾਨ ਨਾਲ ਰਤੀ ਇਸ ਦਾ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਹੈ, ਅਪ੍ਰ ਭਗਵਾਨ ਆਲੰਬਨ, ਭਾਗਵਤ ਸ੍ਰਵਣ ਆਦਿਕ ਉਦੀਪਨ ਅਤੇ ਰੋਮਾਂਚ, ਹੰਝੂਆਂ ਦਾ ਵਿਗਣਾ ਆਦਿ ਅਨੁਭਾਵ ਹਨ, ਤਦ ਇਸ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਰਸ ਕਿਉਂ ਨਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਯੁਕਤੀ ਨੂੰ ਪੰਡਤ ਰਾਜ ਜਗ ਨਾਥ ਨੇ ਉਠਾਇਆ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਹਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਵਾਦੀਆਂ ਵੱਲ ਹੀ ਯੁਕਤੀ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਨਾਟ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਦਾ ਉਲੰਘਣ ਕਰਨਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਇਕ ਭਾਵ ਕਹਿ ਕੇ ਹੀ ਟਾਲ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਹੋਏ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਆਚਾਰਯਾਂ ਨੇ ਵੀ ਭਗਤੀ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਭਾਵ ਹੀ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਸੁਤੰਤਰ ਰਸ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਵਧਿਆ ਹੋਇਆ, ਜਦੋਂ ਭਗਤੀ ਤੋਂ ਉਪਜੇ ਆਨੰਦ ਅਤੇ ਸੁਆਦ ਤੋਂ ਲੋਕ ਭਲੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਾਣੂ ਹੋ ਗਏ, ਉਦੋਂ ਭਾਵੇਂ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਰਸ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲਿਆ, ਭਗਤੀ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੇ ਆਚਾਰਯਾਂ ਨੇ ਇਸ ਰਸ ਨੂੰ ਸਭ ਰਸਾਂ ਦਾ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਮੰਨ ਲਿਆ ਸੀ। ਭਗਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਸ਼ਾਂਡਿਲਯ ਭਗਤੀ ਸੂਤਰ, ਨਾਰਦ ਪਾਂਚਰਾਤ੍ਰ, ਨਾਰਦ ਭਗਤੀ ਸੂਤਰ, ਹਰਿ ਭਗਤੀ ਰਸਾਮ੍ਰਿਤ ਸਿੰਧੂ ਆਦਿ- ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਰਸ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮਾ- ਨੰਦ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧੀਕ ਸੁਖਦਾਇਕ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।[੧੯]

ਹਰਿ ਭਗਤੀ ਰਸਾਮ੍ਰਿਤ ਸਿੰਧੂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਰੂਪ ਗੋਸੁਆਮੀ ਜੀ ਨੇ ਭਗਤੀ ਰਸ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਇਸ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਂਤ ਦਾ ਦੱਸਿਆ ਹੈ- ਮੁਖ ਭਗਤੀ ਰਸ ਅਤੇ ਗੌਣ ਭਗਤੀ ਰਸ। ਮੁਖ ਭਗਤੀ ਰਸ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੰਜ ਰਸ- ਸ਼ਾਂਤ, ਪ੍ਰੀਤ, ਪ੍ਰੇਮ, ਵਾਤਸਲ ਅਤੇ ਮਧੁਰ ਦੱਸੇ ਹਨ ਅਤੇ ਗੌਣ ਰਸ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਸਤ ਭੇਦ- ਹਾਸ, ਅਦਭੁਤ, ਵੀਰ, ਕਰੁਣ, ਰੌਦਰ, ਭਿਆਨਕ ਅਤੇ ਬੀਭਤਸ- ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੇ ਹਨ।[੨੦]

ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਭਗਤੀ ਰਸ ਦਾ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸੰਬੰਧੀ ਅਲੌਕਿਕ ਰਤੀ ਭਾਵ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਪਰਮਾਤਮਾ, ਦੇਵਤਾ, ਮਹਾਂ ਪੁਰਖ ਆਦਿ ਉਦੀਪਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਣੇ ਮਿਲਣਗੇ। ਗਿਆਨ, ਵੈਰਾਗ, ਸਤਿਸੰਗ ਆਦਿ

---

(੧੯) ਅਸ਼ਟ ਛਾਪ ਔਰ ਵਲਭ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ- ਦੀਨ ਦਇਆਲੂ ਗੁਪਤ- ਪੰਨਾ-੫੮੧,

(੨੦) ਹਰੀ ਭਗਤੀ ਰਸਾਮ੍ਰਿਤ ਸਿੰਧੂ, ਦਖਸ਼ਣ ਵਿਭਾਗ, ਲਹਿਰੀ ੫, ਪੰਨਾ-੩੦੮-੯,

ਉਦੀਪਨ ਦੀ ਸੀਮਾ ਵਿਚ ਹੀ ਆਉਂਦੀ। ਭਗਤੀ ਭਾਵ ਪ੍ਰਸੰਗ ਹੰਝੂ ਆਦਿ ਅਨੁਭਾਵ ਹੋਣਗੇ।[੨੧] ਹਰਖ, ਚਿੰਤਾ, ਦੀਨਤਾ ਆਦਿ ਵਿਆਭਿਚਾਰੀ ਭਾਵ ਕਹੇ ਜਾਣਗੇ।

ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸੰਬੰਧੀ ਅਲੌਕਿਕ ਰਤੀ-ਭਾਵ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਤੀ ਭਾਵ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਪੂਰਣ ਇਕ-ਮਿਕਤਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ। ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਸੱਚਾ ਪ੍ਰੇਮ ਉਸ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ[੨੨] ਜਿਸ ਨਾਲ ਆਤਮਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਮਿਲਣ ਨਾਲ ਅਲੌਕਿਕ ਰਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।[੨੩] ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਸਭ ਰਿਧੀਆਂ ਸਿਧੀਆਂ ਤੁੱਛ ਜਾਪਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਭਗਤ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ।[੨੪]

ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਭਗਤੀ ਰਸ ਦਾ ਆਲੰਬਨ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਰਸ ਦਾ ਆਲੰਬਨ ਗਿਆਨ ਮਾਰਗੀ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਸੇ ਲਈ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸਗੁਣੀਕਰਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ:-

ਤੇਰੇ ਬੰਕੇ ਲੋਇਣ ਦੰਤ ਰੀਸਾਲਾ
ਸੋਹਣੇ ਨਕ ਜਿਨ ਲੰਮੜੇ ਵਾਲਾ॥

(ਵਡਹੰਸ ਮ: ੧, ਪੰਨਾ-੫੬੭)

ਤੇਰੀ ਚਾਲ ਸੁਹਾਵੀ ਮਧੁਰਾੜੀ ਬਾਣੀ
ਕੁਹਕਨਿ ਕੋਕਿਲਾ ਤਰਲ ਜੁਆਣੀ॥
ਤਰਲਾ ਜੁਆਣੀ ਆਪਿ ਭਾਣੀ
ਇਛ ਮਨ ਕੀ ਪੂਰਏ
ਸਾਰੰਗ ਜਿਉ ਪਗੁ ਧਰੈ ਠਿਮਿ ਠਿਮਿ
ਆਪਿ ਆਪੁ ਸੰਧੂਰਏ॥

(ਵਡਹੰਸ ਮ: ੧, ਪੰ: ੫੬੭)

---

(੨੧) ਹਿੰਦੀ ਕੀ ਨਿਰਗੁਣ ਕਾਵਿਧਾਰਾ ਔਰ ਉਸ ਕੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪ੍ਰਿਸ਼ਠਭੂਮੀ, ਡਾ. ਗੋਵਿੰਦ ਤ੍ਰਿਗੁਣਾਇਤ, ਪੰਨਾ-੬੪੫.

(੨੨) ਸੂਰਜ ਕਿਰਣਿ ਮਿਲੇ ਜਲ ਕਾ ਜਲੁ ਹੂਆ ਰਾਮ
ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਰਲੀ ਸੰਪੂਰਨੁ ਥੀਆ ਰਾਮ॥ (ਬਿਲਾਵਲੁ ਮ: ੫, ਪੰ-੮੪੬)

(੨੩) (ਉਹੀ)

ਉਦੀਪਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਵੈਰਾਗ, ਭਜਨ ਆਦਿ ਦਾ ਚਿਤ੍ਰਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਚਿਤ੍ਰਣ ਵੀ ਉਦੀਪਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਉਦਾਹਰਣ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਭਗਤੀ ਦੇ ਸੰਚਾਰੀ ਜਾਂ ਵਿਅਭਿਚਾਰੀ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਝਾਕੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਅਭਿਚਾਰੀ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਦੋ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਹੋਇਆ— (੧) ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਤੇ (੨) ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ। ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਦੂਜੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਕੁਝ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਅਗਾਂਹ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਦੇ ਪ੍ਰਕਰਣ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਥੇ ਸੰਚਾਰੀ ਭਾਵ, ਨਿਰਵੇਦ, ਚਿੰਤਾ ਦੇ ਨਾਮ ਰੂਪ ਅਨੁਭਾਵ ਸੰਬੰਧੀ ਦਸਣਾ ਬਾਕੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਅੰਦਰ ਜਦੋਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਤੀ ਰਤੀ ਦੇ ਭਾਵ ਉਦੀਪਤ ਹੋਣ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਭਾਵ ਸਪਸ਼ਟ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਰਸ ਵਿਚ ਗਦਗਦ ਭਗਤ ਨਚਦਾ ਹੈ ਤੇ ਗਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ [221] ਖੁਸ਼ੀ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ ਤੋਂ ਉਪਜੇ ਹਰਖ, ਸੋਗ ਦੇ ਆਸ਼ਰੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਵੀ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਸਹਿਤ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਦੇ ਪ੍ਰਕਰਣ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਰਸ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਰਸ ਤੋਂ ਛੁਟ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤ ਅਤੇ ਅਦਭੁਤ ਰਸ ਦਾ ਵੀ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਭਾਵ ਹੀ ਮੁਖ ਰਹਿ ਕੇ ਵੀ ਵੀਰ ਰਸ ਦੇ ਝਲਕਾਰੇ ਦਸਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਰਸਾਂ ਦੇ ਵੀ ਉਦਾਹਰਣ ਥੋੜੇ ਤੇ ਮਿਲ ਤਾਂ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਭਗਤੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ।

ਹਾਂ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੁਝ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਕ ਗੱਲ ਜ਼ਰੂਰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨੀ ਹੈ, ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਜਾਂ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਦਾ ਜੋ ਸਰੂਪ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਦੀ ਕੋਈ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਭਗਤੀ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਅੰਗ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ

---

(੨੩) ਦਾਦੂ ਜਰਿਆ ਪ੍ਰੇਮ ਕਾ ਤਾਮੈਂ ਝੂਲੈ ਦੋਇ॥
ਇਕ ਆਤਮਾ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਏਕ ਸੇਜ ਰਸ ਹੋਇ॥

(ਸੰਤ ਸੁਧਾਸਾਰ, ਪੰ-੪੬੨)

(੨੪) ਰਾਜੁ ਨਾ ਚਾਹਉ ਮੁਕਤਿ ਨਾ ਚਾਹਉ ਮਨਿ ਪ੍ਰੀਤਿ ਚਰਨ ਕਮਲਾਰੇ॥

(ਦੇਵਗੰਧਾਰੀ ਮ:੫, ਪੰ-[illegible])

ਸ੍ਰਿੰਗਾਰਕ ਚਿਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਵਾਸ਼ਨਾ ਦੀ ਦੁਰਗੰਧ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ।

ਸ੍ਰਿੰਗਾਰ ਰਸ ਦੇ ਦੋ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਹਨ— ਵਿਜੋਗ ਅਤੇ ਸੰਜੋਗ— ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਤੁਖਾਰੀ ਰਾਗ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਮਾਹ ਅਤੇ "ਮੋਰੀ ਰੁਣ ਝੁਣ ਲਾਇਆ" ਵਰਗੇ ਕਾਵਿ-ਟੋਟਿਆਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਵਿਰਹ ਸਿਖਰਾਂ ਛੂਹਦਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਰਹ ਵਿਜੋਗ ਉਦੋਂ ਹੋਰ ਵੀ ਦੁਖਦਾਇਕ ਅਤੇ ਪੀੜਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਰੁੱਤ ਜਵਾਨੀ ਦੀ ਹੋਵੇ ਤੇ ਹਰ ਪਾਸੇ ਬਸੰਤ ਦਾ ਮੇਲਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਗਲਵਕੜੀ ਪਾ ਰਹੀ ਹੋਵੇ:—

"ਚੇਤੁ ਬਸੰਤੁ ਭਲਾ ਭਵਰ ਸੁਹਾਵੜੇ।
ਬਨ ਫੂਲੇ ਮੰਝ ਬਾਰਿ ਮੈ ਪਿਰੁ ਘਰਿ ਬਾਹੁੜੈ।
ਪਿਰੁ ਘਰਿ ਨਹੀ ਆਵੈ ਧਨ ਕਿਉ ਸੁਖੁ ਪਾਵੈ
ਬਿਰਹਿ ਬਿਰੋਧ ਤਨੁ ਛੀਜੈ।
ਕੋਕਿਲ ਅੰਬਿ ਸੁਹਾਵੀ ਬੋਲੈ
ਕਿਉ ਦੁਖੁ ਅੰਕਿ ਸਹੀਜੈ।
ਭਵਰੁ ਭਵੰਤਾ ਫੂਲੀ ਡਾਲੀ
ਕਿਉ ਜੀਵਾ ਮਰੁ ਮਾਏ।
ਨਾਨਕ ਚੇਤਿ ਸਹਜਿ ਸੁਖੁ ਪਾਵੈ
ਜੇ ਹਰਿ ਵਰੁ ਘਰਿ ਧਨ ਪਾਏ"।

(ਤੁਖਾਰੀ ਮ:੧, ਪੰ-੧੧੦੮)

ਸਾਵਣ ਦੀ ਮਿੱਠੀ ਮਿੱਠੀ ਫੁਹਾਰ ਦੀ ਠੰਢ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇਲ ਬਣ ਕੇ ਪ੍ਰੇਮ— ਅਗਨੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਭੜਕਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਦੋਆਂ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਦੀ ਮਨ ਦੀ ਬੇਚੈਨੀ ਦੀ ਤਾਂਘ ਤਿੱਖੀ ਕਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਰੀਰਕ ਰੂਪ ਸ਼੍ਰਿੰਗਾਰ ਤੇ ਗਹਿਣਿਆਂ ਦਾ ਮਾਣ ਵੀ ਨਾਰਦਾ ਜੇ ਕਰ ਕਲਈਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਪਿਆਰੇ ਦੇ ਗਲ ਵਿਚ ਨਾ ਲਿਪਟ ਸਕਣ:—

ਚੂੜਾ ਭੰਨੁ ਪਲੰਘ ਸਿਉ ਮੁੰਧੇ ਸਣੁ ਬਾਹੀ ਸਣੁ ਬਾਹਾ।
ਏਤੇ ਵੇਸ ਕਰੇਦੀਏ ਮੁੰਧੇ ਸਹੁ ਰਾਤੋ ਅਵਰਾਹਾ।
ਨਾ ਮਨੀਆਰੁ ਨ ਚੂੜੀਆ ਨਾ ਸੇ ਵੰਗੁੜੀਆਹਾ।
ਜੋ ਸਹ ਕੰਠਿ ਨ ਲਗੀਆ ਜਲਨੁ ਸਿ ਬਾਹੜੀਆਹਾ।

ਸੱਭ ਸਹੀਆ ਸਹੁ ਰਾਵਣਿ ਗਈਆ ਹਉ ਦਾਧੀ ਕੈ ਦਰਿ ਜਾਵਾ।
ਅੰਮਾਲੀ ਹਉ ਖਰੀ ਸੁਚਜੀ ਤੈ ਸਹ ਏਕਿ ਨ ਭਾਵਾ।
ਮਾਠਿ ਗੁੰਦਾਈ ਪਟੀਆ ਭਰੀਐ ਮਾਗ ਸੰਧੂਰੇ
ਅਗੈ ਗਈ ਨਾ ਮੰਨੀਆ ਮਰਉ ਵਿਸੂਰਿ ਵਿਸੂਰੇ।

(ਵਡਹੰਸ ਮ:੧, ਪੰ-੫੫੭)

ਜਿਵੇਂ ਕੁਲ ਆਤਮਾ ਪਿਘਲ ਕੇ ਅੱਖੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਵਹਿ ਤੁਰਦੀ ਹੈ। ਇਤਨਾ ਰੋਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਵਣ ਦੀ ਫੁਹਾਰ ਵੀ ਮਾਤ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਧਰਤੀ, ਬਨਾਸਪਤੀ ਅਤੇ ਸਭ ਜੀਵ ਤੜਪ ਉਠਦੇ ਹਨ। ਅਚਾਨਕ ਹੰਝੂਆਂ ਦੇ ਮੁੱਕੇ ਵਿਚੋਂ ਮਾਹੀ ਦਾ ਦੀਦਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਸੰਜੋਗ ਦੀਆਂ ਘੜੀਆਂ ਉਤਨੀਆਂ ਹੀ ਛੋਟੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਤਨੀਆਂ ਵਿਜੋਗ ਦੀਆਂ ਲੰਮੀਆਂ। ਆਤਮਾ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਜਿਸਨੂੰ ਦੇ ਨਿਮਾਣੀ ਵੱਲ ਬਹੁਰੂਪ ਹਟਕੇ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਤਮਾ ਸਿਸਕ ਕੇ ਪੁਕਾਰ ਉਠਦੀ ਹੈ:-

ਸੁਪਨੈ ਆਇਆ ਭੀ ਗਇਆ ਮੈ ਜਲੁ ਭਰਿਆ ਰੋਇ॥
ਆਇ ਨ ਸਕਾ ਤੁਝ ਕਨਿ ਪਿਆਰੇ ਭੇਜਿ ਨ ਸਕਾ ਕੋਇ॥
ਆਉ ਸੁਭਾਗੀ ਨੀਦੜੀਏ ਮਤੁ ਸਹੁ ਦੇਖਾ ਸੋਇ॥

(ਵਡਹੰਸ ਮ:੧, ਪੰ:੫੫੮)

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਮਨ ਵਿਲਕਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਵਿਜੋਗ ਦਾ ਦੁੱਖ ਕਿੰਨਾ ਕਰੁਣਾਮਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਦੇਖਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਪੜ੍ਹਨੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ:-

ਇਕ ਘੜੀ ਨ ਮਿਲਤੇ ਤਾ ਕਲਿਜੁਗੁ ਹੋਤਾ
ਹੁਣਿ ਕਦਿ ਮਿਲੀਐ ਪ੍ਰਿਅ ਤੁਧੁ ਭਗਵੰਤਾ॥
ਮੋਹਿ ਰੈਣਿ ਨ ਵਿਹਾਵੈ ਨੀਦ ਨ ਆਵੈ
ਬਿਨੁ ਦੇਖੇ ਗੁਰ ਦਰਬਾਰੇ ਜੀਉ॥

(ਮਾਝ ਮ:੫, ਪੰ-੯੬)

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਜੀ ਅਤਿ ਨਿਮ੍ਰਤਾ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤ ਪਤੀ ਪਾਸ ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਅਰਜੋਈ ਕਰਦੇ ਹਨ:-

ਰੂਪ ਹੀਨ, ਬੁਧਿ ਬਲ ਹੀਨੀ, ਮੋਹਿ ਪਰਦੇਸਨਿ ਦੂਰ ਤੇ ਆਈ॥ ੧॥
ਨਾਹਿਨ ਦਰਬੁ ਨ ਜੋਬਨ ਮਾਤੀ,
ਮੋਹਿ ਅਨਾਥ ਕੀ ਕਰਹੁ ਸਮਾਈ॥ ੨॥
ਖੋਜਤ ਖੋਜਤ ਭਈ ਬੈਰਾਗਨਿ
ਪ੍ਰਭ ਦਰਸਨ ਕਉ ਹਉ ਫਿਰਤ ਤਿਸਾਈ॥ ੩॥

(ਗਉੜੀ ਮ: ੫, ਪੰ-੨੦੪)

'ਖੋਜਤ ਖੋਜਤ ਭਈ ਬੈਰਾਗਨਿ' ਵਿਚ ਕਿੰਨਾ ਵੈਰਾਗ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਰੋਗ ਵੀ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਰੋਗ ਤੇ ਅੰਨ੍ਹੇ ਖੰਡ ਘਟੀਦਾ ਬਾਂਦਰੀ ਹਾਂ ਜਿਹਨਾਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਭੁੱਲਿਆ ਜਾ ਸਕੇ।[24]

ਵਿਯੋਗ ਰਸ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਸਾਨੂੰ ਬਾਰਾਂ ਮਾਹਿਆਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਰਾਂਮਾਹ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਇਹ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਗਿਆਰਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਲਿਖੇ ਛੰਦਾਂ ਵਿਚ ਵਿਯੋਗ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖ ਕੇ ਬਿਆਨ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਫਗਣ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਹੋ ਜਾਣਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਨੇਮ ਅਨੁਸਾਰ ਲਿਖੇ ਗਏ ਬਾਰਾਂ ਮਾਹਿਆਂ ਵਿਚ ਅੰਤਲੇ ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਵਰਣਨ ਸੰਜੋਗ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦੇ ਸੋਹਣੇ ਨਮੂਨੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਤੁਖਾਰੀ ਰਾਗ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਮਾਹ ਦੀਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਪੇਸ਼ ਹਨ:—

'ਬੇਦਸ ਮਾਹ ਰੁਤੀ ਥਿਤੀ ਵਾਰ ਭਲੇ॥
ਘੜੀ ਮੂਰਤ ਪਲ ਸਾਚੇ ਆਏ ਸਹਜਿ ਮਿਲੇ॥
ਪ੍ਰਭ ਮਿਲੇ ਪਿਆਰੇ ਕਾਰਜ ਸਾਰੇ ਕਰਤਾ ਸਭ ਬਿਧਿ ਜਾਣੈ॥
ਜਿਨਿ ਸੀਗਾਰੀ ਤਿਸਹਿ ਪਿਆਰੀ, ਮੇਲੁ ਭਇਆ ਰੰਗੁ ਮਾਣੈ॥
ਘਰਿ ਸੇਜ ਸੁਹਾਵੀ ਜਾ ਪਿਰਿ ਰਾਵੀ, ਗੁਰਮੁਖਿ ਮਸਤਕਿ ਭਾਗੋ॥
ਨਾਨਕ ਅਹਿਨਿਸਿ ਰਾਵੈ ਪ੍ਰੀਤਮੁ, ਹਰਿ ਵਰੁ ਥਿਰੁ ਸੋਹਾਗੋ'॥

(ਤੁਖਾਰੀ ਬਾਰਾਮਾਹ ਮ: ੧, ਪੰ-੧੧੦੯)

ਰਸ ਤੋਂ ਛੁਟ ਅਲੰਕਾਰ ਦਾ ਵੀ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਣ ਸਥਾਨ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਲੰਕਾਰ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀਆਂ ਨੇ ਤਾਂ ਕਾਵਿ ਦੀ ਆਤਮਾ ਰਸ ਨੂੰ ਨਾ ਮੰਨ ਕੇ ਅਲੰਕਾਰ ਨੂੰ ਹੀ

---

(੨੪) ਖੰਡ ਵਿਛੋੜੇ ਮੈ ਕਰਾਂ ਪਿੰਨਾ ਸਾਂਈ ਤੋਹਿ
ਤੈਨ ਮਗਾਂਹੈ ਆਪਣੇ ਕਰਾਂ ਸੁ ਸਜਣੁ ਤੋਹਿ॥ (ਸਲੋਕ ਮ: ੫, ਪੰ-੧੪੨੬)

ਗਿਆ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦਾ ਕਲਾ ਪੱਖ ਕਲਾ ਲਈ ਨਹੀਂ ਹੈ ਇਹ ਤਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਦਾ ਇਕ ਸਾਧਨ ਮਾਤਰ ਹੀ ਹੈ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਇਸੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਕਾਫੀ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ। ਸ਼ਬਦਾਲੰਕਾਰ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਕਾਵਿ-ਸੌਂਦਰਯ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਹੀ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਕਈ ਥਾਈਂ ਉਚੇਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਪਰ ਤਾਂ ਵੀ ਕਈ[੨੬] ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਨਮੂਨੇ ਸਾਨੂੰ ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਮਿਸਾਲ ਲਈ ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਦੀ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ ਪੇਸ਼ ਹੈ:-

ਪੂਰਨ ਪਰਮਜੋਤਿ ਪਰਮੇਸਰ, ਪ੍ਰੀਤਮ ਪ੍ਰਾਨ ਹਮਾਰੇ
ਮੋਹਨ ਮੋਹਿ ਲੀਆ ਮਨੁ ਮੇਰਾ, ਸਮਝਸਿ ਸਬਦਿ ਬੀਚਾਰੇ॥

(ਸਾਰੰਗ ਮ: ੧, ਪੰ-੧੧੯੭)

ਰੂਪਕ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਕਵੀਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦਾ ਵੀ ਇਕ ਪ੍ਰਿਯ ਅਲੰਕਾਰ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਗੂੜ੍ਹ ਅਧਿਆਤਮਿਕ[੨੭] ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੂਰਣ ਅਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਰੂਪਕ ਦੀ ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਮਿਸਾਲ ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਲੈ ਸਕਦੇ ਹਾਂ:-

"ਗਗਨ ਮੈ ਥਾਲੁ ਰਵਿ ਚੰਦੁ ਦੀਪਕ ਬਨੇ
ਤਾਰਿਕਾ ਮੰਡਲ ਜਨਕ ਮੋਤੀ॥
ਧੂਪੁ ਮਲਆਨਲੋ ਪਵਣੁ ਚਵਰੋ ਕਰੇ
ਸਗਲ ਬਨਰਾਇ ਫੂਲੰਤ ਜੋਤੀ॥

(ਧਨਾਸਰੀ ਮ: ੧, ਪੰ-੬੬੩)

---

(੨੬) ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਮਿਸਾਲਾਂ ਦੇਖੋ:

"ਕੁਚਲ ਕੁਰੂਪਿ ਕੁਨਾਰਿ ਕੁਲਖਨੀ, ਪਿਰ ਕਾ ਸਹਜੁ ਨ ਜਾਨਿਆ॥ (ਸਾਰੰਗ ਮ: ੧, ਪੰ. ੧੧੯੭)

ਅਲਹੁ ਅਲਖ ਅਗੰਮੁ ਕਾਦਰੁ ਕਰਣਹਾਰੁ ਕਰੀਮੁ॥ (ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮ: ੧, ਪੰ ੬੪)

ਕਰ ਕਰਿ ਕਰਤਾ ਕੰਗਨਾ ਪਹਿਰੈ, [illegible]॥

(ਆਸਾ ਮ: ੧, ਪੰ-੩੫੯)

ਕੁਟਿਲ ਕਠੋਰ ਕਪਟ ਕਾਮੀ ਜਿਉ ਜਾਨਿ ਤਿਉ ਤਾਰ ਸੁਆਮੀ॥

(ਕਾਨੜਾ ਮ: ੫, ਪੰ-੧੩੦੧)

ਸਿਮਰਉ ਸਿਮਰਿ ਸਿਮਰਿ ਸੁਖ ਪਾਵਉ॥ (ਗਉੜੀ ਮ: ੫, ਪੰ: ੨੬੨)

(੨੭) (ਚਲਦਾ)

ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕਈ ਸੁੰਦਰ ਮਿਸਾਲਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ:-

"ਹਭ ਸਮਾਣੀ ਜੋਤਿ ਜਿਉ ਜਲ ਘਟਾਊ ਚੰਦ੍ਰਮਾ"

(ਵਾਰ ਮਾਰੂ ਮ:੫, ਪੰ-੧੦੯੯)

"ਜੈਸਾ ਸੰਗੁ ਬਿਸੀਅਰ ਸਿਉ ਹੈ ਰੇ
ਤੈਸੋ ਹੀ ਇਹੁ ਪਰਗ੍ਰਿਹੁ॥"

(ਆਸਾ ਮ:੫, ਪੰ-੪੦੩)

ਜੇਕਰ ਸ੍ਰੀ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਜੇ ਅਲੰਕਾਰ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ[੨੮] ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸੁਚੱਜੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਮਿਲੇਗੀ।

ਪਿੰਗਲ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਇਹ ਗੱਲ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਕਠੋਰਤਾ ਨਾਲ ਪਾਲਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿੰਗਲ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੀਆਂ ਕਠੋਰਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਉਹਨਾਂ[੨੯] ਹੀ ਛੰਦਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਦੋਹਰਾ, ਸੋਰਠਾ, ਦਵਈਆ, ਚੌਪਈ, ਕੁੰਡਲੀਆ, ਛੰਤ, ਸਵਯਾ, ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਛੰਦ, ਆਦਿ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਰਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜਾਂ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਸਨ।

ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਸਭ ਕੁਝ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵਲੋਂ ਨਵਾਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਸਗੋਂ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਰੂਪਕ ਪੱਖ

---

(੨੭) ਰੂਪਕ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਮਿਸਾਲਾਂ ਵੇਖੋ:-
ਲਬੁ ਕੁਤਾ, ਕੂੜੁ ਚੂਹੜਾ ਠਗਿ ਖਾਧਾ ਮੁਰਦਾਰੁ॥
ਪਰ ਨਿੰਦਾ ਪਰ ਮਲੁ ਮੁਖਿ ਸੁਧੀ, ਅਗਨਿ ਕ੍ਰੋਧੁ ਚੰਡਾਲੁ॥

(ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮ:੧, ਪੰਨਾ ੧੫)

"ਨਾਨਕ ਗੁਰੁ ਸੰਤੋਖੁ ਰੁਖੁ ਧਰਮੁ ਫੁਲੁ ਫਲ ਗਿਆਨੁ॥
ਰਸਿ ਰਸਿਆ ਹਰਿਆ ਸਦਾ, ਪਕੈ ਕਰਮਿ ਧਿਆਨਿ॥ (ਵਾਰ ਮਾਝ ਮ:੧, ਪੰ-੧੪੭)

(੨੮) ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ ਗੁਰੁਸ਼ਬਦਾਲੰਕਾਰ— ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ

(੨੯) ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ— "ਏ ਕ੍ਰਿਟੀਕਲ ਸਟੱਡੀ ਆਫ਼ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ— ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ— ਚੌਥਾ ਅਧਿਆਇ— ਮੈਟਰਜ਼ ਯੂਜ਼ਡ ਇਨ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਅਤੇ ਗੁਰੁਛੰਦ ਦਿਵਾਕਰ— ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ

ਵਜੋਂ ਉਹਨਾਂ ਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਤਜਰਬੇ ਕੀਤੇ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਪਦਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਕੇਵਲ ਇਕ ਸ਼ੇਅਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਤੁਕਾਂ ਸਹਿ ਕਾਫੀਆ ਹੋਣ, ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਨੇ ਪਦ ਦੀ ਰੂਪ ਰੇਖਾ ਵਿਚ ਕੁਝ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਂਦੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਨੇ ਪਦ ਤੋਂ ਮੁਰਾਦ ਸਟੈਂਜ਼ਾ ਜਾਂ ਬੰਦ ਲਈ ਹੈ ਅਤੇ ਚਉਪਦੇ ਦਾ ਮਤਲਬ ਚਾਰ ਸਟੈਂਜ਼ੇ, ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਦਾ ਅਠ ਸਟੈਂਜ਼ੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਸਟੈਂਜ਼ਿਆਂ ਜਾਂ ਬੰਦਾਂ ਵਿਚ ਕਿੰਨੇ ਸ਼ੇਅਰ ਹੋਣ, ਕਿੰਨੇ ਕਾਫ਼ੀਏ ਹੋਣ, ਇਹ ਕਵੀ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਤੇ ਹੀ ਛੋੜ ਦਿੱਤਾ।[30] ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਕ ਥਾਂ "ਸਾਇਰ" ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਕ ਥਾਂ ਤੇ "ਸਾਇਰਾ" ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਡਾਕਟਰ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਚਾਲੂ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਕਿਫ਼ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟ ਆਪ ਸੂਫ਼ੀ, ਕਲੰਦਰ, ਪੀਰਾਂ ਕੋਲ ਰਹੇ। ਕਿਤਨੇ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਆਪ ਨੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਬਹਿਰਾਂ ਅਤੇ ਦੇਸੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਛੰਦਾਂ ਦੀਆਂ ਬਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਰਚੇ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫ਼ਾਰਸੀ, ਅਰਬੀ ਦੇ ਅਲਫ਼ਾਜ਼ ਵੀ ਆਪ ਨੇ ਵਰਤੇ ਸਨ ਪਰ ਫ਼ਾਰਸੀ ਅਰਬੀ ਤੋਂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਅਸਰ ਲਏ। ਆਪ ਨੇ ਕਾਫੀਏ, ਰਦੀਫ਼ਾਂ ਜਤਨ ਦੀ ਰੰਗਣ ਆਦਿ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਖੂਬੀਆਂ ਲਿਆਂਦੀਆਂ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਅਸੀਂ ਇਕ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਲੈ ਸਕਦੇ ਹਾਂ:-

"ਸਬਦਿ ਰੰਗਾਏ ਹੁਕਮਿ ਸਬਾਏ ॥ ਸਚੀ ਦਰਗਹ ਮਹਲਿ ਬੁਲਾਏ ॥
ਸਚੇ ਦੀਨ ਦਇਆਲ ਮੇਰੇ ਸਾਹਿਬਾ ਸਚੇ ਮਨੁ ਪਤੀਆਵਣਿਆ ॥
ਹਉ ਵਾਰੀ ਜੀਉ ਵਾਰੀ ਸਬਦਿ ਸੁਹਾਵਣਿਆ ॥
ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨਾਮੁ ਸਦਾ ਸੁਖਦਾਤਾ ਗੁਰਮਤੀ ਮੰਨਿ ਵਸਾਵਣਿਆ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥
ਨਾ ਕੋ ਮੇਰਾ ਹਉ ਕਿਸੁ ਕੇਰਾ, ਸਾਚਾ ਠਾਕੁਰੁ ਤ੍ਰਿਭਵਣਿ ਮੇਰਾ ॥
ਹਉਮੈ ਕਰਿ ਕਰਿ ਜਾਇ ਘਣੇਰੀ ਕਰਿ ਅਵਗਣ ਪਛੋਤਾਵਣਿਆ ॥੨॥ -----
ਗੁਰਮੁਖਿ ਪ੍ਰਭਿ ਸਲਾਹੁ ਕਰਾਇ ਸਚੇ ਠਾਕੁਰ ਸਾਚੇ ਭਾਇ ॥
ਨਾਨਕ ਸਚੁ ਕਹੈ ਬੇਨੰਤੀ ਸਚੁ ਮਿਲੈ ਗੁਣ ਗਾਵਣਿਆ" ॥

(ਮਾਝ ਮ: ੧, ਪੰ- ੧੦੯)

ਇਸ ਵਿਚ ਅਠ ਸਟੈਂਜ਼ੇ ਹਨ ਪਰ ਬੰਦ ਨਿਰਾਲੇ ਹਨ। ਵਖ ਵਖ ਬੰਦਾਂ ਵਿਚ ਵਖ ਵਖ ਤੁਕਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਾਫ਼ੀਏ ਦਾ ਇਹ ਹਾਲ ਨਹੀਂ। ਨਾ ਹੀ ਹੋਰ ਕੋਈ ਤੁਕਾਂ

---

(30) ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਖਾ ਤੇ ਛੰਦ ਬੰਦੀ — ਡਾਕਟਰ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ

ਵਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਨੁਵਾਦਕੀ ਅਤ ਰੋਪੜੀਆਂ ਤੇ ਅਤ ਹੋਰਿਆਂ ਦਾ ਮਿਲਗੋਭਾ ਹੈ। ਇਹ ਬੋਧੀ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਹੋਣ ਦਿਹ ਨੀਯਤ ਨਹੀਂ। ਕਵਿਤ, ਦੂਜਾਂ ਨਵੀਂ ਲੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਨਹੀਂ ਛੁਕੀਆਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅਣਗਹਿਲੀਆਂ ਹਨ। ਰੋਪੜੀ, ਵੈਦਕ, ਪਰ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਖੀ। ਬਸ ਕਵੀਸ਼ ਕਵੀਸ਼ ਇਹੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਸੀ ਜਿਹਨਾਂ ਆਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਆਦਿ ਤਰਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿਧਾਂ ਲੋਕਾਂ ਆਦਿ ਪਾਸੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਓਹੀ ਹੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਨਵੀਂ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਦਿਖਾਇਆ ਨਹੀਂ।[੩੧] ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਨੂੰ ਨਕਾਰਿਆ ਤੇ ਵਿਗਾੜਿਆ। ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਨੇ ਰੂਪਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਨਵੀਂ ਜਮਾਤੇ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਰੂਪਕ ਪੱਖ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਤਜਰਬਿਆਂ ਸਦਕਾ ਵਿਸਥਾਰ ਲਿਆਂਦਾ।

ਇਥੇ ਇਕ ਹੋਰ ਖਾਸ ਗੱਲ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਨੇ ਬੀਰ ਰਸੀ ਲਿਖੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਲਿਖਤਾਂ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵਰਤਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਰਾਂ ਕੇਵਲ ਬੀਰ ਰਸੀ ਲਿਖਤਾਂ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਤੋਂ ਮਗਰ ਦੂਜੇ ਸਿਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਹੀ ਕੀਤਾ। ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਜਿਹਾ ਤਜਰਬਾ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਇਸ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਜਤਨਾਂ ਦਾ ਸਦਕਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਲਈ ਇਕ ਹੋਰ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਮਿਲ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇਸ ਆਖੋ ਕਿ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਰੂਪਕ ਪੱਖ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਲਿਆਂਦੀ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਮੁੱਢ ਕਾਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਹੁਤਾ ਸਾਹਿਤ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਜਾਂ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ, ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਲੋਕ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਹੋਈ ਸਦੀ। ਇਸ ਦੇ ਜੀ ਆਪਣੇ ਗੁਰ ਨਾਨਕ ਸਨ। ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਇਹ ਆਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਬੋਲੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ–ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ–ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਆਦਿ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਸਾਰੀਆਂ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਘੜ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਕੁਦਰਤੀ ਸੀ ਕਿ ਸਮੇਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ।

ਦੂਜਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹੀ ਸਾਰੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ "ਪਠਨ-ਪਾਠਨ" ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

---

(੩੧) ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਛੰਦ ਬੰਦੀ– ਡਾਕਟਰ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ–੧੧੪,

ਜੋ ਸਾਹਿਤ ਇਹਨਾਂ ਪੰਡਤ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਸੀ ਅਤੇ ਆਮ ਜਨਤਾ ਦੀ ਉਸ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਗੁਰ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਕਰਕੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਵਧਾਇਆ ਗਿਆ। ਦੇਸੀ ਬੋਲੀਆਂ, ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਲੋਕ-ਬੋਲੀ ਦਾ ਹੀ ਅਜਿਹੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਲੋਕ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਖ਼ਾਸ ਮੰਤਵ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਭਗਤੀ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਦੇਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਲੋਕ-ਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਜਿਥੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਸਾਧ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ, ਉਥੇ ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਵੀ ਅਪਣਾਇਆ। ਇਥੇ ਹੀ ਬਸ ਨਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਵੀ ਭਗਤੀ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਇਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਤਕ ਆਮ ਲੋਕਾਂ— ਉਪ ਬੋਲੀਆਂ ਬੋਲਣ ਵਾਲਿਆਂ — ਦੀ ਵੀ ਪਹੁੰਚ ਹੋ ਗਈ। ਇਹਨਾਂ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਬੋਲੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ[੩੨] ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਘੇਰਾ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਵਸੀਹ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ।

ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਕ ਮੰਤਵ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਵਿਤਕਰਿਆਂ ਤੇ ਵੰਡੀਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰ ਕੇ ਏਕਤਾ ਉਪਜਾਈ ਜਾ ਸਕੇ। ਏਕਤਾ ਉਪਜਾਉਣ ਲਈ ਜਿਥੇ ਭਗਤ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਏਕੇ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ ਉਥੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਉਪਜਾਉਣ ਦੀ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾ ਤਾਂ ਨਿਰੋਲ ਪੰਡਤਾਂ ਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੁੱਲਾਂ ਮੁਲਾਣਿਆਂ ਦੀ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਰਲੀ-ਮਿਲੀ। ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਾਂਝ-ਏਕਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾ-ਵੇ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ।

ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਰੂਪਕ ਪੱਖ ਵਲੋਂ ਅਨੇਕਾਂ ਤਜਰਬੇ ਕੀਤੇ। ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕਤਾ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤਕਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ

---

(੩੨) ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ,
ਦੇ ਕ੍ਰਿਟੀਕਲ ਸਟੱਡੀ ਆਫ਼ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ— ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ—ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਕਰ
ਅਧਿਆਏ 'ਦੀ ਲੈਂਗੂਏਜ ਆਫ਼ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ'।

ਹੋਤੀ। ਜਿਹਨਾਂ ਜਿਹਨਾਂ ਨਾਵਲ ਰੂਪਾਂ ਅਤੇ ਵਿਧਾਂ ਵਿਚ ਕਰਤਾ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਸਦਿਆਂ ਸੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਲੋਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜੋ ਕਿ ਸਮਾਜ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਉਹ ਕਰਤਾ ਪਾਠਕ ਦੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਲੋਕ ਦੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਕਰਦਿਆਂ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਅਪੀਲ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਭੂਮਿਕਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਭਗਤੀ-ਭਾਵਨਾ

ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਇਕ ਗੱਲ ਬੜੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ। ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਨਾ ਤਾਂ ਇਹ ਭਗਤੀ ਰਾਮਾਨੁਜ ਦੀ "ਲਕਸ਼ਮੀ ਨਾਰਾਇਣ" ਦੀ ਭਗਤੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੀ "ਸੀਤਾ-ਰਾਮ" ਦੀ ਭਗਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਭਗਤੀ ਵਲਭਾਚਾਰੀਆ ਦੀ "ਬਾਲ-ਗੋਪਾਲ" ਦੀ ਭਗਤੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਚੈਤੰਨਯ ਮਹਾਂਪ੍ਰਭੂ ਦੀ "ਰਾਧਾ-ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ" ਵਾਲੀ ਭਗਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਭਗਤੀ ਤਾਂ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਭਗਤੀ ਹੈ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਜਿਥੇ ਭਗਤੀ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਅਚਾਰਯਾਂ ਨੇ ਸਗੁਣ ਭਗਤੀ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਉਥੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਨਿਰਗੁਣ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ। ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਸਗੁਣ ਸਰੂਪ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਸਗੋਂ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਨਿਰਗੁਣ ਤੇ ਸਗੁਣ ਦੋਵੇਂ ਮੰਨਿਆ ਹੈ[੧]। ਨਿਰਗੁਣ ਤੇ ਸਗੁਣ ਸਰੂਪ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਨਿਰਗੁਣ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਸਗੁਣ ਭਗਤੀ ਵਿਚਲੇ ਪਾੜ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ। ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਸੁਮੇਲ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ।

ਭਗਤੀ ਦੇ ਅਚਾਰਯਾਂ ਨਾਲੋਂ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਵੀ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਭਗਤੀ-ਧਾਰਣਾ ਵਖਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ (ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ) ਨੇ ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਦਾ ਘੋਰ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦਾ ਬ੍ਰਹਮ ਅਵਤਾਰ ਨਹੀਂ ਧਾਰਦਾ, ਜੂਨਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਇਸੇ ਲਈ ਥਾਂ ਥਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅਵਤਾਰਵਾਦ, ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਆਦਿ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਹੈ[੨]।

ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਦੀ ਤੀਜੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਭਗਤੀ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਅਚਾਰਯਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਵੈਧੀ ਭਗਤੀ ਦੇ ਥਾਂ ਤੇ ਰਾਗਾਤਮਿਕ ਭਗਤੀ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵੈਧੀ ਭਗਤੀ ਦੇ ਸੰਪੂਰਣ ਵਿਧੀ-ਵਿਧਾਨਾਂ, ਤਿਲਕ, ਮਾਲਾ,

---

(੧) ਨਿਰਗੁਨੁ ਆਪਿ ਸਰਗੁਨੁ ਭੀ ਓਹੀ॥
(ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮ:੫, ਪੰਨਾ ੨੮੭)

(੨) ਦੇਵੀ ਦੇਵਾ ਪੂਜੀਐ ਭਾਈ ਕਿਆ ਮਾਗਉ ਕਿਆ ਦੇਹਿ॥
ਪਾਹਣੁ ਨੀਰਿ ਪਖਾਲੀਐ ਭਾਈ ਜਲ ਮਹਿ ਬੂਡਹਿ ਤੇਹਿ॥
(ਸੋਰਠਿ ਮ:੧, ਪੰਨਾ ੬੩੭)

ਆਸਣ, ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ, ਬਸਤਰ, ਜਨੇਊ, ਫੁੱਲ, ਚੰਦਨ, ਧੂਪ, ਦੀਪ ਆਦਿ ਦੀ ਨਿਰਾਰਥਕਤਾ ਦਾ ਵੀ ਵਾਂ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਹੈ।[੩] ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵੈਧੀ ਭਗਤੀ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਆਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪਾਖੰਡ ਪੂਰਣ-ਭਗਤੀ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।[੪] ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵੈਧੀ ਭਗਤੀ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹਉਮੈ ਵਿਚ ਹੋਈਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਹੰਕਾਰ ਵਿਚ ਹੀ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਭਗਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਬਾਹਰੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਮਨ ਵਿਚ ਆਂਤਰਿਕ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਜਦ ਤਕ ਆਂਤਰਿਕ ਪ੍ਰੇਮ ਉਤਪੰਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤਦ ਤਕ ਆਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਭਗਤ ਵੈਧੀ ਭਗਤੀ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹਨ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅਹੰਕਾਰ ਨਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਭਗਤ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਭਗਤੀ ਇਉਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਕਥਨੀ ਵਾਲੀ ਭਗਤੀ ਅਹੰਕਾਰਪੂਰਣ ਅਤੇ ਪਾਖੰਡਪੂਰਣ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਭਗਤੀ ਵਿਅਰਥ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਸਾਰਾ ਜਨਮ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।—

'ਹਉਮੈ ਭਗਤਿ ਕਰੇ ਸਭੁ ਕੋਇ ਨ ਮਨੁ ਭੀਜੈ ਨਾ ਸੁਖੁ ਹੋਇ॥
ਕਹਿ ਕਹਿ ਕਹਣੁ ਆਪੁ ਜਣਾਏ ਬਿਰਥੀ ਭਗਤਿ ਸਭੁ ਜਨਮੁ ਗਵਾਇ॥੮॥੧॥੩॥[੫]

ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਥੇ ਭਗਤੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅਚਾਰਜਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਬਣ ਗਏ ਜਿਵੇਂ ਕਬੀਰ ਦਾ 'ਕਬੀਰ ਪੰਥ' ਆਦਿ, ਉਥੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਸੰਕੀਰਣਤਾ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਵਡਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਦੇਹਧਾਰੀ ਗੁਰੂ ਦੀ ਬਜਾਏ 'ਸ਼ਬਦ-ਗੁਰੂ' ਜਾਂ 'ਗੁਰਬਾਣੀ-ਗੁਰੂ' (ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਗੁਰੂ ਹੈ ਬਾਣੀ) ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ।

ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਕੇਵਲ ਭਗਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਕਿਰਤ ਦਾ ਇਕ ਸੁਚੱਜਾ ਸੁਮੇਲ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਰਹੱਸਮਈਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਰਮਸ਼ੀਲਤਾ ਸੀ।

---

(੩) ਪੜ੍ਹਿ ਪੁਸਤਕ ਸੰਧਿਆ ਬਾਦੰ---- ਸਭ ਫੋਕਟ ਨਿਸਚਉ ਕਰਮੰ॥
(ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਮ:੧, ਪੰਨਾ-੪੭੦)

(੪) ਪਾਖੰਡਿ ਭਗਤਿ ਨਾ ਹੋਵਈ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮੁ ਨ ਪਾਇਆ ਜਾਇ॥
(ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਬਿਲਾਵਲੁ ਕੀ ਵਾਰ, ਮ:੩, ਪੰਨਾ-੮੪੯)

(੫) ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮਲਾਰ ਮ:੩, ਪੰਨਾ ੧੨੭੮.

ਇਸੇ ਲਈ ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਅਰੰਭ ਕਾਲ ਤੋਂ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਬਦੌਲਤ ਹੀ ਇਕ ਨਵਾਂ ਯੁੱਗ — 'ਭਗਤੀ ਯੁੱਗ' — ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਵੈਰਾਗ ਅਤੇ ਤਿਆਗ ਦੀ ਬਜਾਇ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਮੁਹਬਤ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ।

ਭਗਤੀ ਦੇ ਆਚਾਰਜਾਂ ਨਾਲੋਂ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਦਾ ਇਕ ਅੰਤਰ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਥੇ ਪਹਿਲਿਆਂ ਨੇ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਥੇ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਭਰਪੂਰ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਭਗਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਭਗਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਬੜੇ ਠੋਸ, ਸਪਸ਼ਟ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਹਨ। ਹੇਠਲੀ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਹੋਰ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ।

ਭਗਤੀ ਦੇ ਆਚਾਰਜਾਂ ਨੇ ਭਗਤੀ ਦੀ ਜੋ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਹੈ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੇਮ। ਸ਼ਾਂਡਿਲਯ (ਸਾ ਪਰਾਨੁਰਕਤਿਰੀਸ਼ਵਰੇ— (ਉਹ (ਭਗਤੀ) ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਤੀ ਉੱਤਮ ਪਿਆਰ ਹੈ) ਅਤੇ ਨਾਰਦ ਨੇ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਤੀ ਉੱਤਮ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਹੀ ਭਗਤੀ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਬੜੇ ਸਪਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਗਤੀ ਕਿਸੇ ਪਾਖੰਡ ਦਾ ਨਾਮ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਹਰੀ ਦੇ ਪਿਆਰ ਦਾ ਹੀ ਦੂਜਾ ਨਾਮ ਹੈ। ਪਾਖੰਡਾਂ ਵਿਚ ਪਵਿੱਤਰ ਹੋ ਕੇ ਭਗਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।—

• ਹਰਿ ਭਗਤਿ ਹਰਿ ਕਾ ਪਿਆਰੁ ਹੈ ਜੇ ਗੁਰਮੁਖਿ ਕਰੇ ਬੀਚਾਰੁ ॥
ਪਾਖੰਡਿ ਭਗਤਿ ਨ ਹੋਵਈ ਦੁਬਿਧਾ ਬੋਲੁ ਖੁਆਰੁ ॥

(ਸ੍ਰੀ ਰਾਗ ਮ:੩, ਪੰਨਾ-੨੮)

ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਤ ਦੀ ਸਾਂਝ ਉਪਰ ਹੀ ਭਗਤੀ ਦਾ ਮਹਲ ਖੜਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੀਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰੇਮ ਸਹਿਤ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਧਿਆਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸੇ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਪਰਪੱਕਤਾ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਤਾਂ ਮਨ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਭੂ ਲਈ ਪ੍ਰੀਤ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ। ਭਗਤੀ, ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵਸ ਵਿਚ ਕਰਨ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਗੁਰੂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ

---

(੯) ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰੀਤਿ ਸਦਾ ਧਿਆਈਐ ਭੈ ਭਾਇ ਭਗਤਿ ਦ੍ਰਿੜਾਵਣਿਆ ॥

(ਮਾਝ ਮ:੩, ਅਸ਼ਟਪਦੀ, ਪੰਨਾ-੧੨੨)

ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਸਦਾ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਵਸਾਉਣ ਨੂੰ। ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਭਗਤੀ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਭਾਉਂਦੀ ਹੈ।[7] ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਉਹ ਭਗਤੀ ਚਾਹੀਦੀ ਨਹੀਂ ਜਿਹੜੀ ਕੇ ਪਾਖੰਡ ਦੀ ਖਾਤਰ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪਣੀ ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਦੀ ਨੁਮਾਇਸ਼ ਨੂੰ ਜਤਾਇਆ ਜਾਵੇ।[8] ਦਿਖਾਵਿਆਂ ਅਤੇ ਚਤੁਰਾਈਆਂ ਨਾਲ ਭਗਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਦਿਖਾਵਿਆਂ ਅਤੇ ਚਤੁਰਾਈਆਂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭਵਸਾਗਰ ਵਿਚ ਡੁਬ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮਨ ਨੂੰ ਨਿਰਮਲ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਤੀਰਥਾਂ ਤੇ ਜਾ ਕੇ[9] ਨਹਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ, ਭਗਤੀ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਇਸ ਨਿਰਮਲਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਬਹੁਤਾ ਪੜ੍ਹਨ ਨਾਲ, ਭੇਖ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਆਦਿ ਐਸਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਾ ਤਾਂ ਭਗਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਗਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਤਾਂ ਜਗ ਭੁਲਿਆ ਹੋਇਆ ਪਿਆ ਹੈ।[10] ਭਗਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਮ, ਧਰਮ ਨਾਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।[11] ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:—

ਏਹ ਭਿਤੇ ਭਗਤਿ ਨ ਹੋਵਈ ਬਿਨ ਸਤਗੁਰੂ ਕੇ ਉਪਦੇਸ॥

(ਸ੍ਰੀ ਰਾਗ ਮ:੧, ਪੰਨਾ-੨੨)

---

(੭) ਜਿਨ ਅੰਤਰਿ ਪ੍ਰੀਤਿ ਲਗੀ ਸੇ ਮੁਕਤਾ॥ ਇੰਦ੍ਰੀ ਵਸਿ ਸਚ ਸੰਜਮਿ ਜੁਗਤਾ॥
ਗੁਰ ਕੈ ਸਬਦਿ ਸਦਾ ਹਰਿ ਧਿਆਏ ਏਹਾ ਭਗਤਿ ਹਰਿ ਭਾਵਣਿਆ॥

(ਮਾਝ ਮ:੩, ਅਸਟਪਦੀ, ਪੰਨਾ-੧੨੨)

(੮) ਭਗਤਿ ਕਰਹਿ ਮੂਰਖ ਆਪੁ ਜਣਾਵਹਿ ਨਚਿ ਨਚਿ ਟਪਹਿ ਬਹੁਤੁ ਦੁਖੁ ਪਾਵਹਿ॥

(ਗਉੜੀ ਮ:੩, ਪੰਨਾ-੧੫੯)

(੯) ਗੁਰ ਕੀ ਮਤਿ ਤੂੰ ਲੇਹਿ ਇਆਨੇ॥ ਭਗਤਿ ਬਿਨਾ ਬਹੁ ਡੂਬੇ ਸਿਆਨੇ॥
ਹਰਿ ਕੀ ਭਗਤਿ ਕਰਹੁ ਮਨ ਮੀਤ॥ ਨਿਰਮਲ ਹੋਇ ਤੁਮ੍ਹਾਰੋ ਚੀਤ॥

(ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮ:੫, ਪੰਨਾ-੨੮੮)

(੧੦) ਪੜਿ ਪੜਿ ਪੰਡਿਤ ਮੋਨੀ ਥਕੇ, ਭੇਖੀ ਮੁਕਤਿ ਨ ਪਾਈ॥
ਨਾਨਕ ਬਿਨੁ ਭਗਤੀ ਜਗੁ ਬਉਰਾਨਾ ਸਚੈ ਸਬਦਿ ਮਿਲਾਈ॥

(ਆਸਾ ਮ:੩, ਛੰਤ, ਪੰਨਾ-੪੪੦)

(੧੧) ਕਰਮਿ ਧਰਮਿ ਭਗਤਿ ਨ ਹੋਇ ਸਬਦਿ ਮਿਲੈ ਭਗਤਿ ਪਾਏ ਜਨ ਸੋਇ॥

(ਗਉੜੀ ਮ:੩, ਪੰਨਾ-੧੫੯)

ਭਗਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਗੁਣ ਗੁਰੂ[੧੧] ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਸਮਝ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦੇ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਭਗਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ:—

ਬਿਨੁ ਗੁਰ ਗੁਣ ਨ ਜਾਪਨੀ ਬਿਨੁ ਗੁਣ ਭਗਤਿ ਨ ਹੋਇ॥

(ਸ੍ਰੀ ਰਾਗੁ ਮ:੩, ਅਸਟਪਦੀ, ਪੰਨਾ ੬੭)

ਭਗਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਜਾਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜਦ ਤਕ ਭਗਤੀ ਦਾ ਚਾਹਵਾਨ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਤਦ ਤਕ ਉਸ ਨੂੰ ਭਗਤੀ ਦੀ ਆਸ ਤਕ ਨਹੀਂ ਰਖਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਭਗਤੀ ਦਾ ਦਾਨ ਤਾਂ ਸ਼ਰਨਾਗਤ ਨੂੰ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।[੧੨]

ਭਗਤੀ ਤਾਂ ਮਾਨੋ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਨ ਦਾ ਉੱਤਮ ਮਨੋਰਥ ਹੈ। ਜੇ ਇਹ ਮਨੋਰਥ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਮਤਲਬ ਇਹ ਕਿ ਭਗਤੀਹੀਣ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਜਗ ਵਿਚ ਆਉਣ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਹੈ?

ਭਾਈ ਰੇ ਭਗਤਿ ਹੀਣੁ ਕਾਹੇ ਜਗਿ ਆਇਆ॥
ਪੂਰੇ ਗੁਰ ਕੀ ਸੇਵ ਨ ਕੀਨੀ ਬਿਰਥਾ ਜਨਮੁ ਗਵਾਇਆ॥

(ਸ੍ਰੀ ਰਾਗੁ ਮ:੩, ਪੰਨਾ-੩੩)

ਭਗਤੀ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਗਿਆਨ ਮਾਰਗ, ਕਰਮ ਮਾਰਗ, ਯੋਗ ਮਾਰਗ ਆਦਿ ਤੋਂ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਉੱਤਮ ਗਿਣਿਆ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਵੀ ਇਸੇ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹਨ। ਗਿਆਨ ਮਾਰਗ, ਕਰਮ ਮਾਰਗ ਅਤੇ ਯੋਗ ਮਾਰਗ ਆਦਿ ਤਾਂ ਭਗਤੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੀ ਹਨ।[੧੩]

---

(੧੨) ਆਇ ਪਇਆ ਤੇਰੀ ਸਰਣਾਈ ਜਿਉ ਭਾਵੈ ਤਿਉ ਲੈਹਿ ਮਿਲਾਈ॥
ਕਰਿ ਕਿਰਪਾ ਪ੍ਰਭ ਭਗਤੀ ਲਾਵਹੁ ਸਚੁ ਨਾਨਕ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਪੀਜੈ ਜੀਉ॥
(ਮਾਝ ਮ:੫, ਪੰਨਾ-੧੦੪)

(੧੩) ਸਭਹੂ ਕੋ ਰਸੁ ਹਰਿ ਹੋ॥ ੧॥ ਰਹਾਉ॥
ਕਾਹੂ ਜੋਗ ਕਾਹੂ ਭੋਗ ਕਾਹੂ ਗਿਆਨ ਕਾਹੂ ਧਿਆਨ ਕਾਹੂ ਹੋ ਡੰਡ ਧਰਿ ਹੋ॥
ਕਾਹੂ ਜਾਪ ਕਾਹੂ ਤਾਪ ਕਾਹੂ ਪੂਜਾ ਹੋਮ ਨੇਮ ਕਾਹੂ ਹੋ ਗਉਨੁ ਕਰਿ ਹੋ॥
ਕਾਹੂ ਤੀਰ ਕਾਹੂ ਨੀਰ ਕਾਹੂ ਬੇਦ ਬੀਚਾਰ ਨਾਨਕਾ ਭਗਤਿ ਪ੍ਰਿਅ ਹੋ॥
(ਗਉੜੀ ਮ:੫, ਪੰਨਾ ੨੧੩)

ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਇਹ ਭਗਤੀ ਸੁਖਾਂ ਦੀ ਖਾਣ ਹੈ[੧੪] ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਸ ਦਾ ਮਾਰਗ ਬੜਾ ਬਿਖੜਾ ਹੈ; ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਬੜੀ ਕਠਨ ਹੈ। ਹਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਪੱਕੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਬਿਖੜੇ ਪੈਂਡੇ ਤੇ ਚਲਣ ਵਾਲੇ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਭਾਣੇ ਵਿਚ ਚਲਣਾ ਭਗਤੀ ਦੇ ਮਾਰਗ ਦਾ ਪਰਮ ਮਨੋਰਥ ਹੈ।[੧੫] ਜੇ ਸਾਧਕ ਇਹ ਨਾ ਕਰੇ ਆਪਣੇ ਭਾਣੇ ਵਿਚ ਹੀ ਚਲਦਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਨਾ ਤਾਂ ਪ੍ਰੇਮ ਪਾਸੋਂ ਭਗਤੀ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ[੧੬] ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।[੧੭]

ਜਿਸ ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤੀ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ, ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਭਗਤੀ ਦੇ ਆਚਾਰਯਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਤੇਲ ਦੀ ਧਾਰ ਵਾਂਗ ਚੱਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਅਟੁੱਟ ਅਤੇ ਲਗਾਤਾਰ। ਪ੍ਰੇਮਾ ਭਗਤੀ ਦੀ ਲਗਾਤਾਰਤਾ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਇਤਨੀ ਪੱਕੀ ਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਤੋੜਿਆਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਟੁੱਟਦੀ।[੧੮]

---

(੧੪) ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤਿ ਨਾਨਕ ਸੁਖੁ ਪਾਇਆ॥

(ਆਸਾ ਮ: ੫, ਪੰਨਾ-[illegible])

(੧੫) ਭਗਤੀ ਬਖਸੀ ਨਾਨਕਾ ਜਿਸੈ ਹੁਕਮੁ ਨ ਬੁਝਿ ਸਚੁ॥
ਨਾਨਕ ਚਲਿ ਨਾ ਜਾਣਈ ਮੰਨੇ ਜੇ ਕਰਤੁ ਹੋਇ ਵਿਸੁ ਮੰਨੇ ਕਰੁ ਮਿਲਾਉ॥

(ਰਾਮਕਲੀ ਕੀ ਵਾਰ ਮ: ੩, ਪੰਨਾ-੯੫੦)

(੧੬) ਮਨਮੁਖਿ ਭਗਤਿ ਨ ਹੋਵਈ॥

(ਗੂਜਰੀ ਮ: ੩, ਅਸਟਪਦੀ ਪੰ. ੫੦੬)

(੧੭) ਸਾਜਨ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰੀਤਮਹੁ ਤੁਮ ਸਹ ਕੀ ਭਗਤਿ ਕਰੇਹੋ॥
ਗੁਰੁ ਸੇਵਹੁ ਸਦਾ ਆਪਣਾ ਨਾਮੁ ਪਦਾਰਥੁ ਲੇਹੋ॥
ਭਗਤਿ ਕਰਹੁ ਤੁਮ ਸਹੈ ਕੇਰੀ ਜੋ ਸਹ ਪਿਆਰੇ ਭਾਵਏ॥
ਆਪਣਾ ਭਾਣਾ ਤੁਮ ਕਰਹੁ ਤਾ ਫਿਰਿ ਸਹ ਖੁਸੀ ਨ ਆਵਏ॥
ਭਗਤਿ ਭਾਵ ਇਹੁ ਮਾਰਗੁ ਬਿਖੜਾ ਗੁਰ ਦੁਆਰੈ ਕੋ ਪਾਵਏ॥

(ਆਸਾ ਮ: ੩, ਛੰਤ, ਪੰਨਾ-੪੪੦)

(੧੮) ਪ੍ਰਭ ਲਾਲਨ ਸਿਉ ਪ੍ਰੀਤਿ ਬਨੀ॥ ਰਹਾਉ॥
ਤੋਰੀ ਨ ਤੂਟੈ ਛੋਰੀ ਨ ਛੂਟੈ ਐਸੀ ਮਾਧੋ ਖਿੰਚ ਤਨੀ॥

(ਬਿਲਾਵਲੁ ਮ: ੫, ਪੰਨਾ-੮੨੭)

(ਚਲਦਾ)

ਪ੍ਰੇਮਾ ਭਗਤੀ ਲਈ ਸਿਖ ਗੁਰੂਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕੋਈ ਖਾਸ ਸਮਾਂ ਨਿਯਤ ਨਹੀਂ ਹੈ।[੧੯] ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਲਈ ਹਰ ਸਮਾਂ, ਹਰ ਵਕਤ[੨੦] ਸੁਹਾਵਣਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰੇਮਾ ਭਗਤੀ ਦਾ ਫਲ ਦਸਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਨਾਰਦ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਸਿਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਮਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤ੍ਰਿਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਦੀ ਇੱਛਿਆ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ, ਨਾ ਉਹ ਸ਼ੋਕ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਦਵੈਸ਼ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਅੰਦਰ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਨਾਲ ਲਗਾਉ ਰਖਣ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।[੨੧] ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਖ ਗੁਰੂਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮਾ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਜੋ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸੱਚਾ ਭਗਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਚੇ ਭਗਤ, ਜੀਵਨ ਮੁਕਤ, ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੰਸਾਰਕ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਭਗਤ ਨਾ ਤਾਂ ਧਨ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਸਵਰਗ ਦੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਸਾਧੂਆਂ ਦੀ ਚਰਨ-ਧੂੜ ਨੂੰ ਹੀ ਲੋੜਦਾ ਹੈ:-

ਧਨੁ ਨਹੀ ਬਾਛਹਿ ਸੁਰਗ ਨ ਆਛਹਿ॥ ਅਤਿ ਪ੍ਰਿਅ ਪ੍ਰੀਤਿ ਸਾਧ ਰਜ ਰਾਚਹਿ॥੪॥
(ਗਉੜੀ ਬਾਵਨ ਅਖਰੀ ਮ:੫, ਪੰਨਾ-੨੫੧)

ਉਹ (ਭਗਤ) ਨਾ ਰਾਜ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਨਾ ਮੁਕਤੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰੀਤ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ:-

ਰਾਜੁ ਨ ਚਾਹਉ ਮੁਕਤਿ ਨ ਚਾਹਉ ਮਨਿ ਪ੍ਰੀਤਿ ਚਰਨ ਕਮਲਾਰੇ॥
(ਦੇਵਗੰਧਾਰੀ ਮ:੫, ਪੰਨਾ-੫੩੪)

(ਪ੍ਰਿਅ ਕੀ ਚੇਰੀ ਕਾਂਢੀਐ ਨਾਨਕ ਜਨਿ ਨਾਉ॥
ਸਾਚੀ ਪ੍ਰੀਤਿ ਨ ਤੁਟਈ ਸਾਚੇ ਮੇਲਿ ਮਿਲਾਉ॥
(ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮ:੫, ਪੰਨਾ-੫੪)

ਕਿਤੈ ਪ੍ਰਕਾਰਿ ਨ ਤੂਟਉ ਪ੍ਰੀਤਿ। ਦਾਸ ਤੇਰੇ ਕੀ ਨਿਰਮਲ ਰੀਤਿ॥
(ਧਨਾਸਰੀ ਮ:੫, ਪੰਨਾ [illegible])

ਲਾਗਿ ਪ੍ਰੀਤਿ ਕੀਨ ਅਪਨ ਤੂਟਤ ਨਹੀ ਜੋਰੁ॥
(ਕਾਨੜਾ ਮ:੫, ਪੰਨਾ-੧੩੦੭)

(੧੯) ਜਿ ਤੇਹਾ ਬਖਤ ਲਿਖਾਵਹਿ ਤਾ ਕਿਤ ਤੇਹਾ ਭਗਤਿ ਹੋਇ॥
(ਸ੍ਰੀ ਰਾਗ ਮ:੩, ਪੰ-੩੫)

(੨੦) ਸਭੇ ਵਖਤ ਸਭੇ ਕਰਿ ਵੇਲਾ ਖਾਲਕੁ ਯਾਦਿ ਦਿਲੈ ਮਹਿ ਮਉਲਾ॥
(ਮਾਰੂ ਮ:੫ ਸੋਲਹਾ, ਪੰ-੧੦੮੪)

(ਚਲਦਾ)

ਜਿਸ ਭਗਤ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮਾ ਭਗਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਰਹਿਣੀ ਵਿਲੱਖਣ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਉਸ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਭਗਤ ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ, ਹੰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਅਲਿਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਹੰਬੁੱਧੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਹੀ ਕਾਮਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਸੌਣਾ, ਜਾਗਣਾ, ਉਠਣਾ, ਬੈਠਣਾ ਅਤੇ ਹਸਣਾ ਆਦਿ ਸਭ ਨਿਰਲੇਪ ਭਾਵ ਨਾਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਮਾਇਆ ਕਾਰਨ ਸਾਰਾ ਜਗਤ ਠਗਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਮਾਇਆ ਹਰੀ ਦੇ ਭਗਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਖੁਦ ਠਗ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਪਰਾ ਭਗਤੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰੇਮਾ ਭਗਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਣ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਦੁੱਖ ਅਤੇ ਦੁੱਖ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਪਏ ਰਹਿਣਾ ਸਭ ਤੋਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੀਆਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਭ ਕਰਮ, ਸਾਰੇ ਕਾਰਜ ਸਫਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਰੋਗ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਰੋੜਾਂ ਜਨਮਾਂ ਦੇ ਸੰਚਿਤ ਪਾਪ ਅਤੇ ਅਪਰਾਧ ਪਲ ਭਰ ਵਿਚ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰੰਤਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਜਾਪ ਹੋਣ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ ਆਦਿ ਵਾਸ਼ਨਾਵਾਂ ਵੱਸ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮਨ ਅੰਤਰੀਵ ਨਿਰਮਲ ਅਤੇ ਨਿਰਭੈ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਨਾ ਕਿਤੇ ਆਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਜਾਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦਾ ਭਟਕਣਾ ਹੀ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮਾ ਭਗਤੀ ਦਾ ਅੰਤਮ ਫਲ ਹੈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲ ਜਾਣਾ ਅਤੇ ਸਦਾ ਲਈ ਇਕਮਿਕ ਹੋ ਜਾਣਾ। ਇਸੇ ਮੇਲ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਜਲ ਦੀਆਂ ਤਰੰਗਾਂ ਜਲ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨਾਮ ਅਤੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਗੁਆ ਕੇ ਜਲ ਰੂਪ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਦੀ ਜੋਤਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਅਖੰਡ ਜੋਤਿ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ

ਵਖਤੁ ਸੁਹਾਵਾ ਸਦਾ ਤੇਰਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਤੇਰੀ ਬਾਣੀ॥

(ਵਡਹੰਸ ਮ:੧, ਛੰਤ, ਪੰ. ੫੬੬)

(੨੧) ਨਾਰਦ ਭਗਤੀ ਸੂਤਰ ੪-੫

(੨੨) ਜਾ ਕੀ ਰਾਮ ਨਾਮ ਲਿਵ ਲਾਗੀ॥----------

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਜਿਨ ਸਤਗੁਰੁ ਭੇਟਾਨਾ ਸੁ ਮਾਇਆ ਹਰਿ ਜਨ ਠਾਗੀ॥੨॥੫੪॥੭੭॥

(ਸਾਰੰਗ ਮ:੫, ਪੰ. ੧੨੨੭)

(੨੩) ਅਬ ਮੋਹਿ ਸਰਬ ਦੁਖੁ ਗਇਆ॥-------------

ਆਇ ਨ ਜਾਇ ਨ ਕਤਹੀ ਡੋਲੈ ਥਿਰੁ ਨਾਨਕ ਰਾਜਇਆ॥

(ਸਾਰੰਗ ਮ:੫, ਪੰ. ੧੨੨੩)

ਜਗ੍ਹਾ ਨਹੀਂ, ਉਸੇ ਦਾ ਰੂਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਉਮੈ ਦਾ ਨਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਦ੍ਵੈਤ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।[੧੪] ਪ੍ਰੇਮਾ-ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਠਾਕੁਰ ਅਤੇ ਸੇਵਕ ਦੋਵੇਂ ਮਿਲ ਕੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕਮਿਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਜਲ ਦੀਆਂ ਤਰੰਗਾਂ ਅਤੇ ਫੇਨ ਜਲ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਇਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਦੀ ਜਿਥੋਂ ਉਤਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਭ ਕੁਝ ਏਕਾਕਾਰ ਅਤੇ ਅਦ੍ਵੈਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।—

ਜਿਉ ਜਲ ਤਰੰਗ ਫੇਨੁ ਜਲ ਹੋਈ ਹੈ ਸੇਵਕ ਠਾਕੁਰ ਭਏ ਏਕਾ॥
ਜਹ ਤੇ ਉਠਿਓ ਤਹ ਹੀ ਆਇਓ ਸਭ ਹੀ ਏਕੈ ਏਕਾ॥੨॥੪॥੨੭॥

(ਸਾਰੰਗ ਮ:੫, ਪੰ-੧੨੦੯)

ਅੰਤ ਵਿਚ ਤਤ ਤਤ ਵਿਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫੇਰ ਜਨਮ ਮਰਣ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।—

• ਨਾਨਕ ਤਤ ਤਤ ਸਿਉ ਮਿਲਿਆ ਪੁਨਰਪਿ ਜਨਮਿ ਨ ਆਹੀ॥੪॥੧॥੧੫॥੩੫॥

(ਗਉੜੀ ਬੈਰਾਗਣਿ ਮ:੩, ਪੰ-੧੬੨)

ਸੂਰਜ ਕਿਰਣਿ ਮਿਲੇ ਜਲ ਕਾ ਜਲੁ ਹੂਆ ਰਾਮ॥
ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਰਲੀ ਸੰਪੂਰਨੁ ਥੀਆ ਰਾਮ॥

(ਬਿਹਾਗੜਾ ਮ:੫, ਪੰ-੮੪੬)

ਭਗਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਭਗਤਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਵੀ ਸਿਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਹਨ। ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਗੀਤਾ ਵਾਲੀ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਵੰਡ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਗੀਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਭਗਤ ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹਨ— ਅਰਥਾਰਥੀ, ਆਰਤ, ਜਿਗਿਆਸੂ ਅਤੇ ਗਿਆਨੀ ਭਗਤ। ਪਰ ਸਿਖ ਗੁਰੂਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਓਹੀ ਭਗਤ ਉਤਮ ਹਨ ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਭਾਉਂਦੇ ਹਨ।—

• ਸੇ ਭਗਤ ਸੇ ਭਗਤ ਭਲੇ ਜਨ ਨਾਨਕ ਜੀ
ਜੋ ਭਾਵਹਿ ਮੇਰੇ ਹਰਿ ਭਗਵੰਤਾ॥ •

(ਆਸਾ ਮ:੪, ਪੰ-੧੧)

ਓਹੀ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦ, ਬੋਲ ਜਾਂ ਬਚਨ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਹੀ ਪਛਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ[੧੫]। ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਸ

---

(੧੪) ਜਲ ਤਰੰਗ ਜਿਉ ਜਲਹਿ ਸਮਾਇਆ॥
~~ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਭ੍ਰਮ ਕਟੇ ਕਿਵਾੜਾ~~
ਬਹੁੜਿ ਨ ਹੋਈਐ ਜਉਲਾ ਜੀਉ॥੪॥੧੮॥੨੫॥ (ਮਾਝ ਮ:੫, ਪੰ-੧੦੨)

(੧੫) ਸਬਦੇ ਹੀ ਭਗਤ ਜਾਪਦੇ ਜਿਨ ਕੀ ਬਾਣੀ ਸਚੀ ਹੋਇ॥
ਵਿਚਹੁ ਆਪੁ ਗਇਆ ਨਾਉ ਮੰਨਿਆ ਸਚਿ ਮਿਲਾਵਾ ਹੋਇ॥ (ਆਸਾ ਮ:੩

ਪਾਰਸ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਤ ਮਿਤ੍ਰ ਵੈਰ ਹੈ। ਸਮਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਭਾਵ ਉਹੀ ਬੁੱਧੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਭਗਤ ਦੁਖ ਸੁਖ ਵਿਚ ਇਕਸਾਰ, ਇਕ ਰਸ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਵੀ ਇਸੇ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰਦੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ:-

ਐਸੀ ਭਗਤ ਦੁਖ ਸੁਖ ਸਮਤੁ ਕਰ ਜਾਣੈ ਹਰਿ ਹਰਿ ਨਾਮ ਹਰਿ ਰਾਤਾ॥
(ਵਡਹੰਸ ਮ:੪ ਛੰਤ, ਪੰ-੫੭੫)

ਭਗਤ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਗੁਰਮੁਖ ਹੋਵੇ, ਜੋ ਆਪਣੀ ਹਉਮੈ ਨੂੰ ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਦੁਆਰਾ ਸਾੜ ਕੇ ਖੁਆਰ ਕਰ ਸੁੱਟੇ, ਜੋ ਦਿਨ ਰਾਤ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸੱਚੀ ਭਗਤੀ ਕਰੇ,[੨੬] ਜੋ ਹਰੀ ਦੇ ਨਾਮ ਵਿਚ ਸਮਾਇਆ ਰਹੇ, ਜੋ ਗੁਣਾਂ ਅਤੇ ਔਗੁਣਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਰਖਦਾ ਹੋਵੇ। ਅਜਿਹੇ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਚਾਲ, ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ ਅਨੋਖੀ ਅਤੇ ਨਿਰਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।[੨੭] ਇਸੇ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰੀਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਬੜਾ ਅੰਤਰ ਹੈ,[੨੮] ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਮੇਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

---

(੨੬) ਭਗਤ ਜਨਾ ਕੀ ਹਰਿ ਜੀਉ ਰਾਖੈ ਜੁਗਿ ਜੁਗਿ ਰਖਦਾ ਆਇਆ ਰਾਮ॥
ਸੋ ਭਗਤੁ ਜੋ ਗੁਰਮੁਖਿ ਹੋਵੈ ਹਉਮੈ ਸਬਦਿ ਜਲਾਇਆ ਰਾਮ॥
ਹਉਮੈ ਸਬਦਿ ਜਲਾਇਆ ਮੇਰੇ ਹਰਿ ਭਾਇਆ ਜਿਸ ਦੀ ਸਾਚੀ ਬਾਣੀ॥
ਸਚੀ ਭਗਤਿ ਕਰਹਿ ਦਿਨੁ ਰਾਤੀ ਗੁਰਮੁਖਿ ਆਖਿ ਵਖਾਣੀ॥
ਭਗਤਾ ਕੀ ਚਾਲ ਸਚੀ ਅਤਿ ਨਿਰਮਲ ਨਾਮੁ ਸਚਾ ਮਨਿ ਭਾਇਆ॥
ਨਾਨਕ ਭਗਤ ਸੋਹਹਿ ਦਰਿ ਸਾਚੈ ਜਿਨੀ ਸਚੋ ਸਚੁ ਕਮਾਇਆ॥
ਹਰਿ ਭਗਤਾ ਕੀ ਜਾਤਿ ਪਤਿ ਹੈ, ਭਗਤ ਹਰਿ ਕੈ ਨਾਮਿ ਸਮਾਣੇ ਰਾਮ॥
ਹਰਿ ਭਗਤਿ ਕਰਹਿ ਵਿਚਹੁ ਆਪੁ ਗਵਾਵਹਿ ਜਿਨ ਗੁਣ ਅਵਗਣ ਪਛਾਣੇ ਰਾਮ॥
ਗੁਣ ਅਉਗਣ ਪਛਾਣੈ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਵਖਾਣੈ ਭੈ ਭਗਤਿ ਮੀਠੀ ਲਾਗੀ॥
ਅਨਦਿਨੁ ਭਗਤਿ ਕਰਹਿ ਦਿਨੁ ਰਾਤੀ ਘਰ ਹੀ ਮਹਿ ਬੈਰਾਗੀ॥
ਭਗਤੀ ਰਾਤੇ ਸਦਾ ਮਨੁ ਨਿਰਮਲੁ ਹਰਿ ਜੀਉ ਵੇਖਹਿ ਸਦਾ ਨਾਲੇ॥
ਨਾਨਕ ਸੇ ਭਗਤ ਹਰਿ ਕੈ ਦਰਿ ਸਾਚੇ ਅਨਦਿਨੁ ਨਾਮੁ ਸਮਾਲੇ॥
(ਸੂਹੀ ਮ:੩ ਛੰਤ, ਪੰ-੭੬੮)

(੨੭) ਭਗਤਾ ਕੀ ਚਾਲ ਨਿਰਾਲੀ॥
ਚਾਲਾ ਨਿਰਾਲੀ ਭਗਤਾਹ ਕੇਰੀ ਬਿਖਮ ਮਾਰਗਿ ਚਲਣਾ॥
ਲਬੁ ਲੋਭੁ ਅਹੰਕਾਰੁ ਤਜਿ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਬਹੁਤੁ ਨਾਹੀ ਬੋਲਣਾ॥
ਖੰਨਿਅਹੁ ਤਿਖੀ ਵਾਲਹੁ ਨਿਕੀ ਏਤੁ ਮਾਰਗਿ ਜਾਣਾ॥
(ਰਾਮਕਲੀ ਮ:੩ ਅਨੰਦ, ਪੰ-੯੧੮)

(੨੮) ਭਗਤਾ ਤੈ ਸੈਸਾਰੀਆ ਜੋੜੁ ਕਦੇ ਨ ਆਇਆ॥
(ਵਾਰ ਮਾਝ ਮ:੧, ਪੰ. ੧੪੫)

ਅਜਿਹੇ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਭੂ ਆਪ ਕਰਦਾ ਹੈ।[29] ਕਿਉਂਕਿ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨਾ ਉਸ ਦਾ ਬਿਰਦ ਹੈ।[30] ਦਰਅਸਲ ਪ੍ਰਭੂ ਹੀ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਵਸ।[31] ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਭੂ ਹੀ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਵਸ ਹੈ ਤਾਂ ਮਾਇਆ ਆਦਿ ਵੀ ਜਿਸ ਤੋਂ ਕਿ ਕੋਈ ਛੁਟਕਾਰਾ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਿਆ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦਾਸੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ:-

•ਮਾਇਆ ਦਾਸੀ ਭਗਤਾਂ ਕੀ ਕਾਰ ਕਮਾਵੈ॥

(ਗਉੜੀ ਗੁਆਰੇਰੀ ਮ:੩, ਪੰ-੨੩੧)

<u>ਨਵਧਾ ਭਗਤੀ</u>

ਨਵਧਾ ਭਗਤੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਸ੍ਰਵਣ, ਕੀਰਤਨ ਅਤੇ ਸਿਮਰਨ ਭਗਤੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਹੈ, ਪਾਦਸੇਵਨ, ਅਰਚਨ ਅਤੇ ਵੰਦਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਸਾਖਿਆਤ ਸਰੂਪ, ਮੂਰਤੀ ਨਾਲ ਹੈ, ਦਾਸ, ਸਖਾ ਅਤੇ ਆਤਮ ਨਿਵੇਦਨ ਇਹ ਤਿੰਨ ਭਗਤੀ ਦੇ ਭਾਵ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਕਿਉਂਕਿ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਭਗਤੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਵਿਚ ਪਾਦਸੇਵਨ, ਅਰਚਨ ਅਤੇ ਵੰਦਨ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਉਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਜਿਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਗੁਣ ਭਗਤ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਜੇ ਪਾਦਸੇਵਨ ਹੈ ਤਾਂ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ, ਸਾਖਿਆਤ ਮੂਰਤੀ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਜੇ ਅਰਚਨ(ਅਰਚਾ, ਪੂਜਾ) ਹੈ ਤਾਂ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਸਾਖਿਆਤ ਮੂਰਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨਹੀਂ, ਜੇ ਵੰਦਨ (ਡੰਡਉਤ ਬੰਦਨ ਆਦਿ) ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਪ੍ਰਤੀ, ਮੂਰਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਨਹੀਂ। ਇੰਜ ਹੀ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਪਾਦਸੇਵਨ, ਅਰਚਨ ਅਤੇ ਵੰਦਨ ਆਦਿ ਭਗਤੀਆਂ ਦੀ ਸਗੁਣਤਾ ਅਤੇ ਸਥੂਲਤਾ ਨੂੰ ਨਿਰਗੁਣਤਾ ਅਤੇ ਸੂਖਮਤਾ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਗੁਰ

---

(੨੯) ਭਗਤ ਜਨਾ ਕਉ ਰਾਖਦਾ ਆਪਣੀ ਕਿਰਪਾ ਧਾਰਿ॥
ਹਲਤਿ ਪਲਤਿ ਮੁਖ ਊਜਲੇ ਸਾਚੇ ਕੇ ਗੁਣ ਸਾਰਿ॥ (ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮ:੫, ਪੰ-੪੬)

(੩੦) ਭਗਤ ਵਛਲੁ ਹਰਿ ਬਿਰਦੁ ਹੈ ਹਰਿ ਲਾਜ ਰਖਾਇਆ॥
(ਆਸਾ ਮ:੫, ਪੰ-੪੫੯)

(੩੧) ਨਾ ਤੂ ਆਵਹਿ ਵਸਿ ਬਹੁਤੁ ਘਿਣਾਵਣੇ॥ ਨਾ ਤੂ ਆਵਹਿ ਵਸਿ ਬੇਦ ਪੜਾਵਣੇ॥
ਨਾ ਤੂ ਆਵਹਿ ਵਸਿ ਤੀਰਥ ਨਾਈਐ॥ ਨਾ ਤੂ ਆਵਹਿ ਵਸਿ ਧਰਤੀ ਧਾਈਐ॥
ਨਾ ਤੂ ਆਵਹਿ ਵਸਿ ਕਿਤੈ ਸਿਆਣਪੈ॥ ਨਾ ਤੂ ਆਵਹਿ ਵਸਿ ਬਹੁਤਾ ਦਾਨੁ ਦੇ॥
ਸਭ ਕੋ ਤੇਰੈ ਵਸਿ ਅਗਮ ਅਗੋਚਰਾ॥ ਤੂ ਭਗਤਾਂ ਕੈ ਵਸਿ ਭਗਤਾਂ ਤਾਣੁ ਤੇਰਾ॥
(ਵਾਰ ਰਾਮਕਲੀ ਮ:੫, ਪੰ-੯੬੨)

ਅਸੀਂ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਵਿਚ ਨਵਧਾ ਭਗਤੀ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਾਂਗੇ।

ਸ੍ਰਵਣ ਭਗਤੀ

ਸ੍ਰਵਣ ਭਗਤੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ, ਗੁਣ, ਲੀਲਾ ਆਦਿ ਦੇ ਸੁਣਨ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਸੁਣਨ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੁਣ ਕੇ ਮੰਨਣ ਨੂੰ ਵੀ। ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਸ੍ਰਵਣ ਭਗਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਥਾਇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ ਆਦਿ ਦੇ ਸ੍ਰਵਣ ਨਾਲ ਮਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ,[੩੨] ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ [illegible] ਵਿਗਸਣ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਸਤ ਦੁੱਖਾਂ ਤੇ ਪਾਪਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਸੁਣ ਕੇ ਮੰਨਿਆ ਹੋਵੇ, ਨਾਮ ਨੂੰ ਕਮਾਇਆ ਹੋਵੇ, ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਵਸਾਇਆ ਹੋਵੇ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਾਸਾ ਨਿਜ ਘਰ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[੩੩] ਸੁਣ ਕੇ ਮੰਨਣ ਨਾਲ ਸਭ ਭੁੱਖਾਂ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।[੩੪] ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ ਆਦਿ ਦਾ ਸ੍ਰਵਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਨ ਵਿਚ ਵਸਾਉਣ ਨਾਲ ਇੱਛਤ ਫਲ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।[੩੫]

ਕੀਰਤਨ ਭਗਤੀ

ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ, ਗੁਣ ਆਦਿ ਦੀ ਰਾਗ ਦੁਆਰਾ ਕੀਰਤੀ ਕਰਨ, ਜੱਸ ਗਾਉਣ ਨੂੰ ਕੀਰਤਨ ਭਗਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਇਸ ਉਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਰਾਗਮਈ ਕੀਰਤਨ ਹੀ ਤਾਂ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਰਤਨ ਇਕ ਨਿਰਮੋਲਕ ਹੀਰਾ ਹੈ।[੩੬] ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ, ਆਤਮਾ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਅਤੇ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਲਈ ਇਹ ਇਕ ਵਧੀਆ

---

(੩੨) ਸੁਣਿਐ ਪੜਿ ਪੜਿ ਪਾਵਹਿ ਮਾਨੁ॥ ਸੁਣਿਐ ਲਾਗੈ ਸਹਜਿ ਧਿਆਨੁ॥ ------
ਸੁਣਿਐ ਮੰਨਿ ਪਾਵਹਿ ਦਾਨੁ ਸੁਣਿਐ ਦਾਨ ਹੋਇ ਅਸਨਾਨੁ॥
ਨਾਨਕ ਭਗਤਾ ਸਦਾ ਵਿਗਾਸੁ ਸੁਣਿਐ ਦੂਖ ਪਾਪ ਕਾ ਨਾਸੁ॥

(ਜਪੁਜੀ-ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ, ਪੰ-੩)

(੩੩) ਜਿਨੀ ਸੁਣਿਕੈ ਮੰਨਿਆ ਤਿਨਾ ਨਿਜ ਘਰਿ ਵਾਸੁ॥

(ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮ:੩, ਪੰ-੨੭)

(੩੪) ਗੁਰ ਬਚਨਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬੋਲਦੀ ਹਰਿ ਨਾਮ ਸੁਹਾਵੀ॥
ਜਿਨ ਸੁਣਿ ਸਿਖਾਂ ਗੁਰੁ ਮੰਨਿਆ ਤਿਨਾ ਭੁਖ ਸਭ ਜਾਵੀ॥

(ਤਿਲੰਗ ਮ:੪, ਪੰ-੭੨੬)

(੩੫) ਸੁਨਿ ਉਪਦੇਸੁ ਹਿਰਦੈ ਬਸਾਵਹੁ ਮਨ ਇਛੇ ਨਾਨਕ ਫਲ ਪਾਵਹੁ॥

(ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮ:੫, ਪੰ-੨੮੩)

(੩੬) ਕੀਰਤਨ ਨਿਰਮੋਲਕ ਹੀਰਾ ਆਨੰਦ ਗੁਣੀ ਗਹੀਰਾ॥

(ਰਾਮਕਲੀ ਮ:੫, ਪੰ-੮੯੩)

ਸਾਧਨ ਹੈ। ਸਭ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਮੁਖ ਕਰਮ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਜੋ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣਿਆਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਹ ਪਾਠ ਪੂਜਾ, ਵੇਦ ਵਿਆਕਰਨ ਅਤੇ ਨਿਵਲ ਭੁਅੰਗਮ ਸਾਧਣ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਜੀਵ ਦਾ ਉਧਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਹਲਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਛੌਪਰ ਵੀ ਸੁਹਣੇ ਲਗਦੇ ਹਨ ਜੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ ਦਾ ਗੁਣ ਗਾਇਆ ਜਾਵੇ, ਕੀਰਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਦਰਅਸਲ ਬੈਕੁੰਠ ਵੀ ਉਹ ਹੈ ਜਿਥੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

<u>ਸਿਮਰਨ ਭਗਤੀ</u>

ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ ਦੇ ਸਿਮਰਨ ਨੂੰ ਸਿਮਰਨ ਭਗਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਇਸ ਉਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸਿਮਰਨ ਭਗਤੀ ਨਾਲ ਗਰਭ ਜੂਨ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਦੁੱਖ ਦੁਖਾਂ ਜਮ ਨਸ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਕਾਲ ਅਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਟਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਵਿਘਨ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ, ਰਿਧੀਆਂ ਸਿਧੀਆਂ ਹਾਸਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਮਨ ਦੀ ਮੈਲ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਉਚਾ ਦਰਜਾ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਲੋਕ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਧਨਵੰਤੇ, ਪਤਵੰਤੇ,

---

(੩੭) ਹਰਿ ਕੀਰਤਿ ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਹੈ ਸਿਰਿ ਕਰਮਨ ਕੈ ਕਰਮਾ॥

(ਸੋਰਠਿ ਮ:੫ ਅਸਟਪਦੀ, ਪੰ-੬੪੨)

(੩੮) ਪਾਠ ਪੜਿਓ ਅਰ ਬੇਦ ਬੀਚਾਰਿਓ ਨਿਵਲ ਭੁਅੰਗਮ ਸਾਧੇ॥

... ...

ਕਹਿਓ ਕ੍ਰਿਪਾਲੁ ਦੀਨ ਪ੍ਰਭ ਸਰਨਾ ਹਰਿ ਹਰਿ ਕੀਰਤਨ ਇਹੁ ਮਨ ਰਾਤਾ॥

(ਸੋਰਠਿ ਮ:੫, ਅਸਟਪਦ-ਪੰ, ੬੪੧)-੬੪੨)

(੩੯) ਕਾਨਨ ਕਹੈ ਸੁਨਿ ਕੈ ਮਨਾ ਕਰ ਕੀਰਤਨ ਹੋਇ ਉਧਾਰ॥ (ਗਉੜੀ ਮ:੫, ਪੰ-੨੧੪)

(੪੦) ਭਲੀ ਸੁਹਾਵੀ ਛਾਪਰੀ ਜਾ ਮਹਿ ਗੁਨ ਗਾਏ॥
ਸਾਸ ਸਾਸ ਸਿਮਰਤ ਰਹਾਂ ਨਾਨਕ ਦਾਨੁ ਪਾਏ॥

(ਸੂਹੀ ਮ:੫, ਪੰ-੭੪੫)

(੪੧) ਤਹਾਂ ਬੈਕੁੰਠ ਜਹ ਕੀਰਤਨ ਤੇਰਾ॥

(ਸੂਹੀ ਮ:੫, ਪੰ:੭੪੯) ੭੪੯)

(੪੨) ਪ੍ਰਭ ਕੈ ਸਿਮਰਨ ਗਰਭਿ ਨ ਬਸੈ॥ ਪ੍ਰਭ ਕੈ ਸਿਮਰਨ ਦੂਖ ਜਮ ਨਸੈ॥

* * * * * * * * * * * * *

ਪ੍ਰਭ ਕੈ ਸਿਮਰਨ ਮਨ ਕੀ ਮਲ ਜਾਇ॥ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨਾਮ ਰਿਦ ਮਾਹਿ ਸਮਾਇ॥

(ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮ:੫, ਪੰ-੨੬੨)

ਬੇਮੁਹਤਾਜੇ, ਸਭ ਕੇ ਰਾਜੇ, ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।[੪੩] ਪ੍ਰਭੂ ਸਿਮਰਨ ਕੇਵਲ ਜੋ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗਮਗੀਨ, ਦੁਖੀ, ਨਿਰਧਨ, ਚਿੰਤਾਗ੍ਰਸਤ, ਅਤਿ ਚਿੰਤਾਤੁਰ, ਰੋਗੀ, ਕੁਦਰਤੀ ਦੇ ਦੁਖਾਂ ਵਿਚ ਜਕੜਿਆ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰਾਣੀ ਜੇਕਰ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਉਸ ਦੇ ਚਿਤ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਤਨ ਅਤੇ ਮਨ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਸੀਤਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।[੪੪] ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਬਿਨਾ ਸਿਮਰਨ ਦਾ ਜੀਵਨ ਹੀ ਬਿਰਥਾ ਹੈ, ਲੰਮੀ ਆਯੂ ਦਾ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਜੇ ਸਿਮਰਨ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਅਜਿਹੀ ਆਯੂ ਤਾਂ ਸੱਪ ਦੀ ਲੰਮੀ ਅਤੇ ਬਿਰਥਾ ਉਮਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੈ। ਬਿਨਾ ਸਿਮਰਨ ਦੇ ਮਨੁਖ ਦਾ ਮੂੰਹ ਮਾਨੋ ਉਸ ਕਾਂ ਵਰਗਾ ਹੈ ਜੋ ਗੰਦਗੀ ਵਿਚ ਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕੀ ਹੈ ਸਿਮਰਨ-ਹੀਣ ਮਨੁੱਖ ਤਾਂ ਹਲਕਿਆ ਕੁੱਤਾ ਹੈ, ਆਤਮਘਾਤੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਕੁਲ ਅਤੇ ਜਾਤੀ ਵੀ ਨੀਚ ਹੈ।[੪੫]

---

(੪੩) ਪ੍ਰਭ ਕਉ ਸਿਮਰਹਿ ਸੇ ਧਨਵੰਤੇ॥ ਪ੍ਰਭ ਕਉ ਸਿਮਰਹਿ ਸਿ ਸਭ ਕੇ ਰਾਜੇ॥

* * * * *

ਪ੍ਰਭ ਕਉ ਸਿਮਰਹਿ ਸੇ ਬੇਮੁਹਤਾਜੇ॥ ਪ੍ਰਭ ਕਉ ਸਿਮਰਹਿ ਸਿ ਸਭ ਕੇ ਰਾਜੇ॥

* * * * *

ਪ੍ਰਭ ਕਉ ਸਿਮਰਹਿ ਸੇ ਪਰਉਪਕਾਰੀ॥ ਪ੍ਰਭ ਕਉ ਸਿਮਰਹਿ ਤਿਨ ਸਦ ਬਲਿਹਾਰੀ॥

(ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮ:੫, ਪੰ-੨੬੩)

(੪੪) ਜੇ ਕੋ ਹੋਇ ਦੁਖਣਾ ਨੀਦ ਭੁਖ ਨਾ ਪਾਇ॥ ਦਾਤਾ ਪਤੀ ਜਾ ਪਇ ਜਾ ਕੇ ਹੋਵੈ ਪੀੜ॥

* * * * *

ਚਿਤਿ ਆਵੈ ਓਸੁ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮੁ ਤਨੁ ਮਨੁ ਸੀਤਲੁ ਹੋਇ॥

(ਸਿਰੀ ਰਾਗੁ ਮ:੫, ਪੰ.੭੦)

(੪੫) ਬਿਨੁ ਸਿਮਰਨ ਜੈਸੇ ਸਰਪ ਆਰਜਾਰੀ ਤਿਉ ਜੀਵਹਿ ਸਾਕਤ ਨਾਮੁ ਬਿਸਾਰੀ॥

ਏਕ ਨਿਮਖ ਜੋ ਸਿਮਰਨ ਮਹਿ ਜੀਆ ਕੋਟਿ ਦਿਨਸ ਲਾਖ ਸਦਾ ਥਿਰੁ ਥੀਆ॥ ਰਹਾਉ॥

ਬਿਨੁ ਸਿਮਰਨ ਧ੍ਰਿਗੁ ਕਰਮ ਕਰਾਸ ਕਾਗ ਬਤਨ ਬਿਸਟਾ ਮਹਿ ਵਾਸ॥ - - —

ਬਿਨੁ ਸਿਮਰਨ ਜੈਸੇ ਸੀਙ ਛਤਾਰਾ ਬੋਲਹਿ ਕੂਰੁ ਸਾਕਤ ਮੁਖ ਕਾਰਾ॥

ਬਿਨੁ ਸਿਮਰਨ ਗਰਧਭ ਕੀ ਨਿਆਈ ਸਾਕਤ ਥਾਨ ਭਰਿਸਟ ਫਿਰਾਹੀ॥

ਬਿਨੁ ਸਿਮਰਨ ਕੂਕਰ ਹਰਕਾਇਆ ਸਾਕਤ ਲੋਭੀ ਬੰਧੁ ਨ ਪਾਇਆ॥

ਬਿਨੁ ਸਿਮਰਨ ਹੈ ਆਤਮਘਾਤੀ ਸਾਕਤ ਨੀਚ ਤਿਸ ਕੁਲੁ ਨਹੀ ਜਾਤੀ॥

(ਗਉੜੀ ਮ:੫, ਅਸਟਪਦੀ, ਪੰ-੨੩੯)

<u>ਪਾਰਲੌਕਿਕ ਭਗਤੀ</u>

ਜੋ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਸੁਆਮੀ-ਭਗਤ ਸੇਵਕ ਆਪਣੇ ਸੁਆਮੀ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਹੈ ਸੁਦਾਮਾ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੁਆਮੀ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਮਨ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸਮਰਪਣ ਦੀ ਉਹੀ ਸੇਵਾ ਪਾਦ ਸੇਵਾ ਜਾਂ ਪਾਰਲੌਕਿਕ ਭਗਤੀ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੇਵਾ ਦੇ ਲਈ ਸਗੁਣ ਭਗਤੀ ਦੇ ਸਾਕਾਰ ਰੂਪਾਂ ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਅਵਤਾਰੀ ਜਾਂ ਪੂਰਨ ਸਰੂਪ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਭਾਵ ਕਿਸੇ ਮੂਰਤੀ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਮੰਨ ਕੇ ਪਾਰਲੌਕਿਕ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਅਜਿਹੀ ਪਾਰਲੌਕਿਕ ਭਗਤੀ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਿਸੇ ਮੂਰਤੀ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਗੁਰਸਿੱਖ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।[46] ਉਸੇ ਗੁਰਸਿੱਖ ਦੀ ਚਰਨ-ਧੂੜ ਮੰਗੀ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਾਮ ਆਪ ਜਪਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਜਪਾਵੇ ਹੈ।[47] ਮੂਰਤੀ ਦੇ ਪੈਰ ਧੋਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਗੁਰਸਿੱਖ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਨੂੰ ਧੋ ਕੇ ਉਹਦਾ ਚਰਨਾਮ੍ਰਿਤ ਪੀਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ।[48]

<u>ਅਰਚਨ ਭਗਤੀ</u>

ਸੁਦਾਮਾ ਅਤੇ ਅਕਰੂਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਸਗੁਣ ਸਰੂਪ ਦੀ, ਉਸ ਦੇ ਕਿਸੇ ਅਵਤਾਰ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਦੀ, ਪੂਜਾ, ਅਰਚਾ ਆਦਿ ਅਰਚਨ ਭਗਤੀ ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਰਚਨ ਭਗਤੀ ਦਾ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧ ਮੂਰਤੀ-ਪੂਜਾ ਨਾਲ ਹੈ ਤੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਧੂਪ ਦੀਪ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਆਰਤੀਆਂ ਉਤਾਰੀਆਂ ਕਿਸੇ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ ਪਰ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਆਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਫੋਕੀਆਂ ਆਰਤੀਆਂ ਕਿਹਾ ਹੈ।[49] ਸਭ ਤੋਂ ਸੱਚੀ ਆਰਤੀ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਇਸ ਕੁਦਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਚੇਚ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਸਭ ਪਾਖੰਡ ਹੈ, ਭਗਤੀ ਨਹੀਂ।

---

(੪੬) ਜੋ ਦਾਸਿ ਗੁਰ ਸਿਖਾ ਤਿਸ ਕਿਰ ਕਿਰ ਲਾਵਹੁ ਪਾਇ ਜੀਉ॥

(ਸੂਹੀ ਮ:੪, ਛੰਤ ਪੰ-੭੬੩)

(੪੭) ਜਨ ਨਾਨਕੁ ਧੂੜਿ ਮੰਗੈ ਤਿਸੁ ਗੁਰਸਿਖ ਕੀ॥
ਜੋ ਆਪਿ ਜਪੈ ਅਵਰਹ ਨਾਮੁ ਜਪਾਵੈ॥

(ਵਾਰ ਗਉੜੀ ਮ:੪, ਪੰ-੩੦੬)

(੪੮) ਸੇ ਭਾਈ ਸਭ ਦਇਆਲ ਹੈ ਗੁਰਸਿਖਾ ਲਗਦਾ ਭਾਇ ਜੀ॥
ਪੈਰ ਧੋਵਾ ਪਖਾ ਫੇਰਦਾ ਤਿਸੁ ਨਿਵਿ ਨਿਵਿ ਲਗਾ ਪਾਇ ਜੀਉ॥

(ਸਿਰੀ ਰਾਗੁ ਮ:੫, ਪੰ-੭੩)

(੪੯) ਗਗਨ ਮੈ ਥਾਲੁ ਰਵਿ ਚੰਦੁ ਦੀਪਕ ਬਨੇ ਤਾਰਿਕਾ ਮੰਡਲ ਜਨਕ ਮੋਤੀ॥
ਧੂਪੁ ਮਲਆਨਲੋ ਪਵਣੁ ਚਵਰੋ ਕਰੇ ਸਗਲ ਬਨਰਾਇ ਫੂਲੰਤ ਜੋਤੀ॥

(ਧਨਾਸਰੀ ਮ:੧, ਪੰ:੧੩)

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਿਸੇ ਮੂਰਤੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਨੂੰ ਉਹ ਕਿਸੇ ਦੇਵ ਦੀ ਪੂਜਾ ਤਾਂ ਅਗਿਆਨਤਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰਬ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਸਜ਼ਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦੀ ਸਮਝ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ।[੫੦] ਗੁਰੂ ਜੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸੋਝੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਦੂਜਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਦੀ ਕਿ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ।[੫੧] ਅਸਲੀ ਪੂਜਾ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਹੈ ਨਾਮ ਨੂੰ ਅੰਤਰ ਆਤਮੇ ਵਿਚ ਵਸਾਉਣ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।[੫੨] ਇਹ ਪੂਜਾ ਦੁਰਲਭ ਹੈ, ਗੁਰਦੇ ਦੁਆਰਾ ਮਨ ਨੂੰ ਨਿਰਮਲ ਕਰਨ ਰੂਪੀ ਪੂਜਾ ਹੀ ਥਾਂਇ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਦੂਜਿਆਂ ਤਾਂ ਭੁੱਲੀ ਪਈ ਹੈ, ਪੂਜਾ ਕਰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੀ। ਗੁਰਮੁਖ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਪੂਜਾ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ ਨੂੰ ਅੰਤਰ ਵਿਚ ਹੈ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਪੂਜਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।[੫੩]

ਕੀਰਤਨ ਭਗਤੀ

ਕੀਰਤਨ ਭਗਤੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਵੀ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਨਾਲ ਹੀ ਹੈ। ਤਰਕਵਾਨ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਭਜਨ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨਾ ਇਸੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ 'ਅਨਿਕ ਨਾਦ' ਕੀਤੀ ਗਈ 'ਨਾਮਸਿਮਰਨ' ਅਤੇ 'ਕੀਰਤਿ ਕੀਰਤਨ' ਕਿਸੇ ਮੂਰਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਭੂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਿਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵ ਹੀ ਹੈ।

ਦਾਸ ਭਗਤੀ

ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦਾਸ, ਸਿਖਿਆਰਥੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਸੁਆਮੀ ਅਤੇ ਦਾਤਾ ਸਮਝ ਕੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਦਾਸ ਭਗਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਦਾਸ ਭਗਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ

---

(੫੦) ਮਨ ਦੇਵਤਾ ਦੇਵੀਆ ਦੇਵਤਿਆ ਕਰਮ ਕਮਾਇ॥
ਦੂਜੈ ਭਾਇ ਅਗਿਆਨੀ ਪੂਜਦੇ ਦਰਗਹ ਮਿਲੈ ਸਜਾਇ॥
ਘਾ ਤਾ ਦੇਉ ਪੂਜਦੇ ਬਿਨੁ ਸਤਿਗੁਰ ਬੂਝ ਨ ਪਾਇ॥

(ਵਾਰ ਸਿਰੀ ਰਾਗੁ ਮ:੩, ਪੰ-੮੮)

(੫੧) ਕਰਿ ਕਿਰਪਾ ਪ੍ਰਭੁ ਆਪਣੀ ਕਿਤੁ ਭੂਲੇ ਪ੍ਰਭੁ ਤੁਧੁ ਭੇਟਲੇ॥
ਗੁਰਿ ਕਹਿਆ ਅਵਰੁ ਨਹੀ ਦੂਜਾ ਕਿਸੁ ਕਹੁ ਦੇਖਿ ਕਰਉ ਅਨ ਪੂਜਾ॥

(ਤੁਖਾਰੀ ਮ:੧ ਬਾਰਹਮਾਹਾ, ਪੰ-੧੧੦੯)

(੫੨) ਪੂਜ ਕਰਹਿ ਨਾਮ ਧਿਆਵਹਿ ਬਿਨੁ ਨਾਵੈ ਪੂਜ ਨ ਹੋਇ॥

(ਗੂਜਰੀ ਮ:੧, ਪੰ-੪੮੯)

(੫੩) "ਹਰਿ ਕੀ ਪੂਜਾ ਦੁਲੰਭ ਹੈ ਸੰਤਹੁ ਕਹਣਾ ਕਛੂ ਨ ਜਾਈ॥ - - - —
ਹਰਿ ਬਿਨੁ ਸਭੁ ਕਿਛੁ ਮੈਲਾ ਸੰਤਹੁ ਕਿਆ ਹਉ ਪੂਜ ਚੜਾਈ॥

(ਚਲਦਾ)

ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹੇ ਪ੍ਰਭੂ! ਮੈਂ ਤੇਰਾ ਭਿਖਾਰੀ, ਗ਼ੁਲਾਮ ਹਾਂ। ਤੂੰ ਹੀ ਮੇਰਾ ਸੁਆਮੀ ਹੈਂ, ਤੂੰ ਹੀ ਮੇਰਾ ਦਾਤਾ ਹੈਂ। ਤੇਰੇ ਪਾਸੋਂ ਮੈਂ ਰੋਜ਼ ਰੋਜ਼ੀ ਭਿੱਖਿਆ ਮੰਗਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ, ਤੂੰ ਕੁਝ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਨਾਮ ਦਾ ਦਾਨ ਦੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਸਦਾ ਰੰਗਿਆ ਰਹਾਂ।[੫੪] ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਵੀ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹੇ ਪ੍ਰਭੂ! ਤੁਸੀਂ ਹੀ ਮੇਰੇ ਦਾਤਾ ਹੋ, ਤੁਸੀਂ ਹੀ ਮੇਰੇ ਸੁਆਮੀ ਹੋ, ਅਤੇ ਤੁਸੀਂ ਹੀ ਮੇਰੇ ਖਸਮ ਹੋ।[੫੫]

<u>ਸਖਾ ਭਗਤੀ</u>

ਸਖਾ ਜਾਂ ਮਿੱਤਰ ਭਾਵ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਸਖਾ ਭਗਤੀ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਸਖਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਿੱਤਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਭੇਦਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਖਾ (ਪ੍ਰਭੂ) ਨਾਲ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਸਾਂਝੇ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਮਿੱਤਰ ਅਤੇ ਸਖਾ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।[੫੬] ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਤਾਂ "ਦੋਸਤੀ" ਹੀ "ਹਰਿ ਨਾਮ" ਨਾਲ ਹੈ।[੫੭] ਇਸ ਸਖਾ ਭਾਵ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ:—

ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਸਖਾ ਤੂੰ ਹੀ ਮੇਰਾ ਮੀਤੁ ॥ ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਪ੍ਰੀਤਮੁ ਤੁਮ ਸੰਗਿ ਹੀਤੁ ॥
ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਪਤਿ ਤੂਹੈ ਮੇਰਾ ਗਹਣਾ ॥ ਤੁਝ ਬਿਨੁ ਨਿਮਖੁ ਨ ਜਾਈ ਰਹਣਾ ॥

(ਗਉੜੀ ਗੁਆਰੇਰੀ ਮ: ੫, ਪੰ-੧੮੧)

( ) ਸਬਦਿ ਮਰੈ ਮਨੁ ਨਿਰਮਲੁ ਸੰਤਹੁ ਏਹ ਪੂਜਾ ਥਾਇ ਪਾਈ ॥
ਬਿਨੁ ਸਾਚੇ ਹੋਰ ਪੂਜ ਨ ਹੋਵੀ ਭਰਮਿ ਭੁਲੀ ਲੋਕਾਈ ॥
ਪੂਜਾ ਕਰਹਿ ਪਰੁ ਬਿਧਿ ਨਹੀ ਜਾਣਹਿ ਦੂਜੈ ਭਾਇ ਮਲੁ ਲਾਈ ॥
ਗੁਰਮੁਖਿ ਹੋਵੈ ਸੁ ਪੂਜਾ ਜਾਣੈ ਭਾਣਾ ਮਨਿ ਵਸਾਈ ॥

(ਰਾਮਕਲੀ ਮ: ੩, ਅਸਟਪਦੀ-ਪੰ-੯੧੦)

(੫੪) ਹਮ ਭੀਖਕ ਭੇਖਾਰੀ ਤੇਰੇ ਤੂ ਨਿਜਪਤਿ ਹੈ ਦਾਤਾ ॥
ਹੋਹੁ ਦੈਆਲ ਨਾਮੁ ਦੇਹੁ ਮੰਗਤ ਜਨ ਕੰਉ ਸਦਾ ਰਹਉ ਰੰਗਿ ਰਾਤਾ ॥

(ਰਾਗੁ ਧਨਾਸਰੀ ਮ: ੩, ਪੰ. ੬੬੬)

(੫੫) ਤੁਮ ਦਾਤੇ ਠਾਕੁਰ ਪ੍ਰਤਿਪਾਲਕ ਨਾਇਕ ਖਸਮ ਹਮਾਰੇ ॥

(ਰਾਗੁ ਧਨਾਸਰੀ ਮ: ੫, ਪੰ-੬੭੪)

(੫੬) ਸਾਜਨੁ ਮੀਤੁ ਸਖਾ ਕਰਿ ਏਕੁ ॥

(ਗਉੜੀ ਮ: ੫, ਪੰ-੧੯੨)

(੫੭) ਹਰ ਕਿਸੈ ਨਾਲ ਸਿ ਦੋਸਤੀ ॥ ਹਰ ਕਿਸੈ ਨਾਲ ਸਿ ਰੰਗੁ ॥

(ਵਾਰ ਰਾਮਕਲੀ ਮ: ੫, ਪੰ: ੯੫੮)

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਮਾਨ ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਮਿੱਤਰ ਨਹੀਂ ਹੈ:—

ਹਰਿ ਜਾ ਮੀਤੁ ਨਾਹੀ ਮੈ ਕੋਈ॥

(ਮਾਰੂ ਸੋਲਹੇ ਮ:੧, ਪੰ-)

<u>ਆਤਮ ਨਿਵੇਦਨ ਭਗਤੀ</u>

ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਣ ਤੌਰ ਉਸ ਦੇ ਪੂਰੀ ਸਮਰਪਣ ਕਰ ਦੇਣ ਨੂੰ ਆਤਮ ਨਿਵੇਦਨ ਭਗਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਆਤਮ ਸਮਰਪਣ ਰੂਪ ਭਗਤੀ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਤਨ, ਮਨ, ਧਨ ਸਭ ਦਾ ਸਮਰਪਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹੇ ਸੁਆਮੀ! ਤਨ, ਮਨ, ਧਨ ਸਭ ਤੁਹਾਡਾ ਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਮੇਰੇ ਕਿਸੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਮੈਂ ਸਭ ਕੁਝ ਤੁਹਾਡੇ ਪੂਰੀ ਸਮਰਪਿਤ ਕਰਕੇ ਨਿਸ਼ਚਿੰਤ ਹਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਤੁਹਾਡੀ ਇੱਛਾ ਹੋਵੇ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਖੋ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਡਾ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਖਾਂਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਤੁਹਾਡਾ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਪਹਿਨਦਾ ਹਾਂ[੫੮]। ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਸ੍ਰੋਤ ਜਾਂ ਆਪਣੀ ਮੂਰਤੀ ਨਾਲ ਕੋਈ ਪ੍ਰੇਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਆਤਮ ਸਮਰਪਣ ਰਾਹੀਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਵਿਚ ਜਾਣ ਨਾਲ ਹੀ ਉਧਾਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ[੫੯]। ਜਦੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕਰ ਦਈਏ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਜਾਂ ਫ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ, ਅਗਮ, ਅਗੋਚਰ, ਅਲਖ, ਅਪਾਰ ਆਪ ਹੀ ਸਾਡੀ ਸਦਾ ਚਿੰਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ[੬੦]। ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਆਤਮ ਸਮਰਪਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਕਿਤਨੀ ਅਨੰਨਤਾ ਭਿੱਜੀ ਪ੍ਰਗਟਾਈ ਗਈ ਹੈ:—

"ਮੋਹਿ ਗੁਣ ਨਾਹੀ ਕਛੁ ਨਿਜ ਪਤਿ ਰਖ ਜਨਿਹਾਰੋ"॥

(ਕਲਿਆਨ ਮ:੪, ਪੰ-੧੩੨੧)

---

(੫੮) ਮਨੁ ਤਨੁ ਧਨੁ ਸਭੁ ਤੁਮਰਾ ਸੁਆਮੀ ਆਨ ਨ ਦੂਜੀ ਜਾਇ॥
ਜਿਉ ਤੂ ਰਾਖਹਿ ਤਿਵ ਹੀ ਰਹਣਾ ਤੁਮਰਾ ਦਿਤਾ ਖਾਇ॥

(ਸਾਰੰਗ ਮ:੫, ਪੰ-੧੨੨੪)

(੫੯) ਸਿਉ ਸਰਣਿ ਨਾਨਕ ਕਿਛੁ ਨਾਹੀ ਪ੍ਰਭ ਰਾਖਹੁ ਸਰਣਿ ਪਰੇ॥

(ਟੋਡੀ ਮ:੫, ਪੰ-੭੧੪)

(੬੦) ਹਮ ਨਾਹੀ ਚਿੰਤ ਪਰਾਈ॥੧॥ ਰਹਾਉ॥
ਅਗਮ ਅਗੋਚਰ ਅਲਖ ਅਪਾਰਾ ਚਿੰਤਾ ਕਰਹੁ ਹਮਾਰੀ॥

(ਬਿਲਾਵਲੁ ਮ:੧, ਪੰ-੭੯੫)

ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਲਾਭ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਵਿਚ ਜਾਣ ਨਾਲ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।[੬੧] ਮਨੁਖ ਆਵਾਗਵਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਤੋਂ ਵੀ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[੬੨] ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਵਿਚ ਜਾਣ ਨਾਲ ਸਮਸਤ ਸ਼ੋਕਿਆਂ ਦਾ ਨਿਵਾਰਣ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਦੁਖ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਸਹਿਜ ਸੁਖਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।[੬੩] ਦਰਅਸਲ ਜੇ ਸੁਖ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਚਾਹਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਵਿਚ ਹੀ ਚਲਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ,[੬੪] ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਸੁਖਾਂ ਦੀ ਖਾਣ ਹੈ।

ਭਗਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨ

ਸਿਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਭਗਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿਚੋਂ "ਗੁਰੂ" ਜਾਂ ਸਤਿਗੁਰੂ" ਅਤੇ "ਸਾਧੂ ਸੰਗ" ਜਾਂ "ਸਤਿਸੰਗ" ਉਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਸਤਿਗੁਰੂ(ਗੁਰੂ)

ਸਿਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦਾ ਦਰਜਾ ਬਹੁਤ ਉੱਚਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੀ ਭਗਤੀ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਹੈ। ਇਸ ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਗੁਰੂ ਦੀ ਹੀ ਕਿਰਪਾ ਦੁਆਰਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।[੬੫]

---

(੬੧) ਉਪਾਵ ਛੋਡਿ ਗਹੁ ਤਿਸ ਕੀ ਓਟ॥ ਨਿਮਖ ਮਾਹਿ ਹੋਵੈ ਤੇਰੀ ਛੋਟਿ॥

(ਗਉੜੀ ਮ:੫, ਪੰ-੧੭੯)

(੬੨) ਜੋ ਸਰਣਿ ਆਵੈ ਛੂਟ ਨਿਤਾਨ ਪਾਵੈ ਸੋ ਬਹੁੜਿ ਜਨਮ ਨ ਮਰਤਾ॥

(ਵਡਹੰਸ ਮ:੫, ਪੰ-੫੭੮)

(੬੩) ਠਾਕੁਰ ਤੁਮ ਸਰਣਾਈ ਆਇਆ॥
ਉਤਰਿ ਗਇਓ ਮੇਰੇ ਮਨ ਕਾ ਸੰਸਾ ਜਬ ਤੇ ਦਰਸਨੁ ਪਾਇਆ॥ ੧॥ ਰਹਾਉ॥
ਅਨਬੋਲਤ ਮੇਰੀ ਬਿਰਥਾ ਜਾਨੀ ਅਪਨਾ ਨਾਮੁ ਜਪਾਇਆ॥
ਦੁਖ ਨਾਠੇ ਸੁਖ ਸਹਜਿ ਸਮਾਏ ਅਨਦ ਅਨਦ ਗੁਣ ਗਾਇਆ॥ ੧॥
ਬਾਹ ਪਕਰਿ ਕਢਿ ਲੀਨੇ ਅਪੁਨੇ ਗ੍ਰਿਹ ਅੰਧ ਕੂਪ ਤੇ ਮਾਇਆ॥
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਗੁਰਿ ਬੰਧਨ ਕਾਟੇ ਬਿਛੁਰਤ ਆਨਿ ਮਿਲਾਇਆ॥ ੨॥ ੫੧॥ ੭੪॥

(ਸਾਰੰਗ ਮਹਲਾ ੫, ਪੰ-੧੨੧੮)

(੬੪) ਜਉ ਸੁਖ ਕਉ ਚਾਹੈ ਸਦਾ ਸਰਨਿ ਰਾਮ ਕੀ ਲੇਹ॥

(ਸਲੋਕ ਮ:੯, ਪੰ-੧੪੨੭)

(੬੫) ਏਕੋ ਸਪ੍ਰਸ ਦਾ ਮੂਲ ਮੰਤਰ॥

ਸਿਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਇਤਨੀ ਮਹੱਤਾ ਦੱਸੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਹੈ, ਅਪਰੰਪਰ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਸਿਮਰਨ ਨਾਲ ਮਨ ਸੀਤਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[੬੬] ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਤਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਲ ਹੀ ਜੁੜ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਤਿਗੁਰੂ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਭੇਦ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ।[੬੭] ਇਹ ਇਸ ਲਈ ਵੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਤਿਗੁਰੂ ਵਿਚ ਆਪ ਨਿਰੰਕਾਰ ਵਰਤ ਰਿਹਾ ਹੈ।[੬੮] ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਤਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਵਿਚਲੀ ਅਭਿੰਨਤਾ ਇਸ ਹੱਦ ਤਕ ਅਪੜ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਹੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੀਵਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ,[੬੯] ਤਾਂ ਉਹ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਤਾਂ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਹੈ। ਉਸੇ ਦਾ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਧਿਆਨ ਲਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।[੭੦] ਉਹਨਾਂ ਤਾਂ ਸਾਫ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਨੂੰ ਇਕ ਹੀ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ:—

ਗੁਰ ਪਰਮੇਸਰੁ ਏਕੋ ਜਾਣੁ॥

(ਗੋਂਡ ਮ:੫, ਪੰ-੮੬੪)

ਸਿਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਲੱਛਣ ਦੱਸੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਸਤਿਪੁਰਖ ਅਰਥਾਤ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਲਏ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੁਆਰਾ ਸਿਖ ਦਾ ਉਧਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:—

ਸਤਿਪੁਰਖੁ ਜਿਨਿ ਜਾਨਿਆ ਸਤਿਗੁਰੁ ਤਿਸ ਕਾ ਨਾਉ॥
ਤਿਸ ਕੈ ਸੰਗਿ ਸਿਖੁ ਉਧਰੈ ਨਾਨਕ ਹਰਿ ਗੁਨ ਗਾਉ॥

(ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮ:੫, ਪੰ-੨੮੬)

---

(੬੬) ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਅਪਰੰਪਰ ਸਤਿਗੁਰ ਜਿਸੁ ਸਿਮਰਤ ਮਨੁ ਸੀਤਲਾਇਣਾ॥
(ਮਾਰੂ ਸੋਲਹੇ ਮ:੫, ਪੰ-੧੦੭੮)

(੬੭) ਸਤਿਗੁਰੁ ਮੇਰਾ ਸਦਾ ਪ੍ਰਤਿਪਾਲੈ॥ ਸਤਿਗੁਰੁ ਮੇਰਾ ਮਾਰਿ ਜੀਵਾਲੈ॥
ਸਤਿਗੁਰ ਮੇਰੇ ਕੀ ਵਡਿਆਈ॥ ਪ੍ਰਗਟੁ ਭਈ ਹੈ ਸਭਨੀ ਥਾਈ॥
(ਭੈਰਉ ਮ:੫, ਪੰ-੧੧੪੨)

(੬੮) ਸਤਿਗੁਰ ਵਿਚਿ ਆਪਿ ਵਰਤਦਾ ਹਰਿ ਆਪੇ ਰਖਣਹਾਰੁ॥
(ਗਉੜੀ ਕੀ ਵਾਰ ਮ:੪, ਪੰ-੩੦੨)

(੬੯) ਜੀਉ ਪਿੰਡੁ ਸਭੁ ਗੁਰ ਤੇ ਉਪਜੈ॥
(ਰਾਗ ਸੂਹੀ ਮ:੩, ਪੰ· ੭੫੩)

(੭੦) ਗੁਰੁ ਮੇਰਾ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮੇਸਰੁ ਤਾ ਕਾ ਹਿਰਦੈ ਧਰਿ ਮਨ ਧਿਆਨੁ॥ (ਬਿਲਾਵਲੁ ਮ:੫, ਪੰ-੮੨੭)

ਬ੍ਰਹਮ ਬਿੰਦੇ ਸੋ ਸਤਿਗੁਰੁ ਕਹੀਐ ਹਰਿ ਹਰਿ ਕਥਾ ਸੁਣਾਵੈ॥

(ਮਲਾਰ ਮ:੪, ਪੰ-੧੨੬੪)

ਸੁਖਮਨੀ ਦੀ ੧੮ਵੀਂ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਤਿਗੁਰੂ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸਦਾ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸੇਵਕ ਦੇ ਉਪਰ ਸਦਾ ਕਿਰਪਾਲ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਦੁਰਮਤੀ ਤੋਂ ਸਿੱਖ ਦਾ ਨਿਵਾਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਆਪਣੇ ਬਚਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਨਾਮ ਦਾ ਜਾਪ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਿੱਖ ਦੇ ਸਭ ਬੰਧਨਾਂ ਨੂੰ ਕੱਟਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦਾ ਸੱਚਾ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੁਆਰਾ ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਹਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਰੂਪੀ ਧਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਚ ਮੁਚ ਹੀ ਸਚੇ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸਿੱਖ ਅਤਿਅੰਤ ਭਾਗਸ਼ਾਲੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੇ ਉਪਰ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਹਾਨ ਕਿਰਪਾ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖ ਦੇ ਲੋਕ ਪਰਲੋਕ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਸੁਧਾਰਦਾ ਹੈ। ਲੋੜ ਹੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਕਰਦਾ[੨੧] ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਦਰਸਾਉਂਦਿਆਂ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਲੱਖਾਂ ਕਰਮ ਕਰਨ ਤੇ ਵੀ ਬਿਨਾ ਗੁਰੂ ਦੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ:-

ਬਿਨੁ ਗੁਰ ਗਤਿ ਕੋਇ ਨ ਪਾਏ॥ ਲਖ ਕੋਟੀ ਜੇ ਕਰਮ ਕਮਾਏ॥

(ਮਾਰੂ ਸੋਲਹੇ ਮ:੩, ਪੰ-੧੦੫੭)

ਕੋਈ ਕਰੋੜ ਜਤਨ ਕਿਉਂ ਨਾ ਪਿਆ ਕਰੇ ਪਰ ਬਿਨਾ ਗੁਰੂ ਦੇ ਕੋਈ ਵੀ ਤਰ ਨਹੀਂ[੨੨] ਸਕਦਾ। ਸੈਂਕੜੇ ਚੰਦਰਮਾ ਅਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸੂਰਜਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵੀ ਬਿਨਾ ਗੁਰੂ ਦੇ ਘਨਘੋਰ ਅੰਧਕਾਰ ਹੀ ਹੈ:-

ਜੇ ਸਉ ਚੰਦਾ ਉਗਵਹਿ ਸੂਰਜ ਚੜਹਿ ਹਜਾਰ॥
ਏਤੇ ਚਾਨਣ ਹੋਦਿਆ ਗੁਰ ਬਿਨੁ ਘੋਰ ਅੰਧਾਰ॥

(ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਮ:੧, ਪੰ-੪੬੩)

---

(੨੧) ਸਤਿਗੁਰ ਸਿਖ ਕੀ ਕਰੈ ਪ੍ਰਤਿਪਾਲ॥ ______
ਨਾਨਕ ਸਤਿਗੁਰੁ ਸਿਖ ਕਉ ਜੀਅ ਨਾਲਿ ਸਮਾਰੈ॥

(ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮ:੫, ਪੰਨਾ ੨੮੬)

(੨੨) ਕੋਟਿ ਜਤਨਾ ਕਰਿ ਰਹੇ ਗੁਰ ਬਿਨੁ ਤਰਿਓ ਨ ਕੋਇ॥

(ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮ:੫, ਪੰਨਾ ੫੧)

ਬਿਨਾ ਗੁਰੂ ਦੇ ਮੋਹ ਰੂਪੀ ਅੰਧਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲਤਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮੁੜ ਮੁੜ ਸੰਸਾਰ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਡੁਬਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।[73] ਬਿਨਾ ਗੁਰੂ ਦੇ ਜੀਵ ਘਨਘੋਰ ਅੰਧਕਾਰ ਵਿਚ ਅਗਿਆਨੀਆਂ ਅਤੇ ਅੰਨ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਵਾਂਗੂ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਿਸ਼ਟਾ ਦੇ ਕੀੜਿਆਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੈ। ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਬਿਸ਼ਟਾ ਦਾ ਕੀੜਾ, ਬਿਸ਼ਟਾ ਵਿਚ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸੇ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਉਸੇ ਵਿਚ ਹੀ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਨਾ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਜੀਵ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਭੁਲੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸੜ ਖਪ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।[74] ਬਿਨਾ ਗੁਰੂ ਦੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।[75]

ਜਿਥੇ ਸੱਤਗੁਰੂ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਗਾਈ ਗਈ ਹੈ ਉਥੇ ਅਸਤਿਗੁਰੂ ਜਾਂ ਕੂੜੇ ਅਤੇ ਭੇਖੀ ਗੁਰੂ ਸੰਬੰਧੀ ਵੀ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ– ਅੰਨ੍ਹੇ ਗੁਰੂ ਪਾਸੋਂ ਭ੍ਰਮ ਦਾ ਨਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਮੂਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਦਵੈਤ ਭਾਵ ਵਿਚ ਹੀ ਲਿਪਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵਿਸ਼ੇ ਰੂਪੀ ਵਿਸ਼ ਵਿਚ ਮਤਵਾਲਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ ਦੀ ਵਿਚ ਸਮਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[76]

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕੂੜੇ, ਭੇਖੀ ਅਤੇ ਪਾਖੰਡੀ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਭਾਰੀ ਸਖਤ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਗੁਰੂ ਝੂਠ ਬੋਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹਰਾਮ ਦਾ ਖਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਤਾਂ ਅਜਿਹੇ ਆਚਰਣ ਹਨ ਪਰ ਹੋਰ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।[77] ਅਜਿਹਾ ਗੁਰੂ ਤਾਂ ਆਪ ਵੀ ਨਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਗੁਰੂ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਅੰਨ੍ਹੇ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਅੰਨ੍ਹੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਥਾਂ ਟਿਕਾਣਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।[78] ਜਿਵੇਂ ਅੰਨ੍ਹਾ ਰਾਹ-ਦਿਸੇਰਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਸਾਫਰ

---

(੭੩) ਬਾਝੁ ਗੁਰੂ ਹੈ ਮੋਹੁ ਗੁਬਾਰਾ ਫਿਰਿ ਫਿਰਿ ਡੁਬੈ ਵਾਰੋ ਵਾਰਾ॥
(ਮਾਰੂ ਮ: ੩, ਪੰਨਾ ੧੦੬੮)

(੭੪) ਬਾਝ ਗੁਰੂ ਹੈ ਅੰਧ ਗੁਬਾਰਾ॥ ਅਗਿਆਨੀ ਅੰਧਾ ਅੰਧੁ ਅੰਧਾਰਾ॥
ਬਿਸਟਾ ਕੇ ਕੀੜੇ ਬਿਸਟਾ ਕਮਾਵਹਿ ਫਿਰਿ ਬਿਸਟਾ ਮਾਹਿ ਪਚਾਵਣਿਆ॥
(ਮਾਝ ਮ: ੩, ਪੰਨਾ ੧੧੬)

(੭੫) ਬਿਨ ਗੁਰ ਮੇਲੁ ਨ ਪਾਈਐ ਨਾਮੁ ਨ ਪਰਾਪਤਿ ਹੋਇ॥ (ਸਿਰੀ ਰਾਗੁ ਮ: ੩, ਪੰ-੩੦)

(੭੬) ਅੰਧੇ ਗੁਰੂ ਤੇ ਭਰਮੁ ਨ ਜਾਈ॥ ਮੂਲੁ ਛੋਡਿ ਲਾਗੇ ਦੂਜੈ ਭਾਈ॥
ਬਿਖੁ ਕਾ ਮਾਤਾ ਬਿਖੁ ਮਾਹਿ ਸਮਾਈ॥ (ਰਾਗੁ ਗਉੜੀ ਗੁਆਰੇਰੀ ਮ: ੩, ਪੰ-੨੩੨)

(੭੭) ਕੂੜੁ ਬੋਲਿ ਮੁਰਦਾਰੁ ਖਾਇ॥ ਅਵਰੀ ਨੋ ਸਮਝਾਵਣਿ ਜਾਇ॥
ਮੁਠਾ ਆਪਿ ਮੁਹਾਏ ਸਾਥੈ॥ ਨਾਨਕ ਐਸਾ ਆਗੂ ਜਾਪੈ॥ (ਮਾਝ ਕੀ ਵਾਰ ਮ: ੧, ਪੰ-੧੪੦)

(੭੮) ਗੁਰੂ ਜਿਨਾ ਕਾ ਅੰਧੁਲਾ ਚੇਲੇ ਨਾਹੀ ਠਾਉ॥
(ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮ: ੧, ਪੰ.-੫੮)

ਦਾ ਪਤਾ ਚਲ ਸਕਦਾ ਹੈ।[੭੯]

ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਬੜੇ ਸਪਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੋ ਗੁਰੂ ਅੰਨ੍ਹੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਿੱਖ ਵੀ ਅੰਨ੍ਹੇ ਹੀ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਿਰਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਿਤ ਝੂਠ ਬੋਲਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸਦਾ ਝੂਠ ਅਤੇ ਕਮੀਨ ਕਮਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਵਿਚ ਲਗੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਨਿੰਦਕ ਆਪ ਤਾਂ ਡੁਬਦੇ ਹੀ ਹਨ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਕੁਟੰਬ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਡੁਬੋ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚਾਰੇ ਚੇਲਿਆਂ ਦਾ ਕੀ ਅਪਰਾਧ ਹੈ? ਉਹ ਵਿਚਾਰੇ ਤਾਂ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਤੇ, ਪ੍ਰੇਰਤ ਕਰਕੇ, ਲਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਸੇ[੮੦] ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਸੱਚੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਵਲ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਥਾਂ ਥਾਂ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।—

ਪੂਰੈ ਭਾਗਿ ਸਤਿਗੁਰੁ ਪਾਈਐ ਜੇ ਹਰਿ ਪ੍ਰਭੁ ਬਖਸ ਕਰੇਇ॥

(ਬਿਲਾਵਲੁ ਕੀ ਵਾਰ ਮ:੩)

ਨਦਰਿ ਕਰੇ ਤਾ ਗੁਰੂ ਮਿਲਾਇ॥

(ਮਾਰੂ ਸੋਲਹੇ ਮ:੩, ਪੰ-੧੦੫੪)

ਆਪੇ ਦਇਆ ਕਰੇ ਪ੍ਰਭੁ ਦਾਤਾ ਸਤਿਗੁਰੁ ਪੁਰਖੁ ਮਿਲਾਇ॥

(ਰਾਗ ਸੂਹੀ ਮ:੪, ਪੰ-੭੭੩)

ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਰੂ, ਜਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵਡਾ ਸਾਧਨ ਬਣਦੀ ਹੈ, ਉਤੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

<u>ਸਤਿਸੰਗ</u> (ਸਾਧੂ ਸੰਗ)

ਭਗਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਸਤਿਸੰਗ ਨੂੰ ਭਗਤੀ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਾਧਨ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਜਾਣ ਲੈਣੇ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ।

---

(੭੯) ਅੰਧਾ ਆਗੂ ਜੇ ਥੀਐ ਕਿਉ ਪਾਧਰੁ ਜਾਣੈ॥

(ਸੂਹੀ ਮ:੧, ਪੰਨਾ ੭੬੭)

(੮੦) ਗੁਰੂ ਜਿਨਾ ਕਾ ਅੰਧੁਲਾ ਸਿਖ ਭੀ ਅੰਧੇ ਕਰਮ ਕਰੇਨਿ॥ ________

ਨਾਨਕ ਜਿਤੁ ਓਇ ਲਾਏ ਤਿਤੁ ਲਗੇ ਓਇ ਬਪੁੜੇ ਕਿਆ ਕਰੇਨਿ॥

(ਰਾਮਕਲੀ ਕੀ ਵਾਰ ਮ:੩, ਪੰ-੯੫੧)

ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਰਸ ਪੱਥਰ ਦੀ ਛੁਹ ਨਾਲ ਲੋਹਾ ਕੰਚਨ ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਪੀ ਲੋਕ ਵੀ ਸਤਿਸੰਗ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਸ਼ੁੱਧ ਹੋ ਕੇ ਗੁਰਮੁਖ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਲੱਕੜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗ ਕੇ ਲੋਹਾ ਵੀ ਪਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਧੂ ਸੰਗ ਕਰ ਪਾਪੀ ਵੀ ਭਵਸਾਗਰ ਤੋਂ ਪਾਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ:-

ਜਿਉ ਛੁਹਿ ਪਾਰਸ ਮਨੂਰ ਭਏ ਕੰਚਨ ਤਿਉ ਪਤਿਤ ਜਨ
ਮਿਲਿ ਸੰਗਤੀ ਸੁਧ ਹੋਵਤ ਗੁਰਮਤੀ ਸੁਧ ਹਾਧੇ॥
ਜਿਉ ਕਾਸਟ ਸੰਗਿ ਲੋਹਾ ਬਹੁ ਤਰਤਾ ਤਿਉ ਪਾਪੀ ਸੰਗਿ
ਤਰੇ ਸਾਧ ਸਾਧ ਸੰਗਤੀ ਗੁਰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਗੁਰੂ ਸਾਧੇ॥

(ਕਾਨੜਾ ਮ:੪, ਪੰ-੧੩੦੯)

ਸਤਿਸੰਗ ਉੱਤਮ ਉਦੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਇਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਗੁਣ ਗਾਏ ਜਾਣ,[੮੧] ਜਾਂ ਜਦੋਂ ਇਸ ਵਿਚ ਨਾਮ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ।[੮੨]

ਸਤਿਸੰਗ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਾਧੂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਨਾਲ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਖਤਰੀ, ਵੈਸ਼, ਸੂਦਰ, ਚੰਡਾਲ ਅਤੇ ਨੀਚ ਕਿਸੇ ਦਾ ਵੀ ਉਧਾਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।[੮੩] ਨਾਮਦੇਵ, ਜੈਦੇਵ, ਕਬੀਰ, ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ, ਰਵਿਦਾਸ, ਧੰਨਾ ਜੱਟ, ਸੈਨ ਨਾਈ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ।

ਸੁਖਮਨੀ ਦੀ ਸੱਤਵੀਂ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਸਾਧੂ ਸੰਗ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਧੂ ਸੰਗ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਮਲਾਂ ਅਤੇ ਅਹੰਕਾਰ ਆਦਿ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਨਾਲ ਗਿਆਨ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਿਕਟ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਨਵਿਰਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਮਰੂਪੀ ਰਤਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਾਧਨਾਂ

---

(੮੧) ਸਤਿਸੰਗਤਿ ਊਤਮ ਸਤਿਗੁਰ ਕੇਰੀ ਗੁਨ ਗਾਵੈ ਹਰਿ ਪ੍ਰਭ ਕੇ॥ (ਰਾਗੁ ਸੂਹੀ ਮ:੧, ਪੰ-੭੩੧)

(੮੨) ਸਤਸੰਗਤਿ ਕੈਸੀ ਜਾਣੀਐ॥ ਜਿਥੈ ਏਕੋ ਨਾਮੁ ਵਖਾਣੀਐ॥ (ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮ:੧, ਪੰ-੭੨)

(੮੩) ਸਾਧੂ ਸਰਣਿ ਪਰੈ ਸੋ ਉਬਰੈ ਖਤ੍ਰੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣੁ ਸੂਦੁ ਵੈਸੁ ਚੰਡਾਲੁ ਚੰਡਈਆ॥
ਨਾਮਾ ਜੈਦੇਉ ਕੰਬੀਰੁ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨੁ ਅਉਜਾਤਿ ਰਵਿਦਾਸੁ ਚਮਿਆਰੁ ਚਮਈਆ॥
ਜੋ ਜੋ ਮਿਲੈ ਸਾਧੂ ਜਨ ਸੰਗਤਿ ਧਨੁ ਧੰਨਾ ਜਟੁ ਸੈਣੁ ਮਿਲਿਆ ਹਰਿ ਦਈਆ॥

(ਬਿਲਾਵਲੁ ਮ:੪, ਪੰਨਾ ੮੩੫)

ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਧਸੰਗਤ ਉੱਤਮ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਨਾਮ ਆਦਿ ਰਸ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਰਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅੰਤਰੀਵ ਨਿੰਮ੍ਰਤਾ ਵੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਧੂ ਸੰਗ ਨਾਲ ਮਾਇਆ ਦੀਆਂ ਵਿਰੋਧਾਂ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਿੰਤ-ਚਿੰਤਾ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਹਿਜ ਅਵਸਥਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਧੂ ਸੰਗ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਸ਼ਤ੍ਰੂ ਮਿੱਤਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵੈਰੀ ਦੀ ਕੁਝ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਸਾਧੂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਨਾਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਮਹਿਲ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਧੂ ਸੰਗ ਸਾਰੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨੂੰ ਸਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਧੂ ਸੰਗ ਨਾਲ ਸਾਰੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਧੂ ਸੰਗ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਸੱਚਾ ਸੇਵਕ ਅਤੇ ਆਗਿਆਕਾਰੀ ਬਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਸਾਧੂ ਸੰਗ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਦਾ ਤਾਂ ਵੇਦ ਵੀ ਵਰਣਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਫੇਰ ਕੀ ਸਾਧੂ ਇਤਨਾ ਮਹਾਨ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਰੱਤੀ ਭਰ ਵੀ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਹੈ।[੮੪]

<u>ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਦੇ ਵੈਰੀ</u>

ਭਗਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਕੁਝਨਾਂ ਵਿਘਨਾਂ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇਕ ਭਗਤ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਰੋੜਾ ਅਟਕਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਹਉਮੈ, ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ ਅਤੇ ਮੋਹ ਆਦਿ। ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਦੇ ਕੁਝ ਮੁਖ ਵੈਰੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਭਗਤੀ ਦੇ ਆਚਾਰਜਾਂ ਨੇ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਵੀ।

<u>ਹਉਮੈ(ਅਹੰਕਾਰ)</u>

ਨਾਰਦ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ ਜਪਣ ਨੂੰ ਭਗਤੀ ਦਾ ਇਕ ਸਾਧਨ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਨਾਮ ਜਪਣ ਉਤੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹਉਮੈ ਅਤੇ ਨਾਮ ਦਾ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਵੈਰ ਵਿਰੋਧ ਹੈ:-

> ਹਉਮੈ ਨਾਵੈ ਨਾਲਿ ਵਿਰੋਧੁ ਹੈ ਦੁਇ ਨ ਵਸਹਿ ਇਕ ਠਾਇ॥
>
> (ਵਡਹੰਸ ਮ:੩) ਪੰ.੫੬੦

ਹਉਮੈ ਨੇ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਰਮਜੋਤਿ ਤੋਂ ਨਖੇੜ ਰੱਖਿਆ ਹੈ:-

> ਅੰਤਰਿ ਅਲਖੁ ਨ ਜਾਈ ਲਖਿਆ ਵਿਚਿ ਪੜਦਾ ਹਉਮੈ ਪਾਈ॥
>
> (ਰਾਗ ਗਉੜੀ ਪੂਰਬੀ ਮ:੫, ਪੰਨਾ-੨੦੫)

---

(੮੪) ਦੇਖੋ ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮ:੫, ਸੱਤਵੀਂ ਅਸ਼ਟਪਦੀ.

ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਨਿਰਮਲ ਪੁਰਖੁ (ਸਰਬਾਤਮਾ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ) ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਹਿਰਦੇ ਅੰਦਰ ਹੈ। ਪਰ ਦੋਵੇਂ ਨਾਲ ਨਾਲ ਵਸਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਮਿਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਹਉਮੈ ਦੀ ਕਠਨ ਦੀਵਾਰ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹੀ ਹੋਈ ਹੈ।—

ਧਨ ਪਿਰ ਕਾ ਇਕ ਹੀ ਸੰਗਿ ਵਾਸਾ ਵਿਚਿ ਹਉਮੈ ਭੀਤਿ ਕਰਾਰੀ॥

(ਮਲਾਰ ਮ:੪)- ਪੰ.੧੨੬੩)

ਇਥੋਂ ਜ਼ਾਹਰ ਹੈ ਕਿ ਹਉਮੈ ਵਿਚ ਨਾ ਤਾਂ ਭਗਤੀ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੀ ਸੋਝੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਕੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ:—

ਹਉਮੈ ਵਿਚਿ ਭਗਤਿ ਨ ਹੋਵਈ ਹੁਕਮੁ ਨ ਬੁਝਿਆ ਜਾਇ॥

(ਵਡਹੰਸ ਮ:੩)- ਪੰ.੫੬੦)

ਸੋ ਹਉਮੈ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਦੀ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧੀ ਭਾਵ ਹੈ। ਹਾਂ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ[੮੫] ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਦਾ ਨਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ ਆਦਿ

ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਥਾਂ ਥਾਂ ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ ਆਦਿ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਵਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਤਜਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਤਜਣ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।—

ਤਜਿ ਕਾਮੁ ਕਾਮਣੀ ਮੋਹੁ ਤਜੈ ਤਾ ਅੰਜਨ ਮਾਹਿ ਨਿਰੰਜਨੁ ਪਾਵੈ॥

(ਵਾਰ ਮਾਝ ਮ:੧, ਪੰਨਾ-੧੪੧)

ਸਾਧੋ ਮਨ ਕਾ ਮਾਨ ਤਿਆਗਉ॥ ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਸੰਗਤ ਦੁਰਜਨ ਕੀ ਤਾਤੇ ਅਹਿਨਿਸ ਭਾਗਉ॥

(ਗਉੜੀ ਮ:੯, ਪੰਨਾ-੨੧੯)

ਮੋਹ ਅਰ ਭਰਮ ਤਜਹੁ ਤੁਮ ਬੀਰ॥ ਸਾਚੁ ਨਾਮ ਰਿਦੇ ਰਵੈ ਸਰੀਰ॥
ਏਤੁ ਮੋਹਿ ਡੂਬਾ ਸੰਸਾਰ ਗੁਰਮੁਖ ਕੋਈ ਉਤਰੈ ਪਾਰ॥

(ਆਸਾ ਮ:੧, ਪੰਨਾ-੩੫੬)

---

(੮੫) ਨਾਨਕ ਸਤਿਗੁਰ ਮਿਲਿਐ ਹਉਮੈ ਗਈ ਤਾ ਸਚੁ ਵਸਿਆ ਮਨਿ ਆਇ॥
ਸਚੁ ਕਮਾਵੈ ਸਚਿ ਰਹੈ, ਸਚੇ ਸੇਵਿ ਸਮਾਇ॥ (ਵਡਹੰਸ ਮ:੩, ਪੰਨਾ-੫੫੯)

ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ ਆਦਿ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਸੂਝ ਵਿਚ ਸਹਜ ਨਾਲ ਹੀ ਪਾਰ ਉਤਾਰਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:-

ਲੋਭੁ ਕਾਮੁ ਕ੍ਰੋਧੁ ਬੁਰਿਆਈ ਹਉਮੈ ਵੈਰੁ ਵਿਰੋਧੁ ਚੁਕਾਇਆ ॥
ਸਤਿਗੁਰ ਸਬਦਿ ਪਛਾਣੁ ਤਾਂ ਭਉ ਭੰਜਨੁ ਤਰਸਿ ਗਵਾਈ ਦੇ ॥
(ਮਾਰੂ ਮਃ ੧ ਸੋਲਹੇ, ਪੰ-੧੦੪੬)

ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ ਆਦਿ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਲੋਭੀ ਨੂੰ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਾਲਾ ਕੁੱਤਾ ਕਿਹਾ ਹੈ ਜੋ ਦਸੋਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਕੁਦਾੜੀਆਂ ਮਾਰਦਾ ਹੈ, ਭੱਖ-ਅਭੱਖ ਖਾਂਦਾ (੮੬) ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ "ਭੱਖ" "ਅਭੱਖ" ਵਿਚ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਸੁੱਝਦਾ। ਲੋਭੀ ਤੇ ਤਾਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ (੮੭) ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ (੮੮) ਮੁਸ਼ਕਲ ਸਮੇਂ ਮਿੱਤਰ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਥਾਂ ਛੱਡ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਕਿਸੇ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਵੀ ਨਾ ਪਹੁੰਚ ਸਕੇ।

ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਵੇਚਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਕੁਦਰਤੀ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ, ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਨੇਮ, ਕੁਦਰਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨ, ਕੁਦਰਤੀ ਆਫ਼ਤਾਂ ਦੇ ਰੋਗ ਆਦਿ ਕੁਦਰਤੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੁੱਦਿਆਂ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਹਨ।

* *
* * *

---

(੮੬) ਜਿਉ ਕੂਕਰ ਹਰਕਾਇਆ ਧਾਵੈ ਦਹ ਦਿਸ ਜਾਇ ॥
ਲੋਭੀ ਜੰਤੁ ਨ ਜਾਣਈ ਭਖੁ ਅਭਖੁ ਸਭ ਖਾਇ ॥
(ਸਿਰੀ ਰਾਗੁ ਮਃ ੫, ਪੰ-੫੦)

(੮੭) ਸਾਕਤ ਸੁਆਨ ਕਹੀਅਹਿ ਬਹੁ ਲੋਭੀ ਬਹੁ ਦੁਰਮਤਿ ਮੈਲੁ ਭਰੀਜੈ ॥
ਆਪਨ ਸੁਆਇ ਕਰਹਿ ਬਹੁ ਬਾਤਾਂ ਤਿਨਾ ਕਾ ਵਿਸਾਹੁ ਕਿਆ ਕੀਜੈ ॥
(ਕਲਿਆਨ ਮਃ ੪ ਅਸਟਪਦੀ, ਪੰਨਾ-੧੩੨੬)

(੮੮) ਲੋਭੀ ਕਾ ਵੇਸਾਹੁ ਨ ਕੀਜੈ ਜੇ ਕਾ ਪਾਰਿ ਵਸਾਇ ॥
ਅੰਤਕਾਲਿ ਤਿਥੈ ਧੁਹੈ ਜਿਥੈ ਹਥੁ ਨ ਪਾਇ ॥
(ਸਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਵਧੀਕ ਮਃ ੩, ਪੰਨਾ-੧੪੧੭)

ਅਧਿਆਇ—੪

ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫ਼ੀ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਦੇਣ

ਸੂਫ਼ੀ ਮਤ ਇਕ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਤੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਮਤ ਹੈ। ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਨੁਭਵ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ।

ਇਸਲਾਮ ਨੂੰ ਸੂਫ਼ੀਮਤ ਦਾ ਆਧਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਸੂਫ਼ੀ ਮਤ ਦਾ ਆਰੰਭ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਆਧਾਰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਸੂਲ ਜੋ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਵਰਤਕ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਬਾਅਦ ਆਏ ਚਾਰੇ ਹੀ ਚਾਰ ਖ਼ਲੀਫ਼ਿਆਂ, ਅਬੂ ਬਕਰ (ਮੌਤ ੬੯੧ ਈ.), ਉਮਰ (ਮੌਤ ੨੦੦ ਈਸਵੀ), ਉਸਮਾਨ (ਮੌਤ ੨੧੨ ਈਸਵੀ) ਅਤੇ ਅਲੀ (ਮੌਤ ੨੧੭ ਈਸਵੀ) ਦਾ ਜੀਵਨ ਸਾਦਾ ਤਿਆਗੀ ਜੀਵਨ ਸੀ ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਏ ਖ਼ਲੀਫ਼ਿਆਂ ਸਮੇਂ ਉਪਰੋਕਤ ਖ਼ਲੀਫ਼ਿਆਂ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਲੋਪ ਹੋ ਗਿਆ। ਏਥੋਂ ਤੱਕ ਖ਼ਲੀਫ਼ਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਹੋਈ ਅਤੇ "ਸੁਲਤਾਨਾਂ" ਦਾ ਰਾਜ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ।

ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਸਮੇਂ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਸਨ, ਕੁਝ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੀ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਸੂਫ਼ੀ ਲਹਿਰ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਸਮੇਂ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਅਤੇ ਸੂਫ਼ੀ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਸਾਂਝ ਹੈ।

ਸੂਫ਼ੀਮਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪਿਛੋਕੜ ਨੂੰ ਘੋਖ ਕੇ ਅਸੀਂ ਆਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸੂਫ਼ੀਮਤ ਆਪਣੀ ਮੁਢਲੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਸ਼ੰਕਾਵਾਦੀ-ਵਿਰਕਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਨਾ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਸੰਘਰਸ਼ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸੀਮਤ ਜਿਹਾ ਕਰ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਪਰ ਦੂਜੀ ਅਵਸਥਾ ਜਾਂ ਪੜਾਅ ਵਿਚ ਇਹੀ ਵਿਰਕਤ-ਪ੍ਰੇਮੀ ਸੂਫ਼ੀਮਤ ਧਰਮ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਨੂੰ ਨਾ ਤਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਮਾਨਤਾ ਮਿਲੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਰਾਜ ਸ਼ਕਤੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਦੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਰਬਾਨੀ ਭਰੇ ਜੀਵਨ ਕਰਕੇ ਜਨਤਾ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੁੱਲ ਦਿਲ ਨਾਲ ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਰਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕੀ। ਪਰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੂਫ਼ੀ ਮਤ ਦਾ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਨਾਲ ਵਿਰੋਧ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਸੂਫ਼ੀ ਮਤ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੁਝ ਮੌਲਵੀਆਂ ਅਤੇ ਮੁਲਾਣਿਆਂ ਤਕ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਇਸ ਨੂੰ ਰਾਜਸੀ ਸਹਾਰਾ ਵੀ ਮਿਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੁਗ਼ਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਨਵਾਬਾਂ ਅਤੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਸੂਫ਼ੀ ਸੰਤਾਂ ਨਾਲ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸਬੂਤ ਹੈ ਕਿ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ

ਰੂਹਾਨ-ਵਾਦ, ਧਰਮ-ਸੰਘ ਅਤੇ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜਲ ਹੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਬਹੁਤੇ ਸੂਫ਼ੀ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਆਮਦ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਪਰ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਹ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਰਾਜ ਸਥਾਪਤ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਜਾਂ ਥੋੜਾਂ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਆਏ। ਦਰਅਸਲ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਉਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਜਦ ਕਿ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਰਾਜ-ਧਰਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਦੱਖਣ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਇਹਨਾਂ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਮਦਦ ਰਾਜ-ਧਰਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ ਪਰ ਉਥੇ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਬਲ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਮਕਬੂਲ ਕਰਵਾਈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਇਸਲਾਮ-ਧਰਮ-ਸੰਘ ਜਾਂ ਰਾਜ-ਸੰਘ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਬਹੁਤੇ ਥਾਂਵਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੋਏ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਨਾਲ ਸੂਫ਼ੀ ਮਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨਾਲ ਸੀ। ਨਾਲ ਹੀ ਇਹੀ ਸਮਾਂ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਈਰਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੂਫ਼ੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਸੂਫ਼ੀ ਮਤ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਸ਼ੈਲੀ ਦੁਆਰਾ ਦਿਲਕੇ-ਖ਼ਾਹੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ।

ਉਮਰ ਖ਼ਿਆਮ (ਮੌਤ ੧੧੮੦ ਈਸਵੀ), ਸਨਾਈ (ਮੌਤ ੧੧੮੮ ਈਸਵੀ), ਨਿਜ਼ਾਮੀ (ਮੌਤ ੧੨੬੦ ਈਸਵੀ) ਅੱਤਾਰ (ਮੌਤ ੧੨੮੭ ਈਸਵੀ), ਰੂਮੀ (ਮੌਤ ੧੩੩੦), ਸਾਦੀ (ਮੌਤ ੧੧੪੯ ਈਸਵੀ), ਸ਼ਬਿਸਤਰੀ (ਮੌਤ ੧੩੩੭ ਈਸਵੀ), ਹਾਫ਼ਿਜ਼ (ਮੌਤ ੧੪੪੭ ਈਸਵੀ) ਅਤੇ ਜਾਮੀ (ਮੌਤ ੧੫੪੯ ਈਸਵੀ) ਨੇ ਇਸੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਮਸਨਵੀਆਂ ਅਤੇ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵਾਧੇ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸੂਫ਼ੀਮਤ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋਇਆ। ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰੇਮ-ਕਹਾਣੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਰਗ ਹੀ ਸਾਹਿਤਕ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤੀ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਨੇ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਕਥਾ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਕਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸੂਫ਼ੀ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਇਆ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਸਲੋਕਾਂ ਰਾਹੀਂ, ਹੁਸੈਨ ਅਤੇ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਵਰਗੇ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਨੇ ਕਾਫ਼ੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਰਾਹੀਂ ਜਿਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ-ਭੰਡਾਰ ਨੂੰ ਅਮੀਰ ਕੀਤਾ ਉਥੇ ਸੂਫ਼ੀਮਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਪੰਜਾਬ ਜਾਂ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸੂਫ਼ੀਮਤ ਇਥੋਂ ਦੇ ਧਰਮਾਂ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੌਰ ਤੇ ਵੇਦਾਂਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਕ ਸਮਾਂ ਅਜਿਹਾ ਜਦੋਂ ਸੂਫ਼ੀਮਤ ਅਲੋਪ ਜਿਹਾ ਹੋਣ ਲਗ ਪਿਆ, ਭਾਰਤੀ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਰਲ ਮਿਲ ਗਿਆ, ਇਕਮਿਕ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸੂਫ਼ੀਮਤ ਦਾ ਪਤਨ ਕਾਲ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫ਼ੀ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਦੇਣ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਅਸੀਂ ਦੋ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਕਰਾਂਗੇ— ਵਿਚਾਰ ਪੱਖ ਅਤੇ ਕਲਾ ਪੱਖ— ਪਹਿਲਾਂ ਅਸੀਂ ਵਿਚਾਰ ਪੱਖ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ।—

ਵਿਚਾਰ ਪੱਖ

ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫ਼ੀ ਕਾਵਿ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਹੀ ਅੰਗ ਹੈ। ਅੰਗ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਅੰਗ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਆਤਮਾ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਇਸ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਾ ਪੱਖ ਹੀ ਹੈ ਰੂਪਕ ਪੱਖ ਹੀ, ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸੂਫ਼ੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਹੀ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਕੇ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੀ ਵਡਮੁੱਲੀ ਦੇਣ ਦਿੱਤੀ। ਇਸੇ ਦੇਣ ਸੰਬੰਧੀ ਹੇਠ ਅਸੀਂ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਵਿਚਾਰ ਕਰਾਂਗੇ।

ਭਗਤੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰੇਮ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਾ ਤਾਂ ਭਗਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ। ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਇਕ ਮਾਤਰ ਸਾਧਨ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ਼ਕ 'ਅੱਲਾ' ਦੀ ਸੂਰਤ ਹੈ। ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਰਾਹ ਕੋਈ ਸੌਖਾ ਰਾਹ ਨਹੀਂ,[2] ਇਹ ਤਾਂ ਸੂਲੀ ਦੇ ਨੋਕ ਸਮਾਨ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਚੋਂ ਕੋਈ ਇਕ ਲੰਘ ਸਕਦਾ ਆਸ਼ਕ ਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਔਖੀ ਘਾਟੀ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਪੈਂਡਾ ਹੈ।[3] ਇਸ ਦੀ ਸਾਰ ਉਹੀ ਜਾਣ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਘਾਟੀ ਤੇ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੋਵੇ।[4] ਇਸ ਇਸ਼ਕ ਵਿਚ ਜਿਉਂਦਿਆਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਦੀਦਾਰ ਦੀ ਅਸਲੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ 'ਆਬਿ-ਹਯਾਤ' ਦੀ ਨਿਆਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।[5] ਇਹ ਇਸ਼ਕ ਕਿਸੇ ਕਿਸੇ ਸੂਫ਼ੀ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਰਸਾਈ ਦੀ ਪਦਵੀ ਤਕ ਹੀ ਅੱਪੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[6]

ਵਿਰਹਾ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਇਕ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਹੈ। ਵਿਰਹਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਕੋਈ ਮੁਕਾਮ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਵਿਰਹਾ ਦੁਖਦਾਇਕ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਸੂਫ਼ੀਆਂ

---

(੧) ਇਸ਼ਕ ਅੱਲਾ ਦੀ ਜ਼ਾਤ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮਿਹਣਾ। (ਬੁੱਲ੍ਹਾ)

(੨) ਰਾਹ ਇਸ਼ਕ ਸੂਈ ਦਾ ਨੱਕਾ, ਧਾਗਾ ਹੋਵੇਂ ਤਾਂ ਜਾਵੇਂ। (ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ)

(੩) ਔਖੀ ਘਾਟੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਪੈਂਡਾ ਰਾਹ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਲੰਮਾ। (ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ)

(੪) ਇਸ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਔਖੀ ਘਾਟੀ ਜੋ ਚੜ੍ਹਿਆ ਸੋ ਜਾਵੇ। (ਬੁੱਲ੍ਹਾ ਸ਼ਾਹ)

(੫) ਆ ਜਿਨ੍ਹ ਇਸ਼ਕ ਵਿਹਾਜ ਕੀਤੋ ਈ, ਧਨ ਦਿਲ ਜਿਨ੍ਹ ਦਿਲਜਾਨੀਆਂ।
ਐਸ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਮਾਰੇ ਹੋਏ, ਜਲ ਵਿਚ ਮਿਲਾਂ ਦੁਹਾਈਆਂ।
ਜਿਸ ਤਨ ਲੱਗੇ ਸੋਈ ਜਾਣੇ, ਦੂਜਾ ਕੋਈ ਨ ਜਾਣੇ।
ਇਸ਼ਕ ਅਸਾਂ ਨਾਲ ਕੇਹੀ ਕੀਤੀ, ਲੋਕ ਮਰੇਂਦੇ ਤਾਅਨੇ। (ਬੁੱਲ੍ਹਾ ਸ਼ਾਹ)

(੬) ਇਸ਼ਕ ਕਮਾਈ ਨੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੀਤੀ, ਰਹਿਮਤ ਪਰਦਾ ਨ ਕਾਈ। (ਬੁੱਲ੍ਹਾ ਸ਼ਾਹ)

ਨੂੰ ਅਕਹਿ ਆਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। [illegible] ਤੇ [illegible], ਸੇਵਾ ਤੇ ਤਪ ਬਿਨਾ ਹੈ ਮੋਹ ਮਿਲ ਸਕਦਾ [illegible] ਨਹੀਂ।[੭] ਸਿੱਖ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਭਗਤ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਤੇ ਆਨੰਦ ਦੀ ਸਿਖਰ ਹੈ। [illegible] ਤੇ ਤਪਸਿਆ, ਸੇਵਾ ਤੇ ਤਪ ਹੀ ਹੋਏ ਜੀਵਨ ਦਾ[੮] ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਹਨ। ਇਹੋ ਸਿਖ ਸਾਧੂ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਿਖ ਤਾਂ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਪੰਛੀ ਵਰਗੀ [illegible] ਜਿਸ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕਤਾ[੯] [illegible] ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕੁਦਰਤ ਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਹੋਵਣਾ ਪਿਆਰਾ ਪਤੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਸਮਾਨ ਹੈ। ਜੇ ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮਣਾ ਇਹ ਇਕ ਹੁੰਦੇ ਜਾਂਦੇ ਸਿਖ ਜਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮਿਲਾਪ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਸਿਖ ਸਿਖਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਕਾ ਮਨਾ ਰਹਦੀ ਹੈ।[੧੦]

ਸਿਖਾਂ ਦੀ ਅਰਦਾਸਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ [illegible] ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਗ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਵਿਛੜੀ ਰੂਹ ਦੀਆਂ ਗਾਥਾਂ ਕਥਾਵਾਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਮੁਕਤ ਇਹ ਹੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀਆਂ। ਸਮਾਜ, ਮਾਸ ਦੇ ਭਾਰ ਜਾਣ ਨਾਲ ਕੋਮਲ ਪਿੰਜਰ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[੧੧] ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਕਿੰਨੀ ਗੂੜ੍ਹ ਹੈ, ਕਿੰਨਾ ਸੋਹਣਾ ਹੈ, ਇਹ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ:—

---

(੭) ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨ ਗਿਆਨ ਦੇ ਘਾਂ, [illegible] ਤਪਸਿਆ ਹੂਰ ਨ ਸਾਧੇ।
ਸੇਵਾ ਸਿਮਰਨ ਮਨ [illegible], [illegible] ਜਾਂ ਜਾਂ ਸਮਾਧੇ। (ਅਣਦੀ)

(੮) ਸਿੰਘ [illegible] ਜਾ ਸਿਮਰ [illegible] ਸਿਖ ਸਿਖਿਆਂ [illegible]।
ਜੇਹੂ ਸਿਮਰਣ [illegible] ਤਰੀ ਹੂੰ, ਸਿਖਾ ਹੂਰ ਕਰੀਂਦੀਆਂ ਆਹੀਂ।
ਸਿੰਘ ਸਿਰਤੀ ਦਰ ਇਹ [illegible], ਸਿੰਘ ਚੜੀ ਘਰ [illegible]।
ਸਾਧੂਆਂ ਜੋ ਇਸ [illegible] ਸਿਆਣੇ, ਸਾਹਿਬਮ [illegible]।

([illegible])

(੯) ਸਿਖ [illegible] ਪੂਰਨੀ, [illegible] ਸਿਖ ਸਾਚਾਂ ਸਿਰੋ। ([illegible])

(੧੦) ਸਿਖ ਸਿਆਣੀ ਦਰ ਇਕਠ੍ਹ ਦਾ, ਸਿਖ [illegible] ਹੁੰਦੀਂ।
ਸਿਮਰ ਵਸਤ ਇਜੇਹੀ ਸਾਧੂਆਂ, ਜੋ ਕਰੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੁੰਦੀਂ। ([illegible])

(੧੧) ਸਮਾਜ ਇਕ ਰਾਤੀਂ ਹੋਈਆਂ [illegible]
[illegible] ਛਡੇ ਡਰ ਪਿੰਜਰ ਹੋਇਆ, [illegible] ਹੋਈਆਂ ਹਾਈਆਂ।
ਇਸ਼ਕ ਲਗਾਇਆ ਕਪੜਾ [illegible] ਸਿਖਾਂ ਤਾਰਾਂ ਕੀਤੀਆਂ।
ਵਾਂ ਛਾ ਜੇਗੀ ਸਿੰ ਸੁਣਿਆਈ, [illegible] ਸਦੀਆਂ।
ਕਹੇ ਹੁਸੈਨ ਫਕੀਰ [illegible] ਦਾ ਦਾਮਨ ਤੈਂਡੇ ਲੱਗੀਆਂ। (ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ)

(ਚਲਦਾ)

•ਦਰਦ ਵਿਛੋੜੇ ਦਾ ਹਾਲ, ਨੀ ਮੈਂ ਕੀਹਨੂੰ ਆਖਾਂ।
ਸੂਲਾਂ ਮਾਰ ਦੀਵਾਨੀ ਕੀਤੀ,
ਬਿਰਹੋਂ ਪਿਆ ਸਾਡੇ ਖ਼ਿਆਲ, ਨੀ ਮੈਂ ਕੀਹਨੂੰ ਆਖਾਂ।
ਜੰਗਲ ਜੰਗਲ ਫਿਰਾਂ ਢੂੰਡੇਂਦੀ
ਅਜੇ ਨਾ ਆਇਆ ਮਹੀਂਵਾਲ, ਨੀ ਮੈਂ ਕੀਹਨੂੰ ਆਖਾਂ।
ਧੁਖਦੇ ਧੂੰਏਂ ਦੁਖਾਂ ਵਾਲੇ ਜਾਂ ਫੋਲਾਂ ਤਾਂ ਲਾਲ, ਨੀ ਮੈਂ ਕੀਹਨੂੰ ਆਖਾਂ।
ਕਹੇ ਹੁਸੈਨ ਫ਼ਕੀਰ ਫ਼ਕੀਰ ਸਾਈਂ ਦਾ
ਵੇਖ ਨਿਮਾਣਿਆਂ ਦਾ ਹਾਲ, ਨੀ ਮੈਂ ਕੀਹਨੂੰ ਆਖਾਂ।

ਦਾ ਜੀਂ ਦਰਦ ਵਿਛੋੜੇ ਦਾ [illegible] ਮਹਤ [illegible] ਕਰਦਾ ਹੈ।
ਜਿਹਾਂ ਬੇਲੂ ਬਲੇ ਵਿਚ ਪਾਣੀਆਂ ਮੈਂ [illegible] ਆਖਦੀ ਹੈ।
ਜੰਗਲ ਬੇਲੇ ਫਿਰਾਂ ਢੂੰਡੇਂਦੀ ਹੁਣ ਨ ਪਵਾਂ ਮਾਰੀ ਜਾਣ ਦੀ ਹੈ।
ਕਹੇ ਹੁਸੈਨ ਫ਼ਕੀਰ ਸਾਈਂ ਦਾ, ਦਾ ਤਾਂ ਵਿਛੋੜੇ ਮੈਂ [illegible] ਹੈ।

•ਜੀ ਆਵੇ ਮੈਨੂੰ ਵੇਲ ਮਿਲੇ ਤਾਂ [illegible]
ਬਿਰਹੋਂ [illegible] ਤਨ ਜੀਵਨ ਮੈਂ [illegible] ਆਈ।

•ਬਿਰਹੁ [illegible] ਕੀਤਾ [illegible] ਹੋਈ।
ਕਹੇ ਹੁਸੈਨ ਫ਼ਕੀਰ [illegible] ਬਿਰਹੋਂ [illegible] ਹੈ।

• ਬਿਰਹੋਂ ਪਤ ਕੁਰੇਂਦੀ [illegible], ਮੈਂ ਜਗੀ ਦੀਵਾਨੀ
ਕਹਿੰਦਾ ਮੈਂ ਨ ਹਾਲ [illegible] ਮਹਰਮ ਬਿਰਹੋਂ [illegible] ਜਾਣੀ।

•ਬਿਰਹੁ ਵਿਛੋੜੇ ਦੀ [illegible] ਹਰ ਦਮ ਮੈਨੂੰ ਤਾਪੇ।
ਸੁਣੋ ਸੁਣ ਦੇ ਬਿਰਹੋਂ ਦੇ ਵਿਛੜ ਦੀ ਕੀ [illegible] —

ਬਿਰਹੁ ਕਸਾਈ ਮੈਂ ਸੇਈ [illegible], ਦਰਦਿ [illegible] ਨਾ [illegible]।
ਬਿਰਹੁ [illegible], ਮੈਂ [illegible]।
ਅੱਖੀਆਂ ਲੋਕੋ [illegible], [illegible]।
ਬਿਰਹੁ [illegible] ਨਾਲ [illegible], ਮੈਂ [illegible]।

ਫਰੀਦਾ ਤਨੁ ਸੁਕਾ ਪਿੰਜਰੁ ਥੀਆ ਤਲੀਆਂ ਖੂੰਡਹਿ ਕਾਗ।
ਅਜੈ ਸੁ ਰਬੁ ਨ ਬਾਹੁੜਿਓ ਦੇਖੁ ਬੰਦੇ ਕੇ ਭਾਗ।੯੦। (ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ)

ਅਲੀ ਹੈਦਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸੂਫੀ ਸਿਲਕਾਂ ਅਤੇ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਇਲਮ ਅਨੋਖਾ ਹੈ, ਸੂਫੀਆਂ ਘਾਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਨਿਰਾਲਾ ਦੀ ਘਾਤ ਅਨੋਖੀ ਹੈ:–

ਇਕ ਇਲਮ ਦਾ ਪੜ੍ਹਨਾ ਨੇਕ ਬਹੂੰ, ਪਰ ਇਸ਼ਕੇ ਦੀ ਬਾਤ ਅਨੋਖੜੀ ਹੈ।
ਰੰਗ ਤੇ ਸੂਰਜ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਬਹੂੰ ਰਾਹੀ, ਪਰ [illegible] ਦੀ ਝਾਤ ਅਨੋਖੜੀ ਹੈ।
ਸ਼ਬ ਕਦਰ ਦੀ ਰਾਤ ਭੀ ਬਹੂੰ ਚੰਗੀ, ਪਰ ਵਸਲ ਦੀ ਰਾਤ ਅਨੋਖੜੀ ਹੈ।
ਮੁਸ਼ਕਲ ਘਾਤਾਂ ਸਭੇ ਹੈ ਹੈਦਰ! ਪਰ ਇਸ਼ਕੇ ਦੀ ਘਾਤ ਅਨੋਖੜੀ ਹੈ।

ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਅਜਿਹੇ ਅਨੂਠੇ ਸ਼ਬਦਾਂ [illegible] ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਵਿਚ ਸੂਫੀਆਂ ਕੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਲਮਦੀਆਂ [illegible] ਜਿਨ੍ਹਾਂ [illegible] ਦੀ ਕਹੀ। ਜਿਵੇਂ ਕੇ ਸੂਫੀ ਸੂਫੀ ਬਹੁਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਜੇ ਮਸਤੀ ਦੀ ਧਾਰਣੀ ਹੋਂ ਜਿਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸੇ [illegible] ਸੂਫੀ ਘਾਲਮੁਸੀ ਸੂਫੀਏ ਰੇਜਣਾ ਹੈ ਕਿ ਰੋਤੀ ਆ ਕੇ ਵਰਣਨ ਕਿਥਾ।

ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਵਿਛੋੜਾ ਜਾਂ ਵਿਜੋਗ ਤੇ ਵਿਛੋੜਾ ਹੈ ਸੂਫੀ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਮਿਲਨ ਦਾ ਵਰਣਨ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਦਾ ਅਧੀਨ ਹੋਂਦ [illegible] ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਮਿਲਾਪ ਜਾਂ ਅੰਤਮ ਅਵਸਥਾ ਅਦ੍ਵੈਤ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। [illegible] ਵਿਚ ਕਿ ਆਤਮਾ ਦੀ ਆਰੰਭਕ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਤੇ ਭਗਤ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ "ਮੈਂ" "ਤੂੰ" ਦੀ ਭਗਤੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਅੰਤ ਵਿਚ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਦੀ ਇਸੇ ਸਿਖਰੀ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਸਾਨੂੰ ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ:–

"ਰਾਂਝਾ ਰਾਂਝਾ ਕਰਦੀ ਨੀ ਮੈਂ ਆਪੇ ਰਾਂਝਾ ਹੋਈ।
ਸੱਦੋ ਨੀ ਮੈਨੂੰ ਧੀਦੋ ਰਾਂਝਾ ਹੀਰ ਨਾ ਆਖੋ ਕੋਈ।
ਰਾਂਝਾ ਮੈਂ ਵਿਚ, ਮੈਂ ਰਾਂਝੇ ਵਿਚ, ਹੋਰ ਖ਼ਿਆਲ ਨਾ ਕੋਈ।

(ਬੁੱਲ੍ਹਾ)

• ਮੈਂ ਜਾਂ [illegible] ਕੀਤੀ ਸ਼ੂਹੀ ਮੈਨੂੰ [illegible]।

(ਬੁੱਲ੍ਹਾ)

---

(੫੨) ਹਰੀ ਤਾਂ ਵਰਨ [illegible] ਪਿਆਰੀ ਸੂਰਤ ਪਈ ਵਿਰਾਨੀਆਂ ਹੈ।
ਤਣੇ [illegible] ਮੈਂ ਹੋਏ ਤਰਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮਸਤੀ ਵਿਚ ਪਾਈਆਂ ਹੈ। (ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ)
ਵਿਛੜਾ ਸੁਆਦੇ ਮੋਹਿਆਂ, ਰਾਤੀ ਦੇਰ ਨਾ ਤਨ ਤੇ ਰੋਇਆ
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਜਲ ਵਿਚ ਮੌਤਾ ਤਰਸਦੇ। (ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ)

ਜਿਥੇ ਜੀਵ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਅਭੇਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਖੁਦੀ ਮਿਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਜੇ ਪਿਛੋਂ, ਅੰਦਰ ਬਾਹਰ ਉਹੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ:—

•ਰੱਬਾ ਮੇਰੇ ਹਾਲ ਦਾ ਮਹਿਰਮ ਤੂੰ।
ਅੰਦਰ ਤੂੰ ਹੈਂ ਬਾਹਰ ਤੂੰ ਹੈਂ ਰੋਮ ਰੋਮ ਵਿਚ ਤੂੰ।
ਤੂੰ ਹੈਂ ਤਾਣਾ ਤੂੰ ਹੈਂ ਬਾਣਾ ਸਭ ਕੁਝ ਮੇਰਾ ਤੂੰ।
ਕਹੇ ਹੁਸੈਨ ਫਕੀਰ ਨਿਮਾਣਾ ਮੈਂ ਨਾਹੀਂ ਸਭ ਤੂੰ।

(ਹੁਸੈਨ)

•ਅੱਵਲ ਹੈ ਤੇ ਲਾ ਮਕਾਨੀ ਜ਼ਾਹਿਰ ਬਾਤਨ ਦਿਸਦਾ ਜਾਨੀ।
ਰਹੀ ਨਾ ਮੇਰੀ ਨਾਮ ਨਿਸ਼ਾਨੀ, ਮਿਟ ਗਿਆ ਝਗੜਾ ਸ਼ੋਰ।
ਆਪੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੂਕ ਸੁਣਾਵਾਂ, ਮੇਰੀ ਬੁਕਲ ਦੇ ਵਿਚ ਚੋਰ।
ਜਿਤ ਵਲ ਵੇਖਾਂ ਦਿਸਦਾ ਉਹੀ ਦੂਸਰ ਉਸੇ ਦੀ ਹੋਰ ਨ ਕੋਈ।
ਕਹੇ ਮੋਹਕਮ ਵਿਚ ਰਹੀ ਖਲੋਈ, ਸਭ ਕੁਝ ਪਤਰੀ ਵਾਈ।
ਜੇ ਆਖਾਂ ਮੈਂ ਰਹੀ ਰਕਾਣੀ, ਹੋਵੇ ਗੁੰਮੜ ਸੁਖ ਨਾਵੀ।
ਜਾਂ ਮੈਂ ਕਾਮਲ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਪਾਈ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਕੂਕੀ ਆਣ ਕਰਾਂਦੀ।
ਅੰਦਰ ਬਾਹਰ ਹੋਈ ਸਫਾਈ ਜਿਤ ਵਲ ਵੇਖਾਂ ਤਿਤ ਵਲ ਯਾਰ
ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਨਵੀਓਂ ਨਵੀਂ ਬਹਾਰ।
ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ ਦੇ ਹੋ ਗਏ ਮੇਲੇ, ਭੁੱਲੀ ਹੀਰ ਢੂੰਡੇਂਦੀ ਬੇਲੇ।
ਰਾਂਝਣ ਯਾਰ ਬਗਲ ਵਿਚ ਖੇਲੇ, ਮੈਨੂੰ ਸੁਧ ਬੁਧ ਰਹੀ ਨਾ ਸਾਰ,
ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਨਵੀਓਂ ਨਵੀਂ ਬਹਾਰ।

(ਬੁਲ੍ਹਾ)

•ਜਦ ਕਾਮਲ ਵਾਸਲ ਥਿਆਇਆ। ਤਦ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਪਾਇਆ।
ਜਿਸ ਪੀਰ ਦਾ ਆਦਰ ਪਾਇਆ, ਮੇਰੀ ਸੁਧ ਬੁਧ ਰਹੀ ਨਾ ਕਾਈ।

(ਬੁਲ੍ਹਾ)

ਭਗਤੀ ਦੀ ਅੰਤਮ ਸੀਮਾ ਅਤੇ ਅਭੇਦ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਸੂਫ਼ੀ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਸੰਜੋਗ ਨਾਲੋਂ ਵਿਯੋਗ ਦਾ ਵਰਣਨ ਬਹੁਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਇਸ ਸੀਮਾ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ:

ਰਾਂਝਣ ਰਾਂਝਣ ਮੈਨੂੰ ਸਭ ਕੋਈ ਆਖੇ, ਹੀਰ ਨਾ ਆਖੇ ਕੋਈ।
ਜਿਸ ਕੁਝ ਨੂੰ ਮੈਂ ਢੂੰਡੇਂਦੀ ਵਤਾਂ ਸੋ ਕੁਝ ਨਾਹਾ ਕੁਝ ਮੈਂਡੀ।

(ਹੁਸੈਨ)

ਜਿਸ ਸਾਜਨ ਨੂੰ ਮੈਂ ਢੂੰਡੇਂਦੀ ਵਤਾਂ, ਸੋ ਸਾਜਨ ਮੈਂ ਪਾਇਆ ਹੀ।
ਕਿਹਣਾ ਤੇ ਸੁਣਨਾ ਮੈਂਡਾ ਗਇਆ ਮੁਹਾਵਰਾ, ਮਾਹੀ ਰੂਪ ਸੁਹਾਇਆ ਹੀ।

(ਹੁਸੈਨ)

ਇਕਨਾਂ ਦੇ ਵਿਜੋਗ ਤੇ ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਸੂਫ਼ੀ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਸੰਜੋਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਬੀਤਦੇ ਜਾਂਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ। ਘੜੀ ਘੜੀ ਪਿੱਛੋਂ ਜਦ ਘੜਿਆਲੀ ਘੜਿਆਲ ਵਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਘੜਿਆਲੀ ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਛੇਤਾ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹੁਸੈਨ ਸਗੋਂ ਹੁਸਨ ਦਾ ਜੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਘੜਿਆਲ ਨੂੰ ਰੋਕ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਰਾਤ ਨਾ ਮੁੱਕੇ।—

•ਘੜੀ ਘੜੀ ਘੜਿਆਲ ਬਜਾਵੈ, ਰੈਣ ਵਸਲ ਦੀ ਪਿਆ ਘਟਾਵੈ ?
ਮੇਰੇ ਮਨ ਦੀ ਬਾਤ ਜੋ ਪਾਵੇ, ਹਥੋਂ ਚਾ ਸੁਟੇ ਘੜਿਆਲ।
ਘੜਿਆਲੀ ਦੇਹੋ ਨਿਕਾਲ।
ਕੁੰਡੀ ਕੁਫ਼ਰ ਦੀ ਜਿਸ ਪਿਆਰੀ, ਜੀ ਮੈਂ ਤਰਸਣਾ ਵੇ ਤਾਰੀ।
ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਹੁਣ ਆਈ ਵਾਰੀ, ਹੁਣ ਵਿਛੜਨ ਹੋਇਆ ਮੁਹਾਲ ਨੀ
ਘੜਿਆਲੀ ਦੇਹੋ ਨਿਕਾਲ ਨੀ।

ਇਥੇ ਅਸੀਂ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਬਾਰੇ ਇਕ ਗੱਲ ਵਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਧਿਆਨ ਦਿਵਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ। ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਨੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪ੍ਰੇਮ ਜਾਂ ਇਸ਼ਕ ਹਕੀਕੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਇਸ਼ਕ ਮਜਾਜ਼ੀ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਜੇ ਇਸ਼ਕ ਹਕੀਕੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ ਤਾਂ ਘਟੋ ਘਟ ਇਸ਼ਕ ਮਜਾਜ਼ੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤਾਂ ਕਰ ਹੀ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਏਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣ ਪਾਉਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ।—

•ਨਹੀਂ ਹਕੀਕਤ ਪਿਆ ਮਜਾਜ਼ੀ ਓਥੋਂ ਗਲਾਂ ਸੁਣ ਨਾ ਹੂ ਵੇ•।

(ਹੁਸੈਨ)

ਪਰ ਇਸ ਇਸ਼ਕ ਮਜਾਜ਼ੀ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਹਰਗਿਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਵਿਆਨ ਜਾਂ ਮਾਸ਼ੂਕ ਜਾਂ ਪ੍ਰਿਯ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਾਮ-ਵਾਸ਼ਨਾ ਨੂੰ ਉਤੇਜਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਮਾਣਿਆਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਗੋਂ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਪਿਆਰ ਤਾਂ ਹੰਸ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰਮਲ ਜਿਹਾ ਹੈ, ਕਰਤੀ ਹੈ ਸੂਝ ਤਾਂ-ਭਾਵ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਬੁਲ੍ਹਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੂਫ਼ੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸਿਖਰ ਦਾ ਕਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਇਸ਼ਕ ਨੂੰ ਕਾਮੁਕਤਾ-ਭਾਵ ਤੋਂ ਨਿਰਲਿਪਤ ਰਖਦਾ ਹੈ।—

"ਰਾਂਝਾ ਜੋਗੀੜਾ ਬਣ ਆਇਆ ਨੀ, ਵਾਹ ਵਾਹ ਜੋਗੀੜਾ ਬਣ ਆਇਆ ਨੀ।
ਇਸ ਜੋਗੀ ਦੇ ਨੈਣ ਕਟੋਰੇ ਬਾਜਾਂ ਵਾਂਗੂ ਲੈਂਦੇ ਡੋਰੇ।
ਮੁਖ ਡਿਠਿਆਂ ਦੁਖ ਜਾਵਣ ਝੋਰੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੱਖੀਆਂ ਨੇ ਲਾਲ ਲਖਾਇਆ ਨੀ।
ਰਾਂਝਾ ਜੋਗੀੜਾ ਬਣ ਆਇਆ ਨੀ।

ਇਸ ਜੋਗੀ ਦੀ ਕੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ, ਕੰਨ ਵਿਚ ਮੁੰਦਰਾਂ ਗਲ ਵਿਚ ਗਾਨੀ।
ਸੂਰਤ ਉਸ ਦੀ ਯੂਸਫ਼ ਸਾਨੀ, ਉਸ ਅਲਫ਼ੋਂ ਅਹਿਦ ਬਣਾਇਆ ਨੀ।
ਰਾਂਝਾ ਜੋਗੀੜਾ ਬਣ ਆਇਆ ਨੀ।

ਦਸਤ ਰੋਜ਼ਾ ਜਾਵੀਂ ਕੂਚਿਆਂ ਤਕ ਨੈਣ ਚੈਨਾ।
ਨਜ਼ਰ ਮਿਤ੍ਰ ਨਾਲ ਕਿਆ ਰੇਣ ਦਾ ਵਲ ਵੇਲਾ।
ਹੁਣ ਮਿਤ੍ਰ ਦੁਖ ਪੈ ਗਏ, ਸੂਲਾਂ ਦਾ ਘੇਰਾ।
ਮੈਂ ਉਡੀਕਾਂ ਨਾਲ ਚਲੀ ਨਹੀਂ ਆ ਪਾ ਫੇਰਾ।

ਉਪਰੋਕਤ ਅਧਿਅਨ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ "ਇਸ਼ਕ" ਨੂੰ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਇਕ ਮੁਖ ਸਾਧਨ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੇ ਵੀ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਭਗਤੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਇਥੇ ਧਿਆਨ ਯੋਗ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਸ਼ਰਧਾ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਨਿਮ੍ਰਤਾ ਜਿਹੇ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਛੜੇ ਦੀ ਤੜਪ ਹੈ ਪਰ ਸੂਫੀਆਂ ਦਾ ਇਸ਼ਕ ਤਨ ਸਾੜੂ ਹੈ, ਉਹ ਅਗਨੀ ਹੈ, ਆਤਿਸ਼ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਜਲਣ ਤੇ ਸੋਜ਼ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦਾ ਇਸ਼ਕ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਗਤੀ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਨਿਮਾਣਿਆਂ ਵਾਲਾ, ਇਕ ਆਜਿਜ਼ ਜਗਿਆਸੂ ਵਾਲਾ ਜੋ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਰੀਝਾਣ ਲਈ ਤਰਲੇ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮਿਹਰ ਲਈ ਮਿੰਨਤਾਂ ਮੰਨਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਉਤੇ ਸੂਫੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਬਰਾਬਰੀ ਕਰਨ ਤੇ ਤੁਲ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਉਹ ਮਾਸ਼ੂਕ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਰਬ ਨੂੰ ਮਾਸ਼ੂਕ ਬਣਾ ਕੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।—

ਨਾ ਕਲੇਜਾ ਕੀਤਮੁ ਬੇਰੋ। ਜੇ ਤੀ ਨਾ ਇਕ ਨਾਂ ਹੀ ਤੇਰੀ।
ਚੈਂਬ ਤੁਰੀਕ ਨਾਂ ਦੀ ਕਿਊ ਮੇਰੀ। ਪੀਊ ਕਟੋਰਾ ਪਾਣੀ ਦਾ।

(ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ)

"ਤੁਸੀਂ ਹੁਣ ਮੈਂ ਸਦੀ ਜਿਆਦੇ ਹੋ, ਹਰ ਸੂਰਤ ਨਾਲ ਪਛਾਤੇ ਹੋ।
ਜਾਤੇ ਹੋ ਤਾਂ ਜਾਤੇ ਹੋ, ਨੇੜੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇਰ ਵਿਖਾਈਦਾ
ਹੁਣ ਕਿਸ ਤੋਂ ਆਪ ਲੁਕਾਈਦਾ।

(ਬੁਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ)

ਸੂਫ਼ੀ ਤਾਹਨਿਆਂ ਤੇ ਉਤਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ:—

*ਬੱਸ ਕਰਿ ਜੀ ਹੁਣ ਬੱਸ ਕਰਿ ਜੀ, ਕਾਈ ਗੱਲ ਅਸਾਂ ਨਾਲ ਹੱਸ ਕਰ ਜੀ।
ਤੂੰ ਮੋਇਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਨ ਮੁਕਦਾ ਸੈਂ, ਖਿੱਦੋ ਵਾਂਗੂ ਕੁਟਦਾ ਸੈਂ।
ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਸਾਂ ਗਲਿ ਘੁਟਦਾ ਸੈਂ, ਹੁਣ ਤੀਰ ਲਾਇਓਈ ਕਸ ਕਰ ਜੀ।

ਤੁਸੀਂ ਛੁਪਦੇ ਸੌ ਅਸਾਂ ਪਕੜੇ ਹੋ, ਤੁਸੀਂ ਅਜੇ ਛੁਪਣ ਨੂੰ ਤਕੜੇ ਹੋ।
ਅਸਾਂ ਵਿਚਦੇ ਜ਼ੁਲਫ਼ਿ ਜਕੜੇ ਹੋ, ਹੁਣ ਕਿਧਰ ਜਾਸੋ ਨੱਸ ਕਰ ਜੀ?
ਬੁਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਤੇਰੇ ਅਸੀਂ ਬਰਦੇ ਸਾਂ, ਤੇਰਾ ਮੁਖ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਰਦੇ ਸਾਂ।
ਤੇਰੀਆਂ ਅਰਜ਼ਾਂ ਮਿੰਨਤਾਂ ਕਰਦੇ ਸਾਂ, ਹੁਣ ਬੈਠ ਪਿੰਜਰ ਵਿਚ ਧਸ ਕਰ ਜੀ।

(ਬੁਲ੍ਹਾ ਸ਼ਾਹ)

ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਸੂਫ਼ੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਤੂੰ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈਂ ਜਾਂ ਨਹੀਂ ?

ਬੁਲ੍ਹਾ ਸ਼ੌਹ ਅਸੀਂ ਤੇਰੇ ਪਿਆਰੇ ਹਾਂ, ਮੁਖ ਵੇਖਣ ਦੇ ਵਣਜਾਰੇ ਹਾਂ।
ਕੁਝ ਅਸੀਂ ਭੀ ਤੈਨੂੰ ਪਿਆਰੇ ਹਾਂ ਕਿ ਮਤੋਂ ਮੈਂ ਐਵੇਂ ਘੁਮਾਈ ਹਾਂ ?

ਹੋਰ ਤਾਂ ਹੋਰ ਸੂਫ਼ੀ ਰੱਬ ਵਿਚ ਮਾਸ਼ੂਕ ਸੁਭਾ ਸੂਫ਼ੀ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ :—

ਮਨਸੂਰ ਤੁਸਾਂ ਵਲ ਆਇਆ ਸੀ, ਤੁਸਾਂ ਸੂਲੀ ਪਕੜ ਚੜ੍ਹਾਇਆ ਸੀ।
ਉਹ ਮੇਰਾ ਭਾਈ ਜਾਇਆ ਸੀ, ਦੇ ਬਦਲਾ[੧੩] ਮੇਰੀ ਵਾਰੀ ਵਾ।

(ਬੁਲ੍ਹਾ ਸ਼ਾਹ)

ਪੀਰ ਗ਼ੁਲਾਮ ਜੀਲਾਨੀ ਰੱਬ ਨੂੰ ਮਿਹਣੇ ਮਾਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਸ ਨੂੰ 'ਨਵੀਂ ਜਾਦੂ' ਮਾਸ਼ੂਕ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ:—

ਮੈਂਹ ਲਈ ਆਸ਼ਕ ਬੇਕਸ ਆਜਜ਼ ਕਰ ਕਰ ਨਾਜ਼ ਨਵੇਰੇ।
ਕਾਹਦਾ ਦਿਲਬਰ ਨਵੀਂ ਜਾਦੂ ਕਰ ਕਰ ਨਾਜ਼ ਪੁਸਤੀ।
ਇਸ਼ਕ ਤੇਰੇ ਨੇ ਦਿਲ ਮੇਰੇ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰ ਚੜ੍ਹਾਈਆਂ ਮਸਤੀ।

ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪਿਛੇ ਦਸ ਆਏ ਹਾਂ ਸੂਫ਼ੀਮਤ ਦੇ ਇਸਲਾਮ ਮਜ਼ਹਬ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਤੇ ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ

---

(੧੩) ਖ਼ੂਨ ਬਹਾਉਣ ਦਾ ਬਦਲਾ।

ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮਮਾਰਗ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਗਿਆਨ ਮਾਰਗ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਦੇ ਭਾਵ ਵੀ ਆ ਗਏ। ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਜਨਤਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੀ, ਗਿਆਨ ਮਾਰਗ ਬੁਧੀ ਪ੍ਰਧਾਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸੂਫ਼ੀ ਕਵੀ ਪ੍ਰੇਮ ਮਾਰਗੀ ਕਵੀ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਬੁਧੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਦਿਲਦੋਂ ਦੀ ਅਨੋਖੀ ਕੁਵਤੀ ਹੈ ਉਦੋਂ ਅਕਲ ਦਾ ਦੀਵਾ ਬੁਝ ਬੁਝ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।—

• ਇਸ਼ਕਰ ਜਦੋਂ ਇਹ ਅਕਲ ਦਾ ਦੀਵਾ, ਦਿਲਦੋਂ ਹਨੇਰਾ ਭੁੱਲੀਂ।

(ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ)

ਇਸ਼ਕ ਤੇ ਅਕਲ ਵਿੱਚ ਸੈਆਂ ਕੋਹਾਂ ਦੇ ਪਾੜੇ ਹਨ।—

ਇਸ਼ਕ ਅਕਲ ਵਿਚ ਮੰਜ਼ਲ ਭਾਰੀ ਸੈਆਂ ਕੋਹਾਂ ਦੇ ਪਾੜੇ ਹੂ।

(ਸੁਲਤਾਨ ਬਾਹੂ)

ਗਿਆਨ ਦਾ ਬੁਧੀ ਨਾਲ ਡੂੰਘਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਨੇ ਬੁਧੀ ਦੇ ਨਾਲ ਇਲਮ ਜਾਂ ਕਿਤਾਬੀ ਗਿਆਨ ਦਾ ਵੀ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਰੱਬ ਦਾ ਆਸ਼ਕ ਬਣਨ ਲਈ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇ ਢੇਰ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਇਕੋ ਅਲਫ਼ ਨਾਲ ਹੀ ਕੰਮ ਸਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।—

ਇਲਮੋਂ ਬਸ ਕਰੀਂ ਓ ਯਾਰ, ਇਕੋ ਅਲਫ਼ ਤੇਰੇ ਦਰਕਾਰ।

(ਬੁੱਲ੍ਹਾ ਸ਼ਾਹ)

ਜੋ ਲੋਕ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਤਾਂ ਪੜ੍ਹ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਇਕ ਹਰਫ਼ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਢੋਈ ਦੋਹਾਂ ਜਹਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।—

ਪੜ੍ਹ ਪੜ੍ਹ ਇਲਮ ਹਜ਼ਾਰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਆਲਮ ਹੋਏ ਸਾਰੇ ਹੂ
ਇਕ ਹਰਫ਼ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਨਾ ਪੜ੍ਹ ਜਾਣਨ, ਭੁੱਲੇ ਫਿਰਨ ਵਿਚਾਰੇ ਹੂ।
ਇਕ ਨਿਗਾਹ ਜੇ ਆਸ਼ਕ ਵੇਖੇ, ਲਖ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਤਾਰੇ ਹੂ।
ਲਖ ਨਿਗਾਹ ਜੇ ਆਲਮ ਵੇਖੇ, ਨਾ ਕੰਧੀ ਚਾੜ੍ਹੇ ਹੂ।
ਇਸ਼ਕ ਅਕਲ ਵਿਚ ਮੰਜ਼ਲ ਭਾਰੀ ਸੈਆਂ ਕੋਹਾਂ ਦੇ ਪਾੜੇ ਹੂ।
ਇਸ਼ਕ ਨਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਖਰੀਦਿਆ ਬਾਹੂ, ਓਹ ਦੋਹੀਂ ਜਹਾਨੀਂ ਮਾਰੇ ਹੂ।

(ਸੁਲਤਾਨ ਬਾਹੂ)

ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਇਹ ਗੱਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਵਾਲੀ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਇਸਲਾਮ ਤੇ ਸੂਫ਼ੀ ਮਤ ਨਾਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਨਾਲ ਵੀ ਹੈ। ਸ਼ਰਤਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ, ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਨਿਯਮ ਨਹੀਂ ਭਾਉਂਦੇ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤੀ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਇਹ ਸਭ ਚੀਜ਼ਾਂ ਰੋਕ ਹਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਸੂਫ਼ੀ ਪ੍ਰੇਮ ਪਿਆਲੇ ਪੀਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਾਬੇ, ਦੈਰ, ਮਸਜਿਦ ਤੋਂ ਦੂਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।—

"ਮੈਂ ਸਬਕ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਪੜ੍ਹਿਆ, ਜੀਉੜਾ ਮਸਜਿਦ ਕੋਲੋਂ ਡਰਿਆ"।

(ਬੁੱਲ੍ਹਾ ਸ਼ਾਹ)

ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੇ ਪਾਬੰਦ ਮਿਸਤ੍ਰਾਂ ਅਤੇ ਮੌਲਵੀਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਨਕਲੀ ਧਰਮੀ ਹਨ, ਐਵੇਂ ਜਾ ਜਾ ਕੇ ਚੌਲ ਖੁਲ੍ਹਾਉਂਦੇ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਮੱਤੀ ਸ਼ੀਰ ਪਿਆ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦਾ ਸਭੇ ਅਸਵਦ ਚੁੰਮਦੇ ਹਨ। ਸੂਫ਼ੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਖੰਡੀਆਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਮਨੋਰਥ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੈਸਲਾਂ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਾਸ਼ੂਕ-ਮਹਬੂਬ ਦੇ ਹੁਸੀਨ ਮੁੱਖੜੇ ਨੂੰ ਖੁੱਲਾ ਕਾਅਬਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਚਲੀ ਉਪਰ ਕਾਲੇ ਤਿਲ ਨੂੰ ਹਜਰ ਅਸਵਦ ਸਮਝਦਾ ਹੋਇਆ ਇਸ ਨੂੰ ਅਤੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਚੁੰਮਦਾ ਅਤੇ ਇਸੇ ਵਿਚ ਹੀ ਸਭਨਾਂ ਤੇ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਰਾਹ ਪ੍ਰਤੀਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।—

"ਉਹ ਮੁੱਖ ਮੁੱਖ ਤੇ ਸੂਰਤ ਕਾਅਬਾ, ਕੈਦਿਆਂ ਹੋਣ ਪਾਕੀਆਂ ਮੈਂ।
ਮੂਲ ਸਿਆਹ ਹਜਰ ਅਸਵਦ ਹੋਇਆ, ਚੁੰਮੇ ਦੇ ਦੇ ਆਸ਼ਕੀਆਂ ਮੈਂ।

(ਅਲੀ ਹੈਦਰ)

ਜਦੋਂ ਸੂਫ਼ੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਿਤ੍ਰਾ ਦੇ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਮੁਕੰਮਲ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੀ ਹਦ ਟਪ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਹਬੂਬ ਦੇ ਦੀਦਾਰ ਵਿਚ ਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਬੁੱਲ੍ਹਾ ਆਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਉਠਦਾ ਅਤੇ ਬਹਿੰਦਾ ਹੈ।—

ਹਾਜੀ ਲੋਕ ਮੱਕੇ ਨੂੰ ਜਾਂਦੇ, ਅਸਾਂ ਜਾਣਾ ਤਖ਼ਤ ਹਜ਼ਾਰੇ।
ਜਿਤ ਵਲ ਯਾਰ ਉਤੇ ਵਲ ਕਾਅਬਾ, ਭਾਵੇਂ ਵੇਖ ਕਿਤਾਬਾਂ ਚਾਰੇ।

(ਬੁੱਲ੍ਹਾ ਸ਼ਾਹ)

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਨੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭੇਖਵਾਦ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭੇਖਵਾਦ ਦਾ ਖੰਡਨ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਕ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ ਤੇ ਆਧਾਰ ਸੀ। ਇਉਂ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਆਧਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਕਰਕੇ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣਾ ਮੋਹ ਦਿਖਾ

ਪਾਇਆ। ਸੱਚੇ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਸ਼ਰ੍ਹਾਵਾਦ ਨੂੰ ਤਜ ਕੇ ਆਤਮਾ ਤੇ ਦਿਲੋਂ ਕੀਤੀ ਇਬਾਦਤ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰਿਆ ਹੈ। ਬਾਹਰ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਕੋਈ ਮਹੱਤਤਾ ਨਹੀਂ ਰਖਦੀ ਜੇਕਰ ਆਤਮਾ ਨਿਰਮਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।—

ਧੋਤੀ ਨੂੰ ਧੋਕੇ ਮੈਲਾਂ ਵਿਚਿ ਡੁੱਬਿਆ ਜਾਏ ਮਸੀਤੀ।
ਦਿਲ ਮਸੀਤਾਂ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਨ ਕਾਈ, ਜੇ ਦਿਲੋਂ ਨਿਮਾਜ਼ੂ ਨਾ ਕੀਤੀ।
ਬਾਹਰੋਂ ਪਾਕ ਕੀਤੇ ਕੀ ਹੁੰਦਾ, ਜੇ ਅੰਦਰੋਂ ਗਈ ਨ ਪਲੀਤੀ।
ਬਿਨਾਂ ਮੁਰਸ਼ਦੋਂ ਕਾਮਲ ਬੁੱਲ੍ਹਿਆ! ਤੇਰੀ ਐਵੇਂ ਗਈ ਇਬਾਦਤ ਕੀਤੀ।

(ਬੁੱਲ੍ਹਾ ਸ਼ਾਹ)

ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਨੇ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ "ਇਸ਼ਕ" ਅਤੇ "ਸ਼ਰ੍ਹਾ" ਦਾ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ।—

ਕਾਜ਼ੀ ਮੁਲਾਂ ਮਤੀ ਦੇਂਦੇ, ਖਰੇ ਸਿਆਣੇ ਰਾਹ ਦਸੇਂਦੇ।
ਇਸ਼ਕ ਨੂੰ ਕੀ ਲਗੇ ਰਾਹ ਦੇ ਨਾਲ।

(ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ)

ਸੂਫ਼ੀ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਰੋਜ਼ੇ, ਨਿਮਾਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਕਲਮਾ ਆਦਿ ਦੀ ਉਹ ਕੋਈ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।—

ਭੁੱਲ ਨਮਾਜ਼ਾਂ ਵਿਸਰ ਰੋਜ਼ੇ, ਕਲਮੇ ਦੇ ਵਿਚ ਕਰੀ ਨਿਆਰੀ।
ਬੁੱਲ੍ਹਾ ਸ਼ਾਹ ਸ਼ਹੁ ਅੰਦਰੋਂ ਮਿਲਿਆ, ਭੁੱਲੀ ਫਿਰੇ ਲੁਕਾਈ।

(ਬੁੱਲ੍ਹਾ ਸ਼ਾਹ)

ਉਹ ਜ਼ੁਬਾਨੀ ਕਲਮਾ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਥਾਂ ਦਿਲ ਦਾ ਕਲਮਾ ਪੜ੍ਹਨ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।—

ਜ਼ੁਬਾਨੀ ਕਲਮਾ ਹਰ ਕੋਈ ਪੜ੍ਹਦਾ, ਦਿਲ ਦਾ ਪੜ੍ਹਦਾ ਕੋਈ ਹੂ।
ਦਿਲ ਦਾ ਕਲਮਾ ਆਸ਼ਿਕ ਪੜ੍ਹਦੇ, ਕੀ ਜਾਨਣ ਯਾਰ ਗਲੋਈ ਹੂ।

(ਸੁਲਤਾਨ ਬਾਹੂ)

ਉਸ ਲਈ ਵੇਦਾਂ ਤੇ ਕੁਰਾਨਾਂ ਦੇ ਪਾਠਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ, ਤੀਰਥਾਂ ਤੇ ਮੰਦਿਰਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਅਰਥਹੀਣ ਜਾਪਣ ਲਗਦੀ ਹੈ।—

ਵੇਦ ਕੁਰਾਨਾਂ ਪੜ੍ਹ ਪੜ੍ਹ ਥੱਕੇ, ਸਜਦੇ ਕਰਦਿਆਂ ਘਸ ਗਏ ਮੱਥੇ।
ਨ ਰੱਬ ਤੀਰਥ ਨ ਰੱਬ ਮੱਕੇ, ਜਿਸ ਪਾਇਆ ਤਿਸ ਨੂਰ ਅਨਵਾਰ।

(ਬੁੱਲ੍ਹਾ ਸ਼ਾਹ)

ਜਿਥੇ ਲਾਲਚ ਹੈ ਕਿ ਖੁਸ਼ੀ ਰਹਿਣਿਆਂ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੁਰਾਣਿਆਂ ਦੀ ਚੰਗੀ ਮੁਰਬਾ ਕਰੀ ਹੈ।—

ਪ੍ਰੇਮ ਨਗਰੀ ਵਿੱਚ ਮਾਰੀ, ਮੰਜ਼ਲ ਕਠਿਆਂ ਸਭ ਪਾਰੀਜੀ।
ਨਹੀਂ ਤਮਾਸ਼ਾ ਕਰਦਾ ਕੋਈ, ਤੂੰ ਕਿਉਂ ਕਰਦਾ ਹੈਂ ਧਾਰੀ ਯਾਰਾ।
ਵਿਜੂਰ ਦੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਕਰਾਂ ਕਦਾਰ।

(ਖੁਸ਼ੀ ਰਾਮ)

ਦਇਆਲ ਖੁਸ਼ੀ ਰਾਮ ਆਪਣਾ ਕਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਵਿਲੱਖਣ ਜਿਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਭੂ ਆਪਣੇ ਭੇਜਾ ਹੈ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨਹੀਂ ਮੁਸ਼ੱਲਾ, ਮੈਣਾ, ਤਸਬੀ, ਮੈਦਾ ਆਦਿ ਕੋਈ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਰਖਦੇ।—

ਚੂਕ ਮੁਸੱਲਾ ਭੰਨ ਸੁਟ ਲੋਟਾ, ਨਾ ਫੜ ਤਸਬੀ ਕਾਸਾ ਸੋਟਾ।
ਆਲਿਮ ਕਹਿੰਦਾ ਦੇ ਦੇ ਹੋਕਾ, ਤਰਕ ਹਲਾਲੋਂ ਖਾਹ ਮੁਰਦਾਰ।
ਵਿਜੂਰ ਦੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਕਰਾਂ ਕਦਾਰ।

(ਖੁਸ਼ੀ ਰਾਮ)

ਬੰਦਗੀ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਵਿੱਚ ਖ਼ੁਦੀ ਆਪਣਿਆਂ ਦਾ, ਖ਼ੁਦ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਭਗਤਾਂ ਦਾ, ਰਾਹ ਹੀ ਵੱਖਰਾ ਹੈ। ਨਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਸਦਾ ਹੀ ਰਬ ਮਸਲਿਆ ਹੈ, ਨਾ ਠਾਕੁਰ ਦੁਆਰਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮਸੀਤ ਆਦਿ। ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਕਹਿ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਤਾਂ "ਪਰਮਾਤਮਾ", "ਠਾਕਰ ਅਤੇ ਕਾਮਾਹਿ" ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।—

ਰਬ ਮਸਾਣ ਪਰਮਾਤਮਾ ਕਹਿੰਦੇ ਠਾਕੁਰਦੁਆਰੇ ਰਹਾ।
ਵਿੱਚ ਮਸੀਤਾਂ ਰਹਿੰਦ ਨਮਾਜ਼ੀ, ਬੁਤਖ਼ਾਨਾ ਆਤੂਨ ਰਹਿੰਦ ਅਲਖ।

(ਖੁਸ਼ੀ ਰਾਮ)

ਵਿਜੂਰ ਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਕਰਦਾ ਚੰਗਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਤਰਾਂ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਜਾਂਦਾ।—

ਇਸ਼ਕ ਖੁਸ਼ੀ ਕਹੇ ਰਹ ਪਾਕ ਖ਼ੁਦਾ ਦੇ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਪ ਸਲਾਹਾਂ ਹੂ।
ਵਿਜੂਰ ਕਹੇ ਇਸ ਰਬ ਨੂੰ ਲੱਭਿਆ ਤਨ ਮਨ ਚੋਰ ਜਿਤਾਂ ਹੂ।
ਖੁਸ਼ੀਆ ਕਹੇ ਚਲ ਮਸਜਿਦ ਮੰਦਰ, ਰਬ ਤਮਾਸ਼ਾ ਸਦਾ ਕਰ ਹੈ।

ਇਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਰਲ ਮਿਲਾਂ ਦੇ ਨਾਲ, ਏ ਹੈ ਸ਼ਰਾਬ ਅਵਲਾ ਘਰ ਹੈ।
ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਰਲ ਬਹਿਸ਼ਤੀ ਰਲਦੇ, ਬਹਿਸ਼ਤਾਂ ਦੇ ਮੇਵੇ ਖਾਂਦੇ।
ਇਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਉਹ ਪਹਿਰਾ ਰਾਤਾਂ ਅਧ ਰਾਤੀਂ ਕਰਤਾਰਦੇ।

(ਬੁਲ੍ਹਾ ਸ਼ਾਹ)

ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਧਾਰਮਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚਲੀ ਮਜ਼ਹਬੀ ਕਟੜਪੁਣੇ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸੂਫ਼ੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਉਪਜਾਉਣ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਪਾਇਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮਜ਼੍ਹਬਾਂ ਦੀਆਂ ਪਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਵੰਡੀਆਂ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਸੰਕੀਰਣ ਵਲਗਣ ਵਿਚੋਂ ਉੱਚੇ ਉੱਠੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਖਿਆ ਕੁੱਝ ਹੈ ਕਿ:-

ਨਾ ਮੈਂ ਹਿੰਦੂ ਨਾ ਮੈਂ ਮੁਸਲਮ, ਨਾ ਮੈਂ ਸੁੰਨੀ ਰਾਜ਼ੀ ਹੂ।
ਨਾ ਦਿਲ ਦੈਰਹਮ ਮੀਂ ਮੇਰਾ, ਨਾ ਕੈਦ ਸਹਿਰਾਈ ਰਾਜ਼ੀ ਹੂ।
ਸ਼ਾਹ ਕਮਾਲ ਰਬ ਦੇ ਬਾਹੂ ਹੋਰ ਕੂੜੀ ਸਭ ਬਾਜ਼ੀ ਹੂ।

(ਸੁਲਤਾਨ ਬਾਹੂ)

ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਵੀ ਸਾਫ਼ ਸਾਫ਼ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਆਖ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਕੈਦ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹਾਂ:-

"ਮੈਂ ਬੇਕੈਦ, ਮੈਂ ਬੇਕੈਦ ਨ ਰੋਗੀ ਨਾ ਵੈਦ।
ਨਾ ਮੈਂ ਮੋਮਨ ਨਾ ਮੈਂ ਕਾਫ਼ਿਰ ਨ ਸੱਯਦ ਨਾ ਸੈਦ।

(ਬੁਲ੍ਹਾ ਸ਼ਾਹ)

ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ਰ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੇ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਕੱਟੜ ਪੰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਵਰਗਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਨ ਨਾਲੋਂ ਤਾਂ ਕਾਫ਼ਰ ਬਣਨਾ ਹੀ ਚੰਗਾ ਹੈ:-

ਇਹ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਕਿਥੋਂ ਪਾਈ ? ਕਿਹ ਤੁਸਾਂ ਕਿਤਾਬ, ਕਿਸੀ ਤੇਰਾ ਹੈ?

ਬੁੱਲ੍ਹਿਆ ਤੈਨੂੰ ਕਾਫ਼ਰ ਕਾਫ਼ਰ ਆਖਦੇ, ਤੂੰ ਆਹੋ ਆਹੋ ਆਖ।

(ਬੁਲ੍ਹਾ ਸ਼ਾਹ)

ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਮਹਬੂਬ ਦੇ ਰੂਪ ਦਾ ਦੀਦਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਰਾਹ-ਤੱਕਣੀ ਮੇਰੀ ਜਾਨ [illegible] ਹੈ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤੰਗੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਪੰਡਤਾਂ ਅਤੇ ਮੁਲਾਣਿਆਂ ਦੀ ਦੁਨੀਆ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਰਾਹ ਦੇ ਖੋਜ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ [illegible] ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਮੇਰੀ ਦੇ ਬੂਹੇ ਨਾ ਹੋਣ:—

"ਜਿਸ ਮਹਬੂਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋਏ, ਰਾਹ ਤੱਕਣੀ ਮੇਰੀ ਹੂ।
ਪੰਡਤਾਂ ਤੇ ਮੁਲਾਣਿਆਂ ਕੋਲੋਂ, [illegible] ਲੱਭਦੇ ਰਹੇ ਹੂ।
ਅਖੀਆਂ ਮਹਬੂਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਰਹੀਆਂ, ਦਰਦ ਮੰਦਾਂ ਦੀਆਂ ਪੀੜਾਂ ਹੂ।
ਬਾਹੂ ਕਰ ਦੀਦਾਰ ਰਹੇ ਜਿਥੇ ਰਾਹ [illegible] ਨਾ ਕਿਤੇ ਰਹੇ ਹੂ।

(ਸੁਲਤਾਨ ਬਾਹੂ)

ਮਹਬੂਬ ਹਕ਼ੀਕੀ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਨੇ ਕਿਸ ਢੰਗ [illegible] ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰੱਬ ਦਾ ਸਰੂਪ ਨਿਰਗੁਣ ਸਰਗੁਣ ਦੋਹਾਂ ਕਿਸਮਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਬਿੰਦ੍ਰਾਬਨ ਵਿਚ ਗਊਆਂ ਚਰਾਂਦਾ ਵਿਖਾਇਆ ਹੈ, ਕਿਤੇ ਲੰਕਾ ਜਾ ਕੇ ਨਾਦ ਵਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਮੱਕੇ ਦਾ ਹਾਜੀ ਬਣਦਾ ਵਿਖਾਇਆ ਹੈ:—

ਜਾਵੇਂ ਤੂਰ ਪੈ ਆਣ ਪਧਾਰੇਂ, ਰਬ ਰਬ ਦੇ ਵਿਚ ਸਮਾਇਦਾ।
ਬਿੰਦਰਾਬਨ ਮੈਂ ਗਊ ਚਰਾਵੇਂ, ਲੰਕਾ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਨਾਦ ਵਜਾਵੇਂ।
ਮੱਕੇ ਦਾ ਬਣ ਹਾਜੀ ਆਵੇਂ, ਵਾਹ ਵਾਹ ਰੰਗ ਵਟਾਈਦਾ,
ਹੁਣ ਕਿਸਥੋਂ ਆਪ ਛੁਪਾਈਦਾ।

(ਬੁੱਲ੍ਹਾ ਸ਼ਾਹ)

ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਕਿਤੇ ਉਹ ਰਾਮਦਾਸ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਫ਼ਤਹ ਮੁਹੰਮਦ:—

[illegible] ਕਿਸ ਨੂੰ ਕੂਕ ਸੁਣਾਵਾਂ ਮੇਰੀ ਬੁੱਕਲ ਦੇ ਵਿਚ ਚੋਰ ਨੀ।
ਕਿਤੇ ਰਾਮਦਾਸ ਕਿਤੇ ਫ਼ਤਹ ਮੁਹੰਮਦ ਇਹੋ ਕਦੀਮੀ ਸ਼ੋਰ ਨੀ।

(ਬੁੱਲ੍ਹਾ ਸ਼ਾਹ)

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਹਬੂਬ ਦੀ ਸੰਗੀਤਕਤਾ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਢੰਗ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆ ਰੱਖਿਆ ਹੈ:—

"ਸਾਈਂ ਮੇਰਾ [illegible], ਤੇਰੀ ਸ਼ਾਮ ਬਿੰਦਰਾਬਨ ਮੁਰਲੀ ਵਾਲਾ
ਜਾਣਾ ਜਿਸਦੀ ਚਾਹ।

(ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ)

ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਵੀ ਵਿਛੋੜੇ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ:-

ਇਹ ਜੋ ਪ੍ਰੀਤੀ ਲਾ ਕਰ ਜਾਣੀ, ਮੈਂ ਵਿਚ ਤੂੰ ਰੰਗ ਸਮਾਣੀ।
ਆਪੇ ਤੂੰ ਹੈ ਨਜ਼ਰੀ ਆਯਾ, ਕਹੇ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ।

(ਬੁੱਲ੍ਹਾ ਸ਼ਾਹ)

ਸੂਫ਼ੀ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਸਚਾਈ ਮਿਲਨ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਢੰਗਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਚਾਈ ਦੇ ਨਾਲ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚਲੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਸਚਾਈ ਮਿਲਨ ਦਾ ਮੰਤਵ ਸਿੱਧ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਰੀ ਦੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੇ ਸਾਰੀ ਮਾਰਗ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਲਈ ਗੁਰੂ ਦੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਸਾਧਕ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਸੂਫ਼ੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸਚਾਈ ਮਿਲਨ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਬੰਧਤ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਥਾਂ ਥਾਂ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੁਰਸ਼ਦ, ਪੀਰ, ਸ਼ੇਖ਼ ਆਦਿਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ, ਮੁਰਸ਼ਦ ਜਾਂ ਰਹਿਬਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਕੋਈ ਕਿਤੇ ਨਾ ਪੜ੍ਹੇ, ਕੁਰਾਨ ਦੇ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਪਾਠ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਰੇ, ਸਭ ਅਰਥਹੀਣ ਹਨ।[14] ਸਿਰਫ਼ ਇਬਾਦਤ ਕੀਤਿਆਂ ਸ਼੍ਰੀਮਤ ਪੋਥੀਆਂ ਵਿਚ ਨਾ ਵਾ ਲੋਕਾਂ ਬਿਨਾ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੇ ਪਾਰ ਨਹੀਂ ਲੰਘ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਨੂੰ ਤਾਂ ਕੋਈ ਸ਼ਾਹ ਇਨਾਇਤ ਜਿਹਾ ਮੁਰਸ਼ਦ ਹੀ ਪਾਰ ਲਗਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।[15] ਬਿਨਾ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸੂਝ ਬੂਝ ਕੀਤੀਆਂ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਬਾਦਤ ਨਮਾਜ਼, ਸਿਜਦੇ ਆਦਿ ਫ਼ਜ਼ੂਲ ਹਨ।[16] ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਦੀਨ ਈਮਾਨ ਅਤੇ ਸਭ ਕੁਝ ਹੈ।[17] ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਮੁਰਸ਼ਦ ਜਿਹਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵੀ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੱਕਾ ਉਹੀ ਹੈ ਜਿਥੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਰਹਿਬਰ-ਗੁਰੂ ਵਸਦਿਆਂ ਹੈ। ਕੋਈ ਮੰਦੇ ਸ਼ਬਦ ਕਹਿ ਕਹ ਪਰ ਸੂਫ਼ੀ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਤਖ਼ਤ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਛੱਡਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰਾਹੀਂ ਸਾਂ ਮੁਰਸ਼ਦ ਪ੍ਰਾਪਤੀ

---

(੧੪) ਪੜ੍ਹ ਪੜ੍ਹ ਇਲਮ ਲਗਾਵੇਂ ਢੇਰ। ਕੁਰਾਨ ਕਿਤਾਬਾਂ ਚਾਰ ਚੁਫੇਰ।
ਗਿਰਦੇ ਚਾਨਣ ਵਿਚ ਅਨ੍ਹੇਰ। ਬਾਝੋਂ ਰਹਿਬਰ ਖ਼ਬਰ ਨਾ ਸਾਰ।

(ਬੁੱਲ੍ਹਾ ਸ਼ਾਹ)

(੧੫) ਜਦ ਮੈਂ ਸਬਕ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਪੜ੍ਹਿਆ, ਦਰਿਆ ਵੇਖ ਵਹਿਦਤ ਦਾ ਵੜਿਆ।
ਘੁੰਮਣ ਘੇਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਅੜਿਆ। ਸ਼ਾਹ ਇਨਾਇਤ ਲਾਇਆ ਪਾਰ।

(ਬੁੱਲ੍ਹਾ)

(੧੬) ਬਿਨ ਮੁਰਸ਼ਦ ਕਾਮਿਲ ਦੇ ਬੁੱਲ੍ਹਿਆ, ਤੇਰੀ ਐਵੇਂ ਇਬਾਦਤ ਕੀਤੀ। (ਬੁੱਲ੍ਹਾ)

(੧੭) ਸ਼ਾਹ ਇਨਾਇਤ ਦੀਨ ਅਸਾਡਾ, ਦੀਨ ਦੁਨੀ ਮਕਸੂਦ ਅਸਾਡਾ। (ਬੁੱਲ੍ਹਾ)

ਦਾ ਸਿਖ਼ਰ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।[18] ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੀ ਉਸਤਤ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਕਿਸਮ ਦੇ ਲੋਕ ਗੀਤ ਗਾਏ।[19] ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਕਾਫ਼ੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਲਈ ਮੀਤਾਂ ਦੀ ਪਿਆਰ-ਵਿਹਵਲਤਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ।[20] ਗੁਰੂ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਮੇਲ ਕਰਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਲਈ ਸੂਫ਼ੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਹੈ।[21] ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਸੂਫ਼ੀ ਬਲ ਬਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[22] ਸਤਿਗੁਰ ਪਾਸੋਂ ਪ੍ਰੇਮ-ਪਿਆਲਾ ਪੀ ਪੀ ਕੇ ਮਤਵਾਲਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[23] ਸ਼ੇਖ਼ ਦੀ ਸ਼ਰਤ ਕਵੀਆਂ ਵਾਂਗ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਸ਼ਰਤੀ ਮਾਰਗ ਲਈ ਗੁਰੂ ਦੀ ਲੋੜ ਅਤੇ ਮਹੱਤਾ ਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

---

(੧੮) ਕਿਤੇ ਚੋਰ ਜਾਂਦੀ [illegible] ਨੂੰ, ਵਿਚ ਲੈਂਦੇ ਜ਼ਰੂਰ ਰਜ਼ਾਈ ਨੂੰ।
ਲੈ ਕੇ ਜੁ ਸਾਜਦਾ [illegible] ਨੂੰ ਕਰਦੇ, ਮੈਂਡਾ [illegible] ਪਿਆਰੀ ਨੂੰ।
ਸ਼ੌਕ [illegible] ਜਾ ਕੁਝ ਮੰਗਾਂ [illegible], [illegible] ਕਰਾਂ [illegible] ਨੂੰ।
ਮੈਂ ਬਲ ਜਾਵਾਂ [illegible], ਸ਼ੁਕਰ ਪਈ [illegible] ਨੂੰ।
ਸਾਈਂ ਤੇਰਾ [illegible] ਦਾ ਪਿਆਲਾ, ਬੁੱਲ੍ਹਾ ਖ਼ੂਬ [illegible] ਨੂੰ।

(ਬੁੱਲ੍ਹਾ)

(੧੯) ਮੈਂ ਜੁ ਤੈਨੂੰ ਆਖਿਆ ਕੋਈ ਘੜ ਸੁਨੇਹੜਾ।
ਰਾਤੂੰਆਂ ਸੇਜ [illegible] ਵਿਚ ਗੀਤਾ ਤੇਰਾ।
[illegible] ਚਲੇਗਾ ਅੰਦਰ, ਸ਼ਾਹ [illegible] ਮੇਰਾ।
ਮੈਂ ਉਡੀਕਾਂ ਕਰ ਰਹੀ ਕਦੀ ਆ ਕਰ ਫੇਰਾ।
ਕੂੜ ਸ਼ੁਕਰ [illegible] ਕਾਲਿਆਂ [illegible] ਠਿਕਾਣਾ?
ਰਾਤੂੰਆਂ ਕੋਲ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਵਿਚ [illegible] ਮੇਰਾ।
ਆ [illegible] ਜਾ ਕਰੇ ਮੇਰਾ
ਮੈਂ ਉਡੀਕਾਂ ਕਰ ਰਹੀ ਕਦੀ ਆ ਕਰ ਫੇਰਾ।

(ਬੁੱਲ੍ਹਾ)

(੨੦) "ਹਜ਼ੂਰੀਂ ਹੈ [illegible] ਮੇਰਾ ਜਿਸ ਕਦੀ ਆ।
ਮੇਰੇ [illegible] ਨਾਲ [illegible] ਬਹੀਆਂ।
ਕੋਈ ਮੈਂ ਪਈ ਸੀ [illegible] ਲੈਣ ਵਿਸਾਰੀ।
[illegible] ਜਾਣੀਆਂ।
[illegible] ਨਾਲ [illegible]। (ਬੁੱਲ੍ਹਾ)

(੨੧) ਸਾਡਾ ਸੌਦਾ [illegible], ਸਾਡਾ ਮੁਰਸ਼ਦ [illegible] ਪਿਆਰ ਹੈ। (ਹੁਸੈਨ)
"ਕਹੇ ਹੁਸੈਨ ਫ਼ਕੀਰ [illegible] ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੌਲਤ ਮਿਲਾਵਿਆਂ ਦੀ। (ਹੁਸੈਨ)

(ਬਾਕੀ)

ਗੁਰੂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਅਵਤਾਰਾਂ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਰੂਪੀ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਵੀ ਇਕ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੂਫ਼ੀ ਵੀ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੇਲ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸੱਤਸੰਗ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ[੨੨]। ਸੂਫ਼ੀ ਹੁਸੈਨ ਤਾਂ ਸਾਧਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤੀ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ[੨੩]। ਸੂਫ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਜੋ ਲੋਕ ਸਾਧ ਸੰਗ ਤੋਂ ਟਾਲਦੇ ਰਹਿਣ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰੂਹ ਵਿੱਚ ਦੁੱਖ ਦਾਖ਼ਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ[੨੪], ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹਦਾ ਗਿਆਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਸਾਧ ਸੰਗ ਰੂਪੀ ਚੋਣਾ ਦੀ ਇਸ ਉਜੜੀ ਜਾ ਰਹ ਤੋਂ ਪਾਰ ਲੰਘਿਆ ਸਕਦਾ ਹੈ[੨੫]।

ਨਿਮ੍ਰਤਾ ਅਤੇ ਹਲੀਮੀ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਅਵਤਾਰਾਂ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਇਕ ਸਾਧਨ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਤੇ ਨਿਮ੍ਰਤਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਤਾਂ ਅਸਲੀ ਫ਼ਕੀਰ ਹੀ ਉਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਖ਼ੁਦੀ ਅਤੇ ਮਾਣ ਹੋਵੇ ਪਰ ਉਸ ਤੇ ਉਹ ਮਾਣ ਨਾ ਕਰੇ। ਅਜਿਹਾ ਫ਼ਕੀਰ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਕੋਈ ਵਿਰਲਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:-

"ਮਤਿ ਹੋਦੀ ਹੋਇ ਇਆਣਾ॥ ਤਾਣ ਹੋਦੇ ਹੋਇ ਨਿਤਾਣਾ॥
ਅਣਹੋਦੇ ਆਪੁ ਵੰਡਾਏ॥ ਕੋ ਐਸਾ ਭਗਤੁ ਸਦਾਏ॥੧੨੮॥

(ਸਲੋਕ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ)

ਹੁਸੈਨ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕੁੱਤਿਆਂ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਰੇਹੜੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਪੀਰਾਂ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੇ ਫ਼ਕੀਰ ਕਹਿ ਕੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਨਿਮ੍ਰਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ:-

ਹੁਸੈਨੂੰ ਤੂੰ ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ, ਤਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਰੁਲ ਅਣਜਾਣਿਆਂ
ਤੂੰ ਤਾਂ ਇਕ ਕੀੜੀ ਏਂ"। (ਹੁਸੈਨ)

ਪਾਇਆ ਹੈ ਕੁਝ ਪਾਇਆ ਹੈ, ਮੇਰੇ ਸਤਿਗੁਰ ਅਲਖ ਲਖਾਇਆ ਹੈ।

(ਬੁੱਲ੍ਹਾ ਸ਼ਾਹ)

(੨੨) ਕਹੈ ਹੁਸੈਨ ਫ਼ਕੀਰ ਨਿਮਾਣਾ, ਸਤਿਗੁਰ ਤੋਂ ਬਲ ਜਾਈ। (ਹੁਸੈਨ)

(੨੩) ਪ੍ਰੇਮ ਪਿਆਲਾ ਸਤਿਗੁਰ ਵਾਲਾ, ਪੀਵਤ ਹੀ ਮੈਂ ਭੁੱਲੀਆਂ। (ਹੁਸੈਨ)

(੨੪) ਮਾਣਕ ਜਿਹਨਾਂ ਦੇ ਪਾਸ ਜਵਾਹਰ, ਮੇਲ ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਾਈ।
ਮੂਰਖ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਨਾਲੋ, ਉਸਦਾ ਨਹੀਂ ਸ਼ਰਮੀਂ। (ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ)

(੨੫) ਸਾਧਾਂ ਦੀ ਮੈਂ ਗੋਲੀ ਹੋਈਆਂ, ਗੋਲੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਰਹੀਆਂ।
ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਵਾਟਾਂ, ਮੈਂ ਵਾਟਾਂ ਭੁੱਲਾਈਆਂ, ਸੁਣੋ ਆਸ਼ਕ ਹੋਸਾਂ। (ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ)

(੨੬) ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਦੇ ਓਹਲੇ ਰਹਿੰਦੇ, ਮਤ ਤਿਨਾਂ ਦੀ ਸੁਧੀ। (ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ)

(੨੭) ਗੜ੍ਹ ਸਾਬਰ ਪਿਆਲਾ ਅਤਿ ਭਾਰੀ, ਸਾਧਾਂ ਦੇ ਕੋਈ ਚੜ੍ਹਿਏ। (ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ)

ਇਕ ਰੂਪ ਹੁਸਨ ਫ਼ਕੀਰ ਦੀ,
ਤੁਸੀਂ ਨਾ ਵੇਖੀ ਆਪੇ ਪੀਰ ਹੈ।
ਜਗ ਚਲਦਾ ਵੇਖ ਫ਼ਕੀਰ ਹੈ।

(ਹੁਸੈਨ)

ਜਿਥੇ ਨਿਮ੍ਰਤਾ ਅਤੇ ਗਰੀਬੀ ਭਗਤੀ ਦਾ ਇਕ ਸਾਧਨ ਹੈ ਉਥੇ ਹਉਮੈ ਅਤੇ ਹੰਕਾਰ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਇਕ ਰੁਕਾਵਟ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦਾ ਜਾਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਸੂਫ਼ੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਭਗਤੀ ਦੇ ਅਭਿਲਾਸ਼ੀਆਂ ਅੰਦਰ ਇਸ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਹੈ:—

•ਕਹੇ ਹੁਸੈਨ ਫ਼ਕੀਰ ਨਿਮਾਣਾ ਸਭ ਦੇ ਪੈਰੀਂ ਰੁਲਣਾ।
•ਇਲਮਾਂ ਨੇ ਆਦਮੀ [illegible] ਨੇ ਜਾਣੀ ਸਾਰੀ ਗੱਲ [illegible]।
[illegible], ਇਸ ਜੀਵਨ ਦਾ [illegible]।
ਨਾਂ [illegible], [illegible]।

• ਹੈ ਕੀ [illegible] [illegible], [illegible] ਪ੍ਰਭੂ [illegible] ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ
ਸਭ ਦਾ [illegible]।

•ਜਿਸ ਮੋਹਨ ਦਾ ਤੂੰ [illegible], ਸੋ ਜਗ [illegible]।

•ਸਾਡੇ ਤਿੰਨ [illegible], [illegible]।

•ਜੀਅ [illegible] ਵਿਚ ਮਤ [illegible]।

([illegible] ਫ਼ਕੀਰ)

ਹਉਮੈ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।

•[illegible] ਤਕ [illegible] ਨੂੰ ਤਦਾਂ [illegible]।
[illegible], ਜੋ [illegible]।

([illegible])

ਜਿਥੇ ਮੈਂ [illegible], ਮੈਂ [illegible] ਤਾਂ ਮੈਂ [illegible]।
ਮੈਂ ਮੈਂ [illegible] ਪ੍ਰਭੂ [illegible]।

([illegible])

ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਸਾਧਨ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ— ਆਪੇ ਦੀ ਪਛਾਣ। ਆਪੇ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਪਰਮ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।—

ਆਪਣਾ ਆਪ ਪਛਾਣ ਕੁੜੇ, ਜੇ ਤੂੰ ਆਪਣਾ ਆਪ ਪਛਾਤਾ
ਤਾਂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਸਾਨ ਕੁੜੇ।

(ਹੁਸੈਨ)

"ਆਪਣਾ ਆਪ ਪਛਾਣੇ ਨਾਹੀਂ ਅਵਰਾਂ ਦੇਖ ਕਿਉਂ ਭੁੱਲੀ"

(ਹੁਸੈਨ)

[redacted] ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨੇ ਪਸ਼ਚਾਤਾਪ ਨੂੰ ਭਗਤੀ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਸਾਧਨ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਨੇ ਪਸ਼ਚਾਤਾਪ ਜਾਂ ਤੋਬਾ ਨੂੰ ਹੋਰਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਭਗਤੀ ਦਾ ਇਕ ਸਾਧਨ ਮੰਨ ਲਿਆ ਹੈ। ਦੂਰੀ ਕਵੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜ਼ੁਬਾਨੀ ਕਲਾਮੀ ਪਸ਼ਚਾਤਾਪ ਦਾ ਕੋਈ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਸ਼ਚਾਤਾਪ ਜਾਂ ਸੂਫ਼ੀ ਤੌਬਾ ਤੇ ਤੋਬਾ ਤਾਂ ਦਿਲੋਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।—

"ਮੂੰਹੋਂ ਤੋਬਾ ਦਿਲੋਂ ਨਾ ਤੋਬਾ, ਕੇਹੀ ਖੇਡ ਖੁਦਾ ਦਾ ਬੰਦਾ।
ਇਸ ਤੋਬਾ ਥੀਂ ਤੋਬਾ ਕਰੀਏ, ਤਾਂ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਬਖ਼ਸ਼ਾਵ, ਐਸੀ ਤੋਬਾ ਹੈ।

(ਬੁੱਲ੍ਹਾ ਸ਼ਾਹ)

ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਦੇ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਸਬਰ, ਸ਼ੁਕਰ, ਤਵੱਕਲ, ਸਿਮਰਨ, ਦਾਨ, ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਆਤਮ ਨਿਵੇਦਨ ਭਗਤੀ ਦੇ ਅੰਗੀ ਗਿਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਿਮਰਨ ਭਗਤੀ ਉਤੇ ਤਾਂ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।—

"ਹਰਦਮ ਨਾਮੁ ਸਮਾਲ ਸਾਈਂ ਦਾ ਤਾਂ ਤੂੰ ਇਸਥਿਤ ਥੀਵੇਂ।
ਚਰਖਾ ਬੋਲੇ ਸਾਈਂ ਸਾਈਂ, ਬਾਇੜ ਬੋਲੇ ਤੂੰ
ਕਹੇ ਹੁਸੈਨ ਫ਼ਕੀਰ ਸਾਈਂ ਦਾ, ਮੈਂ ਨਾਹੀ ਸਭ ਤੂੰ।

"ਨਾਲੇ ਕੂੜੇ ਤੇ ਦੁਖ ਸਹੀਂ, ਰਾਮ ਜਪਨ ਬਿਨ ਬਾਜੀ ਹਾਰੀਂ"।

"ਤਨ ਤੰਦੂਰਾਂ ਰਗਾਂ ਦੀਆਂ ਤਾਰਾਂ, ਮੈਂ ਜਪਣੀ ਹਾਂ ਸਾਈਂ ਸਾਈਂ"।

"ਇਹੋ ਕਾਰੀ ਤੇ ਇਹੋ ਕਾਰੂੰ ਜਦਾ ਹੋਵੇਂ ਤਾਂ ਜਗ ਨੇ ਨਾਉਂ"।

"ਦਰਸ਼ਨ ਦੇਉ ਪਿਆਰ ਕਰ ਮੇਲੂੰ, ਜਿਸਦਾਂ ਮੈਂ ਸਾਸ ਗਿਰਾਸ ਕੇ"।

• ਮੰਦੇ ਕਹੀ ਫ਼ਿਰਾਂਦਿ ਲੋਕੀਂ ਦਮ ਮਾਰ ਨਾ ਕੀਤਾ।

• ਨੀ ਤੈਨੂੰ ਰਬ ਨਾ ਭੁਲੀ ਦੁਆਇ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਦੀ ਏਹਾ।
ਰਬ ਨਾ ਭੁਲੀ ਹੋਰ ਸਭ ਭੁਲੀਂ, ਰੱਬ ਨ ਭੁਲਣ ਜੇਹਾ।

•ਰਾਮ ਨਾਮ ਦੇ ਸਿਮਰਨ ਬਾਝੋਂ ਜੀਵਨ ਦਾ ਕੀ ਚੱਜ ਹੈ ਅਖ਼ਿਆਂ।

•ਅਸਾਂ ਤਕਵਾ ਸਾਈਂ ਦੇ ਨਾਮ ਦਾ।

(ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ)

ਦਰਅਸਲ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਜਾਂ ਨਾਮ ਜਪ ਹੈ:—

•ਜਿਵੇਂ ਬਹਿੰਦਿਆਂ ਜਾਪ ਹੈ

(ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ)

ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਿਛੇ ਅਸੀਂ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ, ਕੇਵਲ ਇਕ ਧਾਰਮਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਸਮਾਜਕ ਅੰਦੋਲਨ ਵੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਭਗਤ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਜਿਥੇ ਭਗਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ ਉਥੇ ਸਮਾਜਕ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਵੀ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਵੀ। ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਸੂਫ਼ੀ ਕਾਵਿ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਆਰਥਕ ਹਾਲ-ਚਾਲ[੨੮], ਰਾਜਨੀਤਕ ਉਥਲ ਪੁਥਲ ਅਤੇ ਤਬਦੀਲੀਆਂ[੨੯], ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮ[੩੦]— ਵਗਾਰ ਲੈਣੀ, ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਨਾ ਦਿੱਤੀ

---

(੨੮) ਇਕਨਾ ਆਟਾ ਅਗਲਾ ਇਕਨਾ ਨਾਹੀ ਲੋਣ।
ਅਗੈ ਗਏ ਸੰਞਾਪਸਨਿ ਚੋਟਾਂ ਖਾਸੀ ਕਉਣ। (ਫ਼ਰੀਦ)

•ਇਕਨਾ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਤਰਸਾਈਂ, ਇਕ ਚੀਜ਼ ਦਿੱਤੇ ਨੀ ਸਾਰੀਆਂ ਵੇ। (ਹੁਸੈਨ)

•ਇਕਨਾ ਮਹਿਲ ਉਸਾਰੇ ਮੰਦਰ ਮਾੜੀਆਂ,
ਇਕਨਾ ਚੰਦੂ ਸਿਰ ਤੇ ਤਾਰ ਨ ਹਿਕ ਪਾੜੀਆਂ।
ਇਕਨਾ ਚੋਣ ਚੂਰੀ ਇਕ ਤੁਰਦੇ ਦਰ ਬਦਰ। (ਵਜੀਦ)

•ਇਕਨਾ ਨੂੰ ਘਿਉ ਖੰਡ ਨ ਮੈਦਾ ਭਾਵਦੀ।
ਸੁਕੀ ਸੜੂਤੀ ਮਿਲਿਆ ਰਲੀ ਆਵਦੀ।
ਇਕਨਾ ਨਾਹੀ ਸਾਗ ਅਲੂਣਾ ਪੇਟ ਭਰ। (ਵਜੀਦ)

(੨੯) (ਚਲਦਾ)

ਉਛਾਲੀ ਆਦਿ—, ਬਾਗ਼ਿਆਂ ਦੇ ਪਿਆਰਿਆਂ ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹਮਦਰਦੀ ਆਦਿ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।³¹ ਸਾਂਝ ਤੇ ਭੇਤੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਅਤੇ ਉਸ ਪ੍ਰਤੀ ਨਫ਼ਰਤ ਦੇ ਭਾਵ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹਨ,³² ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੂੰ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਹੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀਆਂ

---

(੨੯) ਸ਼ੌਂਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰੇਰੂੰ ਆਪਾ, ਮੇਰੀ ਵਿਗਾੜਿਆ ਮਾਰ ਗਵਾਈ।
ਅਗਲੀ ਜਾ ਬੁਲਾਵੇ ਮੈਂਨੂੰ ਪਿਆਰਿਆਂ ਦਰਦ ਵਿਛਾਈ।
ਜੁਗੀਆਂ ਦਾ ਮੈ ਦਾਸ ਹਾਵੇ, ਪ੍ਰਗਟਾਂ ਜ਼ਾਹਿਰ ਪਿਆਰ ਮੈਂ ਪਾਏ।
ਬੁਲ੍ਹਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਹਜ਼ੂਰੋਂ ਆਵੇ, ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਕੈਸੀ ਚਤਰਾਈ।
ਅਸਾਂ ਤੇਰ ਸਮਾਂ ਦੇ ਆਏ, ਤੇਰੇ ਰੋਗ ਗੁਆਏ ਜਾਈ।

(ਬੁਲ੍ਹਾ ਸ਼ਾਹ)

ਬੁਲ੍ਹਾ ਸ਼ਾਹ ਇਸ ਉਲਟ ਭੇਰ ਤੋਂ ਤਰਜਿਹ ਤੇ ਰਹਿਣਾ ਚੰਗਿਆਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਖਦਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ।—

ਤੇਰੇ ਬਾਝੋਂ ਸਖੀ ਮੈਂ ਭੇਸ ਵਟਾਇਆ, ਸਾਨੂੰ ਆ ਮਿਲ ਯਾਰ ਪਿਆਰਿਆ।
ਦਰ ਬੁਲ੍ਹਾ ਸ਼ਾਹ ਅਨਾਇਤ ਦਾ, ਬੁਲ੍ਹਾ ਹਾਲ ਹੋਇਆ ਪੈਨਾਜ਼ ਦਾ।
ਜਦ ਆਪੇ ਬੇਗੁਨਾਹ ਮਾਰਿਆ, ਸਾਨੂੰ ਆ ਮਿਲ ਯਾਰ ਪਿਆਰਿਆ।

ਬੁਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਦਾ [illegible] ਕਿਹਾ ਹੈ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਆਮਦ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚਲੀ ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਮ ਅਲੀ ਨੇ ਇਉਂ ਕੀਤਾ ਹੈ।—

ਕਿਥੇ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕਰੀਏ, ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੁਣੀਆਂ ਖਬਰ ਸਾਰ ਮੀਆਂ।
ਰਬ ਤੇਰੇ [illegible] ਰੰਗੀ ਮੀਤ, ਜਦ ਟੋਪੀ ਮੁਲਕ ਉਤਾਰਿਆ ਹੀ।

(੩੦) ਹਾਕਮ ਹੋ ਕੇ ਜ਼ਹਿਰ ਵਰਤੇ, ਮਜ਼ਹਬਾਂ ਜ਼ੁਲਮ ਕਮਾਵੇ।
ਮਿਹਨਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦਾਮੇ ਆਸਾਨ, ਖੂਨ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪੀਵੇ।
ਜਦ ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਨੇ ਜੋ ਜਾਣਦੇ, ਸ਼ੈਤਾਨ ਦੇ ਪੂਰਾ ਭਾਈਂ।
ਫ਼ਰਦ ਫ਼ਕੀਰਾ ਦਰਦ ਮੰਦਾਂ ਦੀਆਂ, ਦਿਲ ਦਿਲ ਹੋਸਨ ਆਹੀਂ। (ਫ਼ਰਦ ਫ਼ਕੀਰ)

(੩੧) ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਪਿਆਰੇ ਸੀ ਆਏ, ਅੰਤ ਨੇ ਰਬ ਉਹਨਾਂ ਤਰਸੋ ਨਾ ਪਾਈ
ਮੇਰਾ ਬਾਬਾ ਕੁਝ ਨਾ ਕਰੀ। (ਹੁਸੈਨ)

(੩੨ (ਬਲਕਾ)

ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਚੱਲਿਆ ਹੋਇਆ ਜ਼ਰੂਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਇਸ ਦੀ ਸਾਖੀ ਭਰਦਾ ਹੈ।[32] ਉਸ ਸਮੇਂ ਹਰ ਕੋਈ ਲੋੜਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਰਾਜ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕੇ। ਜਿਸ ਦੀ ਸਰਕਾਰੇ ਦਰਬਾਰੇ ਪਹੁੰਚ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਉਸ ਪਾਸੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਿਸਮਤ ਸਮਝਦਾ ਸੀ।[33] ਪਹਿਲਵਾਨਾਂ ਪਾਸੋਂ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਕੰਮ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੁਆਮਲਾ ਉਗਰਾਹੁਣਾ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇ ਸੀ। ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਲ ਅਤੇ ਮਹਿਤਾ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਉਹੀ ਮੌਜਾਂ ਕਰਦੇ ਸਨ।[35] ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਾਜ਼ੀਆਂ ਦੀ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ ਵਲ ਵੀ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।[36] ਸਮੇਂ ਦੀ ਵਪਾਰਕ ਹਾਲਤ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ।[37] ਪਰ ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਕੇਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਕਿ ਸੂਫ਼ੀ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਉਹ ਸੁਚੇਤਤਾ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕੀ ਜੋ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹਾਂ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜਬਰ ਜ਼ੁਲਮ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਜ਼ਰੂਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਅਮੀਰਾਂ ਉਪਰ ਚੋਟ ਕੀਤੀ ਹੈ।[38] ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਸਮਾਜਕ ਚੇਤੰਨਤਾ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦਿੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਵੈਰੀ ਅੱਗੇ ਨਾ ਝੁਕਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਅਕਸਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਨਾਦਰਸ਼ਾਹੀ ਹਮਲਿਆਂ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਹੋਈ ਬਰਬਾਦੀ ਦਾ ਇਕ ਚਿੱਤਰ ਅਹਿਮਦ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ :—

ਜੋ ਇਸ਼ਕ ਗ਼ੁਲਾਮ ਨਹੀਂ ਜੇ ਪਾ ਅਹਿਮਦ, ਕੁਫ਼ਰ ਗ਼ੁਲਾਮ ਨਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਨੂੰ।
ਕੀ ਹੋਇਆ ਉਹਨਾਂ ਜਾਣਿਆਂ ਨੂੰ, ਕੁਝ ਲਾਜ ਨਹੀਂ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਨੂੰ।
ਕੋਈ ਕਰ ਕਰ ਵੈਰ ਪੁਕਾਰੇ ਪਏ, ਨਾਦਰਸ਼ਾਹੀਆਂ ਖ਼ੁਰਾਸਾਨੀਆਂ ਨੂੰ।
ਵਿਚ ਗੁਟੀਆਂ ਦੇ ਪਾ ਦੀ ਕਰ ਵੇਖ, ਜੋ ਲਹਿਰ ਨਾ ਵਗਿਆਂ ਪਾਣੀਆਂ ਨੂੰ।
ਕਿਤੇ ਤਾਂ ਆ ਕਰਵਾਈਆਂ ਅਗੋਂ, ਜੋ ਸਰਕ ਨਾ ਮਾਰ ਮੁਰਗਾਬੀਆਂ ਨੂੰ।
ਵਾਗ਼ੀਆਂ ਰਾ ਮੁਸਾਫ਼ਰੀਆਂ ਮਾਰ ਦਿਉ ਦੇਖ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਗੁਲਾਮੀਆਂ ਨੂੰ।

---

(੩੨) ਕੋ ਨੀ ਆਕਲ ਅਕਲ ਦਾਨਾ,
ਅਗਿ ਸ਼ੁਕਰਾਂ ਤੇ ਪਹਿਲ ਸ਼ੁਕਰਾਂ, ਜੀ ਮਨ ਦਾ ਬਕਰਾ ਪਲਣਾ। (ਬੁੱਲ੍ਹਾ ਸ਼ਾਹ)
(੩੩) ਪਰਤ ਆਖਾਂ ਮੁ ਇਸ ਵਿਚ ਦੇਖੀ ਦੀ, ਤਦਾਂ ਸ਼ਾਹਾਂ ਦਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ। (ਹੁਸੈਨ)
(੩੪) ਕਾਜ਼ੀ ਜਾਣੇ ਸਾਨੂੰ ਕਾਫ਼ਰ ਜਾਣੇ, ਸਭੋ ਦਰਬਾਰੀ ਕੋਤਵਾਲ ਦੀ। (ਹੁਸੈਨ)
(੩੫) ਮਲ ਜਾਣੇ ਅਰ ਮਹਿਤਾ ਜਾਣੇ, ਮੈਂ ਤਾਹਿਰ ਕਦਾਂ ਮਕਦੂਰ ਦੀ। (ਹੁਸੈਨ)
(੩੬) ਸਾਡੀਂ ਨੇ ਜੋ ਮਨੀ ਆਂਦੀ, ਨੇ ਉਕਿਆਂ ਉਹ ਕਾਜ਼ੀ ਸਾਰੀ।
ਇਹ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਕਿਥੋਂ ਪਾਈ ਇਹ ਕੁਫ਼ਰਾ ਇਕਰਾਰ,
ਕੋਈ ਤੇਰਾ ਹੈ, ਤੇਰਾ ਨਾ ਕਰ ਮਾਰ। (ਬੁੱਲ੍ਹਾ ਸ਼ਾਹ)
(੩੭) (ਵਜੀਦ)

ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸੂਫੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਵਿਚਾਰ ਪੱਖ ਤੋਂ ਭਗਤੀ ਦੀ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਹੀ ਅਪਣਾਇਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਅਗਾਂਹ ਤੋਰਨ ਦਾ ਵੀ ਜਤਨ ਕੀਤਾ। ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਪ੍ਰਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਪੱਖ ਤੋਂ ਦੇਣ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਸੁਰਜੀਤ ਰੱਖਿਆ, ਭਗਤੀ ਦੀ ਜੋਤ ਨੂੰ ਲਟਲਟ ਬਲਦੀ ਰਖਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ, ਬੁਝਣ ਨਹੀਂ ਦਿਤਾ। ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ ਪੱਖ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਪ੍ਰਤੀ ਦੇਣ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਰੂਪਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸੂਫੀਆਂ ਦੀ ਦੇਣ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਾਂਗੇ।

ਰੂਪਕ ਪੱਖ

ਜਿਥੇ ਕਲਾ ਕਲਾ ਲਈ ਦੇ ਹਮਾਇਤੀ ਦੇ ਉਲਟ ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਕਲਾ ਸਾਰਥਕ ਨਹੀਂ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਉਸ ਵਸਤੂ ਦਾ ਕਲਾ ਪੱਖ ਜਾਂ ਰੂਪਕ ਪੱਖ ਵਜੋਂ ਵੀ ਸਾਰਥਕ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਹਰ ਵਸਤੂ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਵਸਤੂ ਪੂਰੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਰਥਕ ਤਾਂ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇ ਉਸ ਦਾ ਰੂਪ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਰਥਕ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਸਾਬਤ ਹੋਵੇ। ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਵਿਤਾ ਜਿਥੇ ਵਸਤੂ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸਾਰਥਕ ਰਹੀ ਸੀ ਉਥੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਰੂਪ ਵਜੋਂ ਵੀ ਸਾਰਥਕ ਸਾਬਤ ਹੋਈ ਸੀ। ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਪ੍ਰਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਡੀ ਦੇਣ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੋਕਪ੍ਰਿਅ ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ, ਕਾਫੀਆਂ, ਬੈਂਤ, ਦੋਹੜਿਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਆਦਿ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਗਟਾ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਰਕੇ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਲੋਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਪ੍ਰਪੱਕ ਅਤੇ ਬਲਵਾਨ ਕੀਤਾ।

ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਨੂੰ ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਅੰਗ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਫੁਲਤਾ ਵਿਚ ਆਈ।

---

(37) 'ਸਾਹੂ ਹੁਰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ, ਤੇਰੀ ਆਸ਼ਿਕਾਂ ਚਾਹੜਾਂ ਚੰਦਰਾ। (ਹੁਸੈਨ)
ਸਾਹੂ ਹੁਰ ਮੁਲਤਾਨ ਦਾ------ (ਹੁਸੈਨ)
ਆਖਿਆ ਕਾਹਨ ' ਮੂਲ ਨਾ ਜੇਵੇਂ, ਟਕਾ ਪੰਜਾਹ ਘੜ ਲੈ। (ਹੁਸੈਨ)

(38) ਸਭੇ ਜਾਤੀ ਕਰਾਹਾਂ, ਇਕਾ ਹੀ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਜਾਤ। (ਹੁਸੈਨ)

ਆਮਨੇ ਉਸਰ ਹੋਰ ਵਿਛੋੜਾ, ਕਿਆ ਸੂਫੀ ਕਿਆ ਭੰਗੀ। (ਹੁਸੈਨ)

ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਇਕ ਲੋਕ ਲਹਿਰ ਸੀ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੇ ਪ੍ਰਵਰਤਕ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਸਨ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੇ ਨਿਰਗੁਣ ਅਤੇ ਸਗੁਣ ਭਗਤੀ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਗੁਣ ਭਗਤੀ ਦੀ ਅੱਗੋਂ ਦੋ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ — ਇਕ ਰਾਮ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਤੀ ਵਿਚ। ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਤੀਜੀ ਧਾਰਾ ਪ੍ਰੇਮ ਮਾਰਗੀ ਸੂਫੀਆਂ ਦੀ ਧਾਰਾ ਹੈ। ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਵਾਲਿਆਂ ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਧਾਰਾਵਾਂ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਲੋਕ ਪੱਖੀ ਰਿਹਾ ਹੈ — ਇਹਨਾਂ ਧਾਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਵੀ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਹੀ ਲਿਖਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਲਿਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਉਹ ਸਮਾਂ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚਲੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨਿੰਦਣਾ ਅਤੇ ਚੰਗਿਆਈਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਲੋੜੀਂਦਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ, ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਲਈ ਸੌਖੀ ਤੋਂ ਸੌਖੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ, ਸੌਖੀ ਤੋਂ ਸੌਖੀ ਕਾਵਿ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ, ਸੌਖੇ ਤੋਂ ਸੌਖੇ ਤੇ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਜਿਹੀ ਪੈ ਗਈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਥਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਿਰਗੁਣ ਭਗਤ ਕਵੀਆਂ — ਕਬੀਰ, ਨਾਮਦੇਵ ਆਦਿ — ਨੇ, ਸਗੁਣ ਭਗਤ ਕਵੀਆਂ — ਤੁਲਸੀ, ਸੂਰਦਾਸ, ਮੀਰਾਂ ਬਾਈ ਆਦਿ ਨੇ ਅਤੇ ਸੂਫੀ ਕਵੀਆਂ — ਫਰੀਦ, ਕੁਤਬਨ ਅਤੇ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾਊਦ ਆਦਿ — ਨੇ ਵੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਲੋਕ-ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਤੇ ਦੋਹੇ, ਸਲੋਕ, ਸਾਖੀਆਂ, ਚੌਪਈ, ਸੋਰਠੀਆਂ, ਰਮੈਣੀ, ਚੌਪਈਆਂ, ਸਤਵਾਰੇ, ਅਖਰਾ ਤੇ ਆਦਿ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਤੇ ਛੰਦਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਇਹ ਸਾਹਿਤ ਦੌਰ ਹੀ ਲੋਕ-ਜ਼ਿਹਨ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੋ ਗਿਆ।

ਜਿੱਥੋਂ ਤੀਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚਲੇ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪ 'ਸਲੋਕ' ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ। ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਆਦਿ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਲੋਕ ਰਚੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਲੋਕ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਜਾਣਿਆ ਪਛਾਣਿਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਿਯ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਵੇਦਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਇਸ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਸਿਖਿਆਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਫਰੀਦ ਨੇ ਵੀ ਇਸੇ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਕੇ ਉਸ ਤੋਂ ਇਹੀ ਕੰਮ ਲਿਆ ਹੈ।

ਜਿਥੇ ਫਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਰੂਪ — 'ਸਲੋਕ' — ਨਿਰੋਲ ਭਾਰਤੀ ਹੈ ਪਰ ਵਿਚਾਰ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਨ, ਅਰਥਾਤ ਕੁਰਾਨ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਧਰਮ ਦੀ ਸ਼ਰੀਅਤ ਤੇ ਹੀ ਆਧਾਰਤ ਹਨ, ਉਥੇ ਫਰੀਦ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸੂਫੀ ਕਵੀਆਂ, ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਅਤੇ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਆਦਿ ਦੇ ਕਾਵਿ ਰੂਪ — 'ਕਾਫੀ', 'ਸੀਹਰਫੀ' ਆਦਿ — ਭਾਵੇਂ ਕਰਕੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹੀ ਹਨ ਤਾਂ ਵੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਉਪਰ 'ਭਾਰਤੀਅਤਾ' ਦੀ ਖਾਸੀ ਪਾਣ ਚੜ੍ਹੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਫੈਲਾਵ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਰਹੇ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੀ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਸਥਾਨ ਬਣਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਧਰਮ, ਇਸਲਾਮੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਲੋੜੀਂਦਾ ਸੀ। ਸੂਫ਼ੀ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਨੇ ਇਹ ਬੀੜਾ ਆਪ ਚੁੱਕਿਆ, ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿੰਨਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦਾ ਇਹਨਾਂ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਨੇ ਕੀਤਾ ਉਨਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰ ਸਕੇ। ਫ਼ਰੀਦ ਵੀ ਇਸਲਾਮੀ ਧਰਮ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਏ ਸਨ। ਕਾਵਿ ਰੂਪ "ਸਲੋਕ" ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਇਸਲਾਮੀ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਲੋੜ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਆਪਣੇ ਇਸਲਾਮੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਉਸ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣਾ, ਜਿਸ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇ, ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਸੂਝ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਨੇ ਇਹ ਜਾਣ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਤਾਂ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜੇ ਉਹ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ।

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਅਤੇ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਆਦਿ ਨੇ ਕਾਫ਼ੀ ਵਰਗੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਕਾਫ਼ੀ ਇਹਨਾਂ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਵਧਿਆ ਫੁਲਿਆ। ਇਹ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਲੋਕ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਸਥਾਨ ਬਣਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਕਾਫ਼ੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਨ ਕਰਕੇ ਹੀ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ, ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਆਦਿ ਨੇ ਕਾਫ਼ੀ ਵਿਚ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਦੂਜੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਜਿਹੇ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਹਰਮਨ-ਪਿਆਰਾ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫ਼ੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਦੇਸੀ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਜਿਹਾ ਜਾਪਣ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਸੂਫ਼ੀ ਕਾਵਿ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਕਾਵਿ ਹੈ, ਅਦਵੈਤਵਾਦੀ ਕਾਵਿ ਹੈ, ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਕਾਵਿ ਹੈ। ਰਹੱਸਵਾਦ ਅਨੁਸਾਰ ਆਤਮਾ ਦਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋਣਾ ਹੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਹੈ। ਇਸ ਲਿਵਲੀਨਤਾ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀਆਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਜੀਵ ਦੀ ਹਾਲਤ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸੂਖਮ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਸਥੂਲ ਸਹਾਰਾ ਭਾਲੀਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ "ਰੂਹ" ਦੇ ਗੁਪਤ ਅਨੁਭਵ ਵਾਲੀ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫ਼ੀ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਵੀ ਰਹੱਸਮਈ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦਾ ਸਾਧਨ ਇਹ ਚਿੰਨ੍ਹ ਆਦਿ ਹੀ ਬਣੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫ਼ੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਰੂਪ ਅਤੇ ਮੋਟੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ

ਆਦਿ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਗੋਂ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਇਹ ਆਮ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਸੂਖਮ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਸਥੂਲ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਹੀ ਸਹਾਰਾ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਹਨਾਂ ਤੋਂ ਆਮ ਲੋਕ ਵਾਕਿਫ ਹੋਣ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਗੰਭੀਰ ਰਚਨਾ ਲੋਕ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਉਹ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ ਜੋ ਆਮ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਜਾਂ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਭੋਜੇ ਰਾਖੇ, ਨਦੀ ਪਾਣੀ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਿਤ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇਕ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਬਣ ਚੁਕੇ ਹਨ।

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਹੱਸਮਈ ਅਨੁਭਵਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਲਈ ਕਣਕ, ਵਿਹਣ, ਘਰ, ਸੱਜਣ, ਆਦਿ ਚਿੰਨ੍ਹਮਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਪਈ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਨੇ ਫਾਰਸੀ ਕਲਾਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਚਿੰਨ੍ਹਾਵਲੀ ਜੋ ਸੂਫੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਸੀ, ਦੀ ਥਾਂ ਦੇਸੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਰਤਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਚਲਾਈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਅਤੇ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਆਦਿ ਕਵੀਆਂ ਨੇ। ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਨੇ ਚੋਰ ਚਾਰਿ, ਕੁਆਰੀ ਕੁੜੀ, ਸਹੁਰਾ ਪੇਕਾ, ਮਹੀਂਵਾਲ, ਤ੍ਰਿੰਞਣ, ਕੁੜੀ, ਚਰਖਾ, ਚਰਖਾ, ਆਤਣ, ਬੇੜੀ, ਬੂਟਾ, ਸਾਜਨ, ਮੁਸ਼ਕ, ਤੰਦੂਰ, ਕਸਾਈ, ਹੰਸ, ਛੱਲਾ ਆਦਿ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤੇ ਹਨ, ਕਈ ਰੂਪਕਾਂ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਅਤੇ ਕਈ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ। ਮਾਸ਼ੂਕ, ਆਸ਼ਕ, ਰਾਂਝਾ ਆਦਿ ਦੇ ਪਦ ਚਿੰਨ੍ਹ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਸੁਹਿਰਦ ਸੂਫੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਰਹੱਸ ਪੱਖ ਦਾ ਮੰਤਵ ਹੀ ਇਸ ਪਹਿਲੇ ਹੀਰ ਤੇ ਰਾਂਝੇ ਦੇ ਮਜਾਜ਼ੀ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਦਾ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੀਰ ਆਤਮਾ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ ਰਾਂਝਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ। ਇਸ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਹਾਣੀ ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇਕ ਅੰਗ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਬਾਤਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਣ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤੇ ਸਿੱਧ ਨੂੰ ਇਹ ਆਖਣਾ ਪਿਆ ਕਿ ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਹੁਣ "ਨਜ਼ਾਰ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਜੰਗ ਦੇ ਬੇਲਾਂ ਨੇ ਮੱਲ ਲਈ ਅਤੇ ਦਜਲੇ ਦੀ ਥਾਂ ਚਨਾਂ ਸ਼ੂਕਣ ਲਗ ਪਈ, ਮੂਸੇ ਦੇ ਇਸ਼ਕਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਸੁਰੀਲੀ ਵੰਝਲੀ ਮਸਤ ਕੁੜੀਆਂ ਤੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੇ ਦਿਲ ਤੜਫਣ ਲਗ ਪਏ"।

"ਕਾਫੀ" ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਹੈ। ਕਾਫੀ ਨੂੰ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸਿਖਰ ਤੇ ਪਹੁੰਚਾਇਆ। ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਅਤੇ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਹੋਏ ਕਵੀ ਉਤੇ ਵਰਨਣ ਕੀਤਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਮੀਰਾਂ ਸ਼ਾਹ ਜਲੰਧਰੀ, ਸ਼ਾਹ ਸ਼ਰਫ਼, ਮੀਆਂ ਨੌਰੰਗ ਆਦਿ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਸਾਧੂਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਾਧੂ ਗੋਬਿੰਦ ਦਾਸ, ਫ਼ਿਰਜ਼ਨ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ, ਹਰਿਆ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਮ ਲਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸੂਫੀਆਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਕਾਫੀ ਨੂੰ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲੈ ਆਂਦਾ

ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਤਿੰਨ ਕਾਫੀਆਂ ਰਚ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਇਕ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ, ਇਕ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ, ਦੋ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਅਤੇ ਇਕ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਰਚੀ। ਸੂਫੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਾਫੀਆਂ ਕਈ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਾਫੀ ਦੇ ਰਾਗ ਵਿਚ ਰਚੇ ਜਾਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਕਾਫੀਆਂ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਰਚੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਆਸਾ, ਸੂਹੀ, ਤਿਲੰਗ ਤੇ ਮਾਰੂ ਰਾਗ ਆਦਿ। ਇਹ ਰਾਗ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੂਫੀ ਫਕੀਰਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਫੀ ਈਰਾਨ ਪੱਛਮ ਵਲੋਂ ਆਈ ਜਿਹੜੀ ਸੂਫੀ ਮਤ ਦੇ ਫਕੀਰ ਲੈਕੇ ਆਏ ਸਨ। ਇਹ ਸੂਫੀ ਫਕੀਰਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਦੀ ਕਾਫੀ ਬਾਰੇ ਇਹ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਕਾਫੀ ਦਾ ਰਾਗ ਤੇ ਸੋਜ਼, ਮਸਤੀ, ਰਹੱਸਵਾਦ ਵਿਰਹਾ ਆਦਿ ਪ੍ਰਵਾਹਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਗੁਰੂ-ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜੋ ਕਿ ਸਹਿਜ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਹਨ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰਚੀਆਂ ਕਾਫੀਆਂ ਵਿਚ ਨ ਸੋਜ਼ ਹੈ, ਨ ਤੜਪ, ਨ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਵਿਰਹਾ ਦੀ ਸ਼ੁਧਤਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਹਿਜ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ, ਕੁਝ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ, ਸੰਜੀਦਗੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

'ਰਾਗਾਤਮਿਕਤਾ' ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ ਦੇ ਰੂਪਕ ਪੱਖ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦੇ ਦੋ ਕਾਰਣ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ— ਪਹਿਲਾ ਇਹ ਕਿ ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ ਅਤਿ ਦਰਜੇ ਦਾ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਕਾਵਿ ਹੈ। ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਵਜਦ ਤੇ ਮਸਤੀ ਦੇ ਲੋਰ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਨੱਚ ਉਠਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਚ ਨਾਲ ਰਾਗ ਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸੂਫੀ ਕਵਿਤਾ ਰਾਗਮਈ ਤੇ ਤਾਲਮਈ ਹੋ ਨਿਬੜਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ— ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਵੀ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਜੋਸ਼ ਜਿਵਾਉਣ ਦਾ ਇਕ ਸਾਧਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਕਾਫੀਆਂ ਗਾਉਣ ਲਈ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਕਾਫੀ ਨੂੰ ਉੱਚੀ ਹੇਕ ਨਾਲ ਢੋਲਕ ਸ਼ਹਿਨਾਈ ਰਬਾਬ ਇਕਤਾਰੀ ਮਜਲਸ ਵਿਚ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਕਾਫੀ ਇਕੱਲੀ ਟੇਕ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਮਜਲਸ ਇਕਠਿਆਂ ਤੇ ਇਕ ਹੇਕ ਦੇ ਕੇ ਗਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਟੇਕ ਆਮ ਕਰਕੇ ਤੀਜੀ ਜਾਂ ਚੌਥੀ ਤੁਕਾਂਤ ਤੋਂ ਬਾਦ ਆਉਂਦੀ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਕਵੀ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਭਾਂਤ ਸਰੋਤਿਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰਖ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਕਾਫੀ ਦੇ ਗਾਏ ਜਾਣ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਾਫੀਆਂ ਅਨੇਕ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਗੁਰੂ-ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਾਫੀਆਂ ਵੀ ਸਭ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਹਨ। ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਰਾਗ ਪੱਖ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਥੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਕਾਵਿ ਨੇ ਲੋਕ ਮਨਾਂ ਨੂੰ ਰਾਗਮਈ ਤੇ ਰਾਗਪ੍ਰੀਤ ਹੋਣ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਉਥੇ ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਹੋਰ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ। ਸੂਫੀਆਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕਾਵਿ ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸੰਗੀਤਬਧ ਅਤੇ ਰਾਗਬਧ ਹੈ।

ਸ਼ਲੋਕਾਂ, ਕਾਫ਼ੀਆਂ ਤੋਂ ਛੁਟ ਸਾਹਿਤਕੀ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਵੀ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਨੇ ਅਪਣਾਇਆ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਬਾਰਾਂ ਮਾਹ ਆਦਿ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਹਨ ਪਰ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਣ ਦਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਨਵੇਂ ਹੀ ਓਪਰੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਰਤ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੇ ਇਹ ਪਿਛੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਰ ਵਿਚ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੇ ਸੰਗਠਨ-ਆਤਮ ਰੂਪ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਮਿਲਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸੂਫ਼ੀ ਕਵਿਤਾ ਅਜਿਹਾ ਰਚਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੈ।

ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦੀ ਰਸ ਭਰੀ ਕਾਵਿ ਪਰੰਪਰਾ ਤੇ ਵੀ ਸੂਫ਼ੀ ਕਾਵਿ ਕਲਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਵਿਛੋੜਾ, ਪ੍ਰੇਮ, ਮੌਤ ਤੇ ਜਾਦੂ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਨ ਦੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬੀਤਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਵਿਆਕੁਲਤਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਸਾਰਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਿਆ ਹਿਰਦਾ ਹੈ। ਸੂਫ਼ੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਿਚ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦਾ ਵਿਛੋੜਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਤੜਫਣੀ ਦੇ ਬਲ ਉਤੇ ਹੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਗਲਵਕੜੀ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਛੋੜਾ ਵਿਚ ਮਹੀਨੇ ਗੁਜ਼ਾਰਦੀ, ਪਲ ਪਲ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਚਿਤਰਦੀ ਸੂਫ਼ੀ ਵਿਯੋਗਣ ਬਾਰਾਂਮਾਹ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਬਾਰਾਂਮਾਹ ਵੀ ਇਕ ਪ੍ਰਚਲਿਤ, ਤੇ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਅ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਸੀ।

ਸੂਫ਼ੀ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਅ ਛੰਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਦੋਹਰਾ ਤੇ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਸੋਰਠਾ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਦੋਹਰੇ ਨੂੰ ਦੋਹਰਾ ਕਰਕੇ ਸੁਖਾਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਸੂਫ਼ੀ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਆਮ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਨੇ ਕਾਫ਼ੀਆਂ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਛੰਦ ਵਰਤੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ-ਕਬਿੱਤ, ਦਵੱਈਆ, ਚੌਪਈ ਆਦਿ। ਅਠ ਦੋਹਰ ਸ਼ਾਇਰੀਆਂ ਨੇ ਤਾਂ [illegible] ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਹੋਰ ਸੂਫ਼ੀ ਕਵੀ ਬਹੁਤਾ ਕਰਕੇ ਲੋਕ ਛੰਦ ਹੀ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਸੁਲਤਾਨ ਬਾਹੂ [illegible] ਉਪਮਾਵਾਂ ਅਤੇ ਰੌਚਕਤਾ ਵਰਤਦਾ ਹੈ ਅਤੇ [illegible] ਅਠ ਦੋਹਰ ਵਰਗ ਦਾ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਸੀਹਰਫ਼ੀਆਂ ਦੇ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਸ਼ੇਅਰਾਂ ਤੇ ਬਿਤਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਫ਼ਰਮਾਨੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕੀ ਦਾ [illegible] ਬੋਲ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਜੋਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ —

"ਕੋਈ ਸਹਿਮਨ ਰਮਜ਼ਾਂ
ਜੇ ਦੇਵੇ ਮਿਲ ਸਜਣੇ, ਮੂਲ ਨਾ ਰਹੀਏ"।

ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ੧੬+੧੨=੨੮ ਮਾਤਰਾਂ ਰਚਨ ਕਾਲ ਬਣਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਹੋ ਜਾਣ [illegible] ਦਾ [illegible] ਮੇਲ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕਾਫ਼ੀਆਂ ਵਿੱਚ ਏਹਨੇ ਦਾ ਵੀ ਰੂਪ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਕਾਫ਼ੀਆਂ ਏਹਨੇ ਵਿਚ ੬੮,੬੪ ਮਾਤਰਾਂ ਦਾ ਇਹ [illegible] ਜਾਂ ਕੁਝ ਵਖਰੀਆਂ ਹਨ।

ਏਹਾਂ ਦੀ [illegible] ਤੋਂ ਜੋ ਮਜ਼ਮੂਨ [illegible] ਇਹ ਗੱਲ ਬੜੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੁੱਢੋਂ ਜੁੜੀ ਜੀਵਨ ਦੇ [illegible] ਕਵਿਤਾ ਹੈ [illegible] ਕੁਦਰਤ ਦੀਆਂ [illegible] ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਵੀਕਾਰਦੀ। 'ਕਾਫ਼ੀ' ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੂਫ਼ੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਪ੍ਰਮਾਣਤਾ ਮਿਲੀ ਹੈ, [illegible] ਰਾਗ ਤੇ [illegible] ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦਾ ਹੈ। [illegible] ਕਈ ਇਸ ਦੀ ਬਦੌਲਤ ਸੂਫ਼ੀ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ [illegible] ਹੈ। [illegible] ਅਨੁਸਾਰ [illegible] ਨੂੰ [illegible], ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੀ [illegible], [illegible] ਨੂੰ [illegible], [illegible] ਅਤੇ [illegible] ਦੇ [illegible] ਦੀ [illegible] ਅਤੇ ਜਿਥੇ [illegible] [illegible] ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸਬੂਤ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਵੀ ਵੱਡੇ [illegible] ਨਹੀਂ ਸਨ [illegible] ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਮੁੱਢੋਂ ਜੁੜੇ [illegible] ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਹੈ।

ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧ ਮਹੱਤਵ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਵਿੱਚ ਨਪੀੜਿਆ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ [illegible] ਨੂੰ ਹੀ [illegible] ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਸੂਫ਼ੀ ਕਵੀਆਂ ਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ [illegible] ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਵੀ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰੂਪ ਤੋਂ ਕੁਰਬਾਨ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ ਸਗੋਂ ਲੋੜ ਪੈਣ ਤੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਵਸਤੂ ਤੋਂ ਕੁਰਬਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸੂਫ਼ੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤ ਕਾਵਿਧਾਰਾ ਜਾਂ ਸਮੁੱਚੀ ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਦੀ ਆਪੋ ਵਿਚ ਦੀ ਸਾਂਝ ਹੈ।

ਰੂਪ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਜਿਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫ਼ੀ ਕਾਵਿ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ [illegible] ਰੂਪ ਨੂੰ ਕਬੂਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੂਫ਼ੀ ਕਾਵਿ ਦੀ ਸਮਕਾਲੀ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਕਾਵਿ [illegible] ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ [illegible] ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਮਾਣਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਤੇ [illegible] ਆ ਰਹੇ ਸਾਹਿਤਕ ਰੀਤੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਬੂਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ [illegible] ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ [illegible] ਸਾਹਿਤਕ ਪਰੰਪਰਾ [illegible] ਦਾ [illegible] ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਜੇ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀਆਂ [illegible] ਦਾ [illegible] ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸਾਹਿਤ [illegible] ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ [illegible], [illegible] ਤੇ [illegible] ਕਈ [illegible] ਅਤੇ [illegible] ਪਰ ਇਹਨਾਂ

ਰਚਨਾਵਾਂ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਢਾਲਣ ਦਾ ਜਤਨ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਰਿਆਜ਼ੂ ਦੀ ਥਾਂ ਨਾਵਲ, ਸਵਾਂਗ ਦੀ ਥਾਂ ਇਕਾਂਗੀ ਆਦਿ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੈ। ਇਸਲਾਮੀ ਅਸਰਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਰਚ ਗਏ ਸਨ, ਪਰ ਇਹ ਵੀ ਇੰਝ ਪੰਜਾਬੀ ਹੀ ਹੈ। ~~ਇਸ ਦੇ~~

ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਲਈ ਸੂਫ਼ੀ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤ ਕਾਵਿ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਰਚੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਨਾਥ ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਆਧਾਰ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮੰਤਵ ਕਿਉਂ? ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਨਾਥ ਜੋਗੀ ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਭਗਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਹੀ [illegible] ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਘੇਰਾ ਕੁਝ [illegible] ਸੀ ਇਸੇ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਕੁ ਐਸੇ ਵਿਚ ਸਮਝੀ ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ- ਸਾਧ ਭਾਸ਼ਾ ਵਰਤੀ। ਪਰ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਦਾ ਘੇਰਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੂਜਿਆਂ ਜਿੰਨਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਕਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਪਈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲਿਆਂ ਲਈ ਵੀ ਲਿਖਣ ਕਰੇ। ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਹੀ ਇਹ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਇਸੇ [illegible] ਦੇ ਕਾਵਿ ਦੀ ਬੋਲੀ ਉਸੇ ਸੀਮਤ ਘੇਰੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਾਲੀ ਬੋਲੀ ਲਹਿੰਦੀ ਜਾਂ ਪੰਜਾਬੀ- ਹੀ ਰਹੀ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਬੋਲੀ ਆਪਣੇ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਨੂੰ ਗੁਆ ਨਾ ਸਕੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਾਧ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਦਬੀ ਗਈ। ਬੋਲੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਦੀ ਇਹ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਦੇਣ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਜਾਣੀ ਵਧ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਹੀ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਨਾ ਬਣਨ ਦਿੱਤਾ। ਇੰਜ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਾਸੀਆਂ ਤਕ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਾਣ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕੰਮ ਕੀਤਾ।

ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸੂਫ਼ੀ-ਕਾਵਿ, ਬੋਲੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਨਿਰੋਲ ਲੋਕ ਕਾਵਿ ਹੈ ਜਾਂ ਇਉਂ ਆਖੋ ਕਿ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਹੀ ਆਮ [illegible] ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਇਉਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਲਾ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸੂਫ਼ੀ ਕਵੀ ਸੁਚੇਤ ਸਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵੀ ਕੀਤਾ।

ਅਜੋਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਜੇਕਰ "ਕਲਾ ਕਲਾ ਲਈ" ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਤਿਆਗ ਕੇ ਸਭੋ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ "ਕਲਾ ਜੀਵਨ ਲਈ" ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੂਫ਼ੀ ਕਾਵਿ ਦੇ ਕਲਾ ਪੱਖ ਤੋਂ ਅਗਵਾਈ ਲੈਣੀ ਪਵੇਗੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਭਾਵ ਕਦਾਚਿਤ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹੀ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਅਪਨਾਏ ਜਾਣ ਜੋ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਨੇ ਅਪਨਾਏ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਸਗੋਂ ਲੋੜ ਹੈ ਸੂਫ਼ੀ ਕਾਵਿ ਕਲਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਦੀ ਤੇ ਉਹ ਭਾਵਨਾ ਹੈ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਅਰਥਾਤ

ਕਲਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਪਕੇਰੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਕਾਲ ਹੋਰ, ਅਧਿਆਤਮ ਹੋਰ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਈ ਦ੍ਰਿਸ਼। ਕਵਿਤਾ ਮਹਿਫਲ ਦਾ ਇਹੋ ਮੁਖ ਉਦੇਸ਼ ਸੀ। ਇਸੇ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸਦਕਾ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸੂਫੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਨਿਰੰਤਰ ਜਤਨ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਸਫਲਤਾ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਮਹਿਫਲ ਪ੍ਰਤੀ ਸੂਫੀ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਦੇਣ ਬਹੁਤ ਵਡਮੁੱਲੀ ਹੈ।

* * * * * * *

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸਗੁਣ ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸਗੁਣ ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ ਸੰਬੰਧੀ[1] ਪਹਿਲਾ ਕੰਮ ਜਿਸ ਦੇ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਅਜੇ ਤਕ ਕੋਈ ਵਿਉਂਤ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਇਹ ਧਾਰਣਾ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਹੈ ਹੀ ਨਿਰਗੁਣ ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ,ਸਗੁਣ ਭਗਤੀ ਧਾਰਨਾ ਤਾਂ ਮੂਲੋਂ ਹੀ ਸਿਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਵਿਰੋਧੀ ਹੈ।

ਉਂਜ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਨਿਰਗੁਣ ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਸਗੁਣ ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ ਬਹੁਤ ਥੋੜਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਵੀ ਇਕ ਮੁਖ ਕਾਰਣ ਹੈ। ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਪ੍ਰਵਰਤਕ ਸਿਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਸਨ। ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਵਾਗ ਡੋਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੀ ਹਥ ਵਿਚ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਰੂਪ ਰੰਗ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਹੀ ਘੜੀ— ਆਪਣੇ ਦਰਸ਼ਨ,ਆਪਣੀ ਫਿਲਾਸਫੀ,ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਹੀ ਅਨੁਕੂਲ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਣ ਸਗੁਣ ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ ਦੀ,ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਸਗੁਣ ਰੂਪ ਜਾਂ ਅਵਤਾਰੀ ਰੂਪ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਾਵਿ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ। ਉਹਨਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿਤੇ,ਅਜਿਹੀਆਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਸਿਰਜ ਦਿਤੀਆਂ, ਅਜਿਹਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਉਪਜਾ ਦਿਤਾ ਕਿ ਨਿਰਗੁਣ ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਸਗੁਣ ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਵਿਕਸਿਤ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਪਰ ਆਪਣੀ ਖੋਜ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ੧੮ਵੀਂ ਤੇ ੧੯ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਢੇਰ ਸਾਰੀ ਸਗੁਣ ਭਾਵ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਸਾਡੇ ਖ਼ਿਆਲ ਅਨੁਸਾਰ ਸੂਰਦਾਸ ਅਤੇ ਮੀਰਾਂ ਬਾਈ ਦੇ ਪਦਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸੀ।

ਜਿਹਨਾਂ ਭਗਤ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਸਗੁਣ ਭਗਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਚਨਾ ਸਾਨੂੰ ਮਿਲ ਸਕੀ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:—

(੧) ਮਾਧੋ ਦਾਸ, (੨) ਮਨਹਰਿ ਦਾਸ ਜਾਂ ਮਨੋਹਰ ਦਾਸ,(੩) ਜਗਨ ਦਾਸ, (੪) ਸਾਧੂ ਸਨ (੫) ਭਗਵਾਨ ਕਾਰਗਿਣ,(੬) ਚੰਦ ਸਖੀ,(੭) ਕੇਸ਼ਵ ਦਾਸ, (੮) ਕੇਸੂ ਜੀ,(੯) ਲਛਮਨ ਦਾਸ, (੧੦) ਰਾਮਲਾਲਦਾਸ,(੧੧) ਟਹਲਨ,(੧੨) ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸੇਵਕ,(੧੩) ਮੋਤੀ, (੧੪) ਭਗਵਾਨ ਬਹਿਣ, (੧੫) ਲਾਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ,(੧੬) ਅਨੰਤ ਦਾਸ,(੧੭) ਮੋਜਕਰਨ,

---

(੧) ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਪੁਸਤਕ "ਮਹੀਅਰ ਸਾਹਿਤ ਸਰੋਵਰ" ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸਗੁਣ ਕਾਵਿ ਸੰਬੰਧੀ ਇਕ ਲੇਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

(੧੮) ਰਤਨਾਕ ਜੀ, (੧੯) ਕੁਸ਼ਲ ਦਾਸ, (੨੦) ਨਾਮਾ ਚੰਦ, (੨੧) ਰਾਮ ਲਾਲ, (੨੨) ਠਾਕੁਰ ਜੀ, (੨੩) ਠਾਕੁਰ ਭਗਤ, (੨੪) ਮਸਤ ਰਾਮ, (੨੫) ਨਰੀ ਸੋਧਾ, (੨੬) ਘਨਾ ਉਦੋ।

ਇਹਨਾਂ ਸਭਨਾਂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਗਿਰਧਰ-ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਗਿਰਧਰ ਜੀ ਦੇ ਸਰੂਪ ਵਰਣਨ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਉਚੇਚਾ ਜ਼ੋਰ ਨਹੀਂ ਲਾਇਆ ਪਰ ਤਾਂ ਵੀ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਵਕ ਗਿਰਧਰ ਜੀ ਦੇ ਸਰੂਪ ਚਿਤ੍ਰਣ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਈਂ ਬੜੀ ਸਫਲਤਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਗਿਰਧਰ ਜੀ ਦੇ ਵਾਲਾਂ, ਅੱਖਾਂ ਅਤੇ ਨੈਣਾਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਬਿਆਨ, ਤੋਤੇ ਦੀ ਚੁੰਝ ਵਰਗੇ ਨੱਕ, ਦਾਣਾਂ ਨਾਲ ਮੋਤੀਆਂ ਵਰਗੇ ਦੰਦਾਂ ਦਾ ਬਿਜਲੀ ਵਾਂਗ ਲਿਸ਼ਕਣਾ, ਕਲਗੀਆਂ ਵਾਲ, ਸਿਰ ਤੇ ਮੁਕਟ ਦਾ ਸੁਸ਼ੋਭਾਇਮਾਨ ਹੋਣਾ ਆਦਿ ਦਾ ਵਰਣਨ ਜਿਸ ਕਲਾਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਸਬੂਤ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:-

• ਮਾਈ ਨੀ ਨੰਦ ਲਾਲ ਨੇ ਚਿਤਾ ਚਾਹ ਸੁਰੰਗ ਤਿਆਲੀ॥
ਅਖੜੀਆਂ ਦੇਹਿ ਕਮਲ ਟਹਕਨ ਭੰਵਰਾਂ ਭੰਵਰਾ ਸਕਾਲੇ॥
ਨੈਣਾ ਸੋਇਨ ਕੁੰਡਲਨ ਸੋਹਨ ਮਾਨੋ ਸੂਰਜ ਚਾਲੇ॥
ਦੰਮਾ ਸਾਧੂ ਮੈ ਮੁਖ ਦਿਖਾਈ ਸੁਣਿ ਸੁਣਿ ਮਿਠੜੀ ਗਾਲ॥ ੧॥
ਮਾਈ ਨੀ ਕਹਾਂ॥ ਕੀ ਕਹਾਂ ਨੀ ਮੈ ਕੀ ਕਹਾਂ॥
ਮਨ ਲਗੜਾ ਸੁ ਹਰਿ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲਿ॥
ਮਨੁ ਕਿਸ਼ਨੀ ਦਾ ਤੂੰ ਧਨੀ ਮੈ ਜਾਂ ਦੇਖਾਂ ਤਾਂ ਜੀਵਾਂ॥
ਜਾਣੂ ਕਹਾਂ ਨੀ ਮੈਂ ਜਾਣੂ ਕਹਾਂ॥ ੧॥ ਰਹਾਉ॥
ਨੱਕ ਜਿਨਾਂ ਦਾ ਤੋਤੇ ਦੀਆਂ ਚਿੰਝੂ ਹੋਠ ਕੁਸੰਭ ਰੰਗ ਰਤੇ॥
ਮੋਤੀ ਚੁੰਕ ਬਤੀਸਾ ਸੋਹੇ ਹੰਸ ਤ ਬਿਜੁਲਿ ਲਸੰਕੇ॥
ਪੀਲੀ ਕੁਰਤਾ ਪੀਤ ਪੀਤੰਬਰ ਲਾਲਹਿ ਕੁੰਦਨਾ ਰਲੇ॥
ਮਾਈ ਨੀ ਮੈਨੂੰ ਪਾਸ ਠਗੇਗੀ ਮੈਨੂੰ ਹੋਰੁ ਨ ਕੁਛ ਪਿਆਰ॥ ੨॥
ਮਾਥੈ ਉਪਰਿ ਮੁਕਟ ਬਿਰਾਜੈ ਹੱਥੈ ਤ ਬੀਨ ਬਜਾਵੇ॥
ਜਾਨ ਘਣਾਂ ਬਿਖਿਨਾਵੇ ਪਰਬਤ ਮੋਰਾਂ ਪਾਇਲੂ ਪਾਏ॥
ਦਿਏ ਸੁਖ ਨ ਰਾਤੀ ਸੰਮਣ ਪਏ ਨੀ ਬਿਰਹੁ ਕਸਾਲੇ॥
ਦਾਸ ਉਦੋ ਦਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਮਾਧੂ ਨਵੀ ਹੈਤਾਂ ਨਾਲਿ॥ ੩॥ ੧॥ ੯॥[੨]

(ਮਾਧੂ ਦਾਸ)

ਗਿਰਧਰ ਜੀ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਨਖ-ਸ਼ਿਖ ਵਰਣਨ ਹੋਰ ਕਿਤੇ ਘਟ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

---

(੨) ਮਾਧੂ ਦਾਸ, ਰਾਗ ਕਾਫੀ, ਗੁਟਕਾ ਸੰਤ ਰਤਨਾਂ ਕੇ, ਪੰਨਾ ੧੨੮-੪੦.

ਇਹ ਅਜਿਹਾ ਵਰਣਨ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਜਿਹਾ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਕਿੱਸਾ ਕਵੀ ਪ੍ਰੇਮ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਨਾਇਕ ਨਾਇਕਾਵਾਂ ਦਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਜਾਂ ਜਿਵੇਂ ਜਿਹਾ ਰਿਤੀ ਕਾਲ ਦੀ ਹਿੰਦੀ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਨਾਇਕ ਨਾਇਕਾਵਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹਾਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਸਰੂਪ ਵਰਣਨ ਦੀ ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਮਿਸਾਲ ਅਸੀਂ ਸਾਧੂ ਜਨ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰ ਵੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ:—

• ਮੋਰ ਮੁਕਟ ਸਿਰ ਪਰ ਸੋਹੇ ਸੁੰਦਰ ਕੁੰਤ ਸਵਾਰੀ॥
ਲੋਚਨ ਲਲਤ ਕਮਲ ਦਲ ਹੀ ਸੇ ਨਟੁਰੀ ਭ੍ਰਿਕੁਟਿਆਰੀ॥
ਕੁੰਕਮ ਤਿਲਕੁ ਲਿਲਾਟ ਬਿਰਾਜਿ ਸੋਭਨ ਕਾ ਚਿਤਕਾਰੀ॥੪॥
ਕੰਚਨ ਕੁੰਡਲ ਸ੍ਰਵਣ ਸੋਹੈ ਲਾਗੇ ਨਗ ਜਿਹ ਸੋਭੈ॥
ਸੋਭਤ ਸਿਆਮੁ ਕਪੋਲਨ ਹੈ ਤਟ ਕੰਚਨ ਜਾਨ ਮਿਲੋਭੈ॥
ਜਿਉਂ ਹਰਿ ਨਾਚੇ ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਡੋਲੈ ਭੂਲੈ ਜਾਨਿ ਹਿੰਡੋਲੈ॥੫॥
ਕੋਮਲਿਤ ਅਧਰ ਅਨੂਪ ਅਰੁਣਤਾ ਮੰਦ ਮੰਦ ਮੁਸਕਾਵੈ॥
ਮਾਨੋ ਦਾਮਨੀ ਸਘਨ ਘਟਾ ਮਾ ਦੁਰ ਦੁਰ ਚਮਕ ਦਿਖਾਵੈ॥
ਨਗਰੀ ਹੈ ਸਭ ਸੋਤੀ ਚਮੰਕ ਬ੍ਰਿਜਬਰ ਸੋਭਾ ਪਾਵੈ॥੬॥
ਸਿਆਮੁ ਕੰਠੁ ਪਰ ਪੀਤ ਪਟੋਰੀ ਕੰਠ ਮੁਕਤਾਹਲ ਮਾਲਾ॥
ਬਾਂਹੀ ਭੂਖਨ ਸੋਹਿ ਕਰਹੀ ਤਰ ਜਗਮਗ ਜਗਮਗ ਫੂਲ ਮਾਲਾ॥
ਕਟੂ ਕਛਨੀ ਆਭੂਖਨ ਪੀਤਾਂ ਰੰਗਨ ਬੋਰ ਰਸਾਲਾ॥੭॥
ਚਾਰਹੁ ਚਰਨਿ ਘੁੰਘਰੂ ਘਮੰਕੇ ਤਾਲ ਪਖਾਵਜ ਬਾਜਿ॥
ਨਟਵਰ ਭੇਖ ਕੀਆ ਗਿਰਧਾਰਨ ਬ੍ਰਿਜਚੰਦ ਨਾਥ ਬਿਰਾਜਿ॥
ਗੁਆਲ ਮੰਡਲ ਬਿਚਿ ਮਿਲ ਬੈਠੇ ਅਤਿਭੁਤ ਲੀਲਾ ਸਾਜਿ॥੮॥
ਬੈਠੀ ਤਾਰੀਖੀ ਤਾਂ ਤਾਰੀਖੀ ਤਾਂ ਬੈਠੀ ਲਾਲ ਬ੍ਰਿਛੰਕੀ ਨਾਚੈ॥
ਜੋ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਧਰੈ ਗਿਰਧਰ ਕਾ ਇਹੁ ਬਿਧਿਆ ਤੇ ਬਾਚੈ॥
ਸਾਧੂ ਜਨਿ ਬਲਿਹਾ ਜੋਰ ਭੂਖਨ ਹਰਿਜਸ ਕੋ ਸਭੁ ਜਾਚੈ॥੯॥੩॥੨੫॥[ਤ]

(ਸਾਧੂ ਜਨ)

ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਜੀ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਵਰਣਨ ਸਾਨੂੰ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਤੀ ਥਾਈਂ ਤਾਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ-ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਇਕ ਦੋ ਸੂਖਮ ਛੁਹਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਉਘਾੜਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਬਸ। ਸੂਰਤਾਂ ਲੋਕ ਉਹਨਾਂ ਦੇ

(ਤ) ਸਾਧੂ ਜਨ, ਰਾਗ ਗਉੜੀ, ਪੋਥੀ, ਪੰਨਾ ੨੫-੨੬.

ਬ੍ਰਿਜ-ਮੋਹਨ ਲਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਰੋਚਕ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਇਤਾਂ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਲਈ ਗੁਆਲਦਾਸ, ਭਗਵਾਨ ਬਾਗਿ, ਠੇਕਲ ਰਾਮ ਅਤੇ [illegible] ਬਾਗਿ ਦੇ [illegible] ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਸਤਰਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।—

• ਹਰਿ ਦੇ ਗੁਆਲਿਆਲੇ ਲਾਲ॥ ਮੈਂ ਕੁਰਬਾਨ ਤੇਰੀ ਹਾਂ॥
ਤੇਰੇ ਘੋਲੇ ਤੇਰੀ ਹਾਂ॥ ਮੈਂ ਸਦਕੇ ਤੇਰੀ ਹਾਂ॥
ਹਰਿ ਦੇ ਗੁਆਲਿਆਲੇ ਲਾਲ॥ ੧॥ ਰਹਾਉ॥
ਜੇ ਤੂੰ ਚਲਿਓ ਮਥੁਰਾ ਨਗਰੀ॥ ਸਾਡੀ ਬਿਰਹ ਇਹ ਰੋਈਆਂ ਅਖਰੀ॥
ਮੈਂ ਭੀ ਚਲਸਾਂ ਨਾਲਿ॥ ੧॥
ਮੋਰੁ ਮੁਕਟੁ ਪੀਤਾਂਬਰੁ ਸੋਹੈ ਉਰ ਬੈਜੰਤੀ ਮਾਲ॥ ੨॥
ਮਾਧਵ ਮਾਹਿ ਮਦਨੀਆ ਡੋਰੇ ਹਰਿ ਦਾ ਇਹ ਪਿਆਰੁ॥ ੩॥
ਦਾਸ ਗੁਆਲ ਤੇਰਾ ਜਸ ਗਾਵੈ ਮੈਨੂੰ ਰਖ ਚਰਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲਿ॥੫॥ ੩॥੫॥[੪]

(ਗੁਆਲ ਦਾਸ)

• ਨੈਣ ਨੇ ਨੈਣਨ ਮੋਹੀਆ ਜੀ ਮੈਂ ਅਨਦਾ ਡਿਠਾ ਕੁੰਜ ਗਲੀ ਵਿਚਿ॥
ਕੁੰਜ ਮੈ ਡਿਠਾ ਮੈਂ ਚਲਿ ਜੀ ਮੇਰਾ ਲੋਤਾਸੁ ਚਿਤੁ ਚੁਰਾਇ॥੧॥ ਰਹਾਉ॥
ਇਨਾ ਮਿਲਾ ਸੁਖ ਰਾਜੁ ਸੋਇ॥ ਸਾਵਲੀ ਸੂਰਤਿ ਮੂਰਤਿ ਸੋਇ॥
ਘਾਇਲ ਘਾਇਲ ਕੀਤੀਆ ਜੀ ਪਰ ਪੰਕਜ ਨੈਨ ਚੁਰਾਇ॥ ੧॥
ਨਾਵੀ ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਪਿਆਰ ਅਸਾਨੂੰ॥ ਹੋਰ ਨ ਭਾਈਆ ਨਗਰ ਜੀ ਮਾਇ॥
ਕੁਟ ਗੋਵਿੰਦ ਨੇ ਨਾਵਹੁ ਜੀ ਸਖੀਏ ਸਾਨੂੰ ਹੋਰ ਨ ਕੁਝ ਸੁਹਾਇ॥ ੨॥
ਕਹੈ ਭਗਵਾਨ ਇਹ ਬਾਗਿ ਪ੍ਰਭ ਪ੍ਰੀਤਮ ਪਿਆਰਾ ਰੂਪ ਦਾ ਭਾਰਾ ਸਾਵਲਾ॥
ਸਖੀਆ ਫੇਰ ਫੇਰ ਨੈਣਾਂ ਫੇਰਾ ਮੈਂ ਤੇ ਮੀਰ ਮੀਰ ਰਹਿਆ ਸਮਾਇ॥੩॥ ੧॥੧੨॥[੫]

(ਭਗਵਾਨ ਬਾਗਿ)

• ਤੂੰ ਸੁਣਿ ਵੇ ਬਜੋਧਿਆ ਨੈਣਾਂ ਮੇਰੀ ਗਲ ਸੁਣਿ ਵੇ॥ ੧॥ ਰਹਾਉ॥
ਸਾਧੂ ਰੰਗ ਮਜੀਠੇ ਜੀ ਰਾਤੇ ਸੇਜਾਂਦੀ ਰੰਗੁ ਚੁਣਿ ਵੇ॥ ੧॥
ਸੇਵਕ ਤੇਰੀ ਚਾਲ ਨਿਰਾਲੀ ਗੁਆਲਣੀਆ ਚੁਣਿ ਚੁਣਿ ਵੇ॥ ੨॥
ਬਿੰਦ੍ਰਾਬਨ ਮੋਹਨ ਵਿਚਿ ਨਾਚੂ ਰਚਾਵੇ ਸੰਗਿ ਰਾਧੇ ਸੋ ਸੁਣਿ ਵੇ॥੩॥
ਠੇਕਲ ਰਾਮ ਬਿੰਦ੍ਰਾਬਨ ਜੀਵਨ ਮੋਹੀਆਂ ਮੁਰਲੀ ਦੀ ਧੁਣਿ ਵੇ॥੪॥ ੨।੨੭॥[੬]

(ਠੇਕਲ ਰਾਮ)

---

(੪) ਗੁਆਲ ਦਾਸ, ਸ੍ਰੀ ਰਾਗ, ਪੋਥੀ (੫) ਭਗਵਾਨ ਬਾਗਿ, ਰਾਗ ਬਿਲਾਵਲੁ, [illegible], ਪੋਥੀ, ਪੰ-੧੦੫-੬
(੬) ਠੇਕਲ ਰਾਮ, ਸ੍ਰੀ ਰਾਗ, ਪੋਥੀ ਪੰਨਾ ੬.

• ਮੁਰਲੀ ਮਧੁਰ ਬਜਾਇ ਤੈਸੀ ਕਾਨ੍ਹਾ ਗਾਵਤ ਹੈ॥

ਅਪਨਾ ਦਰਸਿ ਦਿਖਾਇ॥ ੧॥ ਰਹਾਉ॥

ਤੇਰੀ ਕਟਿ ਮੋਤੀਅਨਿ ਕੀ ਮਾਲ॥ ਤੇਰੀ ਗਲ ਤੁਲਸੀ ਦਲਾਂ ਕੀ ਮਾਲ॥

ਤੇਰੇ ਮਾਥੈ ਮੁਕਟ ਸੁਹਾਇ॥ ੧॥

ਸੇਵਕ ਰਾਮ ਬਿੰਦ੍ਰਾਬਨ ਜਾਨ੍ਹੁ ਚਰਨ ਕਮਲ ਬਲਿ ਜਾਇ॥ ੨॥ ੧॥[7]

(ਸੇਵਕ ਰਾਮ)

• ਮੋਹਨ ਮਥੁਰਾ ਦਾ ਰਾਜਾ ਹੈ ਅਸਾਂ ਦਿਲ ਜਾਣੇ ਸ੍ਯਾਮ ਮੋਹ ਲਈਆਂ ਬ੍ਰਿਜ ਸਾਰੀ॥ ੧॥ ਰਹਾਉ॥

ਸਿਰ ਮੁਕਟ ਬਿਰਾਜੇ ਹੈ ਅਸਾਂ ਦਿਲ ਜਾਣੇ ਸ੍ਯਾਮ ਕੁੰਡਲ ਕੀ ਛਬਿ ਨਿਆਰੀ॥ ੧॥

ਤਨ ਪੀਤ ਬਸਤ੍ਰ ਹੈ ਅਸਾਂ ਦਿਲ ਜਾਣੇ ਸ੍ਯਾਮ ਬੰਸੀ ਅਧਰਨ ਧਾਰੀ॥ ੨॥

ਗੁਵਾਲਾ ਬਾਲ ਸੰਗਿ ਲਿਆ ਹੈ ਅਸਾਂ ਦਿਲ ਜਾਣੇ ਸ੍ਯਾਮ ਧਾਇ ਗੁਲਾ ਗਲਿ ਡਾਰੀ॥ ੩॥

ਗੋਬਿੰਦ ਸਰਨੀ ਆਇਆ ਹੈ ਅਸਾਂ ਦਿਲ ਜਾਣੇ ਸ੍ਯਾਮ ਰਾਖਹੁ ਲਾਜ ਹਮਾਰੀ॥ ੪॥ ੧॥ ੪॥[8]

(ਗੋਬਿੰਦ ਦਾਸ)

ਜਿਥੇ ਜਿਥੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸਹਜ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੇ ਸਰੂਪ, ਪਹਿਰਨ ਪਹਿਰਾਵੇ ਆਦਿ ਦਾ ਚਿਤਰਣ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਥੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੁਰਮਤ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਨਵਾਂ ਅਤੇ ਬੜਾ ਰੋਚਕ ਢੰਗ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੇ ਜੋੜੇ (ਬਸਤ੍ਰਾਂ) ਦਾ ਚਿਤਰ ਖਿਚਣਾ ਹੈ। ਜੋਗਣਾਂ ਜੋੜਾ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਪਹਿਨਿਆ ਹੈ ਜੋਗਣਾ ਕਿਵੇਂ ਬਣਿਆ, ਜਿਹਨੂੰ ਬਣਾਣ ਵਿਚ ਕਿਸ ਕਿਸ ਦੇ ਹਥ ਲਗੇ, ਕਿਹੜੀ ਕਿਹੜੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘ ਕੇ ਇਹ ਜੋੜਾ ਆਪਣੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਇਆ ਆਦਿ ਸਭ ਕੁਝ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬੜੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਭਰਪੂਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦਸਿਆ ਹੈ।—

• ਮੋਹਨ ਸਿਆਮ ਦਾ ਜੋੜਾ॥ ਮੋਹਨ ਲਾਲ ਦਾ ਜੋੜਾ॥ ੧॥ ਰਹਾਉ॥

ਮਨਿ ਲਗਨ ਬੀਜਿਆਂ ਜਮਨ ਕਿਨਾਰੇ ਆਇ॥

ਜਮਨਾ ਜਲ ਸਿੰਚਿ ਸਿੰਜਿਆਂ ਪ੍ਰੀਤਿ ਸੇ ਦਿਨ ਦਿਨ ਲਾਇ॥ ੧॥

ਚੁਣਿ ਲਿਆਈਆਂ ਸਭ ਗੋਪੀਆਂ ਉਨਾਂ ਵੇਲਿਆ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਇ॥

ਫਿਰ ਦਾਰੂ ਪਿੰਜਣੇ ਨੂੰ ਸੌਂਪਿਆ ਉਸ ਕੀਤਾ ਪਸ਼ਮ ਬਣਾਇ॥ ੨॥

ਉਸ ਨਿਕਾ ਕਰਿ ਕੇ ਸੌਂਪਿਆ ਸਖੀਆਂ ਤਾਰੁ ਲਗਾਇ॥

ਸੈਭੋ ਕੂਲ ਕੁਲਾਬ ਦੇ ਨਿਆਣੀਆਂ ਹਥੀ ਬਣਾਇ॥ ੩॥

ਫਾਂਧੇ ਕੂਕਅਰਿ ਆ ਗਈਆਂ ਸਭ ਸਖੀਆਂ ਨਚੀਆਂ ਕੂਦਾਇ॥

---

(੭) ਸੇਵਕ ਰਾਮ, ਰਾਗ ਬਿਲਾਵਲ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੨੮੨

(੮) ਗੋਬਿੰਦ ਦਾਸ, ਰਾਗ ਬਸੰਤ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੧੪੧.

ਕੇਤੇ ਕੀਰ ਨਚਾਇਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੂਜਾਇਆਂ ਉਹਨਾ ਨਚਾਇਆਂ ਪਿਠੇਟਿ ਪਾਇਹਿ॥੪॥

ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਿਨਾ ਕਰਿ ਕਰਿਆਂ ਹਸਿ ਹਸਿ ਕਹਿਹ ਦੁਰਬਾਇ॥

ਜਿਹ ਦਾਸ ਨੰਦਨੀ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਜਿਨਾਂ ਨਹੀ ਵਧਾਇ॥੫॥

ਕਾਮਲੀ ਨਚਾਇਆਂ ਵਟਾਇਆਂ ਪੂਤੂ ਕਮਲੂ ਪੀਆਇ॥

ਤਰਿਆ ਕੈਸੀ ਭਗਤਨੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨੈਸੇ ਗਾਇ॥੬॥

ਜਿਹ ਕਾਮੇ ਕੀਧੀ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਹਸਿ ਹਸਿ ਪ੍ਰੇਮ ਚਕ੍ਰਾਇ॥

ਉਸ ਕੇਕਾ ਜਲ ਮਿਤ੍ਰ ਬੋਲਿਆ ਲੈ ਆਇਆ ਕਹਿ ਬਣਾਇ॥੭॥

ਕਲਾ ਮਹੂਰਤਿ ਦੇਖਿ ਕੇ ਸੈਨਾ ਚਲਿਆ ਵਧਾਇ॥

ਦੂਜੇ ਅਜੇ ਸਾਰਥੀ ਪਛੂ ਕਰੇ ਕੈਸਮ ਲਾਇ॥੮॥

ਹਉ ਸੈਨਾ ਛਡਿ ਚਲਿਆ ਕਰਕ ਸਮੇਧੇ ਮਾਹਿ॥

ਪਾਂਡਵਾਂਇਆ ਪਰਗੁ ਪ੍ਰਭਿ ਸੈ ਸਨ ਕਹਤੇ ਭਗਮਲ ਗਾਇ॥੯॥੧॥੯॥ [੯]

(ਭਗਮਲ ਜੀ)

ਜਿਸ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਸਰੂਪ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਭਗਤਾਂ ਲਈ ਹੀ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਦਾ ਹੈ। ਨਰਮਨ ਦਾਸ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ:—

ਐਸੀ ਭਗਤਿ ਦੀ ਗਲ ਸਹੇਲੀ ਹੈ॥ ਅਪੁਨੇ ਸੇਵਕ ਕਉ ਹਰਿ ਦੇ ਰਾਖੈ
ਕਬੀ ਨ ਛੋਡੈ ਅਕੇਲੀ॥੧॥ ਰਹਾਉ॥

ਭਗਤਿ ਹੇਤ ਅਵਤਾਰ ਲਈ ਪ੍ਰਭ ਨ੍ਰਿਸਿੰਘ ਮਾਹਿ ਮਹਾਬਲੀ॥੧॥

ਨਰਮਨ ਦਾਸ ਤੇਰਾ ਜਸੁ ਗਾਵੈ ਸਦਾ ਰਹੈ ਦਰ ਮੇਲੀ॥੨॥੧॥੫੨॥ [੧੦]

(ਨਰਮਨ ਦਾਸ)

ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਜੀ ਦੇ ਸਰੂਪ ਵਰਣਨ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਪ੍ਰਤੀਤ ਕਥਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੀਆਂ ਲੀਲ੍ਹਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਮਨ-ਭਾਉਂਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਮਾਧੋ ਦਾਸ ਨੇ 'ਮੱਖਣ-ਚੋਰ' ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੀਆਂ 'ਮੱਖਣ-ਚੋਰੀਆਂ' ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਗੋਪੀਆਂ ਦੇ ਘਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਛਿੱਕੇ ਤੇ ਟੰਗੇ ਦੁੱਧ ਮੱਖਣ ਨੂੰ ਤੋੜਦੇ ਹਨ ਪਰ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਅਪੜਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਓਖਲੀ ਨੂੰ ਮੂਧਾ ਕਰਕੇ ਉਸ ਉਪਰ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਛਿੱਕੇ ਨੂੰ ਲਾਹ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਗੋਪੀਆਂ ਦੇ ਘਰੀਂ ਜਾ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਚੂੰਢੀਆਂ ਮਾਰ ਮਾਰ ਜਗਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਗੋਪੀਆਂ ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਜਸੋਧਾ ਅਗੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ:—

---

(੯) ਭਗਮਲ ਜੀ, ਸ੍ਰੀ ਰਾਗ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੬, (੧੦) ਨਰਮਨ ਦਾਸ, ਰਾਗ ਕਾਨੜਾ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੩੦੫,

• ਕਬਹਿ ਨੀ ਜਸੋਦੇ ਅਨੋਖਾ ਨੀ ਬਾਲ॥
ਚਲਿ ਹਰਿ ਦੇਖਿ ਜਾਈ ਘਰਿ ਦਾ ਹਾਲ॥੧॥ ਰਹਾਉ॥
ਅਜ ਗਲਨੀ ਧੁਰਿ ਮੈ ਦਿਖਾਵਣ ਨੀ ਪਾਇਆਂ॥
ਚਾਹਿ ਧੀਜ ਬਾਲਕੂ ਸੰਗਿ ਲੈ ਵਛੂਰ ਦੇ ਨੀ ਆਇਆਂ॥
ਸਭੇ ਵਿਸਰਿਆਂ ਨੀ ਨਹੀ ਮਖਨ ਸੰਭਦਾ ਨੀ ਹਾਲੁ॥੧॥
ਕੂੜ ਕੁਚਾਇਣੇ ਮੈ ਕਿਲੇ ਤੇ ਨੀ ਦੇਖਿਆਂ॥
ਰਖਿਦਿਆਂ ਨੀ ਗਲ ਤੇਰੇ ਸੈਂ ਕੂੰ ਨੀ ਲੇਖਿਆਂ॥
ਕੁਪ ਕੁਪਾੜਾ ਸੋਈ ਮੰਦਰਿ ਵੜਿਆਂ॥
ਮੂੰਹ ਘਰਿ ਉਠੰਨੀ ਤੇਰੇ ਉਤੇ ਨੀ ਚੜਿਆਂ॥
ਉਨ ਸਭੇ ਸਭੇ ਪੰਤਾਂ ਮੈ ਗੋਤਾਂ ਨਾਂ ਖਿਆਲ॥੨॥
ਕੀਤੇ ਹਟੇ ਕੋਇ ਭੇਲੀ ਗਾਗਾਂ ਨੂੰ ਲਹੌਂਦਾ॥
ਕੁਚੀਆਂ ਭਰਿ ਮੂਤੇ ਬਾਲ ਨੀ ਜਗੌਂਦਾ॥
ਸੋਤੇ ਮੰਦਰਿ ਵੜਿ ਹਥਿ ਗੇਲਤਾਂ ਨੀ ਦੇਂਦਾ॥
ਜਾਂ ਨਾਥਿ ਪਕੜਾਂ ਤਾਂ ਮੁਸਕਿ ਮੁਸਕਿ ਦੇਂਦਾ॥
ਕਰਜਿਆ ਨ ਰਹੈ ਸਾਧੂ ਰਰ ਹਾਲ॥੩॥੨॥੪॥[੧੧]

(ਸਾਧੂ ਦਾਸ)

ਗੋਪੀਆਂ ਪਾਣੀ ਭਰਨ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਮਨਾ ਦੇ ਕੰਢੇ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਾਟ ਘੇਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਗੋਪੀਆਂ ਨੂੰ ਰਜ ਰਜ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਨੂੰ ਮਰੋੜੀਆਂ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਮਟਕੀਆਂ ਭੰਨ ਸੁਟਦਾ ਹੈ, ਮਖਣ ਖੋਹ ਖੋਹ ਖਾਂਦਾ ਹੈ, ਗਾਲਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਰਦਾ ਫਿਰਦਾ ਹੈ, ਨਾਲੇ ਹਸਿ ਹਸਦਾ ਹੈ। ਗੋਪੀਆਂ ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਬਾਰੇ ਜਸੋਦਾ ਅਤੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਵਨ ਦਾਸ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:—

• ਹਮਰੀ ਜਸਮਤ ਰਾਨੀ ਖਰੀ ਆ ਨਿਮਾਨੀ
ਤੇਰਾ ਸਾਂਵਰਾਪਾਨੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਘਾਸਾਂ ਨਾਲਿ ਖੋਵੈ ਕਿਉ॥੧॥ ਰਹਾਉ॥
ਅਸੀਂ ਜਮਨਾ ਜਾਵਦੀਏ ਜਲ ਭਰਿ ਲਿਆਵਦੀਏ
ਵਾਟ ਹਮਾਰੀ ਘੇਰ ਖੋਵੈ ਕਿਉ॥੧॥

---

(੧੧) ਸਾਧੂ ਦਾਸ, ਰਾਗ ਬਿਲਾਵਲ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੧੬੫-੬੬.

ਮੇਰੀ ਬਹੀਆਂ ਮਰੋਰੇ ਮਟਕੀਆ ਫੋਰੇ
ਮਾਂਗਾ ਮਾਖਨੁ ਖਾਸ ਪੀਰੇ ਰਿਉ॥੨॥
ਹਸਿ ਠੱਗਰ ਮਾਰੇ ਕਾਜਰ ਨੈਨੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮਸਾਂਨੂੰ ਛੋਰੇ ਰਿਉ॥੩॥
ਬ੍ਰਿੰਦਾਬਨ ਜਮੁਨੇ ਨੰਦ ਲਾਲੇ ਮਦਨ ਗੋਪਾਲੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮਸਾਂਤੇ ਛੋਰੇ ਰਿਉ॥੪॥[੧੨]

(ਭਾਵਨ ਦਾਸ)

ਕਵੀ ਰਸਕ ਲਾਲ ਵੀ ਗੋਪੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੀ ਭਾਵ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਂਦਾ ਹੈ:—

• ਪਰਗਤਿ ਸਖੇ ਸੇ ਜਿਤ ਕਿਤ ਦੇਖੋ ਜਾਵਾਂ ਜਮਨਾ ਪਾਣੀ॥
ਤੇਰਾ ਹਸਿ ਮੋਹਨ ਠੱਗਰ ਮਾਰੇ ਕਾਜਰਿ ਭਰੇ ਨਿਸਾਣੀ॥
ਨੰਦ ਮਹੀਰ ਗਰੀਬ ਜਸੋਦਾ ਕਾਨ ਪਿਤਾ ਕੋਈ ਹੋਰੁ॥੧॥
ਨਾ ਮੈ ਕੋਨੂੰ ਆਖਾਂ। ਮਨੀ ਸਮਝਾਇ ਜਸੋਦਾ ਨੂੰ ਕਿਸਨ ਦੀ ਬਾਣੀ॥
ਤੂੰ ਮਹੀ ਜਿਆਣੀ ਕਾਨ ਹਰੀਂਦਾ ਤੇਰਾ ਸੋਰ॥੧॥ਰਹਾਉ॥
ਮੰਦਰਿ ਰਖਾਂ ਤਾਂ ਮੰਦਰਿ ਮੋਹਨ ਮੈਨੂੰ ਬਾਹਰ ਮੋਹਨ ਦਿਸੈ॥
ਸਾਵਣਾ ਰੀਤਿ ਸਲੋਣੀਆਂ ਅਖੀਆਂ ਮੋਹਿ ਲਇਆ ਮਨ ਤਿਸੈ॥
ਜਿਨੇ ਬਾਝੁ ਚੈਨ ਨ ਆਵੈ ਜੈਸੇ ਚੰਦ ਚਕੋਰ॥੨॥
ਜਾਂ ਦੇਖਾਂ ਤਾਂ ਗ੍ਵਾਲਨ ਖਲੀ ਹੋਤ ਗਹਾ ਦੀ ਮਾਈ॥
ਇਕ ਦਿਨ ਕੋਨੇ ਲਗਿ ਖਲੋਤੀ ਆ ਹੈ ਰੁਪਿਆ ਕਨ੍ਹਾਈ॥
ਮੈਂ ਲਗਿ ਗਲਿਆ ਉਸ ਦਿਨ ਗਲਿਆਂ ਇਹ ਦਿਲਾਂ ਦਾ ਚੋਰੁ॥੩॥
ਇਕ ਇਹਨਾਂ ਰੁਆਬ ਮੇਰੀ ਪ੍ਰੀਤ ਮੋਹਨ ਮੇਰੇ ਅਗਿਆਂ॥
ਜਨਮ ਜਨਮ ਦਾ ਸੇਵਕ ਤੇਰਾ ਰਸਕ ਲਾਲ ਜਸੁ ਗਾਇਆ॥
ਤੂੰਹੇ ਮੇਰੀ ਸੇਵਾ ਤੂੰਹੇ ਮੇਰੀ ਪੂਜਾ ਹਰਿ ਦਰਸ ਮਿਸ ਤੋਰੁ॥੪॥੨॥੨੮॥[੧੩]

(ਰਸਕ ਲਾਲ)

ਪਰ ਗੋਪੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਨਿਹੋਰਿਆਂ ਨਿਹੋਰਿਆਂ ਤੇ ਪਿਆਰੀਆਂ ਪਿਆਰੀਆਂ ਸ਼ਰਾਰਤਾਂ ਨੂੰ ਦਿਲੋਂ ਬੁਰਾ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੀਆਂ। ਇਕ ਗੋਪੀ ਤਾਂ ਜਸੋਦਾ ਅਗੇ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਰਾਰਤਾਂ ਦਾ ਗਿਲਾ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਕਾਰਣ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਖੀ ਲਿਖਤ ਹੈ:—

---

(੧੨) ਭਾਵਨ ਦਾਸ, ਰਾਗ ਤਿਲੰਗ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੧੨੫
(੧੩) ਰਸਕ ਲਾਲ, ਰਾਗ ਬਿਲਾਵਲ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੧੬੪-੬੫,

• ਅਸੀਂ ਤੇਰਾ ਮੋਹਨ ਮਿਲਿਆ ਰੂਪ ਰਹਿਆ ਸਭ ਤਨ ਦਾ ਜੀ
ਮੇਰਾ ਕੁਆਰਹਿਨ ਤੇ ਸੀਸ ਮੋਹਨ ਜਾਣਾ॥ ੧॥ ਰਹਾਉ॥
ਰਹੁ ਰਹਿ ਮੋਹਨ ਜਾਣ ਨਹਦ ਮੈਂ ਅਸੀਂ ਮੇਰਾ ਅਸਹਿ ਕਹਿਆ॥ ੧॥
ਬਿੰਦ੍ਰਾਬਨ ਕੀ ਕੁੰਜ ਗਲਿਨ ਮੈਂ ਅਸੀਂ ਮੇਰਾ ਮੋਹਨ ਪਾਇਆ॥ ੨॥
ਰੋਮ ਸਰੂਪ ਅਨੂਪ ਮਹਾਂ ਛਬਿ ਅਸੀਂ ਮੇਰਾ ਮਨ ਤਨ ਹਰਿਆ॥ ੩॥
ਚੰਦ ਸਖੀ ਪ੍ਰਭ ਬਾਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚਿਤ ਚਿਤ ਸਨਿਆਸਾ ਕੁਆਰਹਿਨ ਪਹਿਆਸਾ॥ ੪॥ ੧॥ ਥੀ॥[੧੪]

(ਚੰਦ ਸਖੀ)

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਗੋਪੀਆਂ ਦੇ ਸੰਗ ਵਿਚ ਲਾਲਸਾਵਾਂ ਰਖਦਾ ਫਿਰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਹਨੂੰ ਕੁਆਰਦਾ ਦੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ-ਕਲੋਲ ਰਚਦਿਆਂ ਕੋਈ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ, ਪਕੜ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਰੂਪ ਅਤੇ ਸਖੀਆਂ ਉਹਨੂੰ ਬਣੀਆਂ ਰੰਗੀਆਂ ਲਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੁਆਰਨਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਉਹ ਰੂਪ ਵਿਸਰਦ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ, ਤੇ ਵਿਸਰਿਆ ਗੋਪੀਆਂ ਸੰਘਣ ਮੇਰ ਮੇਰ ਨਸਦਾ ਹੈ। ਲਾਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:—

• ਮੇਰੀ ਰਖੋ ਪਾਂ ਮੋਹਨ ਵਿਸਰਦਾ॥ ੧॥ ਰਹਾਉ॥
ਆਉਂਦਾ ਜਾਉਂਦਾ ਲਖੇ ਨ ਕੋਈ ਅਜਬੁ ਤਮਾਸਾ ਦਿਸਦਾ॥
ਕੁਆਰਹਿਨ ਸੰਗ ਚਿਤ ਰੰਗਿ ਰਚਦਾ ਸਖੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਿ ਰਮਦਾ॥ ੧॥
ਰੂਪ ਸਖੀਆਂ ਲਗਦਾ ਨਾਹੀਂ ਲੈਂਦੀ ਮੋਹਨੁ ਰਸ ਦਾ॥
ਮੋਰ ਬਿੰਦ੍ਰਾਬਨ ਵੇਖੈ ਨਾਚੇ ਆਪਣੂ ਨੈ ਨੈ ਨਸਦਾ॥ ੨॥
ਸਿਰੀ ਸਭੀ ਤਪੀ ਸੰਨਿਆਸੀ ਪ੍ਰਭਿ ਰਚੀਆਂ ਭੇਦ ਨ ਲਭਦਾ॥
ਲਾਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਪ੍ਰਭ ਅਬਿਨਾਸੀ ਰੋਮ ਰੋਮ ਵਿਚ ਵਸਦਾ॥ ੩॥ ੪॥ ੫੭॥[੧੫]

(ਲਾਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ)

ਗੋਪੀਆਂ ਵੀ ਤਾਂ ਘਟ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਜੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸਰਿਆ ਸੰਘਣ ਪਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਮਨਾਂ ਨੂੰ ਠੰਢਕ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦਾ ਫਿਰਦਾ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰਾਹ ਰੋਕ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਗੋਪੀਆਂ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਸਾਰਦਿਆਂ ਲਈ ਉਹਦੀ ਕਾਮਨਾ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਰੂਪ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੂਰਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਪਦ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮਾਤਾ ਅਗੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੋਪੀਆਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਕਾਮਨੀ ਭੁਲਾ ਲਈ ਹੈ, ਪ੍ਰਭਾਤ ਹਾਂ ਤਾਂ ਅਗੇ ਮੇਰਾਂ, ਮਸ਼ਕਰੀਆਂ ਤੇ ਟਿਚਕਰਾਂ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੇਰੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਜਮਨਾ ਵਿਚ ਤਰਦੀ ਵੇਖੀ ਹੈ, ਕੋਈ ਆਖਦੀ ਹੈ ਕੋਈ

(੧੪) ਚੰਦ ਸਖੀ, ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੨੩੩.
(੧੫) ਲਾਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਭਾਗ ਤੀਜਾ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੧੨੮-੨੯.

ਕੋਈ ਗੱਲ ਤੁਸਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ, ਬੰਸੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤੂੰ ਕਿਸੇ ਕੁੰਜ ਵਿਚ ਭੁਲ ਆਇਆ ਹੋਵੇਂਗਾ, ਫਿਰ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤੂੰ ਘਰ ਭੁਲ ਆਇਆ ਹੋਵੇਂਗਾ ਤੇ ਫਿਰ ਬਹੁਤ ਚਲਾਕ ਬਣਦੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਨਵੀਂ ਬਸੰਤੀ ਬਣਵਾ ਦਿਆਂਗੀ ਜੇ ਤੂੰ ਇਕ ਵਾਰੀ ਨਚ ਕੇ ਵਿਖਾਵੇਂ ਤਾਂ। ਜਾਚਕ ਦਾਸ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਭੁਲਾਈ ਬੰਸਰੀ ਦੀ ਕਥਾ ਇਉਂ ਕਹਿਣ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।—

• ਏ ਕੁੜੇ ਮੇਰੀ ਕਿਥਹਾਂ ਬੰਸੀ ਬੰਸਿ ਅਜੀ ਮਨਮੋਹਣੀਆਂ
ਮੁਰਕ ਪਲੀਤੀਆਂ ਗਾਲੀਆਂ ਦੇਂਦੀਆਂ ਨੀ ਕੋ।। ੧।। ਰਹਾਉ।।
ਦੁਧ ਦਹੀਂ ਦੀਆਂ ਰਤੀਆਂ ਮੈਤੀਆਂ ਮੈਨਿ ਮਨੁ ਮਰੋੜੀਆਂ ਨੀ ਕੋ।। ੧।।
ਇਕ ਕੁੜੇ ਕਿਤੇ ਜਾਣ ਨ ਦੇਵਣ ਮਨਹੁ ਰੋਕ ਰਖੇਂਦੀਆਂ ਨੀ ਕੋ।। ੨।।
ਬਹੁ ਨਾਲ ਬੰਸੀ ਕਿਥੀ ਲੈਂਦੀਆਂ ਮਨਮੋਹਣੀਆਂ ਦੇਇ ਪੁਛੇਂਦੀਆਂ ਨੀ ਕੋ।। ੩।।
ਮੈਂ ਸੀਰਾਂ ਕੁਰ ਦੇਵਹੁ ਜਾਰੀ ਮਿਠੜੇ ਬੋਲੂ ਅਲੋਂਦੀਆਂ ਨੀ ਕੋ।। ੪।।
ਜਾਚਕ ਦਾਸ ਤੇਰਾ ਸਹੁ ਲਗਿ ਸਭ ਤੇਰੇ ਚਿਤੁ ਭੁਲੇਂਦੀਆਂ ਨੀ ਕੋ।। ੫।। ੨।। ੧੬।।

(ਜਾਚਕ ਦਾਸ)

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਬੰਸੀ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਅਪਾਰ ਹੈ। ਇਹ ਮਹਿਮਾ ਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰਾਧਾ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦੁਆਰਾ ਗਾਈ ਹੈ, "ਬੰਸਰੀ ਮਹਾਤਮ ਦੀ" ਵਿਚ।—

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ

ਜੋ ਰਾਧੇ ਜੀ ਪਿਆਰੀ ਬਿੰਦ੍ਰਾਬਨ ਮਹਿ ਰਾਸ ਰਚਾਈ।
ਸਖੀਆਂ ਆਇਨ ਬਹੁ ਰਲਮਾਈ (ਮੈਂ) ਮੁਖ ਜਬ ਬੰਸੀ ਆਨ ਬਜਾਈ।
ਭੁਲਾਨ ਲਾਗ ਹਮਰੀ ਸੋਭ ਸਾਜਿ ਚੈਨਕ ਤਾਨ ਮਿਠਰੀਆ ਗਾਇ।
ਇਹ ਬੰਸੀ ਸਮਦਾਰ ਸੀ।।
ਸੁਣਹੋ ਜੀ ਪਿਆਰੀ ਜੋ ਰਾਧੇ ਜੀ ਪਿਆਰੀ
ਸੁਰ ਨਰ ਮੁਨਿਜਨ ਰਾਗਤ ਜਾਹੀ ਇੰਦ੍ਰਾਦਿ ਆਦਿ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਪਿਆਰੀ
ਬੰਸੀ ਜੀ ਮਹਿਮਾ ਅਪਾਰ ਸੀ।।
ਰਾਧਿ ਬੰਸੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਨ ਨੈਣਜੀ ਤੁਮ ਪਰ ਹਮ ਬਲਿਹਾਰ ਸੀ
ਹੇ ਰਾਧੇ ਰਾਣੀ ਬੰਸੀ ਜਿਨ ਹੇ ਰਸਿਆ ਮੈ ਲਰਤਾਰ ਸੀ।

ਰਾਧਾ ਨੇ ਬੰਸਰੀ ਛੁਪਾ ਲਈ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਪੁਛਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੀ ਬੰਸਰੀ ਕੌਣ ਲੈ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਾਧਾ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤੂੰ ਸਾਡੇ ਉਪਰ ਝੂਠੀ ਤੁਹਮਤ ਲਗਾਂਦਾ ਹੈਂ ਕਿ ਅਸਾਂ ਤੇਰੀ ਬੰਸਰੀ ਛੁਪਾਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਕਿਤੇ ਹੋਰ ਭੁਲ ਆਇਆ ਹੋਵੇਂਗਾ।—

(੧੬) ਜਾਚਕ ਦਾਸ, ਰਾਗ ਸੂਹੀ, ਪੰਨਾ ੧੫੯. (੧੭) ਇਹ ਹਸਤਲਿਖਤ ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਪੁਸਤਕ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਸਾਹਿਤ ਅਕੈਡਮੀ-ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ ਅਤੇ ਅਸਾਂ ਉਥੋਂ ਹੀ ਲਈ ਹੈ।

ਹੀਰ ਆਖਦੀ

•ਵੇ ਕਾਦਰਾ ਵੇ ਜਨਮ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਪੈਰ ਪੁਰਾਣੇ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਨਹੀਂ ਪੈਰ ਭੁਲਾਵੇ।
ਚਸ਼ਮ ਸੰਗ ਭੂਲੀ ਰਾਤ ਨਾ ਜਾਵੇ। ਮੈਂ ਸਧੀਆਂ ਸੰਗ ਭੁਲਾਵੇ ਆਈ
ਤੇਰੇ ਭੂਲੀ ਤੁਹਮਤ ਲਾਈ ਨੀਤੀ ਬਹੁਤ ਨਕਾਰ ਸੀ॥
ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਮੈਂ ਕੌਣ ਹਾਂ।—

•ਮੈਂ ਹਾਂ ਵੇ ਜਨਮ ਮੈਂ ਫ੍ਰਿਸ਼ਤਾਨ ਭੁਲਾਈ
ਕਾਦਰਾਂ ਤੇਰੇ ਨੀਤਾ ਮਕਰ ਬਹਾਨਾ।
ਤੂੰ ਜੋ ਨਰ ਬਨਾਵਟੀ ਵਿੱਚ ਬੀਜੀ ਸਰਦਾਰ ਸੀ।
ਬੀਜੀ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਅਪਾਰ ਸੀ ਤੁਮ ਪਰ ਚਸ਼ਮ ਬਲਿਹਾਰ ਸੀ।

ਗ੍ਰਿਹਣ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ।—

•ਬੀਜੀ ਇਸ਼ਨ ਦੇ ਵਿਆਹ ਮੈਂ ਸਰਦਾਰ ਸੀ
ਕਲੇ ਘਰਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਬਹੂਆਂ ਦੇਵੀ ਵਿੱਚੋਂ ਨਰ ਕਰੀ ਜ਼ੁਲਮ ਗੁਜ਼ਾਰਦਾ ਸੀ।

ਪਰ ਚਾਹਾ ਤੂੰ ਕੀ ਪਤਾ ਕਿ ਬੀਜੀ ਕੌਣ ਹੈ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹਦਾ ਤਾਂ ਵਿਆਹ ਕੀ ਗ੍ਰਿਹਣ ਕਲ ਸੀ।—

ਭੁਜਾ

•ਨਾ ਵੇਖੀ ਜਨਮ, ਬੀਜੀ ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਸੁੰਦਰ ਸੀ"।

ਗ੍ਰਿਹਣ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੈਨੂੰ ਇਸ ਬੀਜੀ ਦੀ ਕੀ ਸਾਰ ਹੈ? ਮੈਂ ਤਾਂ ਚਾਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਾਰ ਇਸੇ ਨਾਲ ਜਾ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ।—

• ਕੀ ਚਾਹੇ ਕੀ ਪਿਆਰੀ ਇਸ ਬੀਜੀ ਵਿੱਚ ਸਿਫਤ ਸੁਣਾਵਾਂ
ਇਸ ਬੀਜੀ ਵਿੱਚ ਤੇਰੇ ਕਾਲਾਂ ਆਸਾ ਤੇਰੀ ਕਾਏ ਸੁਣਾਵਾਂ
ਟੋਰੀ ਸਿਫਲ ਸਾਇਰ ਸੁਨ ਲੀਜਿ ਸਿਰ ਨਾਲ ਤੋਲੀਆ ਤਜਿ ਸਰਵੇ ਨਾਲ ਮਜੂਰ ਸੀ।
ਪੀਰੋ ਕੀ ਪਿਆਰੀ ਪੀਲੋ, ਹਨਾਸਰੀ ਕਾਇਟ ਸੁਣਾਵਾਂ ਸੰਗ ਸਮੋਂ ਕਲਿਆਨ ਸਜਾਵਾਂ
ਕਾਨੜਾ ਕਾਵਾਂ ਸੁਰ ਤਾਰ ਸੀ।
ਸੋਰਠ ਸੋਰ ਬਿਹਾਗ ਸੁਣਾਊਂ ਤੂਹੇ ਹਿਆ ਬੀਜੀ ਕੀ ਸਾਰ ਸੀ
ਕੀ ਚਾਹੇ ਚਾਹੀ ਬੀਜੀ ਇਸ ਦੇ ਗਹਿਆ ਮੈਂ ਲਚਾਰ ਸੀ।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

---

(੯੮) [illegible]

(ਚਲਦਾ)

ਬੰਸਰੀ ਵਿਚ ਕਮਾਲ ਦਾ ਜਾਦੂ ਹੈ। ਜਿਸ ਜਾਦੂ ਦਾ ਅਸਰ ਜਿਸ ਉਤੇ ਪੈ ਗਿਆ ਉਹਨੂੰ ਘਰ ਦੇ ਕੰਮ ਭੁਲ ਗਏ। ਉਹਨੂੰ ਲੋਕ ਲੋਕ ਲਾਜ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ, ਬੰਸੀ ਵਾਲੇ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵੇਖ ਵੇਖ ਉਹਦਾ ਮਨ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲੋਕੀਂ ਪਏ ਕਹਿਣ, ਉਹਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ। ਪ੍ਰੇਮ ਸਾਗਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:—

ਮੈਂ ਕਮਲੀ ਹੋ ਕਮਲੀ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਬੰਸਰੀ ਵਾਲਿਆਂ ਤਾਨਾਂ॥੧॥ਰਹਾਉ॥
ਚਲਿ ਵਿਨਾਂ ਮੈਨੂੰ ਚੈਨ ਨ ਆਵੇ ਮੈਨੂੰ ਕੂਕਿ ਕਾਰਨ ਪਿਆਰਾਂ॥੧॥
ਹੋਰ ਕਹੇ ਲੋਕੀ ਲਖ ਕਹੇ ਮੈ ਤਾਂ ਲੋਕ ਲਾਜ ਨਹੀਂ ਮੰਨਾਂ॥੨॥
ਮੋਹਨੀ ਸੂਰਤ ਮੋਹਨਿ ਵਾਲੀ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਲੀਆ ਖੋਹਿ ਜੁਆਨਾਂ॥੩॥
ਪ੍ਰੇਮ ਸਾਗਰ ਮਤ ਮੋਹਨਿ ਸੇਤੀ ਮੈਨੂੰ ਚਾਹਦਾ ਲੋਕੁ ਦਿਵਾਨਾਂ॥੪॥੧॥[੯੯] ਬਸ॥

ਰਾਧਾ-ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਗੋਪੀ-ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿਆਰ ਕਲੋਲ ਆਦਿ ਤਾਂ ਸਗੁਣ ਭਗਤ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਮੁਖ ਵਿਸ਼ਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਰਾਧਾ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਕੁਠੀ, ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਬੰਸਰੀ ਨੇ ਮੋਹ ਲਿਆ ਹੈ। ਉਹਦੀ ਮਾਂ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਤਾਂ ਅਹੀਰ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਦਿਲਬਰ ਜਾਤ ਪਾਤ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪੁਛਦਾ, ਉਹ ਅਹੀਰ ਹੈ ਤਾਂ ਕੀ ਹੋਇਆ? ਰਾਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕੀ ਬਹਾਨੇ ਲਭਦੀ ਹੈ, ਮਾਂ ਕਿਵੇਂ ਵੀ ਹੋ ਪਿਆਰ-ਰੋਗ ਦਾ ਦਾਰੂ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੈ

ਕੰਜ ਦਿਖਾਵੀ ਹੈ। ਦਿਲਬਰ ਜਾਨੀ ਹੈ।। ਸਰਨਿ ਤਿਹਾਰੀ ਹੈ॥ ਰਖ ਲੈ ਪਰਵਾਨੀ ਹੈ॥ਰਹਾਉ॥
ਲੋਕ ਕਹੈ ਕਹਿੰਦਾਂ ਹੈ ਤਟ ਜਮੁਨਾ ਕਿਸਨੁ ਬਜਾਵੈ॥
ਤਾਨਾਂ ਮਾਰਿ ਅਲਾਪੁ ਸਾਤ ਸੁਰ ਚਾਤ੍ਰ ਮਧੁਰ ਧੁਨਿ ਗਾਵੈ॥
ਸੁਨ ਸੁਨ ਪਸੂ ਪੰਖੀ ਮਿਰਗ ਮੋਹੇ ਮੋਹੇ ਮੁਨ ਧਿਆਨੀ॥
ਮਹਾਂ ਮਗਨੁ ਅਵਧੂਤ ਮਹਾਂਦੇਉ ਤਿਨ ਭੀ ਤਾੜੀ ਤਿਆਗੀ॥
ਸੁਨ ਸੁਨ ਅਚਰਜੁ ਗਤਿ ਜਮੁਨਾ ਜਲ ਪੁਲਟੀ ਸਿਉ ਜਿਲਕਾਰੀ॥੨॥
ਸੁਨ ਸੁਨ ਵੇਦ ਬਿਹਾਣ ਅਚਲ ਭਏ ਪਵਨ ਗਵਨ ਤੇ॥
ਸੁਨ ਸੁਨ ਚਾਵਿ ਸਸਿ ਗਗਨ ਮਗਨ ਭਏ ਚਲ ਨ ਸਕੇ ਰਥ ਤਾਂਕੇ॥
ਐਸੀ ਬੰਸਰੀ ਕੀ ਸੁਨ ਸੁਨ ਕੈ ਜੋਬਨ ਰਹੈ ਸੁਹਾਗਿ॥੩॥

ਸਾਧੂ ਜਨ, ਰਾਗ ਰਤਨਾਵਲੀ, ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਭਗਤਾਂ ਦੇ, ਪੰਨਾ ੫੫.

(੯੯) ਪ੍ਰੇਮ ਕਥਨ, ਬਾਬਾ ਸੁਧੀ, ਉਰੀ, ਪੰਨਾ ੧੫੦.

ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੀ ਮਾਤਾ ਕਿਵੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲਾਡ ਕਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਅਤੇ ਗੋਪੀਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਫੇਰ ਕਿਵੇਂ ਅੱਕ ਕੇ ਖਿਝ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਜਾਣ ਲਈ, ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਦਾ ਵਰਣਨ ਮਨੋਹਰ[20] ਦਾਸ ਨੇ ਬੜੇ ਸੁੰਦਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ:—

•ਮੈਯਾ ਨੇ ਕਹਿਆ ਚਿਤਿ ਬੁਲਾਇ ਨੰਦ ਮਹਰ ਦਾ ਸਾਂਵਰਾ॥
ਅਨੀ ਮਨ ਮੋਹ ਕਹਿਆ ਲੋਕ ਕਸਾਇ ਬਨੀ ਅਸਾਵਰੀ ਆਖਿਵਦਾ॥
ਅਨੀ ਰਾਧੇ ਤੂੰ ਬ੍ਰਿਖਭਾਨ ਸੁਤਾ ਜੀ ਲਜੇਂ ਕਹਾਏਂ ਤੂੰ ਮਹੀਰ ਕਹਾਵਦਾ॥
ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜਾ ਪ੍ਰਭਾ ਜਗਤ ਜੀ ਕੋਈ ਮਾਈ ਮਸਕੀਤ ਕਿਧਿ ਨ ਆਖਿਵਦਾ॥
ਅਨੀ ਤੇਰੀ ਲੋਕ ਨਵੇਲਾ ਚਰਚਾ ਜੀ ਲੋਕ ਕਹਾਏਂ ਤੇਨੂੰ ਤਾਂ ਸਮਝੂ ਨ ਆਖਿਵਦਾ॥
ਕਿਸਨੇਂ ਕੁਈ ਬਣਾਇ ਨੀ ਲੋਕੀ ਮਾਈ ਲੈਜੂ ਪਰਲੈਜੂ ਕਹਾਵਦਾ॥
ਅਨੀ ਰਾਧੇ ਸੰਮਲਿ ਸੰਮਲਿ ਕੈਹੂ ਨ ਲੋਕੀਂ ਕਹਾਏਂ ਤੇਰਾ ਕੁਝੇ ਪਿਤਾ ਘਰਿ ਆਖਿਵਦਾ॥
ਅਨੀ ਮਾਈ ਕੁਝੇ ਸਤੀ ਪਤੀਬ੍ਰਤ ਕਿਤਾ ਮਰੈ ਤਾਂ ਚਰਨੁ ਨ ਆਖਿਵਦਾ॥
ਅਨੀ ਰਾਧੇ ਵੈਰਨੁ ਮਿਠੁ ਜੀਸ ਤੇਨੂੰ ਲੋਕਾ ਤਾਂ ਕਿਧਰੋਂ ਸੰਤਾਵਦਾ॥
ਅਨੀ ਮਾਈ ਲੋਕ ਨੰਦ ਮਹਿਰ ਘਰਿ ਜਾਇ ਮੇਰਾ ਮੈਨੂ ਪਕੜਾਏ ਨੂੰ ਆਖਿਵਦਾ॥
ਕੁਝਿ ਕਹੀ ਰਾਧੇ ਕੀ ਮਾਇ ਜਸੋਦੇ ਰਾਣੀ ਤੇਰਾ ਮੈਨੂ ਪਕੜਾਇਆ ਤੇਰਾ ਜਾਂਵਦਾ॥
ਅਨੀ ਤੁਸੀ ਕਾਮਣਿਆਰੀਆਂ ਨਾਰੀਆਂ ਮੇਰਾ ਮੋਹਨੁ ਛੈਲਛਬੀਲੁ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਾਂਵਦਾ॥
ਅਨੀ ਜਸੋਧਾ ਰਾਣੀ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇ ਦਿਹ ਤਾਂ ਕੀਤਿ ਗੋਲ ਚੋਰਨੁ ਲੋਕੀ ਕੁਪਾਵਦਾ॥
ਅਨੇਂ ਭਰਿ ਕਹੀ ਪਕੜਾਏ ਜੀ ਮਾਇ ਨੇ ਸਾਧੂ ਤੇਰਾਂ ਆਪੁ ਦੇਖਿ ਬਾਲਕ ਆਖਿਵਦਾ॥
ਪ੍ਰਭ ਦੇ ਕੁਆਰਿਆਲੀ ਕਾਨ ਮਾਥੇ ਤੇ ਮੁਕਟ ਸੁਹਾਵਦਾ॥
ਜੀਭ ਨੇ ਚਲੀ ਰਾਧੇ ਦੀ ਮਾਇ ਪ੍ਰਭ ਆਇਆ ਤ ਬੈਠੇ ਬਜਾਂਵਦਾ॥
ਨੈਨ ਮਿਲੇ ਨੈਨ ਮਿਲਾਇ ਪ੍ਰਭ ਨੈਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਿ ਸਮਾਂਵਦਾ॥
ਕੁਇ ਰਾਧੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮਿਲੇ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਭਾ ਹੋਇਆ ਤੇਰਾ ਮਨ ਹਰਿ ਹਰਿ ਜਸ ਗਾਂਵਦਾ॥੧॥ ਰਹੁ॥[20]

ਗੋਪੀਆਂ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਵਰਣਨ[21] ਅਨੇਕਾਂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਗੋਪੀਆਂ

---

(੨੦) ਮਨੋਹਰ ਦਾਸ, ਰਾਗ ਸੂਹੀ, ਪੋਥੀ, ਪੰਨਾ ੧੫੦.

(੨੧) ਤਾਂ ਮੈਂ ਕੀ ਕਰਾਂ ਜੀ ਮੇਰੀ ਰਹੀ ਸਾਂਵਰੇ ਲੂਟੀ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ॥
ਜਿਤ ਦੇਖਾਂ ਤਿਤੁ ਮੋਹਨ ਦਿਸਦਾ ਅਵਰ ਦੇਖਣਿ ਤੇ ਛੂਟੀ॥ ੧॥
ਸੁਣੀ ਬੇਦ ਮੋਹਿ ਸੁਧ ਬੁਧ ਭੂਲੀ ਲੋਕ ਲਾਜੁ ਸਭ ਟੂਟੀ॥ ੨॥
ਚੰਦ ਸਖੀ ਪ੍ਰਭ ਬਾਲੁ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜਿਤ ਆਪੁ ਆਪਿ ਤੇ ਛੂਟੀ॥ ੩॥ ੧॥ ੧੫॥

ਚੰਦ ਸਖੀ, ਸ੍ਰੀ ਰਾਗ ਰੂਹੀ, ਪੰਨਾ ੪.

ਤੂੰ ਕਦ ਦੇ ਮਰਦਾ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਕੂੰਜਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਹੜੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਛੁੜ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰਾ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਕਾਮਲ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:—

"ਸਖੀਆਂ ਕੂੰਜੀਆਂ ਨ ਕਰੀਆਂ ਪ੍ਰੀ[illegible] ਜਾ ਦੇ ਸੰਗ॥੧॥ ਰਹਾਉ॥

ਚਲੀ ਸਾਈਂ ਮਰਦਾ ਜਾਇ ਘਰਿ ਤੇ ਤਾਕਿ ਲੋਚਨ ਕਾਉ॥

ਕੂੰਜਾਂ ਦੀ ਜਾਇ ਦਰਦ ਨਾਲਿ ਦਾਸੀ ਕਰਾਹਿ ਤਾਉ॥੧॥

ਆਪੁ ਲਏ ਇਕ ਨੈਣਾਂ ਜਿਸ ਕਰੀ ਇਸਦਾ ਸਿਆਪੁ॥

ਸੁੰਮ ਸ਼ੁਗਲ ਇਕ ਜੀਵਣਾ ਕਰੀ ਜੀਵਨ ਨਾ ਕਾਮੁ॥੨॥

ਪ੍ਰੇਮ ਮਸਤ ਜਾਣੀ ਦੇ ਦੇ ਪਾਲਿਆ ਹੋਇ ਤਾਂ ਮਾਤ ਜਨੇਈਆਂ ਦਾ ਲਾਹੁ॥

ਕੰਜ ਕੁਮਾਰੀ ਜਾ ਜਾਣਦਾ ਹੋਇ ਤਾਂ ਪਰੀਤ ਕੀ ਜਾਣੈ ਪਾਲ॥੩॥

ਨੇਹ ਮਰਨ ਦਾ ਜਾਣਦਾ ਜਿਹੀ ਕਵਿਤੂਨ ਜਾ ਕਾ ਤਾਉ॥

ਕਰਤ [illegible]ਕਰਣ ਆਖਿਆ ਤਾਰਿਆ ਸੁ ਲੋਚਨ ਕਾਉ॥੪॥

[illegible]ਹੋਏ ਇਹ ਸੰਦਿਸੜਾ ਜਾਇ ਕਹੀਅਹਿ ਕਵਿਤੂਨ ਸੁਣਾਇ॥

ਲੋਕਾਂ ਸਭ ਸਿਰਨ ਹੋਈਆਂ ਮੰਗ ਵਿਛੁੜ ਜਣਾਇ॥੫॥

ਮਿਲਨ ਤੁਸੀ ਦਰਸ ਜਿਨ੍ਹ ਹੋਏ ਸਕਲ ਸਰੀਰੁ॥

ਪਾਪੀ ਨੈਨ ਨਾ ਸੁਕਦੇ ਕਰ ਕਰ ਜਿਆਦੇ ਨੀਰ॥੬॥

ਸੁਕ ਸੁਕ ਰੋਈਆਂ ਪਿੰਜਰਾ ਹਾਲ ਤੇ ਰੋਈਆਂ ਲੋਚਨੁ॥

ਲੋਕਾਂ ਸਭ ਸ੍ਰੀ ਵਿਛੁੜ ਜਿਨ ਜਸ ਕਹੈ ਦਾਸ ਕਾਮਲ॥੭॥੧॥੨੦॥[੨੨]

ਲੋਕਾਂ ਕੂੰਜੇ ਦੇ ਦਰ ਆਪਣੀ ਵੇਦਨ ਕਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਲਖਮੀ ਚੰਦ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:—

"ਕੂੰਜੇ ਮਿਲਨ ਨਾਲ ਲਗਨ ਪ੍ਰਿਯ ਆਵਾਂਗੀ"

ਮੇਰਾ ਜਿਥਹੀਂ ਕਰਨਿ ਕੀ ਜਾਹਿ ਸੁ ਕਹਨ ਕੂੰਜਾਰਾਂ॥੧॥ ਰਹਾਉ॥

ਸੁਨਿ ਚਹਿਮਾਰ ਇਹੋ ਕੂਕਲੀਆਂ॥ ਲਿਖਿ ਲਿਖਿ ਪਤੀਆਂ ਜਿਤ ਸੁਨੇਹੇ ਦੇਈਆਂ॥੧॥

ਮਾਹਿ ਰਹਨ ਪ੍ਰਿਯ ਮਾਹਿ ਸਜਨ ਪ੍ਰਿਯ ਜਾਈਆਂ॥

ਲੋਈ ਕੈ ਕਾਂਧਿ ਪ੍ਰੀਤ ਸੁ ਨਾਲ ਵਿਸਾਰੀਆਂ॥੨॥

ਨੈਨ ਕੂਲਿਨ ਚੰਚਲ ਨਾਹਿ ਇਕਨਾਰੀਆਂ॥

ਜਮਨਾਂ ਜਸੁ ਤੇ ਕਹੀ ਜਿਨ ਇਕਤਾਰੀਆਂ॥੩॥

ਕੂੰਜ ਨੈਨ ਦੇ ਜਿਆਉ ਤਪਤ ਦੇ [illegible]ਤੀਆਂ॥

---

(੨੨) ਕਾਮਲ ਜੀ, ਕਵਿਤਾ ਪੁਸਤਕ, ਪੰਨਾ ੨੨-੨੩.

ਨਿਤ ਉਠੈਗੀ ਹਾਂ ਨਾਮੁ ਲਿਖੈਗੀ ਹਾਂ ਪਾਤੀਆਂ॥੪॥
ਉਹੋ ਪ੍ਰਿਉ ਸਨੇਹਾ ਕਹੀਅਹਿ ਸਾਜਨੇ। ਤੁਮ ਬਾਝੁ ਮੇਰੇ ਨੈਨ ਭਏ ਹੈ ਬਾਵਰੇ॥੫॥
ਪ੍ਰਿਉ ਬਨ ਬੀਚਨ ਆਇ ਸੁ ਦਰਸਨਿ ਨ ਆਵਹੀ॥
ਤਰਫਤ ਸਾਰੀ ਰੈਨ ਸੁ ਸੇਜ ਬਿਹਾਵਹੀ॥੬॥
ਸੁਨਿ ਗੋਪੀਅਨ ਕਾ ਪ੍ਰੇਮ ਊਧੋ ਰਹਿਆ ਬਾਵਰਾ॥
ਗਿਰਿਓ ਚਰਨਿ ਮੁਰਝਾਇ ਰਹੇ ਪਾਯਾ ਸਾਵਰਾ॥੭॥
ਪ੍ਰਿਉ ਬਿਰਹੁ ਬਸ ਪ੍ਰੇਮ ਰੋਹੀ ਮਨ ਪਾਵਈ॥
ਕਹੈ ਲਾਲ ਸਨੇਹੁ ਲਛਮੀ ਚੰਦ ਗਾਵਈ॥੮॥੧॥੪੦॥ (੨੩)

ਜਿਹਨਾਂ ਅੰਤੇ ਵਿਛੋੜੇ ਕਾਰਨ ਗੋਪੀਆਂ ਦਾ ਮਨ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ। ਉਹ ਕੰਗਣਾ, ਕੁੰਮਣਾ ਸਭ ਭੁਲ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਮਨ ਦੀ ਤਾਰ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਿਤਮ ਵਲ ਜੁੜੀ ਪਈ ਹੈ। ਕੁਸ਼ਾਲ ਦਾਸ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ:—

*ਕਰਣ ਸਾਵੰ ਰਹਿ ਗਇਆ ਮਾਏ ਮੋਰਾ ਪਤੀ ਪ੍ਰਿਤੁ ਨਾ ਸਮਾਲਿ॥੧॥ ਰਹਾਉ॥
ਜਿਤੁ ਵੇਲਾ ਤਿਤੁ ਵੇਲਣ ਨ ਹੋਇਆ ਪਾਇਆ ਸੁ ਬਿਰਹੁ ਦਾ ਜਾਲਿ॥੧॥
ਅੰਤਰਿ ਚਰਖਾ ਤੇ ਪਿੜ ਪੂਣੀਆਂ ਜੁਦਾਈ ਰਹੀ ਸੁ ਤਕਲੇ ਦੇ ਨਾਲਿ॥੨॥
ਅਤੇ ਪਹਿਰ ਮੈਨੂੰ ਧਿਆਨ ਮੋਹਨ ਦਾ ਹੋਰੁ ਨ ਸੁਰਤਿ ਖਿਆਲਿ॥੩॥
ਦਾਸ ਕੁਸ਼ਾਲ ਤੇਰਾ ਜਸ ਗਾਵੇ ਮੈਨੂੰ ਰਖ ਚਰਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲਿ॥੪॥੨॥੧੩॥ (੨੪)

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਸਾਨੂੰ ਭਗਤ ਰੋਡੂ, (੨੫) ਚੰਦ ਸਖੀ (੨੬) ਅਤੇ

---

(੨੩) ਲਛਮੀ ਚੰਦ, ਰਾਗ ਮਾਲੂ, ਪੋਥੀ, ਪੰਨਾ ੨੨੫.
(੨੪) ਕੁਸ਼ਾਲ ਦਾਸ, ਸ੍ਰੀ ਰਾਗ, ਪੋਥੀ, ਪੰਨਾ ੩-੪.
(੨੫) ਅਜੀ ਮੇਰਾ ਕਾਨ੍ਹ ਕੈਰੇ ਦੂਰ ਪ੍ਰਦੇਸੀਆਂ।
ਸੁਧ ਲਿਜਾਵੀ ਮੇਰੀ ਗਤਿ ਬਿਰਹਨੀ ਸਾਜਨ ਪ੍ਰੇਮ ਸੰਦੇਸੀਆਂ॥੧। ਰਹਾਉ॥
ਰੋਡੂ ਨਜਾ ਰੋਵਾ ਸੁਧਿ ਭੁਲੀ ਸਭੁ ਬਾਵਰੁ ਕਹਾਂ [illegible]ਸੀਆਂ॥੧॥
ਰੋਡੂ ਜੀ ਵਾਰਿਆਂ ਨੈਨੁ ਨ ਦਿਸਦੇ ਜੀ ਮੁਖਿਆਂ ਜੀ ਦੂਰ ਰਹੀਆਂ॥੧॥੧॥੫੬॥
ਰੋਡੂ ਜੀ, ਰਾਗ ਕਾਨੜਾ, ਪੋਥੀ, ਪੰਨਾ ੩੦੬.
(੨੬) *ਮੋਹਨ ਗੋਪਾਲ ਮੇਰੀ ਪੀਰ ਨਾ ਜਾਨੀ॥੧॥ ਰਹਾਉ॥
ਜੈ ਦੁਖ ਕਹੀ ਅਸਾਡੀ ਆਖੇਂ ਜਾਂ [illegible] ਕਹਾਂ ਭੁਲਾਨੀ॥੧॥
ਬਿਨੁ ਪਹੁ ਪਿਆਰੇ ਨਹਿਰ ਨਾ ਆਵੈ ਮੀਨ ਤਰਫੈ ਬਿਨੁ ਪਾਨੀ॥੨॥
ਚੰਦਸਖੀ ਪ੍ਰਭ ਲਾਲ ਬਿਹਾਰੀ ਬਿਨ ਤਰਫਤ ਰੈਨਿ ਬਿਹਾਨੀ॥੩॥੨॥੧੬॥
ਚੰਦ ਸਖੀ, ਸ੍ਰੀ ਰਾਗੁ, ਪੰਨਾ ੪.

ਭਾਵਨ ਦਾਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਵਿਰਹਾ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਗੋਪੀਆਂ ਬੇਨਤੀਆਂ ਕਰ ਕਰ ਥਕ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਦੀਦਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਇਹਨਾਂ ਬੇਨਤੀਆਂ ਵਿਚ ਕਿਤਨੀ ਆਜਜ਼ੀ ਹੈ, ਕਿਤਨੇ ਤਰਲੇ ਤੇ ਮਿੰਨਤਾਂ ਹਨ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਸ਼ਾਲ ਦਾਸ ਦੀਆਂ ਹੇਠਲੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ ਪ੍ਰਗਟ ਹੈ:-

ਬੰਸਰੀ ਵਾਲੜਾ ਮੈਨ ਸਈਓਆ ਵੇ ਲਾਲੁ ਗੋਪੀਆਂ ਦਰਸਿ ਪਿਆਸੀਆਂ॥ ੧॥ ਰਹਾਉ॥
ਕਿਉ ਕਰਿ ਧੀਰਜ ਮੈਂਡੀ ਜਾਨ ਸਈਓਆ ਵੇ ਲਾਲ ਬਾਝਹੁ ਸੁੰਦਰ ਸਾਂਵਰੇ॥
ਬੈਠਹੁ ਮਨਹੁ ਵਿਸਾਰ ਸਈਓਆ ਵੇ ਲਾਲੁ ਕੁਬਜਾਂ ਦੇ ਸੰਗਿ ਰਚਿ ਰਹਿਉ॥
ਇਕਤ ਵਾਰੀ ਫਿਰ ਆਉ ਸਈਓਆਂ ਵੇ ਲਾਲੁ ਦਾਸ ਕੁਸ਼ਾਲ ਦੀ ਬੇਨਤੀ॥੩॥ ੧॥ ੧੦॥

---

(੨੭) ਪਾਤੀ ਮੈਨੂੰ ਦੇਰ ਨਾ ਦੇਈ ਸੁਨਾਉ॥ ੧॥ ਰਹਾਉ॥
ਕਹਉ ਸਖੀ ਰੀਝਿਆਰੀ ਮੈ ਲਾਲ ਕੁਰ ਮੋਹਨ ਆਣਿ ਮਿਲਾਵਉ॥ ੧॥
ਜੀਵਉ ਜਾਨੀ ਜਉ ਮਹਿਰਾ ਮੇਰਾ ਜਨਿ ਜਾਨੀ ਕਿਤਿ ਪਾਵਉ॥੨॥
ਦਾਝੂ ਲਾਇਆ ਲਗਦਾ ਨਾਹੀ ਤੁਸੀ ਨਾਹਿ ਘਸਿ ਘਸਿ ਲਾਵਉ॥੩॥
ਭਾਵਨ ਜੋਏ ਮੈ ਬਿਰਹੁ ਦਿਵਾਨੀ ਕੂਕ ਪਾਤ ਖਸਾ ਕਰਾਵਉ॥੪॥ ੧॥ ੨੭॥

ਭਾਵਨ ਦਾਸ, ਰਾਗ ਮਾਝ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੭.

ਅਜਿਹੀਆਂ ਹੀ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵੰਨਗੀਆਂ ਵੇਖੋ:-

(੨੮)
ਬੰਸਰੀ ਵਾਲੜਾ ਮੈਨ ਸਈਓਆਂ ਵੇ ਲਾਲੁ ਗੋਪੀਆਂ ਦਰਸਿ ਪਿਆਸੀਆਂ॥ ੧॥ ਰਹਾਉ॥
ਕਿਉ ਕਰਿ ਧੀਰਜ ਮੈਂਡੀ ਜਾਨ ਸਈਓਆਂ ਵੇ ਲਾਲ ਬਾਝਹੁ ਸੁੰਦਰ ਸਾਂਵਰੇ॥
ਬੈਠਹੁ ਮਨਹੁ ਵਿਸਾਰ ਸਈਓਆਂ ਵੇ ਲਾਲੁ ਕੁਬਜਾਂ ਦੇ ਸੰਗਿ ਰਚਿ ਰਹਿਓ॥
ਇਕਤ ਵਾਰੀ ਫਿਰ ਆਉ ਸਈਓਆਂ ਵੇ ਲਾਲ ਦਾਸ ਕੁਸ਼ਾਲ ਦੀ ਬੇਨਤੀ॥੩॥ ੧॥ ੧੦॥

ਕੁਸ਼ਾਲ ਦਾਸ, ਰਾਗ ਹਿੰਡੋਲ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੨੮੨.

(੨੮)
ਤੂੰ ਜਾਣੀ ਕਹੀ ਕਹਾਂ ਆਉਗੇ ਗੋਪੀਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਮੋਹਿਆ ਕੁਮਾਨੀ॥
ਤੁਝ ਬਿਨ ਪ੍ਰੀਤਮ ਅਤਿ ਬਿਆਕੁਲ ਭਈ ਜਿਉ ਮਛਲੀ ਬਿਨੁ ਪਾਣੀ॥ ੧॥ ਰਹਾਉ॥
ਮੋਰ ਮੁਕਟ ਪੀਤੰਬਰ ਸੋਹੈ ਦਰਸਨ ਦੇਖਿ ਲੁਭਾਨੀ॥ ੧॥
ਚੰਦ੍ਰਸਖੀ ਪ੍ਰਭ ਬਾਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਹਿਤ ਦੀਜੈ ਦਰਸ ਦਾਨ ਦਾਨੀ॥ ੧॥ ੧॥ ੨੭੪॥

ਚੰਦ ਸਖੀ, ਰਾਗ ਪਰਜੂ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੨੭੩.

(ਚਲਦਾ)

ਇਹਨਾਂ ਬੇਨਤੀਆਂ ਅਤੇ ਤਰਲੇ ਨਾਲ ਤੇ ਜੀ ਪ੍ਰਿਤਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਕਈਆਂ ਪ੍ਰਿਤਮ-ਮਿਲਾਪ ਲਈ ਰੁੱਤ ਦੀ ਮਦਦ ਲੀਤੀਆਂ ਹਨ, ਮਨੋਹਰ ਦਾਸ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:—

•ਸੂਰਤ ਤੇਰੀ ਵਾਰੀ ਵੇ ਮੋਹਨਾ ਮੈ ਦੇਖਣ ਦੀ ਟੇਵ।।੧।।ਰਹਾਉ।।
ਤੇਰੀ ਮੈ ਚੇਟਕ ਲਾਇਉ ਵਾਰੀ ਵੇ ਮੋਹਨਾ ਵਿਸਰਿਆ ਤਨ ਗੇਹ।।੧।।
ਸਭੁ ਜਗ ਆਖਿ ਕਮਲੀ ਵਾਰੀ ਵੇ ਮੋਹਨਾ ਤੇਰੀ ਨ ਜਾਣੈ ਭੇਵ।।੨।।
ਆਖਿਆ ਸੀ ਦਿਹਨਾਂ ਲੋਇਣਾ ਵਾਰੀ ਵੇ ਮੋਹਨਾ ਨਵੀਂ ਸਮਝ ਸਨੇਹ।।੩।।
ਗੁਲਾਬ ਦਾਸ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਵਾਰੀ ਵੇ ਮੋਹਨਾ ਪਲਿਪਲਿ ਦਰਸਨ ਦੇਹਿ।।੪।।੨।।੧੧।।

ਗੁਲਾਬ ਦਾਸ, ਸ੍ਰੀ ਰਾਗ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੩.

•ਸੁਆਮ ਪ੍ਰਿਅ ਨਟਖਟੀਆ ਆਵੀਂ ਮੈਂਡੇ ਆਵੀਂ।।੧।।ਰਹਾਉ।।
ਤੁਧੁ ਨੈਣਾਂ ਵਿਚਿ ਚਿਤਰ ਤੈਂਡੀ ਰਹਦੀ ਪਲਕ ਨ ਲਾਵੀਂ।।੧।।
ਕਉਣ ਵਕੀਲ ਅਤਾਂ ਪੂਰਬ ਤੈਂ ਵਿਚਿ ਜਾਇ ਕਰੀਂਦੀ ਨਾਵੀਂ।।੨।।
ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਹਿਤ ਜਨਮੁ ਲੀਤੋਈ ਪ੍ਰਿਅ ਵਿਚਿ ਆਵੀਂ ਗਾਵੀਂ।।੩।।
ਮੈ ਵਾਰੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਜਾਂਤਾ ਤੈਂਤੋਂ ਗੁਲਾਬ ਸਾਈਂ।।੪।।੨।।੬।।

ਗੁਲਾਬ ਦਾਸ, ਰਾਗ ਤਿਲੰਗ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੨੮੧।

•ਚੰਗਾਰੀ ਕਾਲਾ ਮੈਂ ਮਿਲੈ।। ਮੈਂ ਮਿਲੈ ਤਾਂ ਸੁਆਮ ਮੈ ਮਿਲੈ।।
ਤਾਂ ਮੈਂ ਜਾਣੀਆਂ ਸਫਲੜੇ ਖੇਲੁ।।੧।।ਰਹਾਉ।।
ਵੇਣੀ ਵੇਲੇ ਗੁੰਦਿਕੇ ਮੈਂ ਬਿਰਹਨਾ ਪਾਉਣੀਆਂ।। ਮਥਣ ਤੇ ਕਾਲੀ ਮੈਂ ਕਾਜਲ ਲਗੇਣੀਆਂ।।
ਖੇਲੀ ਚੰਗੇਰੁ ਸੁਖਦਾ ਖੇਲੁ।।੧।।
ਲਿਖਿ ਲਿਖਿ ਭੇਜਾਂ ਕੂੰਦੇ ਬੇਰੀਆਂ।। ਲਿਖੀਆਂ ਆਜਜੀ ਤੇ ਜਗੀਰੀਆਂ।।
ਭੇਜ ਆਪਣਾ ਖਤੁ ਮੈਡੇ ਕੋਲੁ।।੧।।
ਇਹ ਅਨੰਤ ਦਾਸ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਮੈਨੂੰ ਰਖ ਲੈ ਚਰਨਾ ਦੇ ਕੋਲ।।੩।।੧।।੧੪।।

ਅਨੰਤ ਦਾਸ, ਰਾਗ ਸੂਹੀ, ਮਿਠਾ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੧੫੦.

• ਨੰਦ ਮਹਿਰ ਦਾ ਲਾਡਲਾ ਵਾਰੀ ਤੈਂਡੇ ਮੁਖ ਤੇ ਮਾਹਿਲੂ।।੧।।ਰਹਾਉ।।
ਕੋਲ ਰਹੇ ਸੋਇ ਪਲ ਨੰਦ ਦਿਆ ਲਾਲਾਂ ਦੇ ਵਿਚਿ ਦਿਲ
ਪਾਇਰ ਸਮਝੁ ਵਿਚਿ ਨਹੀਂ ਰਹੇ ਮੇਰਾ ਲਗਦੀ ਦੇ ਵਿਚਿ ਚਿਤ।।੧।।
ਮੈ ਰਬ ਦੇਵਹੁ ਪੰਜਾਬੇ ਨੰਦ ਦਿਆ ਮਿਲਿ ਮਿਲਿ ਆਵਾਂ ਨਿਤ।।
ਦਾਸ ਕੇਵਲ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਨੰਦ ਦਿਆ ਮੇਰਾ ਰਖ ਚਰਨਾ ਵਿਚਿ ਚਿਤ।।੨।।੧।।੪੪।।

ਕੇਵਲ ਦਾਸ, ਰਾਗ ਆਸਾ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੪੩-੪੪.

• ਸਿਖ ਭੇਜਾਂ ਗੁਰੁ ਤਾਈਂ॥ ਸਾਨੂੰ ਮੋਹਨਿ ਆਣਿ ਮਿਲਾਈਂ॥
ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਮੇਰੇ ਦੇਸਾਂ ਦੀ॥ ਵਿਛੋੜਾ ਆਣਿ ਪਿਆ॥ ੧॥
ਹਰਿ ਹਰਿ ਗੋਪੀਆਨ ਵਿਛੜੇ ਵਿਆਕੁਲ ਮੋਹਨ ਮੋਹ ਲਇਆ ਮੇਰੀ ਰਾਮ॥ ੧॥ ਰਹਾਉ॥
ਘਰਿ ਮਾਖਨ ਦੇ ਦੇ ਪਾਲਿਆ॥ ਅਸਾਂ ਤਨ ਮਨ ਤੈਂ ਪਰਿ ਵਾਰਿਆ॥
ਪੁਹਿ ਆਪਣੀ ਕਦੀ ਨੈਣਿ ਲਾਇਆ ਮਿਲਣ ਆਣਿ ਪਇਆ॥ ੨॥

ਜਦੋਂ ਗੋਪੀਆਂ ਨੂੰ ਜੋਗ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਮੋਹਨ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੋਗ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਭਾਉਂਦਾ।—

ਮੋਹਨ ਆਣਿ ਮਿਲਾਇ ਦੇ ਊਧੋ ਗੋਪੀ ਜਨ ਨੂੰ ਜੋਗ ਨੀ ਭਾਵਨਿ॥੧॥ ਰਹਾਉ॥
ਜੇ ਤੂੰ ਕਹਿਓਂ ਅਸਾਡਾ ਕਰਦੀ॥ ਜਾਂਦੀ ਗ੍ਰਿਹ ਵਿਚ ਰੋਂਦੀਆਂ ਗਾਂਵਦੀ ਮੈਂ ਜੀ ਕਲਸਾਂ ਨਾਹਿ॥੧॥
ਰਾਤੀਂ ਚਰਚ ਵਿਚੋਂ ਚਰਮਾਂਦੀ॥ ਦੁੱਖ ਅਪਾਰ ਕਹਿਣ ਨਹੀ ਜਾਂਦੀ॥ ਤਰਫਤ ਰੈਣਿ ਬਿਹਾਇ॥ ੨॥
ਹੁਕਮਾਂ ਦੇ ਵਿਚਿ ਰਹਿਉ ਰਾਤੀ। ਸਾਨੂੰ ਸਿਖ ਕਹਿ ਭੇਜਨਿ ਪਾਤੀ। ਬਿਰਹੁ ਬਹੁਤ ਸੰਤਾਇ॥ ੩॥
ਭਾਵਨ ਦਾਸ ਤੇਰਾ ਜਸ ਗਾਵੈ॥ ਦੇਹਿ ਦਰਸ ਸਗਲਾ ਦੁਖ ਜਾਵੈ॥ ਸਿਰੁ ਰਖ ਚਰਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲਿ। ।
੪॥ ੧॥੫੯॥

ਹੈ ਲੁਕੀਇਆ ਤੁਮਾਂ ਜਾਹੀ ਜਾਣਦੇ॥ ਹੈ ਰਾਹੀਆਂ ਤੁਮਾਂ ਜਾਹੀ ਜਾਣੂ ਹੈ॥੧॥ ਰਹਾਉ॥
ਹਮਰੈ ਸੰਗ ਕੀ ਛੂਹਿ ਨਿਰਸ ਰਹੀ ਮੋਸੋਂ ਕੀ ਪ੍ਰਭੁ ਜਾਨ ਹੈ॥੧॥
ਹਉਂ ਤਉ ਦਾਸੀ ਜਨਮ ਜਨਮ ਕੀ ਮੇਰੀ ਅਰਜ ਪ੍ਰਭੁ ਮਾਨ ਹੈ॥੨॥
ਚੰਦਸਖੀ ਪ੍ਰਭੁ ਬਾਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਛਿਬ ਸ੍ਰੀਕਰਨ ਕਮਲ ਕਾ ਧਿਆਨ ਹੈ॥ ੩॥ ੨। ।੮॥

ਚੰਦ ਸਖੀ, ਰਾਗ ਬਿਹਾਗੁ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੨੮੧-੮੨।

ਭਜਿਲ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਦਰ ਲਾਗਿ। ਸ੍ਰੀ ਗੋਪਾਲ ਮੇਰੀ ਦਰਿ ਲਾਗਿ॥੧॥ ਰਹਾਉ॥
ਕਾਲਿ ਕੀ ਬੈਠਕੀ ਮੈ ਸਭੁ ਪਾਇਓ ਆਜ ਆਈ ਹੈ ਤੁਮ ਜਾਨ॥ ੧॥
ਮੇਰੀ ਦਰਿ ਲਾਗਿ॥ ੧॥ ਰਹਾਉ॥ ਦੂਜਾ॥
ਜਾਨ ਜਾਂ ਰੇ ਮਾਥੈ ਪਰਿ ਹਾਥਿ ਧਰਤੀ ਹੈ ਮੇਰੇ ਗੋਰਸ ਮੈਂ ਨਾਹਿ ਪਾਨ॥੨॥
ਕਾਹਿ ਦੇ ਬਧੀਆਂ ਨ ਕਹਿ ਨਰ ਰਹੀਆ ਨਾਥ ਗਿਰਧਾਰੀ ਕੁੰਵਰ ਕਾਨ॥ ੩॥
ਕਾਹਿ ਦੇ ਬਧੀਆਂ ਨ ਕਹਿ ਨਰਾ ਰਹੀਆ ਨਾਥ ਗਿਰਧਾਰੀ ਕੁੰਵਰ ਕਾਨ॥ ੩॥
ਚੰਦ ਸਖੀ ਪ੍ਰਭ ਬਾਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਛਬਿ ਨਾਇਓ ਦੀ ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾਨ॥੪॥ ੧॥ ੧੨॥

ਚੰਦ ਸਖੀ, ਰਾਗ ਬਾਵਾ, ਉਹੀ, ੧੪੦-੪੧।

(੨੯) ਮਨੋਹਰ ਦਾਸ, ਰਾਗ ਪਰਜ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੨੩੪
(੩੦) ਭਾਵਨ ਦਾਸ, ਰਾਗ ਸਿਰਾਕੁ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੧੬੯,

ਉਹ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਪਾਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹੋਰ ਸਭ ਕੁਝ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਪਰ ਆਪਣੀ ਭਗਤੀ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਉਸੇ ਨੂੰ ਹੀ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ ਜੋ ਆਪਣਾ ਆਪ ਮੈਨੂੰ ਅਰਪਣ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਜਿਸ ਅੰਦਰ ਸੇਵਾ, ਕੁਰਬਾਨੀ, ਪੂਰਨ ਸਮਰਪਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਨਾਰਾਇਣ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ:-

• ਐਸੋ ਭਗਤਿ ਨ ਦੇਊ ਜੋ ਮੈ ਚਾਹਿ ਕੈ॥
ਔਰ ਜੋ ਮਾਂਗ ਸੋ ਦੇਊ ਜੋ ਮੈ ਤਾਹਿ ਕੈ॥੧॥ ਰਹਾਉ॥
ਦੇਊ ਕੁਬੇਰ ਕੋਟਕ ਨਾਨਾ॥ ਦੇਊ ਹਸਤੀ ਅਸ਼ ਪਲਾਨਾ॥
ਦੇਊ ਰਾਜੁ ਬਧੂ ਇੰਦ੍ਰ ਸਮਾਨਾ॥ ਐਸੋ ਭਗਤਿ ਨਾ ਦੇਊ ਜੋ ਮੈ ਅਪਨਾਂ ਜਾਨਾ॥੧॥
ਦੇਊ ਰੰਗ ਰੂਪ ਗੁਣ ਆਗਰਾ॥ ਦੇਊ ਰਸ ਕਸਿ ਬਹੁਤੇ ਭੋਗਾ॥
ਪਲ ਮੈ ਪ੍ਰਸ ਕਰਊਂ ਤਿਸੁ ਸਤਰਾ॥ ਐਸੋ ਭਗਤਿ ਨ ਦੇਊ ਜੋ ਮੈ ਅਪਰਾਂ ਸੋਗਾ॥
ਦੇਊ ਰਿਧਿ ਸਿਧਿ ਅਰੁ ਜੁਗਤੀ॥ ਚਾਰ ਭਾਂਤਿ ਕੀ ਦੇਵਊ ਮੁਕਤੀ॥
ਦੇਊ ਬਾਸ ਅਲ ਪਾਤਸਾਹੀ॥ ਐਸੋ ਭਗਤਿ ਨ ਦੇਊ ਜੋ ਮੈ ਅਪਰਾਂ ਤਾਈ॥੩॥
ਭਗਤ ਬਛਲ ਆਦਿ ਬਿਰਦ ਹਮਾਰਾ॥ ਭਗਤਿ ਅਧੀਨ ਰਹੈ ਮੁਰਾਰਾ॥
ਭਗਤਿ ਮੈ ਤਾਂਕਊ ਦੇਊ ਜੋ ਮੋਹਿ ਅਰਪੈ ਆਪਾ॥
ਭਗਵਾਨ ਨਰਾਇਣੁ ਸੇਵਕ ਕੈ ਰਹਿ ਮਾਈ ਬਾਪਾ॥੪॥੧॥੧੦॥[31]

ਗੋਪੀਆਂ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਕ ਸਖੀ ਦੂਜੀ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਦੀ ਦਿਸਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਸਖੀ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ-ਮਿਲਾਪ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਿਲਾਂਦੀ ਹੋਈ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ:-

• ਸੁਨਿ ਰੀ ਸਹੇਲੀ ਜਲਿ ਦੋਹਿਲੀ ਵਿਛੋੜੀ ਮੇਰੀ ਗੋਕਲ ਦਾ ਜੋਗੀ ਛੋਰਾ ਮੇਲਿ ਲਹਿ ਦੇਸੀ ਹਾਂ। ੧। ਰਹਾਉ॥
ਮੈਨੂੰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨਾਗਨੀਆਂ ਚਾਕਰੀਆਂ ਨੀ ਜਾਰੇ ਜਾਰੀ ਤੇਰੀ ਕਾਰਣਿ ਰਾਤੀ ਦਿਹੇ ਸਿਮਰਤ ਰਹੇਸੀ ਹਾਂ।੧।
ਏਵੇਂ ਤੁਸੀ ਹੈ ਸਿਆਣਿ ਜੋਤਾ ਲੈਣੇ ਮਨ ਦੇ ਭਾਣੇ ਮਾਣਾ ਨੂੰ ਮਹੇਸੀ ਵਿਚ ਤਾਣਾਂ ਮੈਂ ਤਣੇਂਦੀ ਹਾਂ।੨।
ਟਹਕਨ ਪਿਆਰੀ ਨਾਲ ਕੂਕ ਮੋਹਨ ਗੁਮਾਨ ਭਜਿਓ ਕਿਸਨ ਦਾ ਨਾਮ ਰਿਦੇ ਜਾਂਦੇ ਨਾਲਿ ਜੇਸੀ ਹਾਂ॥
੩॥੧॥੫੯॥[32]

ਇਹਨਾਂ ਸਭਨਾਂ ਭਗਤ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਥਾਂ ਥਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਸ ਵਿਚ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਗੋਪੀਆਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀਆਂ ਗਵਾਹੀਆਂ ਹਨ:-

---

(੩੧) ਭਗਵਾਨ ਨਾਰਾਇਣ, ਰਾਗ ਕਾਨੜਾ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੭੦-੭੧

(੩੨) ਟਹਕਨ, ਰਾਗ ਬਿਲਾਵਲ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੧੬੯

• ਜਾਤ ਕੀ ਕਮਾਣੀ ਅਤੇ [illegible] ਤੇ ਗੁਣਿ ਕਰੇ
ਮਨ ਵਿਚਿ ਰੋਜਨ [illegible] ਨੂੰ [illegible]॥ ੧॥ ਰਹਾਉ॥
ਸੰਜਣ ਸੁਹਾਵੇ ਤੂੰ [illegible] ਰਾਜਾ [illegible]
ਸਭੇ ਰੁਖ ਜਾਣਦਾ ਵਿਮਾਣਿਆਂ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀ॥ ੧॥
ਚੰਦਨ ਲਟੇਰਾ ਰੁੱਖੁ ਰਾਜ ਰੁਖਾਂ ਸੈਦਾ [illegible]
ਮਿਲੀ ਸਾਂਮ ਜੀ ਨੂੰ ਸੈਦਾ ਰਾਜੁ [illegible]॥ ੨॥
ਤੁਸੀ ਤੁਸਾਂ ਮਿਲੀ ਰੁਖਾਂ ਅਰਾਧਿਕ
ਜਾਣੀ ਪਰੀਤਿ ਸੋਗੀਆ ਵ੍ਰਿਛੀ ਨੇਹ [illegible] ਕੀ॥ ੩॥ ੧॥ ੯੦॥ [33]

ਰੁਖਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਬਾਰਥਾ ਵਸ ਸੁਖਾ ਭਲਾ ਕਿਹਾ ਹੀ ਗਿਆ ਹੈ, ਨਾਲ ਨਾਲ ਬ੍ਰਿਛ ਨੂੰ ਵੀ ਨਿਰਵੈਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ:—

ਤੇਨੂੰ ਰੁਖਾਂ ਨਾਮਨ ਪਾਏ॥ [illegible] ਵਿਚਿ ਮਨੋਹਰ ਆਏ॥
ਤੂੰ ਰੋਇਦੂੰ ਰੁਖਾਂ ਦਾ [illegible]॥ [illegible] ਰੁਖਾਂ ਮਹਿ [illegible]॥
ਤਾਂ ਜਾਣ ਵਿਆਹੁ ਤਰਿਆ॥ ੩॥
ਨੇ ਟਿਕੀਆਂ ਰੁਖੀਆਂ ਰਹਾਵੈ॥ [illegible] ਚੋਰ ਕਰਾਵੈ॥
ਪਰਤੀਂਦੀ ਨੂੰ ਜਾਮ ਨ ਆਵੇ॥ [illegible] ਤਰਿਆ॥ ੪॥
ਸਾਨੂੰ [illegible] ਪ੍ਰੇਮ ਨਦਾਰੀ॥ ਤੇਰੀ [illegible] ਅਧਿਕਾਰੀ॥
[illegible] ਰੁਖਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ [illegible]॥ ੫॥
ਸਨ ਮਨੋਹਰ ਦਾਸ ਪੁਕਾਰੇ॥ ਪ੍ਰ [illegible] ਰੁਖਾਲ [illegible]॥
ਸਾਚੇ ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਮ [illegible]॥ ਗੁਰਮਿਲਿ ਮੇਲਿ [illegible]॥ ੬॥ ੧॥ ੨੮॥ [34]

ਪਰ ਕਬੀਲ ਦਾਸ ਤਾਂ ਰੁਖਾਂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਜੈਨ [illegible] ਕਹਿ ਕੇ [illegible] ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਬ੍ਰਿਛ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ:—

• ਅਰ੍ਹੀਜੀ ਧੰਨਿ ਧੰਨਿ ਰੁਖਾਂ॥ ਗੋਪਾਲ ਨਿਰਧਾ ਤੇ ਦੁਖਾਂ॥ ੧॥ ਰਹਾਉ॥
ਰੁਖਾਂ ਜਾਤਿ ਅਰਾਧਿਤੁ॥ ਨਿਤਿ [illegible] ਰੂਪ ਜਰਾਧਿਤੁ॥
ਪਰਬਾਨੀ ਨਹੀ ਨਿਰਾਧਿਤ॥ ੧॥
ਧੰਨ ਚੰਦਨ ਰੁਖਾਂ ਵਿਆਹੀ॥ ਮੇਰੇ ਗੋਵਿੰਦ ਕੇ ਮਨ ਭਾਈ॥
ਪ੍ਰਭ ਮਰਦਾ ਮਾਹਿ ਨਗਾਈ॥ ੨॥

---

(33) ਸਿਧੀ, ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ, ਪੋਥੀ, ਪੰਨਾ ੧੯੪.
(34) ਮਨੋਹਰ ਦਾਸ, ਰਾਗ ਪਰਜ, ਪੋਥੀ, ਪੰਨਾ ੨੩੪.

ਇਹ ਰੁਤਾਂ ਏਵੇਂ ਨੀਨਾਂ।। ਮੇਰਾ ਗੋਬਿੰਦੁ ਰਾਖਿ ਕਰਿ ਲੀਨਾ।।
ਜਿਨ ਆਪ ਸੀਂਚਿ ਮਨ ਦੀਨਾ।। ੩।।
ਜੇ ਰਹਿ ਨਾ ਜਸ ਸੁਨੈ ਸੁਣਾਵੈ।। ਜੇ ਕਵਿ ਜੋਨਿ ਨਹੀ ਆਵੈ।।
ਤੇਰਾ ਦਾਸ ਕਬੀਰਾ ਜਸੁ ਗਾਵੈ।। ੪।। ੧।। ੮।।[੩੫]

ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਮਿਲੀ ਇਕ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ "ਸੰਵਾਦਿ ਊਧੋ ਤਥਾ ਗੋਪੀਆਂ, ਕਿਰਤ ਕਵੀ ਮਸਤ ਰਾਮ— ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਾਂਗੇ। ਇਹ ਰਚਨਾ ਪੁਸਤਕ ਗੋਪੀਆਂ ਨਾਮੀ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਨੰ. ੫੨੫, ਪਬਲਿਕ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ।

ਗੋਪੀਆਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਚ ਮਤਵਾਲੀਆਂ ਹਨ। ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਚ ਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਛੋੜਾ ਨਹੀਂ ਭਾਉਂਦਾ। ਉਹ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੀਆਂ ਕਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਮਥੁਰਾ ਚਲਾ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਰੋਕ ਰਖਣ ਦੀਆਂ ਸਲਾਹਾਂ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਸਤ ਰਾਮ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹਨਾਂ ਦੇ ਕਲੇਜੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਘਾਉ ਲਗੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਉਹ ਸੁਖ ਦੀ ਨੀਂਦ ਕਿਵੇਂ ਸਉਂ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।—

• ਰਾਤੀ ਰਾਹ ਰਾਤੀ ਨਖ ਗਾਈਆਂ ਨੀ ਮਨਮੋਹਨ ਨੇ ਸਭ ਭਾਈਆਂ ਨੀ।। ੧।। ਰਹਾਉ।।
ਅਸੀਂ ਸਖੀਏ ਮਸਲਤਿ ਕੀਜੀਏ ਨੀ ਜਿਤ ਮੋਹਨ ਮਥਰਾ ਨਾ ਜਾਵੈ।।
ਜਾਂ ਸੁੰਦਰ ਰੂਪ ਨਿਹਾਰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਦੁਖ ਵਿਛੋੜੇ ਦਾ ਨਾ ਪਾਵੈ।।
ਇਨ ਚੰਚਲ ਨੈਣ ਤਕੇਂਦੀਆਂ ਨੂੰ ਸੁਖ ਹੋਇ ਜਾਂ ਨੇਨ ਦਰਸਾਇ ਆਵੈ।।
ਮਸਤ ਰਾਮ ਉਹ ਸੁਖ ਨ ਸਉਂਦੀਆਂ ਨੀ ਜਿਨਾ ਪ੍ਰੇਮ ਕਲੇਜੜੇ ਘਾਉ ਲਾਵੈ।। ੧।।[੩੬]

ਵਿਛੋੜਾ ਦੇ ਤਾਪ ਨਾਲ ਤਾਂ ਮਾਨੋ ਉਹ ਮਰ ਹੀ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਤੇਰ ਆ ਕੇ ਕਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਰਬ ਉਹਨੂੰ ਵੀ ਅਜੇਹਾ ਤਾਪ ਚਾੜ੍ਹੇ। ਇਸ ਵਿਛੋੜੇ ਦਾ ਜੀਵਨ ਜੀਉਣਾ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲਈ ਮਰਨ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੈ, ਮੌਤ ਬਰਾਬਰ ਹੈ।—

• ਰਾਤੀ ਮਰਦ ਮੇਰੇ ਨੇਣੀ ਪਿਆ [illegible] ਨੀ, ਮੋਹਨ ਆਪ ਹੀ ਆਸਾਂ ਨੇਲ ਰਹੇ।।
ਬਰਸਾਤਾਨ ਨ ਨੈਣੀ ਉਨਦਾ ਨੀ ਅਨਹੂਰ ਨੂੰ ਜਾਇ ਕੇ ਦੇਵ ਨਵੇ।।
ਜੀਵ ਪ੍ਰਾਣ ਅਸਾਡੜੇ ਲੈ ਆਇਆ ਜਾਈਆਂ ਤਿਸ ਭੀ ਵਿਛੜਾ ਤਪ ਚੜੇ।।
ਮਸਤ ਰਾਮ ਜੀਵਣ ਭੀ ਮਰਨ ਜੇਹਾ ਜਿਨਾ ਵਿਚ ਵਿਛੋੜੇ ਚੀਆਂ ਚਰਵੇ।। ੩।।

ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਕਟਾਰੀ ਲਗੀ ਹੋਏ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜੀਉਣਾ ਮਰਣ ਜਿਹਾ ਹੈ

---

(੩੫) ਕਬੀਰਦਾਸ, ਰਾਗ ਬਿਲਾਵਲ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੮੨੮,
(੩੬) ਮਸਤ ਰਾਮ, ਸੰਵਾਦ ਊਧੋ ਤਥਾ ਗੋਪੀਆਂ, ਪੰਨਾ ੧,

ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ ਤਾਂ ਮਾਨੋ ਅਗਨੀ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸੁਆਸ ਸੁਆਸ ਸਰੀਰ ਵਿਚਾਂ ਦੀ ਨਿਆਰੀਆਂ ਸੜਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ ਪਿਆਲਾ ਮਾਨੋ ਜ਼ਹਿਰ ਹੈ, ਇਹ ਜ਼ਹਿਰ-ਪਿਆਲਾ ਜਿਹਨਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹਾਂ ਨੂੰ ਲੱਗ ਗਿਆ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਜੀਊਣਾ ਕਿਸ ਕੰਮ ਹੈ।—

•ਜੀਵਣ ਮਰਣ ਜਿਹਾ ਜਿਥੇ ਨਜ਼ਰੀਂ ਨੀ ਮੁਇਆਂ ਦੁਖ ਨ ਕੋਈ ਵਿਸਦਾ ਈ।।
ਸਾਸਿ ਸਾਸਿ ਵਿਚਾਂ ਲਗ ਉਠਦੀ ਨੀ ਨਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਜਹਿਰ ਵਿਸਦਾ ਈ।।
ਘਟ ਘਟ ਨਹੀਂ ਕਿਥ ਜਾਣਦਾ ਈ ਇਹ ਜ਼ਹਿਰ ਪਿਆਲਾ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਈ।।
ਮਸਤ ਰਾਮ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਇਹ ਪਾਇਆ ਜੀ ਕਿਤ ਲੇਖੇ ਜੀਵਣ ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਈ।।੪।।[੩੮]

ਅਜਿਹੀ ਨੇਹੁ ਵਿਚ ਜੀਣਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ, ਮੁਇਆਂ ਜਿਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਲੋਕ ਲਾਜ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਰਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਨੇਹੁ ਨੂੰ ਲੋਕ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਅਗਨੀ ਇਕ ਵਾਰ ਲਗ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਬੁਝਾਈ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਇਹ ਤਾਂ ਰੂੰ ਨੂੰ ਲਗੀ ਹੋਈ ਅੱਗ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਬੁਝਾਣਾ ਅਤਿ ਕਠਨ ਹੈ।—

•ਨੇਹੁ ਲਾਈਏ ਲਾਜ ਨ ਰਖੀਏ ਨੀ ਇਸ ਲਾਜ ਥੀ ਨੇਹ ਲਜਾਈਏ ਜੀ।।[੩੯]
ਜਿਥੇ ਮਨ ਗਿਆ ਤਨ ਧਨ ਜਾਵੇ ਕੈਸੇ ਰੂਈ ਅਗਿ ਬੁਝਾਈਏ ਜੀ।।

ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਚ ਦੁਖਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸੁਖ ਨਹੀਂ ਨਸੀਬ ਹੁੰਦੇ। ਸੁਖ ਤਾਂ ਹਨ ਹੀ ਪ੍ਰੇਮ-ਵਿਹੂਣਿਆਂ ਦੇ ਲਈ। ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਚ ਗੋਪੀਆਂ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਅਵਸਥਾ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਘਰ ਘਾਟ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਕਾਜ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸਰ ਗਏ ਹਨ।—

•ਜਿਨਾ ਨੇਹ ਲਗਾ ਤਿਨਾ ਸੁਖ ਕੇਹਾ, ਸੁਖ ਭੁਗਣ ਨੇਹ ਵਿਹੂਣੀਆਂ ਨੀ।
ਘਰ ਕਾਜ ਨ ਕਾਈ ਨਿਕਲੇ ਨੀ ਨੈਣਾ ਨੀਰ ਤੇ ਨਿਮੂਣੀਆਂ ਨੀ।
ਨਿਰਮ ਅਗਿ ਦੇ ਵਿਚਿ ਸਦਾ ਅਗਿ ਜਾਲਣ ਵਿਚ ਅਗ ਹੀ ਦੇ ਨਿਤ ਭੁਣੀਆਂ ਨੀ।
ਮਸਤ ਰਾਮ ਤਿਨਾ ਸਭ ਭੁਲ ਗਏ ਪੌਣ ਚਰਖਾ ਤੇ ਨਾਲੇ ਪੂਣੀਆਂ ਨੀ।।੬।।[੪੦]

ਗੋਪੀਆਂ ਸਲਾਹਾਂ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹਿ ਗਈਆਂ, ਤਰਲੇ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਮਿੰਨਤਾਂ ਕੁਰਬਾਨ ਗਈਆਂ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਰਥ ਫੇਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਮਥੁਰਾ ਨਗਰੀ ਨੂੰ ਚਲ ਪਿਆ, ਮਥਰਾ ਵਲ, ਕੂਜ ਦੇ ਹੈ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਛੋੜੇ ਦੀ ਅਗਨੀ ਵਿਚ ਪੈਂਦਾ ਦੇ ਗੋ।[੪੧] ਕੋਰ ਜੀ ਸੀ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਕੂਜ ਨਗਰੀ

---

(੩੮) ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੨-੩, (੩੯) ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੩, (੪੦) ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੩-੪.
(੪੧) ਉਠ ਨਾਲ ਸਵੇਰ ਸਵਾਰ ਹੋਇਆ ਅਕ੍ਰੂਰ ਨੇ ਰਥ ਚਲਾਇ ਦੀਆ।।
ਅਕ੍ਰੂਰ ਕਹੀ ਕੋਈ ਕ੍ਰੂਰ ਹੈ ਜੀ ਜਾਂਦਾ ਜਿਨ ਤੂ ਤੇ ਕਠੋਰ ਕੀਆ।।

(ਚਲਦਾ)

ਵਿਚ ਹਾਹਾਕਾਰ ਮੱਚ ਗਈ। ਮਸਤ ਰਾਮ ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਨੂੰ ਵਿਯੋਗ ਦੀ ਪੀੜਾ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਹੈ।[੪੨]

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮਥੁਰਾ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਗੋਪੀਆਂ ਤੇ ਸੋਗ ਛਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ — ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹਾਰਸ਼ਿੰਗਾਰ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਰੋਮ ਰੋਮ ਵਿਚ ਵਿਜੋਗ ਦੀ ਅਗਨੀ ਦੀ ਤਪਸ਼ ਸਮਾ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਹਾਸਾ, ਖੇਡਣਾ ਸਭ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਸਤ ਰਾਮ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬੇਵਸੀ ਤੇ ਲਾਚਾਰੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:—

• ਕਹੇ ਸਖੀਏ ਅਬ ਕਿਆ ਕੀਜਿਐ ਜੋ ਸ਼ਾਮ ਸਾਮਨੀ ਹੈ ਸ਼ਾਮ ਮੈਥੋਂ ਭਇਆ॥
ਹਸ ਖੇਲਣ ਤੇ ਸੁਖ ਸੋਵਣਾ ਜੀ ਸਭ ਸੁਧ ਸਰੂਪ ਨੇ ਸਾਥ ਗਇਆ॥
ਅਬ ਹਾਰ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਕੀ ਸੁਧ ਨਹੀਂ ਰੋਮ ਰੋਮ ਸਭੀ ਅਗਨ ਵਿਯੋਗ ਭਰਿਆ॥
ਮਸਤ ਰਾਮ ਕਿਆ ਕਹਨ ਗੋਪੀਆਂ ਨੀ ਜਿਥੇ ਅਗਨ ਵਿਯੋਗ ਦਾ ਸਾਥ ਪਇਆ॥ ੧੦॥[੪੩]

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕੁਬਜਾਂ ਤੇ ਮੋਹਿਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਾਂ ਇੰਜ ਆਖੋ ਕੁਬਜਾਂ ਨੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਮੋਹ ਲਿਆ। ਗੋਪੀਆਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਾ ਤਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋ ਉਠੀਆਂ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਤਾਂ ਸ਼੍ਰਿਆਮ ਹੈ, ਮਿਲ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਠੀਕ, ਨਾ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਉਹ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗ ਦੇਣ ਲਈ ਵੀ ਤਿਆਰ ਹਨ:—

ਸੁਣਿ ਗੋਪੀਆਂ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋਈਆਂ ਜੀ ਕਹੇ ਸਖੀਏ ਨੀ ਅਬ ਕਿਆ ਕੀਜੈ॥
ਅਬ ਸ਼ਿਆਮ ਤਉ ਕੁਬਜਾ ਵਸਿ ਹੋਇਆ ਤਿਸ ਕੁਬਰੀ ਨੇ ਕਿਆ ਕਿਰਿ ਕੀਜੈ॥
ਹਮਰੇ ਪ੍ਰਾਣ ਅਧਾਰ ਤਉ ਸ਼ਿਆਮ ਹੈ ਜੀ ਬਿਨਾ ਦਰਸ਼ਨ ਗੋਪਾਲ ਕੈਸੇ ਜੀਜੈ॥
ਮਸਤ ਰਾਮ ਤਜਾਂ ਕਹਿ ਦਰਸ ਦੇਵੋ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਾਣ ਸ਼ਿਆਮ ਤਉ ਅਬ ਦੀਜੈ॥ ੧੮॥[੪੪]

ਜਿਸ ਰੈਣ ਵਿਯੋਗ ਦੇ ਵਸ ਪਰੀ ਹੀ ਹੋਰ ਕਹੇ ਹਾਇ ਹਾਇ ਦਈਆ॥
ਮਸਤ ਰਾਮ ਕਿਥੋਂ ਨੇ ਤਉ ਭਾਲਾ ਨਹੀਂ ਕੁਛ ਰਹੀ ਕਹਿ ਬੋਰ ਭਈਆ॥੭॥
ਮਸਤ ਰਾਮ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੪.

(੪੨) •ਹਾਇ ਹਾਇ ਪੁਕਾਰੇ ਸਭਿ ਕੋਈ ਹਾਇ ਕਿਆ ਕਿਆ ਕੀਆ॥
ਹਮ ਨੈਨਨ ਦੇਖ ਅਘਾਇ ਲੀਏ ਗੋਪਾਲ ਹੀ ਤੇ ਵਿਜੋਗ ਦੀਆ।
ਬਿਲਲਾਵਨ ਕਹੇ ਸਭੀ ਨੈਨ ਰੁਦੇ ਘਰ ਕੁਛ ਪਰੀ ਹਮੇ ਖਬਰ ਸੀਆ॥
ਮਸਤ ਰਾਮ ਕਹੇ ਕਿਸੇ ਦੋਸ ਦੀਜੈ ਹਰ ਤੇ ਮੇਲ ਮੇਲਤ ਹੀ ਆਪ ਪੀਆ॥੮॥
ਮਸਤ ਰਾਮ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੫.

(੪੩) ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੬

(੪੪) ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੯-੧੦.

ਊਧੋ ਅਤੇ ਗੋਪੀਆਂ ਦੇ ਸੰਵਾਦ ਵਿਚ ਗੋਪੀਆਂ ਊਧੋ ਨੂੰ ਜੋਗ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਮਹੱਤਾ ਅਤੇ ਸਰੂਪ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਸਰੂਪ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਮੋਹ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਨਿਰਗੁਣ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਸਗੁਣ ਭਗਤੀ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰਦੀਆਂ ਹਨ:-

"ਕਹਾ ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਜੋਗ ਵਿਸੇਖ ਹੈ ਜਾ ਸੋ ਪ੍ਰੇਮ ਕੋ ਤਿਆਗ ਕੈ ਜੋਗ ਲੀਜੈ॥
ਪ੍ਰੇਮ ਮੂਲ ਹੈ ਭਗਤਿ ਚੀਤਨ ਕਾ ਜੀ ਕਹੈ ਪ੍ਰਾਨ ਬਿਨਾ ਕੈਸੇ ਸਕਤ ਜੀਜੈ॥
ਬਿਨਾ ਪ੍ਰੇਮ ਕਹੈ ਕਿਨ ਪਾਇਓ ਹੈ ਕੋਊ ਬੇਦ ਪੁਰਾਣ ਕੀ ਸਾਖ ਦੀਜੈ॥
ਮਸਤ ਰਾਮ ਅਭਿਆਸ ਬਤਾਵਤੇ ਹੋ ਰੂਪ ਤਿਆਗ ਸਰੂਪ ਕੇ ਧਿਆਨ ਕੀਜੈ॥੪੪॥[੪੫]

ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਹਥ ਲਿਖੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਜਿਸ ਉਪਰ ਅਜ ਤਕ ਕਿਸੇ ਭੀ ਵਿਦਵਾਨ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਪਈ ਅਤੇ ਜੋ ਸਾਡੇ ਖ਼ਿਆਲ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਨਮੂਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਚਨਾ ਹੈ "ਮਿਠੜੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਰਾਧਾ ਪ੍ਰੇਮ ਕੇ"। ਇਸ ਦੇ ਠੀਕ ਸੰਮਤ ਦਾ ਤਾਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗ ਸਕਿਆ ਪਰ ਅੰਤਲੀਆਂ ਦੋ ਸਤਰਾਂ ਤੋਂ ਇਸ ਦੇ ਲੇਖਕ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਤਰਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:-

"ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਸੁਣਾਏ ਜਸ ਦੁਖ ਜਾਵੇ ਜਾਏ ਨਸ
ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਧੋਇ ਰਸ ਜੋਗਾ ਆਖ ਕੇ ਸੁਣਾਵਦਾ।[੪੬]

ਇੰਜ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਲੇਖਕ ਕਵੀ 'ਜੋਗਾ' ਹੈ। ਰਚਨਾ ਦੋਹਰਿਆਂ, ਸੋਰਠਿਆਂ ਅਤੇ ਬੈਂਤਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਕਵੀ ਨੇ ਪ੍ਰੇਮਾ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਉਤਮ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ ਬਾਣ ਜਿਸ ਨੂੰ ਲਗਦਾ ਹੈ ਉਹ ਜਿਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰੇਮ ਹੀ ਸੁਖ, ਦੁਖ, ਸਭ ਕੁਝ ਭੁਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਕੁਬਜਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੁਆਰਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ। ਪ੍ਰੇਮ ਕੋਈ ਹਾਸੀ ਮਜ਼ਾਕ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ, ਪ੍ਰੀਤ ਦੀ ਰੀਤ ਬੜੀ ਕਠਨ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਤੰਦ ਕਚੇ ਧਾਗੇ ਵਾਂਗ ਹੈ- ਹੰਕਾਰ ਕਰਨ ਨਾਲ ਟੁਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਰਾਧਾ ਨੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਵੇਖ ਕੇ ਆਪਣੇ ਰੂਪ ਜੋਬਨ ਤੇ ਹੰਕਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੀ ਵਰਗੀ ਸੁੰਦਰ ਕੋਈ ਦਿਸਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਨੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਵਰਗਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਚ ਫਾਹਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਹਦੇ ਇਸ ਹੰਕਾਰ ਦੀ ਦੇਰ ਸੀ ਕਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ

---

(੪੫) ਉਹੀ।

(੪੬) ਮਿਠੜੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਰਾਧਾ ਪ੍ਰੇਮ ਕੇ, ਹਥ ਲਿਖਤ ਨੰ.੮੮੭,
ਮੋਤੀ ਬਾਗ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਪਟਿਆਲਾ।

ਜੀ ਏਸ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਚਲੀ ਗਈ। ਨਤੀਜਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਛੋੜੇ ਅਤੇ ਵਿਰਹ ਦੀਆਂ ਪੀੜਾਂ ਸਹਿਣੀਆਂ[੪੭] ਪਈਆਂ।

ਰਾਧਾ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ[੪੮] ਦੇ ਵਿਜੋਗ ਵਿਚ ਰਾਧਾ ਨੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਜੋ ਨਿਹੋਰੇ, ਤਾਹਨੇ, ਮਿਹਣੇ ਦਿੱਤੇ ਉਹ ਸਭ ਸਿਰਖੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਵੀ ਸੇਵਾ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਣਨ ਕੀਤੇ ਹਨ।

---

(੪੭) <u>ਦੋਹਰਾ</u>

ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਕੀ ਸਭ ਤੇ ਉਤਮ ਜਾਨ॥
ਨਿਰਧਾ [?] ਕਰਕੇ ਦੇਹ ਹਰਿ ਜਨ ਅਪਨੇ ਕੋ ਦਾਨੁ॥
ਪ੍ਰੇਮ ਬਾਨ ਜਾ ਕੇ ਲਗੇ ਸੋ ਜੀਵਤ ਮਰ ਜਾਇ॥
ਜਾ ਕੇ ਘਟ ਮੈ ਸੰਚਰੈ ਚੁਪ ਚੁਪ ਦੇਤ ਭੁਲਾਇ॥
ਦੇਖੋ ਕੁਬਜਾ ਪ੍ਰੇਮ ਰਸ ਪਾਇਓ ਹਰਿ ਸੋ ਮੀਤ॥
ਪ੍ਰੇਮ ਨ ਹਾਸੀ ਖੇਲ ਹੈ ਕਠਨ ਪ੍ਰੀਤ ਕੀ ਰੀਤ॥
ਕਹਾ ਤੈਤੂ [?] ਪ੍ਰੇਮ ਕਾ ਮਾਨ ਲੇਹੁ ਸਭ ਕੋਇ॥
ਕਬਹੁ ਨ ਕੀਜਹ ਪ੍ਰੀਤ ਮਧ ਟੂਟ ਨ ਜਾਵੇ ਸੋਇ॥
ਦ੍ਰੁਪਨ ਮੈ ਮੁਖ ਦੇਖ ਕੇ ਰਾਧੇ ਕੀਆ ਗੁਮਾਨ॥
ਸੁੰਦਰ ਰੂਪ ਨਿਹਾਰ ਕੈ ਕੀਨੋ ਮਨ ਅਭਿਮਾਨੁ॥
ਮੋਰੇ ਜੈਸੀ ਜਗਤ ਮੇ ਔਰ ਨ ਦੂਜੀ ਨਾਰ॥
ਸੋਚ ਲੀਆ ਮੈ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕੋ ਬਸ ਪ੍ਰੇਮ ਕੀ ਡਾਰ॥
ਜਬ ਇਤਨਾ ਮੁਖ ਤੇ ਕਹਿਓ ਗਏ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਤਿਹ ਤਿਆਗ॥
ਪਛੀ ਵਿਛਰ ਤਨ ਪ੍ਰੇਮ ਕੀ ਲਾਗਿ ਬਹੁਤ ਵੈਰਾਗ॥

(੪੮) <u>ਸੋਰਠਾ</u>

ਜਾ ਸੋ ਲਾਗੈ ਪ੍ਰੇਮ ਕਬਹੂ ਨ ਕੀਜੈ ਤਾਹਿ ਸੋ॥
ਏ ਧੀ ਪ੍ਰੇਮ ਕਾ ਨੇਮੁ ਤਾਂਕੋ ਉਤਮ ਜਾਨੀਏ॥
ਜੋ ਵਿਰਹ ਰਾਧੇ ਕੀਆ ਜੈਸਾ ਕਹਿਓ ਨਾ ਜਾਇ॥
ਪਾਹਨ ਚਿਤ ਕਠੋਰ ਹੋਇ ਜੋ ਸਭ ਕਹੀ ਸੁਨਾਇ॥
ਜੋ ਉਲਾਹਨੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕੋ ਰਾਧੇ ਕਹੇ ਬਖਾਨ॥
ਸੋ ਸਭ ਸਿਰਖੀ ਮੈ ਕਹੀ ਸੁਨਹੁ ਚਤਰ ਧਰ ਧਿਆਨ॥
ਅਬ ਮੈ ਰਾਧੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕਾ ਦੋਊ ਪ੍ਰੇਮ ਸੁਨਾਇ॥
ਜੋ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕਾ ਸੁਨਹੁ ਸੁਖ ਮਨ ਲਾਇ॥
ਮਤਵਾਰੀ ਕੀ ਬਾਤ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਦੁਖੀ ਹੋਇ॥
ਮਾਤ ਪਿਤਾ ਕੁਲ ਰੂਪ ਕੀ ਕ੍ਰੋਧ ਨ ਸੁਧਿ ਕਰੇਇ॥

<u>ਬੁਧੇ ਬਾਬ ਮਿਲਣੀ</u>

•ਸੋਹਣਾ ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ ਕਸੋਹਣੀ ਦੇ ਨਾਲ ਰਤਾ ਕੁਝ ਜਿਹੀ ਨਾਰ ਨਿਤ ਸੜੇ ਨਾਲ ਸਾੜੀਂਦਾ॥
ਵਿਚ ਸੋਚੀਂ ਪੁਤਲੀ ਕੇ ਆਖਿਆ ਏਨਾ ਵਿਚ ਪਾਇ ਕਰਕੇ ਜਿਹੇ ਨਾਰ ਨੂੰ ਵਧਾਉ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ॥
ਜਰਦਾ ਹੈ ਰਸੇ ਬਾਰ ਸਾਰਦੇ ਦੇ ਨਾ [illegible] ਨਾਰ ਸੋਸ਼ੂ ਜਲਾਇ ਕੇ ਹੈ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਵਿਛਾਉਂਦਾ॥
ਇਕਨਾ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਦਿੰਦਾ ਇਕਨਾ ਵ[illegible]ਆਂ ਨਾਰ ਜਦੀ ਕਰੀ ਨਾਲ ਨੇਹੁ ਕਾਰੋ ਨੂੰ ਲਕਾਉਂਦਾ॥

ਵਿਧੁਣ ਨੂੰ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਜਗ ਪਿਆਰਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਵੀ ਉਹਨੂੰ ਤੇਲ ਲਿਆ ਉਸੇ ਨੂੰ ਉਹ ਮਿਠਾ ਪਿਆਰਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਏਨ੍ਹ ਨਾਰੀਆਂ ਦਾ ਨਹੀਂ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਧੁਣ ਨੂੰ ਏਥੇ ਮਿਠਾ ਬੋਨ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ:—

ਮਿਠਾ ਖਾਧੀ ਇਕਨਾ ਓਨਾ ਕਿਉ ਨ ਲਗੇ ਮਿਠਾ ਕਾਨ ਵਿਠੇ ਬਾਏ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਆਰਾਮ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ।
ਏਨ੍ਹ ਕਿਹਾ ਓਨਾ ਵਿਤ ਜਿਨਾ ਦਾ ਜਾ ਕੇ ਉਨਾ ਸਾਰੇ ਜਗ ਵਿਚ ਸਾਰਦੇ ਨੂੰ ਸਤੋ ਕੇਹਾ ਬਾਉਂਦਾ।
ਰਸੇ ਰਾਜ ਛੱਡਕੇ ਵਿਧੁਣ ਆਇ ਬੈਠੇ ਸਾਨੂੰ ਆਇਕੇ ਸਹੇਲਾ ਮੁਖ ਕਿਉ ਨਹੀਂ ਵਿਖਾਉਂਦਾ॥
ਸੋਗੀ ਅਤੇ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਸਦੇ ਰਜਾ ਸੰਨਿਆਸੀ ਓਨਾ ਮਤੀ ਅਤੇ ਮਸਾਣਾ ਵਿਚ ਉਸੇ ਨੂੰ ਧਿਆਉਂਦਾ॥

ਪਰ ਬਾਹਾ ਨੂੰ ਮਿਲ ਤਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਧੁਣ ਕੁਬਜਾਂ ਪਾਸ ਜਾ ਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਦਾ ਨਾਟਕ ਰਚਾ ਕੇ ਬਾਹਾ ਦੇ ਫਟਾਂ ਤੇ ਲੂਣ ਕਿਉਂ ਭੁਕਦਾ ਹੈ:—

ਮੁਠੀ ਹਾਰੇ ਮੁਠੀ ਲੈਕਾ ਸਾਰਦੇ ਨੇ ਕੁਠੀ ਆਇ ਕੁਠੀ ਏਹ ਕੁਬਜੀ ਨੂੰ ਆਪੇ ਹੈ ਮਨਾਉਂਦਾ॥
ਸਾਹੁਰੇ ਤੇ ਮਾਪੇ ਸੇ ਤਾ ਕੁਝ ਆਖੀ ਆਪੇ ਅਜੁ ਰਾਧਕੇ ਦੇ ਫਟਾ ਉਤੇ ਲੂਣ ਕੇਹਾ ਪਾਉਂਦਾ॥
ਸੋਸ਼ੂ ਜਲਾਇ ਓਨਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਵਿਹਾਇ ਨਿਤ ਸਾਰਦਾ ਸਹੇਲਾ ਮਿਲਾਮ ਜਗ ਨੂੰ ਧਸਾਉਂਦਾ॥
ਰੋਪ ਤੇ ਕੁਮਾਰ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਹੀ [illegible]ਰ ਸਾਰੇ ਕੁਬਜਾ ਦਾ ਰੂਪ ਵਹੀਂ ਸਾਰੇ ਹੀ ਲੁਟਾਉਂਦਾ॥
ਮਿਥਨਾ ਕੁਬਜੀਆਂ ਉਹ [illegible] ਕੇ ਸਰਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਕੁਬੇ ਜਿਹੀ [illegible]ਰ ਮੁਝ ਕੋਲੋ ਏ ਬਹਾਉਂਦਾ॥
ਜਗ ਦੀ ਛਕਾਰ ਸੇ ਕਲਾ ਲਈ ਨਾਰ ਨਾਨ ਜਾਤ ਦਾ ਅਧੀਰ [illegible] ਪੀਰ ਸਾਰ ਪਾਉਂਦਾ॥
ਇਹਿਥਾ ਕਰਾਵੇ ਸੋਚੀ ਸਨੇ ਨਾਲ ਲਾਵੇ ਕੁਸੀ ਜਗ ਨੂੰ ਨ ਭਾਇ ਸੋਈ ਰਾਤ ਦਿਨੇ ਰਾਉਂਦਾ॥

ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਕਠੋਰ ਚਿਤ ਚੋਰ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੀ ਬੰਸਰੀ ਦੀ ਵਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਚਿੱਤ ਹੀ ਚੁਰਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ:—

•ਕਾਨ ਜਿਹਾ ਚੋਰ ਨਾਹੀ ਦੂਜਾ ਕਠੋਰ ਚੋਰ ਚਿਤ ਨੂੰ ਚੁਰਾਇ ਕੇਹੀ ਬੰਸਰੀ ਵਜਾਉਂਦਾ॥
ਬਾਂਸ ਦੀ ਕਮਾਈ ਏਥੇ ਬੰਸਰੀ ਬਣਾਈ ਕਾਨ ਛੋਡ ਰਾਹ ਰਾਤ ਦਿਨੇ ਏਹਨਾ ਨਾਲ ਲਾਉਂਦਾ॥

ਮੇਰਾ ਪ੍ਰੇਮ ਕੀਤਾ ਚੰਗਾ ਜਾਣਿਓ ਨਾ ਆਪਣੀ ਕੀਤਾ ਸੋਹ ਉਂਦਾ ਪੀੜਾਂ ਨੂੰ ਭੁਲ ਕੇ ਬਸਾਉਂਦਾ॥
ਹੋਰਾਂ ਦੀ ਬਣਾਈ ਜੇ ਸੁਖ ਵਾਲੀ ਪਾਈ ਹਾਏ ਇਤ ਦਾ ਵਿਛੋੜਾ ਸਾਨੂੰ ਮਿਤ ਦਾ ਸੈਤਾ ਉਂਦਾ॥

ਰਾਧਾ ਨੂੰ ਏਥਾ ਇਕੋ ਗੱਲ ਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰੇਮ ਤਾਂ ਵਿਛੋੜਾ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਵੀ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਵਿਖਾਇਆ। ਇਸੇ ਦਾ ਵਿਰਹ ਉਹ ਮੁੜ ਮੁੜ ਕਰਦੀ ਹੈ:—

ਜਾਣੀ ਨਹਿ ਜਗਾਇ ਕਾਨੀ ਕੀਤੀ ਹਾਂ ਦੀਵਾਨੀ,
ਜੇ ਤਾਂ ਸੁਤੀ ਨੂੰ ਭੀ ਆਇ ਕਦੇ ਰੂਪ ਨ ਦਿਖਾਉਂਦਾ॥
ਉਠਦਾ ਜਵਾਨੀ ਨਾਲ ਜਾਣ ... ਪਿਆਰ ਜਾਣੀ
ਕਾਨ ਦਾ ਅਤਵਾਰ ਸਾਨੂੰ ਕਦੀ ਚਿਤੁ ਆਉਂਦਾ॥
ਜਾਣੂ ਸਿਰੁ ਖਸ ਆਖੇ ਜਾਂਦਾ ਵਿਚਾਰੂ ਕਸ
ਸਾਰਾ ਬਣਦਾ ਨ ਕਸ ਅਬ ਕਾਹਾ ਕਿਥੇ ਪਾਉਂਦਾ॥
ਆਖੇ ਨੈਣੁ ਲਾਇਆ ਆਖੇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਦੁਖਾਇ ਚਿਤ ਚਿਤ
ਚਿਤ ਚੰਨਾ ਦਾ ਦੁਖਾਇ ਨਾਉਂ ਲੈਣ ਜੀ ਕਰਾਉਂਦਾ॥
ਬੈਠ ਆਖੇ ਕਾਨ ਕਰ ਉਂਦਾ ਕਿਥੇ ਜਾਣ ਦੁ
ਕਾਲੀ ਅਖੀਆਂ ਦੀ ਪਾਇ ਵਾਹੁ ਤਿਤਰਾ ਕਸਾਉਂਦਾ॥

ਰਾਧਾ ਜਿਥੇ ਮਿਲਣੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਛੋੜੇ ਨੂੰ ਚਿਤਵੇ, ਮਿਹਣੇ ਅਤੇ ਤਾਹਨੇ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਉਥੇ ਨਾਲ ਹੀ ਵਿਛੋੜੇ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਦੁਖਾਂ ਦਾ ਗਾਨ ਵੀ ਕਰਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਹਦਾ ਸਰੂਪ ਵਰਣਨ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹਦੀ ਟੇਢੀ ਪਗ, ਟੇਢੇ ਨੈਣ, ਟੇਢੀ ਚਾਲ ਆਦਿ ਉਪਰ ਜਿਥੇ ਮਿਹਣੇ ਕਸੇ ਗਏ ਹਨ, ਉਥੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਂਕਾ ਸੋਹਣਾ ਕੇ ਰਾਧਾ ਦੀ ਸਮਾਇਕ ਕਹਿ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ[੪੮]।

ਵਿਲਾਪ ਕਰਦੀ ਰਾਧਾ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਏਥੇ ਕਿਵੇਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟਾਈ ਗਈ ਹੈ:—

"ਕਰਨੇ ਵਿਲਾਪ ਲਗੀ ਰਾਧੇ ਏਨੀ ਆਪ
ਹੋਇ ਕਾਨ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਕਿਤ ਦਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਪਾਉਂਦੀ॥
ਕੀਤੀ ਹਾਂ ਦਿਵਾਨੀ ਅਜ ਸਾਵਲੇ ਗੁਮਾਨੀ
ਕੂੜਾ ਜਗ ਦੀ ਨਿਸਾਨੀ ਦੇਖ ਚਿਤ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਦੀ॥
ਕਾਨ ਮੇਰੀ ਬਾਲ ਕਲੇ ਰਹੀ ਪੈਂਦੀ ਪਾਇ ਗਲੇ

---

(੪੮) ਟੇਢੀ ਟੇਢੀ ਪਗ ਬਨੇ ਟੇਢੇ ਜਾ ਉਹ ਨੈਣ ਕਰੇ
ਕਾਲੇ ਸਿਰੇ ਸਪ ਕਾਲਾ ਟੇਢਾ ਹੋਇ ਬਹਾਉਂਦਾ॥ (ਚਲਦਾ)

ਬੀਸਰੀ ਚਲਾਇ ਸਭ ਸਖੀਆਂ ਨੂੰ ਸੁਣਾਂਵਦੀ॥

ਨੂਰਜਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਜਹਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੁਖਦੀ। ਉਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਨੂਰਜਹਾਂ ਦੇ ਪਿਆਰ ਨਖ਼ਰਿਆਂ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਨੂਰਜਹਾਂ ਦੇ ਹਾਵ ਭਾਵ ਅਤੇ ਖ਼ੂਬੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੀ

ਟੇਢੀ ਟੇਢੀ ਚਾਲ ਚਲੈ ਟੇਢੇ ਨੈਨ ਪਾਇ ਚਲੈ
ਟੇਢੀ ਭੌਹਾਂ ਨਾਲ ਤੀਰ ਕਸ ਕੇ ਚਲਾਂਵਦਾ॥
ਚੰਦ੍ਰ ਬਦਨ ਕਰਾਂ ਟੇਢਾ ਚਾਪ ਹੈ ਕੁਮਾਨਾਂ ਸੋਭੀ।
ਟੇਢੀ ਆਖੀ ਕਲਾ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਚਿਤ ਨ ਚੁਰਾਂਵਦਾ॥
ਜੀ ਕਰਾਂ ਨੀ ਮਾਇ ਚਿਤੁ ਰਖਿਆ ਨ ਜਾਇ
ਕਾਮਦੇਵੁ ਦੇ ਸੈਨਾਂ ਵਿਚ ਰਸ ਨਹੀਂ ਆਂਵਦਾ॥
ਚਲੇ ਨ ਚਲਾਇਆਂ ਕੁਚ ਵਿਦਿਆ ਹੈ ਸਖੀਆਂ
ਚਿਤ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੋਹ ਲੈਕ ਮੋਹ ਕੇ ਖੁਸਾਂਵਦਾ॥
ਸਾਂਵਲੇ ਸਮਾਨ ਨਾਹੀ ਦੂਸਰਾ ਜਹਾਨ ਵਿਚ
ਕਿਸੇ ਦੀ ਕਟੋਰ ਚਿਤ ਵਿਚ ਨ ਧਸਾਂਵਦਾ॥
ਲੋਕੀਆਂ ਭੀ ਸਾਰੇ ਜਾਨ ਚਿਤ ਵਿਚ ਵਸੇ ਨਾਨ
ਸਖੀਆਂ ਦਾ ਚਲਨ ਹੈ ਕੁਪਾਲ ਜੀ ਕਹਾਂਵਦਾ॥
ਆਪ ਹੈ ਅਕਾਲ ਤੇਰ ਸਾਰੇ ਜਗ ਨਾਲ ਬਸ
ਸੋਹਣਾ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਸਾਨੂੰ ਮਿਲ ਜਾਂਵਦਾ॥
ਚੋਰ ਰੂਪ ਦੇਹੋ ਮਾਇ ਹਾਨ ਦੀ ਨ ਚਿਹ ਜਾਇ
ਲੋਕ ਆਖੇ ਰੇਖਣੀ ਜਸੋਧਾ ਦਾ ਕਹਾਂਵਦਾ॥
ਸੁੰਦ੍ਰ ਲੀਲਾਧਾਰ ਲੋਨੀ ਜਾਤ ਦਾ ਅਜੀਬੁ ਆਪੇ
ਟੇਲ ਚਾਲ ਧਾਰੇ ਸਾਰੇ ਮੋਹ ਨਹੀਂ ਆਂਵਦਾ॥
ਸੋਚਾ ਕੀ ਸੁਣਾਵੇ ਜਿਦਾ [illegible] ਨਾ ਆਖੇ
ਦੋਸੁ ਨਾਥ ਹੈ ਨੈਨ ਦੇ ਨਾਮ ਖਾਤ ਵਿਚੈ ਜਾਂਵਦਾ॥
ਕਰੇ ਸਾਂਤਵੰਤ ਜਾ ਹੈ ਕੁਰਬੀ ਨ ਉਡਦੀ ਹੈ
ਕੈਸੇ ਕੁਲਵੰਤ ਜਾਤ ਪਾਤ ਕਾਹੂੰ ਨ ਧਰਾਂਵਦਾ॥
ਅਣਜਾਨ ਕੇ ਵਿਗਸੀ ਤੇਰ ਸਾਂਝੀ ਨ ਜੀਤੇ ਨੈਣ
ਭਾਗੀ ਹੈ ਕਰਾਂਹੂੰ ਧੋਖ ਚੋਰ ਨ ਲਜਾਂਵਦਾ॥

(ਚਲਦਾ)

ਏ ਜਿਹਨਾਂ ਨਾਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਟੋਰਨੇ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ :—

ਸੋਹਣ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਲਾਲਿ ਨਾਲ ਨੂੰ ਲਹਿਆ ਚਾਹਵਾਇ
ਨੂੰ ਮਣੀ ਨੇ ਪਾਇਆ ਜਿਤ ਚਿਤ ਮੈ ਸੁਹਾਉਂਦੀ॥
ਐਥੀ ਜਾਂ ਜੇ ਤੇਰੀ ਉਥੀ ਰਾਹੇ ਦਾ ਨ ਜੋਬ ਬੈਠੀ
ਮਨ ਨੂੰ ਸੁਹਾਇ ਸਾਨੂੰ ਦੁਖ ਦਿਖਾਂਵਦੀ॥
ਕਿਤੀ ਜਾਵੇ ਸੋਖ ਨੂੰ ਤੁਸਾਡੀ ਮੁਣੀ ਨੂੰ ਮਣੀ
ਦੁਧ ਨੂੰ ਪ੍ਰਿਤਮ ਅਜ ਲਾਡੋ ਸੁਹਾਂਵਦੀ॥
ਕੁਲਮੇ ਦੀ ਸਮਾਈ ਪਾਇ ਸਮਝੇ ਖਮਹੋ ਨਾਲ
ਸਾਰੇ ਅਜ ਸਮਝੇ ਹੈ ਚਿਤ ਨੂੰ ਵਿਚਾਂਵਦੀ॥
ਸਾਰੇ ਸੰਦੇ ਭਾਗ ਨੂੰ ਸੁਹਾਗ ਪਾਇਆ ਮਾਲਣੀ ਨੇ
ਬਾਗ਼ ਦਾ ਵਿਗਾੜ ਰਾਹੇ ਰੋਇ ਰੋਇ ਗਾਂਵਦੀ॥
ਜਿਹਮ ਦਾ ਖੁਸ਼ਾਇ ਚਿਤ ਅਧਾਰਾ ਜਿਵਾਇ ਜਿਤ
ਕੁਝੇ ਕੁਝੇ ਤੀਰ ਮੁਣੀ ਐਸਾ ਹੈ ਚਲਾਉਂਦੀ॥
ਕੁਵਾਂ ਦੀ ਕੁਟੁਮ ਰੀਤੀ ਬੰਨੀ ਦੀ ਪੇਟ ਧੋਤੀ
ਨਾਮ ਦੀ ਲਾਗਾਂ ਹੋਵੇ ਚੁੰਨੀ ਚੁੰਨੀ ਆਂਵਦੀ॥
ਜਿਵਨਾਂ ਨ ਜਾਵਣਾ ਹੋਈ ਨਾਲ ਦਾ ਅਰਾਮਾ ਹੋਵੇ
ਰੋਵਣੀ ਜਗੀਰ ਨੂੰ ਉਹ ਜੋਰ ਹੋਈ ਲਾਂਵਦੀ॥
ਨੇਹ ਤੇ ਸਨੇਹ ਸਦੀਵੇ ਜਿਵੇਂ ਜਿਹਾਂ ਵੇਲਾਂ ਅਜ
ਨੀਚ ਜਾਤ ਮਾਲੀ ਓਹ ਹੋਸੀ ਲਹਾਂਵਦੀ॥
ਨਾਗ ਦੀ ਸੁਆਣੀ ਵਿਆਹ ਪ੍ਰੀਤ ਬੈ ਕੁਰਾਣੀ ਅਜ
ਓਸੇ ਦੀ ਜਿਆਣੀ ਸਾਨੂੰ ਕੁਵਾਣੀ ਸੋਤਾਂਵਦੀ॥
ਜਬ ਕੈ ਕੁਮਲਣੀ ਨੂੰ ਮਾਲਣੀ ਦੇ ਨਾਲ ਵਤਾਂ
ਮਾਲਣੀ ਸੁੰਦਰ ਲਾਲਿ ਨਾਲ ਨੂੰ ਚਾਹੁੰਦੀ॥

ਜਿਵਾਂ ਨ ਗਲ ਹੋਈ ਜਾਣਾ ਹੈ ਨਾਲ ਸਦੀਵੇ
ਜਾਵੇ ਨੂੰ ਚਾਹੁੰ ਸੁਮ ਰਤੀ ਜੀ ਨ ਆਉਂਦਾ॥
ਕੋਸ ਨੂੰ ਪਾਲਾ ਕੇ ਨ ਪੌੜੀਆਂ ਚਿਣ ਵਿਚ
ਰੋਵੇ ਤੇ ਕੌਲਮ ਕੋਈ ਅੱਖ ਨੂੰ ਲਗਾਉਂਦਾ॥

ਏਹਾ ਹੈ ਨਰਾਜੇ ਦੀ ਚਿਤ ਹੈ ਭੁਖਾ ਟਟੇ ਦੀ
ਭੁਖੀ ਦਾਰ ਸੜੇ ਪਾਸੇ ਕਲ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ॥
ਮੇਰੇ ਕੁਝ ਅਸੇ ਕਾਰੇ ਆ ਗੈ ਭੁਕਦੇ ਸਰੀਰ
ਟੇਢਾ ਗਲ ਵਢ ਵਢ ਮਾਸ ਸਾਰੇ ਖਾਂਵਦੀ॥

ਭੁਖਾਂ ਦੀ ਲੰਬੀ ਰਾਤ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਦੁਖ ਦਾ ਚਾਰਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਜਾਂ ਉਸ ਦੀ ਹੈ ਪਰ ਨਾਲ ਹਾ ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਇਤਬਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਭੁਖਾਂ ਕਾਰਣ ਗਰੀਬਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋਏ ਸਨ। ਦੂਰ ਹੋ ਪਸ਼ਚਾਤਾਪ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਆਪਣੀ ਭੁਲ ਮੰਨਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਖੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹੋ ਦੂਰ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ।—

ਹੀਰ ਦੀ ਅਰਮਾਨਿਆਂ ਕਾਮਨਿਆਂ ਦੀ ਕਾਲ ਹੋਏ
ਕਾਲ ਨੂੰ ਉਮਲ ਸਦੇ ਕਹੀ ਭੁਲਾਂਵਦੀ॥
ਭੁਖੀ ਦਾ ਦੁਖ ਉਹ ਸੋਹਣੀ ਮਰਜ਼ ਹੀਨ
ਮੰਨ ਪੈਨ ਲਾਜੀ ਦੀ ਹੋਣ ਨਹੀਂ ਆਂਵਦੀ॥
ਮੂਹੀ ਧਾਲੇ ਮੂਹੀ ਨਾਲ ਸੋਨਾ ਸੋਨਾ ਸਾਜ ਕਰ
ਸਾਜਵੇ ਕੁਪਲ ਨਾਲ ਨਾ ਜਾਣੀਆ ਗੁਮਾਵਦੀ॥
ਜਾਤ ਦੀ ਅਰਮਾਨਿਆਂ ਕਾਮਨਿਆਂ ਦੀ ਬਾਲ ਹੋਏ
ਧੀਰਾ ਧੀਰਾ ਸੋਈ ਨਾਲ ਭੁਲਾਵਾ ਰੋਲਾਂਵਦੀ॥
ਸਾਜਵੇ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤ ਸੈਣੀ ਕਲ ਜੀ ਨ ਮਿਲ ਸੈਣੀ
ਧਾਪੀਆਂ ਪ੍ਰੀਤਾਂ ਨੂੰ ਧਾਲ ਹੈ ਲੈਆਂਵਦੀ॥
ਜੀਵਣੀ ਤਰਸਦੀ ਨਹਿ ਜਾਤ ਰਹਿ ਲਾਈ ਸੋਚ ਰਾਖ ਨੇ ਖੁਲਾਂਵਦੀ॥
ਸੀਰਾ ਕਾਨੀ ਜਾਣੀ ਸੋਰ ਡੁਪਦੀ ਉਦਾਸੀ
ਨਸਾਂਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤ ਪਾਸ ਮਿਲਾਸ ਨੂੰ ਖੁਲਾਂਵਦੀ॥
ਭੁਖਣੀ ਸਮਾਨ ਨ ਕਸੌਟੀ ਜਹਾਨ ਵਿਚ
ਭੁਖ ਸੋਈ ਠੈਂਕਣੀ ਸੀ ਜਨ ਨੂੰ ਧਸਾਂਵਦੀ॥
ਸੋਈ ਅਜ ਭੁਖਣੀ ਸੁਹੰਗ ਲਾਇ ਉਸਨੀ
ਕੁਪਲ ਦਾ ਮਿਲਾਲ ਹੋਏ ਸਾਰੇ ਵਿਚ ਜਾਂਵਦੀ॥
ਕੀਤਾ ਸੀ ਗੁਮਾਨ ਤਾਹੀ ਤਰੇ ਮੈਂ ਕਾਨ
ਹਾਏ ਸੈਣੀ ਹੋਣੀ ਸੀ ਅਜਾਨ ਹੋਏ ਸਖੀਆਂ ਨੂੰ ਸੁਣਾਂਵਦੀ॥
ਸਾਜਵੇ ਸੁਜਾਨ ਆਏ ਹੋਣੀ ਮੈ ਹਰਾਨ ਅਜ
ਉਸੀ ਉਸੀ ਰੋਇ ਰੋਇ ਕੀਤ ਇਹੋ ਗਾਂਵਦੀ॥

ਪਛਤਾਵੇ ਕਾਰਨ ਰੁਦਨ ਵਾਂਗ ਇਹ ਰਚਨਾਂ ਆ ਗਈ ਹੈ, ਨਿੰਮ੍ਰਤਾ ਨਾਲ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਆਮ ਨੂੰ ਬੁਲਾਂਦੀ ਹੈ, ਤਰਲੇ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਵਿਲਕਣੀਆਂ ਲੈਂਦੀ ਹੈ।—

"ਆਵੀ ਨਾਲ ਆਵੀ ਸਾਰੇ ਦੇਸ ਨੂੰ ਜਣਾਈਂ ਮੁਖ ਆਪਣਾ ਵਿਖਾਵੀਂ ਮੈਨੂੰ ਚਾਹਕੇ ਬੁਲਾਵਣੀ॥
ਖੂਹਾਂ ਗੀਤਾਂ ਦੇਸ ਹੋਇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤੇਰੂ ਪੂਰੇ ਗੋਪੀਆਂ ਦੇ ਦੇਸ ਸਭੀ ਕੂਕਦੀ ਕੁਰਲਾਵਣੀ॥
ਮੇਰੀ ਤੇਰੀ ਗੱਲ ਨੇ ਕੇ ਗੋਪੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਕਿਵ ਜਾਇ ਰਾਸ ਮੰਡਲ ਦੇ ਆਪ ਹੈ ਮਚਾਵਣੀ॥
ਲਾਇ ਕੇ ਪ੍ਰੀਤਿ ਪਿਛੇ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਜੇ ਤੇਰੀ ਏਹੁ ਮੇਰੀ ਰੀਤ ਕਦ ਲਾਇ ਕੇ ਭੁਲਾਵਣੀ॥
ਭੁਲੇ ਨ ਭੁਲਾਵੀ ਜਿਤ ਤਰਫਦੀ ਸਦਾਈ ਇਹੁ ਜਾਤ ਦਾ ਕਸਾਈ ਪਰ ਮਨ ਦਾ ਹਰ ਸੋਨਾ ਚਾਹੀਦਾ॥
ਕਰਦੀ ਸ਼ਿਆਮ ਸ਼ਿਆਮ ਤੇਰੀ ਰਾਧਕਾ ਗੁਲਾਮ ਦਿਨ ਰਾਤਿਆਂ ਰੋਵੀ ਸਾਮ ਸਿਆਮ ਅਜੇ ਭੀ ਨ ਆਵਣਾ।
ਹਿਰੇ ਕਹਿਏ ਸਾਮ ਮੇਰਾ ਨੇ ਕਹਿਏ ਗੁਮਾਨ ਅਜ ਰਾਧਕੇ ਗੁਲਾਮ ਨੂੰ ਤੂੰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਬੁਲਾਵਣਾ॥
ਵਿਸਰ ਗਈ ਬਾਤ ਸਦੇ ਹੁੰਦੀ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਸਾਡੇ ਤੇਰੀ ਤੇਰੀ ਆਇ ਬਾਹਾਂ ਵੱਧ ਕੇ ਜਗਾਵਣਾ॥
ਏਹੁ ਦਾ ਪਿਆਰੀ ਵ੍ਰਿਖਭਾਨ ਦੀ ਦੁਲਾਰੀ ਮੈਨੂੰ ਕੂਕਦੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਪਿਛੇ ਕਾਨ ਜੀ ਸੁਣਾਵਣਾ॥
ਆਵੀ ਨਾਲ ਆਵੀ ਮੁਖ ਆਪਣਾ ਵਿਖਾਵੀ ਮੈਨੂੰ ਰਾਧੇ ਦੇ ਗੁਮਾਨਿ ਜਾਸ ਨਾਹੀ ਧਰ ਆਈਦਾ॥

ਤਰਸਵਾਨ ਗੁਸਾਂਈਆਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹਟਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਭਗਤਾਂ ਦਾ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਗਤੀ ਦਾ ਗੁਲਾਮ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਰਾਧਾ ਜਦੋਂ ਗੁਮਾਨ ਤਿਆਗ ਕੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਨਿੰਮ੍ਰਤਾ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਮੁੜ ਉਸ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਉਹਨੂੰ ਸੀਨੇ ਨਾਲ ਲਾ ਕੇ ਉਹਦੇ ਵਿਜੋਗ ਦੇ ਦੁਖਾਂ ਨਾਲ ਤਪਦੇ ਸੀਨੇ ਨੂੰ ਠਾਰਦੇ ਹਨ, ਉਹਦੇ ਹੰਝੂਆਂ ਨੂੰ ਪੂੰਝਦੇ ਹਨ, ਉਹਨੂੰ ਯਕੀਨ ਦਿਵਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੈਂ ਤੇਰਾ ਹਾਂ ਹਾਂ।—

ਬੇਨਤੀ ਕਰੇ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਅਗੇ ਪਿਛੇ ਫਿਰੇ ਨੇੜ ਦੂਰ ਹੈ ਗੁਸਾਂਈਆਂ ਦੇ ਨੈਨੋ ਨਹੀਂ ਆਵਣਾ॥
ਤਰਸਾਵਾਂ ਅਜਾਣ ਸਾਮ ਜਿਹਾ ਨ ਪਰਬੀਨ ਕੋਈ ਵੇਨਾ ਨੂੰ ਨਿਹਾਰ ਮੁਖ ਆਪਣਾ ਵਿਖਾਉਣਾ॥
ਜਾਣੇ ਵਿਛੜੀ ਕੇ ਉਹ ਚਾਹ ਨੇ ਵਿਹਾਰ ਸਾਰੇ ਤਤਕਾਲ ਰਾਧਕੇ ਨੂੰ ਸੀਨੇ ਨਾਲ ਲਾਵਣਾ॥
ਜਾਤੀ ਨਾਲ ਲਾਇ ਦੁਖ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਗੁਆਇ ਸਾਰੇ ਰਾਧੇ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇ ਸਾਮ ਹਿਰਦੇ ਆ ਸੁਹਾਵਣਾ॥
ਰਾਧੇ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇ ਸਾਮ ਹਿਰਦਿਆਂ ਲੁਕਾਇ ਦੁਖ ਦੇਵਾ ਹੈ ਗਵਾਇ ਕਰੇ ਤੇਰੇ ਮੈਂ ਕਹਾਵਣਾ॥
ਤੇਰਾ ਕਾਨ੍ਹ ਅਗੇ ਭੀ ਹੈ ਮੇਰਾ ਕਾਨ੍ਹ ਪਿਛੋਂ ਹੋਏ ਰਾਧੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਰਾਧੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਭੇ ਕੋਈ ਗਾਵਣਾ॥
ਰਾਧੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਗਾਵੇ ਜੋਈ ਜੂਨ ਮੈਂ ਨ ਆਵੇ ਸਾਮ ਭੋਲਾ ਤਰਾਵੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਸੋ ਰਿਝਾਵਣਾ॥

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਗੀਤ ਇਹ ਅਸੀਂ ਇਕ ਹੋਰ ਕਵੀ—[੫੦] ਘਨਾਨੰਦ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ

---

(੫੦) ਪਦਮ ਨੰਦ ਸੈਣੀ ਪਟੋਰੇ ਰਿਸਾਲਦਾਰ ਹੋਰੀ ਦੀ ਪੁਸਤਕ "ਘਨਾਨੰਦ" ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ, ਸੰਪਾਦਕ ਸ੍ਰੀ ਵਿਸ਼ਵਨਾਥ ਪ੍ਰਸਾਦ।

ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ। ਪੰਜਾਬੀ ਬੀੜ ਵਾਲੀ ਵਿਰਹੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਕਾਫੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਾਡਾ ਧਿਆਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਖਿੱਚਦਾ ਹੈ। ਘਨਾਨੰਦ ਦੀ "ਪਦਾਵਲੀ" ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਪੇਸ਼ ਹਨ:—

"ਅਸਾਨੂੰ ਰੋਵਣ ਲਾਇ ਗਿਆ ਹੀ ਕਦਾਂ ਕੁਝ ਬੋਲ ਨਾ ਸੁਣਦਾਂ।
ਸਾਂਵਲਾ ਮੋਹਨ ਮੋਹਨ ਗਭਰੂ ਚਿਤ ਚਲ ਘਾਇ ਗਇਆ।।
ਰਮਤ ਪਈ ਜਲਾਇ ਬਿਰਹ ਦੀ ਸਿਖੀ ਲਾਈ ਗਿਆ।।
ਮੁਰਲੀ ਤਾਨ ਸੁਨਾਇ ਆਨੰਦਘਨ ਜਾਦੂ ਚਲਾਇ ਗਇਆ।।
(ਪਰਜ ਕਲਿੰਗੜਾ—ਕਵਵਾਲੀ— ਘਨਾਨੰਦ—ਪੰਨਾ ੩੪੦)

"ਮੋਹਣੀ ਮੈ ਕਦ ਲਗ ਵਿਸਰ ਪਿਆਰਾਂ।।
ਕੁਝ ਘਾਵ ਦਿਲਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਚਿਤ ਚਲ ਕੁਝ ਮਚਾਵਾਂ।।
ਮੁਰਲੀ ਵਾਲੀ ਨੇ ਮਾਇਲ ਕੀਤੀ ਚਾਹੂ ਦਰਸਨ ਪਾਵਾਂ।।
ਕੈਥੋਂ ਜਾਨੂ ਜਿਦ ਨ ਕਹਿੰਦੀ ਕਿਸ ਵਿਧ ਦਿਸ ਪੁਕਾਵਾਂ।।[੫੧]
ਨੇ ਮੋਹਰਾਂ ਦੀ ਗਲੀਆਂ ਆਨੰਦਘਨ ਕੈਨੂੰ ਆਖ ਸੁਣਾਵਾਂ।।
(ਗੋਰੀ ਪਿਆਲਾ—ਪੁਕਾਰ—ਘਨਾ ਨੰਦ—ਪੰਨਾ ੪੩੧-੩੨)

ਰਾਮ ਭਗਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਨੂੰ ਬਹੁਤੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕੀਆਂ। ਗੁਰਦਾਸ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਕ ਬਾਰਾਮਾਹ— ਬਾਰਾਮਾਹ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਜੀ ਕਾ— ਜ਼ਿਕਰ ਯੋਗ ਆਇਆ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ 'ਪਦਮ' ਦੀ ਪੁਸਤਕ "ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਰਾਂ ਮਾਹੇ" ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ।[੫੨] ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਬਾਰੇ ਇਥੇ ਅਸੀਂ ਬਹੁਤਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ। ਸ੍ਰੀ ਪਦਮ ਜੀ ਦੇ ਹੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ "ਬਾਰਾਂ ਮਾਹ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਜੀ ਕਾ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਕਾਫੀ ਅਸ਼ੁੱਧ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਨਕਲ ਨਵੀਸਾਂ ਅੰਤਲੀ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਨਾਮ ਕਰਮ ਸਿੰਘ, ਮਾਨ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਪਰ ਪੁਰਾਤਨ ਪਤਰਿਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰਦਾਸ ਸਿੰਘ ਨਾਮ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ"।

"ਬਾਰਾਂ ਮਾਹ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਜੀ ਕਾ" ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਜੀ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਬਨਬਾਸ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਤਕ ਦੀ ਵਾਰਤਾ ਨੂੰ ਨਿਭਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ਤਿਉਹਾਰ, ਇਕ ਰੁੱਤ ਅਤੇ ਇਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਸਾਵਣ ਦੇ ਮਹੀਨੇ

(੫੧) ਵਧੇਰੇ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਲਈ ਵੇਖੋ ਅੰਤਿਕਾ।
(੫੨) ਵੇਖੋ ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਰਾਂਮਾਹੇ, ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ 'ਪਦਮ', ਪੰਨਾ ੭੨-੭੬.

ਦੀ ਇਕ ਵੰਨਗੀ ਅਸੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਜਿਸ ਵਿਚ ਰਾਮਕੌਰ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲਣ ਤੇ ਭਗਤ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਅਤੇ ਵਿਯੋਗ ਵਿਚ ਭਗਤ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:-

ਦੋਹਰਾ

ਤੁਲਸੀ ਭਾਗਿ ਪ੍ਰੇਮ ਕੀ, ਮੈਲੇ ਬਚਨ ਸੁਣੇ
ਰਸ ਚਮਕੇ ਤੂ ਨਹੀਂ, ਤਿਆਗੇ ਪ੍ਰਾਣ ਤੁਰੇ।

ਛੰਤ

ਸਾਵਣ ਝੂਮ ਘਟਾਂ ਬਹੁ ਆਈਆਂ, ਬੋ ਦੇ ਬਿੱਤੀਆਂ ਭਰਥ ਰੁਹਾਈਆਂ
ਸੀਤਾ ਕੀਤਾ ਮੈਂ ਨਾਲ ਆਈਆਂ, ਪਰਿਆ ਵਿਛੋੜਾ ਸਖੀਆਂ ਭਾਈਆਂ।
ਸੋ ਸੋ ਰਾਮ ਜਿਵੇਂ ਸੁਖਦਾਈਆਂ, ਹਾਇ ਮੈਂ ਕਿਆ ਕਰੋਂ ?।੧।
ਤਨ ਵਿਚ ਭਾਹਿ ਉਠੀ ਭੜਕਾਰੀ, ਨਰਾ ਘਾਊ ਚਲੈਸੇ ਕਾਰੀ।
ਹੁਣ ਮੈਂ ਮਰਸਾਂ ਖਾਇ ਕਟਾਰੀ, ਰਾਮ ਵਿਛੋੜੇ ਜਾਂਦੀ ਸਾਰੀ।
ਜਿਉਂ ਕੂੰਜਾਂ ਕੁਰਲਾਂਦੀ ਚਾਰੀ ਤਿਉਂ ਰੋਵੀ ਅਸੁਧਿਆ।੨।
ਬਰੂਏ ਸਾਵਣ ਬੂੰਦਾਂ ਬਰਸਨ, ਮੇਰੇ ਨੈਨ ਰਾਮ ਨੂੰ ਤਰਸਨ
ਬਿਜਲੀਆਂ ਕੜਕਨ ਬਦਲ ਗਰਜਨ, ਤਾਂ ਧਮਕਾ ਜੀਵਣਾ।੩।
ਪ੍ਰਭ ਬਿਨ ਜੀਵਨ ਧਮਕਾ ਨਾਹੀਂ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਵਰਤਾਂ ਸੀਰ ਮਿਲਾਈ
ਉਹਾਂ ਬਨ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਨਾਮਾਹੀਂ, ਪ੍ਰਭ ਕੀ ਸੇਜਾ ਚਾਰ ਮਿਲਾਈਂ
ਰਾਧੀ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭੂ ਗਾਂਵਾਂ, ਮੈਂ ਮਨ ਚਾਉ ਹੈ।੪।

ਪਉੜੀ

ਕੀਰ ਵਿਲਾ ਜਿਉਂ ਮੀਨ ਤੜਫਦੀ, ਅੰਬ ਨਾਲ ਦੀ ਬਾਣੀ
ਤਿਉਂ ਨਰ ਤੜਫ ਵਿਛੁੜੀ ਰੋਇਆ, ਰਾਮ ਨ ਨਜ਼ਰੀ ਪਾਣੀ
ਨਾਲ ਵਿਕਾਰਾਂ ਸ਼ਾਮ ਰੋਣਦਾ, ਤੇ ਤੇ ਨੈਣ ਵੰਝਾਣੀ
ਜੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਨਾਮ, ਜਿਸ ਪ੍ਰੇਮ ਅਵੇਹਾ, ਸੋ ਨਰ ਕਹੀਏ ਭਾਣੀ।੫।

ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਅਤੇ ਰਾਮ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਗੁਣ ਭਗਤੀ ਬਾਰੇ ਅਸਾਂ ਉਪਰ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਅਸੀਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਭਗਤੀ ਵੀ ਸਗੁਣ ਭਗਤੀ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਅੰਗ ਹੈ। ਭਗਤ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤੀ ਭਗਤੀ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦਿਆਂ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਇਕ ਇਕ ਅੰਗ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਿਤੇ ਕਰਦਾ

ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਰਣਨ ਤੋਂ ਜਿਤਨੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ ਇਹ ਸਾਧੂ ਜਨ ਦੀਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ। ਸਾਧੂ ਜਨ ਦੀਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਸ਼ਰਧਾ ਭਗਤੀ ਦਾ ਅਪਣੀ ਭਾਂਤ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਨਮੂਨਾ ਹੈ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਿਆ ਹੈ।—

ਮੈਂ ਬਲਿਹਾਰ॥

ਮੈਂ ਬਲਿਹਾਰ ਗੁਰੂ ਦੀ ਪਗੜੀ ਤੋਂ॥ ਤੇਰੀ ਪਗੜੀ ਹਰਿ ਲਿਵ ਲਗੜੀ ਤੋਂ॥ ੧॥
ਬਲਿਹਾਰ ਗੁਰੂ ਦੀ ਟੋਪੀ ਤੋਂ॥ ਤੇਰੀ ਟੋਪੀ ਹਾਥ ਓਪੀ ਤੋਂ॥ ੧੦॥
ਬਲਿਹਾਰ ਗੁਰੂ ਦਿਆਂ ਕੇਸਾਂ ਤੋਂ॥ ਤੇਰੇ ਕੇਸਾਂ ਸਭ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ॥ ੧੧॥
ਬਲਿਹਾਰ ਗੁਰੂ ਦੇ ਮੱਥੇ ਤੋਂ॥ ਤੇਰੇ ਮੱਥੇ ਹਰਿ ਰੰਗ ਰਤੇ ਤੋਂ॥ ੧੨॥
ਬਲਿਹਾਰ ਗੁਰੂ ਦੇ ਟਿੱਕੇ ਤੋਂ॥ ਸਤਿਗੁਰ ਦੇ ਸਾਏ ਸਿੱਕੇ ਤੋਂ॥ ੧੩॥
ਬਲਿਹਾਰੁ ਗੁਰੂ ਦਿਆਂ ਭਰਵੱਟਿਆਂ ਤੋਂ॥ ਭਰਵੱਟਿਆਂ ਨੂਰ ਪਲੱਟਿਆਂ ਤੋਂ॥ ੧੪॥
ਬਲਿਹਾਰ ਗੁਰੂ ਦੀਆਂ [illegible] ਤੋਂ॥ ਪਰਮੇਸ਼ੁਰ ਸਨਮੁਖ ਰਖੀਆਂ ਤੋਂ॥ ੧੬॥
ਬਲਿਹਾਰ ਗੁਰੂ ਦੇ ਨੱਕੇ ਤੋਂ॥ ਤੇਰੇ ਨੱਕੇ ਨੂਰ ਝਮੱਕੇ ਤੋਂ॥ ੧੭॥
ਬਲਿਹਾਰ ਗੁਰੂ ਦੀਆਂ ਨਾਸਾਂ ਤੋਂ॥ ਰਸ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਭਿੰਨੀ ਸੁਆਸਾਂ ਤੋਂ॥ ੧੮॥
ਤੇਰੀਆਂ ਮੁੱਛਾਂ ਸੁੰਦਰ ਸੋਹਣੀਆਂ॥ ਤੇਰੀ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਮਨ ਮੋਹਣੀਆਂ॥ ੧੯॥
ਬਲਿਹਾਰ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਰਵਣਾਂ ਤੋਂ॥ ਤੇਰਿਆਂ ਸਰਵਣਾਂ ਹਰਿ ਜਸੁ ਰਵਣਾਂ ਤੋਂ॥ ੨੦॥
ਬਲਿਹਾਰ ਗੁਰੂ ਦੇ ਮੁਖੜੇ ਤੋਂ॥ ਤੇਰੇ ਮੁਖੜੇ ਹਰਿ ਰੰਗੁ ਸੁਰਖੇ ਤੋਂ॥ ੨੧॥
ਬਲਿਹਾਰ ਗੁਰੂ ਦਿਆਂ ਅਧਰਾਂ ਤੋਂ॥ ਤੇਰੇ ਅਧਰਾਂ ਹਰਿ ਰਸੁ ਮਧਰਾਂ ਤੋਂ॥ ੨੨॥
ਬਲਿਹਾਰ ਗੁਰੂ ਦੀ ਰਸਨਾ ਤੋਂ॥ ਤੇਰੀ ਰਸਨਾ ਹਰਿਹਰਿ ਬਸਨਾ ਤੋਂ॥ ੨੩॥
ਬਲਿਹਾਰ ਗੁਰੂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਤੋਂ॥ ਤੇਰੀ ਬੋਲੀ ਅਮੋਲੀ ਬੋਲੀ ਤੋਂ॥ ੨੪॥
ਬਲਿਹਾਰ ਗੁਰੂ ਦਿਆਂ ਦਸਨਾਂ ਤੋਂ॥ ਤੇਰਿਆਂ ਦਸਨਾਂ ਪਾਪੁ ਬਿਨਾਸਨਾ ਤੋਂ॥ ੨੫॥
ਬਲਿਹਾਰ ਗੁਰੂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਤੋਂ॥ ਤੇਰੇ ਹਿਰਦੇ ਸਚੇ ਸਿਦਕੇ ਤੋਂ॥ ੨੬॥
ਬਲਿਹਾਰ ਗੁਰੂ ਦੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਤੋਂ॥ ਤੇਰੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਰਾਮ ਸਵਾਰੀ ਤੋਂ॥ ੨੭॥
ਬਲਿਹਾਰ ਗੁਰੂ ਦੀ ਠੋਡੀ ਤੋਂ॥ ਸਿਖਿਆ ਸਿਖਿਆ ਪਰਵਰਿ ਠੋਡੀ ਤੋਂ॥ ੨੮॥
ਬਲਿਹਾਰ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸੀਨੇ ਤੋਂ॥ ਤੇਰੇ ਸੀਨੇ ਹਰਿਰੰਗ ਭੀਨੇ ਤੋਂ॥ ੨੯॥
ਬਲਿਹਾਰ ਗੁਰੂ ਦਿਆਂ ਮੋਢਿਆਂ ਤੋਂ॥ ਸਿਖੁ ਸਿਖਿਆ ਪਰਿਵਾਰ ਓਢਿਆ ਤੋਂ॥ ੩੦॥
ਬਲਿਹਾਰ ਗੁਰੂ ਦੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਤੋਂ॥ ਤੇਰੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਉਪਰਵਾਹਾਂ ਤੋਂ॥ ੩੧॥
ਬਲਿਹਾਰ ਗੁਰੂ ਦੀਆਂ ਅਰਨਾਂ ਤੋਂ॥ ਤੇਰੀਆਂ ਅਰਨਾਂ ਭਵਜਲ ਤਰਨਾਂ ਤੋਂ॥ ੩੨॥

ਬਲਿਹਾਰ ਗੁਰੂ ਦੀਆਂ ਜੀਭੀਆਂ ਤੋਂ॥ ਤੇਰੀਆਂ ਜੀਭੀਆਂ ਹਰਿ ਰੰਗੁ ਚਖੀਆਂ ਤੋਂ॥੩੩॥
ਬਲਿਹਾਰ ਗੁਰੂ ਦਿਆਂ ਦੰਦਾਂ ਤੋਂ॥ ਪੂਰ ਨਰਕ ਨਰਾਕ ਸਮਝਦਾਂ ਤੋਂ॥੩੪॥
ਬਲਿਹਾਰ ਦੰਦਾਂ ਦੀਆਂ ਮੰਗੂਲੀਆਂ ਤੋਂ॥ ਤੇਰੀਆਂ ਮੰਗੂਲੀਆਂ ਹਰਿ ਸਿਫ਼ੂ ਸੁਣੀਆਂ ਤੋਂ॥੩੫॥
ਬਲਿਹਾਰ ਗੁਰੂ ਦਿਆਂ ਨੈਣਾਂ ਤੋਂ॥ ਤੇਰਿਆਂ ਨੈਣਾਂ ਸਾਧੂ ਪਰਖਾਂ ਤੋਂ॥੩੬॥
ਬਲਿਹਾਰ ਗੁਰੂ ਦੀਆਂ ਸੀਖਾਂ ਤੋਂ॥ ਤੇਰੀਆਂ ਸੀਖਾਂ ਅਨਾਦੂ ਲੀਖਾਂ ਤੋਂ॥੩੭॥
ਬਲਿਹਾਰ ਗੁਰੂ ਦਿਆਂ ਗੋਡਿਆਂ ਤੋਂ॥ ਤੇਰਿਆਂ ਗੋਡਿਆਂ ਪਰਪੰਚ ਤੋੜਿਆਂ ਤੋਂ॥੩੮॥
ਬਲਿਹਾਰ ਗੁਰੂ ਦੀਆਂ ਪਿੰਨੀਆਂ ਤੋਂ॥ ਤੇਰੀਆਂ ਪਿੰਨੀਆਂ ਹਰ ਰਸ ਭਿੰਨੀਆਂ ਤੋਂ॥੩੯॥
ਬਲਿਹਾਰ ਗੁਰੂ ਦਿਆਂ ਗਿੱਟਿਆਂ ਤੋਂ॥ ਤੇਰਿਆਂ ਗਿੱਟਿਆਂ ਹਰਿ ਰਸ ਛਿੱਟਿਆਂ ਤੋਂ॥੪੦॥
ਬਲਿਹਾਰ ਗੁਰੂ ਦਿਆਂ ਪੈਰਾਂ ਤੋਂ॥ ਤੇਰੇ ਪੈਰਾਂ ਸਹਿ ਕਿਲਵਿਖਾਂ ਤੋਂ॥੪੧॥
ਬਲਿਹਾਰ ਪੈਰਾਂ ਦੀਆਂ ਤਲੀਆਂ ਤੋਂ॥ ਤੇਰੀਆਂ ਤਲੀਆਂ ਕੋਮਲ ਕਲੀਆਂ ਤੋਂ॥੪੨॥
ਬਲਿਹਾਰ ਗੁਰੂ ਦੀਆਂ ਮੌਜੀਆਂ ਤੋਂ॥ ਪਰਮੇਸੁਰ ਸਨਮੁਖ ਕਰੀਆਂ ਤੋਂ॥੪੩॥
ਬਲਿਹਾਰ ਗੁਰੂ ਦੀਆਂ ਪੌਣੀਆਂ ਤੋਂ॥ ਤੇਰੀ ਪਣੀਆਂ ਹਾਜੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਤੋਂ॥੪੪॥
ਬਲਿਹਾਰ ਗੁਰੂ ਦੀ ਇਕਲਾਈ ਤੋਂ॥ ਸਤਿਗੁਰ ਦੀ ਕੀਨ ਕਮਾਈ ਤੋਂ॥੪੫॥
ਬਲਿਹਾਰ ਗੁਰੂ ਦੇ ਜਾਮੇ ਤੋਂ॥ ਤੇਰੇ ਜਾਮੇ ਚਤੇ ਨਾਮੇ ਤੋਂ॥੪੬॥
ਬਲਿਹਾਰ ਗੁਰੂ ਦੇ ਪਟਕੇ ਤੋਂ॥ ਨਾ ਦੇਊ ਪਰਸਪਰ ਲਟਕੇ ਤੋਂ॥੪੭॥[੫੩]

ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸਰੂਪ ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ ਦੀ ਕਾਫੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵਾਂ ਕਾਂਡ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਅਜੇ ਤਾਈਂ ਯੋਗ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਾਹਿਤ ਅਜੇ ਤਕ ਅਣਛਪਿਆ, ਅਣਖੋਜਿਆ, ਅਣਘੋਖਿਆ ਅਤੇ ਅਣਗੌਲਿਆ ਹੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਵਿ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਇਸ ਦੀ ਹੋਰ ਅਗੇਰੇ ਖੋਜ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਖੋਜ ਦੇ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਚੁਣੌਤੀ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਬਖ਼ਸ਼ਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਇਸ ਦੀ ਬਹੁਮੁੱਲੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ।

(੫੩) ਸਾਧੂ ਜਨ, ਰਾਗ ਕਲਿਆਣੀ, ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਭਗਤਾਂ ਦੇ, ਪੰਨਾ ੨੬-੨੭.

ਸਾਰ

ਹਥਲੇ ਲੇਖ-ਪ੍ਰਬੰਧ- ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ-ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਠੋਸ ਸਿੱਟਿਆਂ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਜਿਹਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:—

੧, ਜਿੱਥੇ ਤਕ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਦੋ ਮਤ ਬਿਲਕੁਲ ਸਪਸ਼ਟ ਹਨ। ਇਕ ਮਤ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਕੁਝ ਪਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਭਗਤੀ ਈਸਾਈ ਮਤ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਮਤ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹਨ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਸ਼ੁਕਲ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਰਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਵਜੋਂ ਹੋਈ। ਪਰ ਸਾਡੀ ਧਾਰਨਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤੀ ਨਾ ਤਾਂ ਈਸਾਈ ਮਤ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਰਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਤੋਂ ਹੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਸਦੀਆਂ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਬੀਜ ਸਾਨੂੰ ਵੇਦਾਂ, ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ, ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਅਤੇ ਨਾਰਦ ਦੇ ਭਗਤੀ ਸੂਤਰਾਂ ਅਤੇ ਗੀਤਾ ਆਦਿ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਦੱਖਣ ਦੇ ਆਲਵਾਰ-ਭਗਤਾਂ ਅਤੇ ਵੈਸ਼ਨਵ-ਆਚਾਰੀਆਂ, ਭਗਤੀ ਦੇ ਚਾਰ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ— ਸ੍ਰੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾ, ਬ੍ਰਹਮ ਸੰਪ੍ਰਦਾ, ਰੁਦਰ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਅਤੇ ਸਨਕਾਦਿਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾ— ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵਰਤਕਾਂ— ਰਾਮਾਨੁਜ, ਮਾਧਵ, ਨਿੰਬਾਰਕ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਸੁਆਮੀ— ਅਤੇ ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਵਾਰਕਰੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਵਰਤਕ ਗਿਆਨੇਸ਼ਵਰ ਆਦਿ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗ ਹੈ, ਉੱਤਰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਰਾਮਾਨੰਦ, ਕਬੀਰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ, ਵੱਲਭ ਅਤੇ ਚੈਤੰਨਯ ਦੇ ਸਿਰ ਹੈ। ਇੰਜ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਆਧਾਰ— ਭਗਤੀ-ਭਾਵਨਾ— ਨਿਰੋਲ ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਦੇਸੀ ਹੈ, ਪਰਭਾਰਤੀ ਜਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਨਹੀਂ।

੨, ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਪ੍ਰਵਰਤਕ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਸਨ, ਇਸ ਨੂੰ ਸਿਖਰ ਉੱਤੇ ਪੁਚਾਣ ਵਾਲੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਕਾਇਆ-ਕਲਪ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਨ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ। ਇੰਜ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚਲਾ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਕਿ ਸਦੀਆਂ ਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਇਸੇ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਏਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁਗ ਤਕ ਇਸ ਦਾ ਨਿਰਵਿਘਨ ਪ੍ਰਵਾਹ ਚਲਿਆ ਆਇਆ ਹੈ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਸਾਹਿਤ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ।

੩, ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਪ੍ਰਤੀ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਦੇਣ ਮਹਾਨ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਵੱਲਭ ਅਤੇ ਚੈਤੰਨਯ ਵਰਗਿਆਂ

ਨੇ ਸਗੁਣ ਭਗਤੀ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ, ਉਥੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਨਿਰਗੁਣ ਭਗਤੀ ਉਤੇ। ਜਿਥੇ ਬੰਗਾਲ, ਉੜੀਸਾ ਦੀ ਭਗਤੀ-ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਤੇ ਵਿਰਹ ਦਾ ਵਿਕਾਸ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ-ਰਾਧਾ ਦਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਕਥੋਲਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਅਤੇ ਅਸ਼ਲੀਲਤਾ ਪ੍ਰਵਿਰਤ ਕਰ ਗਈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਪਰਛਾਵਾਂ ਸਮਕਾਲੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪੈਣ ਲਗ ਪਿਆ ਅਤੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਇਹ ਸਾਹਿਤ ਸੈਕਸ-ਯੁਗ ਦੇ ਰੀਤੀ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੋ ਗਿਆ, ਉਥੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹੀ ਕਾਇਮ ਰਹੀ, ਕਾਮ-ਵਾਸ਼ਨਾ ਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਮੂਹ ਤਕ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ। ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਨਿਰਗੁਣ ਭਗਤੀ-ਭਾਵਨਾ- ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਾਵਿ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਉਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਹੋ ਪਿਆ। ਜਿਥੇ ਵਲੋਂ ਇਕਾ ਦੁਕਾ ਹੀ ਐਸੀ ਭਗਤੀ-ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਓਤ ਪ੍ਰੋਤ ਸਾਹਿਤ ਰਚੀਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਨਹੀਂ ਆਇਆ।

ਹਾਂ, ਇਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਸਗੁਣ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਨੂੰ ਕੁਝ ਠੇਸ ਜ਼ਰੂਰ ਵੱਜੀ। ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਨਿਰਗੁਣ ਭਗਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਦਕਾ ਸਗੁਣ ਕਾਵਿ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਾ ਰਚਿਆ ਜਾ ਸਕਿਆ, ਪਰ ਤਾਂ ਵੀ ਆਧਾਰੀ ਜੈਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪੁਜੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਗੁਣ ਕਾਵਿ ਕੁਝ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਜੈਨ ਸਾਹਿਤ ਭਾਲ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਜਿਨਾ ਕੁ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਿਆ ਹੈ, ਆਮ ਤੌਰ ਦਾ ਰੂਪ ਤੋਂ ਬੋਧ ਪ੍ਰਕਰਣਾਂ ਕਵਿਤ ਦਾ ਸਤਨ ਹੋਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਇਕ ਗੱਲ ਬੜੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ, ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਇਹਦੀ ਦੇ ਸਗੁਣ-ਕਾਵਿ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਅਸ਼ਲੀਲਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਵੀ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਨਿਰਗੁਣ ਭਗਤੀ-ਭਾਵਨਾ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਾਵਿ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਦਕਾ ਹੀ ਹੈ।

੪. ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਨਾ ਤਾਂ ਇਹ ਰਾਮਾਨੁਜ ਦੀ "ਲਕਸ਼ਮੀ ਨਾਰਾਇਣ" ਦੀ, ਨਾ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੀ "ਸੀਤਾ ਰਾਮ" ਦੀ, ਨਾ ਵੱਲਭ ਦੀ "ਬਾਲ-ਗੋਪਾਲ" ਦੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਚੈਤੰਨਯ ਦੀ "ਰਾਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ" ਦੀ ਭਗਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਭਗਤੀ ਹੈ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ, ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਕਿਸਮ ਦਿਖਾਵਿਆਂ ਆਦਿ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਥੇ ਨਵੀਂ ਇਹ ਭਗਤੀ ਵੈਧੀ ਭਗਤੀ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਰਾਗਾਨੁਗਾ ਭਗਤੀ ਹੈ, ਗੌਣੀ ਭਗਤੀ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਪਰਾ ਭਗਤੀ ਹੈ, ਸਾਧਨ ਭਗਤੀ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਸਾਧ੍ਯ ਭਗਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹੇਤੁਕੀ ਭਗਤੀ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਅਹੇਤੁਕੀ ਭਗਤੀ ਹੈ।

੫. ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਥੇ ਭਗਤੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਆਚਾਰਜਾਂ ਦੇ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਬਣ ਗਏ ਜਿਵੇਂ ਕਬੀਰ ਦਾ "ਕਬੀਰ ਪੰਥ" ਆਦਿ ਉਥੇ

ਸਿਖ ਗੁਰੂਆਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਸੰਕੀਰਣਤਾ ਨਹੀਂ ਪਨਪੀ। ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਵਡਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਸਿਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਦੇਹਧਾਰੀ ਗੁਰੂ ਦੀ ਬਜਾਇ "ਸ਼ਬਦ-ਗੁਰੂ" ਜਾਂ "ਗੁਰਬਾਣੀ-ਗੁਰੂ" (ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਗੁਰੂ ਹੈ ਬਾਣੀ) ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ।

੬. ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟ ਸਿਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਕੇਵਲ ਭਗਤੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਕਿਰਤ ਦਾ ਇਕ ਸੁਚੱਜਾ ਸੁਮੇਲ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਕਰਮਹੀਣਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਮਸ਼ੀਲਤਾ ਸੀ, ਇਹ ਜੀਵਨ ਵਿਹੂਣੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜੀਵਨਮਈ ਸੀ। ਇਹੋ ਕਾਰਣ ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਤੇ ਸਿਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਬਦੌਲਤ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੀਂ ਸੂਝ-ਬਿਰਤੀ ਸੂਝ- ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਸਿਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਵੈਰਾਗ ਅਤੇ ਤਿਆਗ ਦੀ ਬਜਾਇ ਕਿਰਤ ਅਤੇ ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਉਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ।

੭. ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਸਿਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਇਕ ਵਡੀ ਦੇਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਕਰਨ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਤਾਣ ਲਗਾਇਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤਵ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚੋਂ ਕਢ ਕੇ ਸਮੂਹਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਲੈ ਆਂਦਾ। ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਗਤੀ-ਅੰਦੋਲਨ ਬਹੁਤਾ ਕਰਕੇ ਨਿਜੀ ਧਰਮ-ਸਾਧਨਾ ਉਤੇ ਹੀ ਆਧਾਰਿਤ ਸੀ।

ਸਿਖ ਗੁਰੂਆਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕਤਾ ਦੇ ਰੋਗ ਨਾਲ ਗ੍ਰਸਤ ਸੀ। ਭਗਤੀ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਆਚਾਰਯਾਂ— ਰਾਮਾਨੁਜ, ਮਾਧਵ, ਨਿੰਬਾਰਕ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਸੁਆਮੀ, ਰਾਮਾਨੰਦ, ਵੱਲਭ ਅਤੇ ਚੈਤੰਨਯ ਆਦਿ— ਨੇ ਅਪਣੀ ਅਪਣੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ। ਬਹੁਤਿਆਂ ਨੇ ਤਾਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ, ਵਿਧੀ ਵਿਧਾਨਾਂ ਦੇ ਪਾਲਣ ਨੂੰ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਠਹਿਰਾਇਆ ਪਰ ਸਿਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕਤਾ ਨੂੰ ਤਿਲਾਂਜਲੀ ਦੇ ਦਿਤੀ— ਕਿਸੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਸਭ ਵਰਗਾਂ ਲਈ ਸਾਂਝਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਜਾਂ ਸੰਪਾਦਨ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ-ਵਿਹੀਨਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ।

੮. ਭਗਤੀ ਦੇ ਆਚਾਰਯਾਂ ਨੇ ਭਗਤੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਤਾਂ ਸਭ ਜਾਤਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੇ ਦਿਤਾ, ਪਰ ਇਹ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਦਿਤਾ, ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ। ਪਰ ਸਿਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਨਾ ਕੇਵਲ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਅਛੂਤਾਂ, ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਪ੍ਰਗਟਾਈ, ਸਗੋਂ ਸਮਾਜਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ [illegible] ਪੱਖ ਪੂਰਿਆ।

ਦੂਜੇ, ਸਿਖ ਗੁਰੂਆਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਆਚਾਰਯ ਨੇ ਇੰਨੀ

ਉਦਾਰਵਾਦ ਆਧਾਰਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਉੱਚ ਤਾਂ ਮਾਨਵ-ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਤੇ ਵਿਸਤਾਰ ਦੇ ਲਈ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਪਰੰਪਰਾ-ਗ੍ਰਸਤ ਹੀ ਹੈ— ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਅਨੁਰਕਤ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਜੋ ਅਸਹਿਣਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਅਨੁਦਾਰ ਵਿਚਾਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਮਸਤ ਵਿਚਾਰ-ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਨਾਲ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੇ— ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਮਾਜ-ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸਰਵੋਤਮ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਤਾਂ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਪਾਪਮਈ, ਕਲਕਮਈ ਆਦਿ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੰਨੇ ਅਪਮਾਨ-ਸੂਚਕ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਅਤੇ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ[੧]। ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਨਹੀਂ ਆਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅਨੇਕ ਢੰਗਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਮਾਜਕ[੨] ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਠੀਕ ਸਥਾਨ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ।

੬. ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਦੇਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਕੜੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨੂੰ ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ। ਇਤਿਹਾਸ ਗਵਾਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਥੇ ਹੀ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਹਾਰ ਖਾ ਚੁੱਕੀ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਢਹਿ ਢੇਰੀ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਏ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਦੀ ਮੂਰਤੀ-ਵਿਰੋਧੀ ਧਾਰਮਕ ਕੱਟੜਤਾ ਦੀ ਕਠੋਰਤਾ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆਈ ਹੋਈ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਨ ਲਗ ਪਈ ਸੀ। ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਆਪਣਾ ਧਰਮ, ਬੋਲੀ, ਪਹਿਨ-ਪਹਿਰਾਵਾ ਆਦਿ ਤਿਆਗ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦੇਣ ਲਗ ਪਈ ਸੀ। ਸਮੇਂ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਨਜ਼ਾਕਤ ਨੂੰ ਜਿਥੇ ਭਗਤ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਸਮਝਿਆ, ਉਥੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਜਿਥੇ ਭਗਤਾਂ ਨੇ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਆਮ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਆਪਣੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ-ਗੋਪਾਲ ਦੀ ਸਾਧਨਾ-ਪੱਧਤੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼[੩] ਕਰ ਕੇ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਭੁਲਾ ਦੇਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ, ਉਥੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਮੁੜ ਮੁੜ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਿਆ। ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਨੂੰ

---

(੧) ਨਿਰਗੁਣ ਸਾਹਿਤ— ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਪ੍ਰਿਸ਼ਠਭੂਮੀ— ਡਾ. ਮੋਤੀ ਸਿੰਘ— ਪੰਨਾ-੨੩੧.
(੨) "ਭੰਡਿ ਜੰਮੀਐ ਭੰਡਿ ਨਿੰਮੀਐ------- ਜਿਸੁ ਬਾਝੁ ਨ ਕੋਇ"— ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਮਹਲਾ ੧.
(੩) ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਕੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪ੍ਰਿਸ਼ਠਭੂਮੀ— ਵਿਸ਼ਵੰਭਰ ਨਾਥ— ਪੰਨਾ ੧੭੯.

ਉਸ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਦੀ ਜਕੜਨ ਤੋਂ ਕੋਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਨ ਛੁਡਵਾਇਆ।[੪] ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਦੁਖ ਗੁਲਾਮੀ ਦਾ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਸਗੋਂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਦੁਖ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ। ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਇਸ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਤੋਂ ਲੋਕਾਂ ਅੰਦਰ ਚੇਤੰਨਤਾ ਉਪਜਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਲਿਆ। ਭਗਤੀ-ਕਾਵਿ ਦੀ ਏਸੇ ਆਤਮਾ ਦਾ ਸਿਖਰੀ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇੰਜ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ[੫] ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਆਧਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਜਸੀ, ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਮਸਲਿਆਂ ਤੇ ਕੂਟ ਨੀਤੀ ਦਾ ਸਤੰਤਰ ਸਾਖੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਭਗਤੀ-ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਬਾਣੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਬੜੇ ਦੋਹਰੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਲਤ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ। ਰਾਜੇ ਦਰ ਦਰੋਂ ਜੋਗੇ ਬਣੇ ਆਪਣੇ ਲਾਇਕ ਸਨ, ਲੋਕਾਂ ਉੱਤੇ ਰਾਜ ਕਰਨਾ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜਨਮ-ਅਧਿਕਾਰ ਸੀ, ਗੁਰੂਆਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਲੋਕ-ਭਲਾਈ ਨੂੰ ਮੁਖ ਜਾਨਣ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਰਾਜਾ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਹੈ, ਲੋਕ-ਭਲਾਈ ਲਈ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਸਦਾਚਾਰ ਮਨੁੱਖਤਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਪੰਚਾਇਣ ਦੇ ਭੈ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪੰਚਾਇਣ ਦੇ ਭੈ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਰਾਜਾ ਹੀ ਲੰਮੀ ਦੇਰ ਤਕ ਤਖ਼ਤ ਉੱਤੇ ਟਿਕ ਸਕਦਾ ਹੈ।[੬]

੧੦. ਨਿਰਗੁਣ ਭਗਤੀ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਸੰਬੰਧੀ ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਸ਼ੁਕਲ ਦੀ ਰਾਇ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਪੱਖ ਬੜਾ ਘਟੀਆ ਹੈ, ਭਾਸ਼ਾ "ਟੁੱਟ ਪਟਕਿ" ਅਤੇ "ਸੈਲੀ" ਹੈ। ਪਰ ਸਾਡੀ ਧਾਰਨਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਸੰਬੰਧੀ ਇਹ ਕਹਿਣਾ, ਉਹਨਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਅਨਿਆਂ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਉੱਤੇ ਪੁਜਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤਕ ਗੁਣ ਦੀ ਘਾਟ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਤਾਂ ਬੜੇ ਸੁਹਣੇ ਸਾਹਿਤਕ ਨਮੂਨੇ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇੰਜ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਉਪਜ— ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ— ਦੀ ਸਾਹਿਤਕਤਾ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਣ ਰੋਲ ਦਿੱਤਾ।

• • •

---

(੪) "ਆਦਿ ਪੁਰਖ ਕਉ ਅਲਹੁ ਕਹੀਐ---ਸੇਖਾਂ ਆਈ ਵਾਰੀ"। (ਬਸੰਤੁ ਹਿੰਡੋਲੁ ਮ: ੧)
"ਖਤ੍ਰੀਆ ਤ ਧਰਮੁ ਛੋਡਿਆ ਮਲੇਛ ਭਾਖਿਆ ਗਹੀ"। (ਧਨਾਸਰੀ ਮ: ੧)
"ਕਲਿ ਮਹਿ ਬੇਦੁ ਅਥਰਬਣੁ ਹੂਆ---ਤੁਰਕ ਪਠਾਣੀ ਅਮਲੁ ਕੀਆ"। (ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਮ: ੧)
(੫) ਦੇਖੋ "ਬਾਬਰਬਾਣੀ" ਦੇ ਸ਼ਬਦ—(ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ)
(੬) "ਰਾਜਾ ਤਖਤਿ ਟਿਕੈ ਗੁਣੀ ਭੈ ਪੰਚਾਇਣ ਰ[illegible] ॥ [illegible] ਮ[illegible]

ਅੰਤਿਕਾ

ਇਸ ਅੰਤਿਕਾ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਕਈ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਵੰਨਗੀਆਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ। ਇਹਨਾਂ ਵੰਨਗੀਆਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਅਤੇ ਸਮੂਹ ਤਾਕਤ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਅਜੇ ਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਵੰਨਗੀਆਂ ਦੇਣੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ।

ਘਨਾਨੰਦ

ਪਦਾਵਲੀ

੧. "ਮੈਂ ਜਾਣੀ ਮੈਂ ਜਾਣੀ ਜਾਇ ਜਾਂਗੀ ਰੇ ਰੇ ਰੇ॥
ਅਰਸ ਅਰਸੀ ਲੁੱਟਿ ਚੁਸ ਮੋਹਨ ਮੋਹਨ ਮੁਖ ਵਿਖਾਣੀ॥
ਤੂਠ ਚਾਹੂ ਅਸੀਂ ਅਣੀ ਹੈ ਵਿਅਣੀ ਕੇਵਾਂ ਵਿਚ ਪਾਵਣੀ॥
ਪ੍ਰਾਣ ਪਪੀਹੇ ਹੈ ਆਨੰਦ ਘਨ ਪਿਯਿ ਪਿਯਿ ਪਿਯਿ ਪਿਯਿ ਆਵਣੀ"॥

(ਅਰਥਾਨਾ ਪੋਥਲ— ਮੂਲ ਤੁਲਸ—ਘਨਾ ਨੰਦ, ਸੰਪਾਦਕ ਵਿਸ਼ਵਾ ਨਾਥ ਪ੍ਰਸਾਦ ਮਿਸ਼੍ਰ— ਪੰਨਾ ੩੮੪)

੨. " ਮੁਰਲੀ ਵਾਲੇ ਨੇ ਅਸਾਂਡਾ ਦਿਲ ਲੀਤਾ ਈ॥
ਚੜ੍ਹੇਂ ਦਿਹਾੜੇ ਦਿਲਾਂ ਦਾ ਨਚਣਾ ਕੀ ਜਾਦੂ ਕਿਆ ਕੀਤਾ ਈ॥
ਸਾਂਵਲੀ ਸੂਰਤਿ ਵਾਲੀ ਅਸੀਂ ਜਾਣਾ ਚੋਰ ਲੀਤਾ ਈ॥
ਆਨੰਦ ਘਨ ਚਨ ਹੋਇਆ ਪਪੀਹਾ ਵਿਸਰ ਪਿਆਸਾ ਪੀਤਾ ਈ"॥

(ਪੰਜਾਬੀ ਦਿਲਤਾਨਾ, ਓਹੀ, ਪੰਨਾ- ੪੧੬)

੩. "ਮੋਹਣੀ ਮੈਂ ਨਵ ਨਵ ਵਿਸਰ ਨਿਹਾਰਾਂ॥
ਕੁਝ ਚਾਵ ਦਿਲਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵਿਚ ਕਲ ਕੁਝ ਮਰਾਂ॥
ਮੁਰਲੀ ਵਾਲੇ ਨੇ ਮੋਹਿਨ ਜਾਣੀ ਚਾਹੂ ਦਰਸਨ ਪਾਵਾਂ॥
ਦੇਖੋਂ ਚਾਹੂ ਜਿਵ ਨ ਚਰਿਦੀ ਇਸ ਵਿਧ ਇਸ ਪੂਰਾਂ॥
ਜੇ ਮੋਹਣਾ ਦੀ ਗਲੀਆਂ ਆਨੰਦ ਘਨ ਕੇਤੂ ਅਧ ਗੁਰਾਵਾਂ॥

(ਓਹੀ ਗ੍ਰੰਥ ਮੂਲ ਤੁਲ, ਓਹੀ, ਪੰਨਾ-੪੩੧-੩੨)

੪. "[illegible]॥
[illegible]
[illegible]॥"
([illegible], ਪੰਨਾ-੩੮੧)

੫. "[illegible]॥
[illegible]॥
[illegible]॥
[illegible]॥"
([illegible], ਪੰਨਾ-੩੬੪)

੬. "[illegible]॥
[illegible]॥
[illegible]॥
[illegible]॥"
([illegible], ਪੰਨਾ-੫੮੪)

੭. "[illegible]॥
[illegible]॥
[illegible]॥
[illegible]॥"
([illegible], ਪੰਨਾ-੫੮੪)

੮. "[illegible]॥
[illegible]॥
[illegible]॥
[illegible]॥"
([illegible], ਪੰਨਾ-੫੫੭)

ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ

੯. "[illegible]॥
[illegible]॥

ਖਤਾ ਮੁਸ਼ਆਵਤ ਚੰਗ ਸੁਹੰਗ ਮਜੂਰ ਹੈ॥
ਅਫਜ਼ੈਲ ਜਾਂਵਨ ਜਾਨ ਹਾਨ ਮੰਜ਼ੂਰ ਹੈ॥ ੩੦॥

(ਅਹਲ ਕੈਦ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-੭੯)

੧੦. ਇਸ਼ਕ ਪਲੀਦ ਇਕਦਾਰ ਯਾਰ ਤੂ ਮੁਸ਼ਕੂ ਕੀ ਤਰਸਾਂਦਾ ਹੈ॥
ਚਤਿ ਵਿਹਾਣੀ ਤਲਬ ਉਸਾਰੀ ਅਕਲ ਵਿਲਮ ਉਡਾਂਦਾ॥
ਮੈਨੂੰ ਇਸ਼ਕ ਅਨ ਜੀਹ ਜਾਣੀ ਤੂ ਯਕ ਹੂੰਜ ਮਿਲਾਂਦੀ ਹੈ॥
ਮਤਰ ਮਤਬ ਇਸ਼ਕ ਚੰਦ ਯਾਰ ਦੀ ਜਿਵੇਂ ਅਸਾਂਕੀ ਜਿਮਾਂ ਦੀ ਹੈ॥ ੪੯॥

(ਸ ਬ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-੭੭)

<u>ਗੁਲਾਬਦਾਸ</u>

<u>ਗੁਰੂ</u>

੧. ਨਿਗੁਰਾ ਗੁਰ ਤੇ ਨਿੰਦਕੀ ਮਨਮੁਖ ਤਾਂਹ ਪਛਾਣ।
ਗੁਰ ਕੀ ਆਗਿਆ ਜਾਂ ਨ ਜਿਨ੍ਹ ਨਿਗੁਰਾ ਤਾਹੀ ਜਾਣਨਾ। ੨੮।

(ਚਰਨਮਾਲਾ, ਪੰਨਾ-੩)

੨. ਈਸ਼ਰ ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਖ ਹੈ ਮਨਮੁਖ ਜਾਨਤ ਨਾਹਿ।
ਜਿਨਕੀ ਹੈ ਅਹੰਕਾਰ ਤਹਿ ਹੋਤੀ ਸਫਲ ਬਨਾਇ। ੨੯।

(ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-੩)

੩. ਮਾਣੀ ਜਾਣੀ ਭੁਲੇ ਪਾਇਆ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਸਤਿਗੁਰ ਨੇ ਮਿਲਾਇਆ ਸੀ।
ਅਸ ਮੈਂ ਵਿਚੋਂ ਮੁਸਾਫਰ ਸਾਰੇ ਮੈਂ ਘਰ ਵਿਸ਼ਰਾਮ ਪਾਇਆ ਸੀ।
ਆਕਰ ਰੋਮ ਅਜੂਰ ਦੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦਰਦਬੰਦ ਦਰਸਾਇਆ ਸੀ।
ਰੰਗ ਰੰਗੀਲੇ ਸਾਜਨ ਮੇਰੇ ਜਿਨ ਸਭੁ ਰੰਗ ਰੰਗਾਇਆ ਸੀ।
ਦਾਸ ਗੁਲਾਬ ਪਿਆਰੇ ਪੀਰੇ ਸੋਹਣਾ ਮੈਂ ਦਰਸਾਇਆ ਸੀ। ੪੨।

(ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-੩)

੪. ਨਾਮ ਪਿਆਲਾ ਸੋ ਨੇ ਦੇਵੇ ਜਿਸ ਸਤਿਗੁਰ ਪੂਰੇ ਸੇਵ।
ਆਪ ਸਰੂਪ ਜਨਾਵੇ ਸੋਈ। ਸਤਿਗੁਰ ਪੂਰਾ ਜਾਣੇ ਸੋਈ। ੭੮।

(ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-੨੩)

੫. ਸਤਿਗੁਰ ਮਿਲੈ ਮਿਟੈ ਧੋਖਾ ਜਾਵੈ ਧੋਖਾ ਸੁਣਾਏਂ।
ਸਤਿਗੁਰ ਬਾਝੋਂ ਧੋਖਾ ਸਿਰਧਰ ਸੁਣ ਸੁਣ ਸਿਰ ਤੇ ਕੂਕੈਂ।
ਸਤਿਗੁਰ ਮਿਲੈ ਪਤਾ ਜਾ ਕਰਦੈਂ ਗਿਆਨ ਸਚਾ ਤੇਰੀ।
ਕਹੈ ਗੁਲਾਬ ਪਿਆਰੇ ਬਾਝੋਂ ਦੇਰ ਦਿਲਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ।੮੩।

(ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-੧੬)

੬. ਗੁਰ ਕੀ ਸੇਵ ਸਫਲੀ ਗੁਰ ਤੇ ਜਾਵੈ ਜਾਇ।
ਗੁਰ ਬਿਨ ਸਭ ਫਲਹੀ ਦੇਵ ਨਾ ਕੋਊ ਪਾਇ।੯੪।

(ਗੁਲਾਬ ਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ-੧੬)

੭. ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਤੇਜੀ ਕਰੀ ਨਾ ਹੋਇ।
ਸੇ ਸੇ ਆਪਿ ਸਫਲ ਸੇ ਸੇ ਸੇ ਮਿਲਈ ਦੋਇ।੧੦੩।

(ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-੧੭)

੮. ਸਤਿਗੁਰ ਬਾਝੋਂ ਸਫਲ ਕਲੇਸ਼ਾ ਜੀਵਣ ਕਿਸੇ ਨਾ ਦੇਖੇ।
ਸਤਿਗੁਰ ਸੇਤੀ ਕਰੈ ਪਰੀਤਾ ਤੇ ਜਨ ਕਾ ਸੁਖ ਦੇਖੇ।
ਗੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ ਨਾ ਮਿਟੈ ਕਦਾ ਦਿਨ ਜਿਨ੍ਹ ਪੰਥਰ ਪਰ ਦੇਖੇ।
ਪਰਿਮੋਸਿਫ ਗੁਰ ਬਾਝੋਂ ਮੇਟੈ ਸਾਰ ਦੇਖ ਪਰ ਸੇਖੇ।੪੦।

(ਅਨਭੂਤ ਤੇਗਾ, ਪੰਨਾ-੭)

<u>ਨਿਰਗੁਣ ਸਰਗੁਣ</u>

੯. ਆਪੇ ਦੇਖੇ ਆਪ ਦਿਖਾਵੈ ਆਪੇ ਜਾਣੈ ਅਪਣਾ ਭੇਖਨ ਹਾਰਾ।
ਆਪੇ ਨਿਰਗੁਨ ਆਪੇ ਸਰਗੁਨ ਆਪੇ ਕੁਦਰਤਿ ਸਾਰਾ ਅੰਦਰ ਸਾਰਾ।
ਆਪੇ ਰਸੀਆ ਆਪ ਰਸੀਲਾ ਆਪੇ ਕੀ ਕਰ ਜਾਵੈ ਨਦਰ ਕਿਸਾਰੀ।
ਦਾਸ ਗੁਲਾਬ ਸੁ ਜਾ ਵਸਿਰਾਮ ਆਪੇ ਬਹੁ ਪੂਰਨੇ ਸੁਪਨ ਵਿਚਾਰੇ।੫੨।

(ਬਚਨਮਾਲਾ, ਪੰਨਾ-੧੯)

<u>ਸਚਖੰਡ</u>

੧੦. ਨਾ ਸੁਖ ਮਾਤ ਪਿਤਾ ਬਨਿਤਾ ਤੇ ਦੇਖੀ ਨਾ ਸੁਖ ਦੇਸ਼ ਬਧਾਏ ਦੇਸ਼ ਕਹਾਏ।
ਨਾ ਸੁਖ ਭੂਪ ਰਾਜ ਮੇ ਦੇਖੀ ਨਾ ਸੁਖ ਰਾਜ ਤਜਾਏ ਭੀਖ ਮੰਗਾਏ।

ਨਾ ਸੁਖ ਸਰਬ ਤਿਆਗਿ ਹੋਸੀ ਨਾ ਸੁਖ ਜੋਗ ਜੁਗਤਿ ਸਾਧ ਕਰਾਏ।
ਕਹੈ ਗੁਲਾਬ ਨਾ ਕਹੀਂ ਸੁਖ ਹੋਸੀ ਜੌਲਾਂ ਸਤਗੁਰ ਚਰਨ ਪਾਏ।੧੦੮।

(ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-੨੯)

ਨਾਮ

੧੧. ਸਾਧਨ ਸਾਧੀ ਜੇਤੇ ਸਾਰੇ ਸਾਧ ਕਹਾਵੈ ਭੇਦ ਨਾ ਪਾਵੈ।
ਹਰਿ ਕਾ ਨਾਮ ਅਰਾਧਹੁ ਸਾਚੋ ਤਿਹ ਬਿਨ ਤਾਪ ਮਿਟਾਵਹੁ ਹਰਿ ਦਰਸਾਵਹੁ।
ਨਾਮ ਬਿਨਾ ਸਭ ਸੂਕਰੇ ਸਾਧਤ ਭੇਦ ਤਿਨਹੁ ਸਿਰ ਪਾਵਹੁ ਪਰੇ ਹਟਾਵਹੁ।
ਕਹੈ ਗੁਲਾਬ ਪਿਆਰੇ ਜਾਣੋਂ ਏਕਾ ਸਬਦੁ ਨਾ ਪਾਵੈ ਕਿਤੈਂ ਜਾਵੈ।੫੫।

(ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-੧੯)

ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਕੁਝ ਤੱਤਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਰਚਨਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ

(ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਭਗਤੀ-ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਜਿਹਾ ਵਿਵੇਚਨ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ਜਿਵੇਂ ਕਿਹਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਜਾਂ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਤਾਂ ਵੀ ਭਗਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਫੁਟਕਲ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕੁਝ ਤੁਕਾਂ ਹੇਠ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।)

ਭਗਤੀ

੧. ਜਿਸ ਭਾਵੈ ਤਿਸ ਭਗਤ ਕਰਾਵੈ ਜਿਸ ਭੁਲਾਵੈ ਸੋ ਭੂਲੈ।

(ਰਾਗ ਆਸਾ, ਸਾਧੂਜਨ, ਸ਼ਬਦ ਸਲੋਕ ਭਗਤਾਂ ਕੇ, ਬਾਣੀ ਸਾਹਿਬ ਮੁਕੰਮਲ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਸੇਵਕ ਸਨਹੂ, ੧੯੦੧ ਈਸਵੀ, ਪੰਨਾ-੬੮)

੨. ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤ ਕੀ ਚਾਲ ਘਟ ਮਹਿ ਪ੍ਰਗਟ ਭਈ।
ਹਰਿ ਸਿਮਰਨ ਕੀ ਮਾਲ ਰੈਨ ਪਰੋਇ ਲਈ।

(ਰਾਗ ਭੈਰਉ, ਸਾਧੂਜਨ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-੭੪)

੩. ਖਾਕ ਵਿਚਾਲੀ ਕਾਲੂਆਂ ਜਾਵੀ ਦੇ ਮਾਣਸ ਜੰਮ ਪੜੰਨ।
ਸੋਈ ਭਗਤ ਵਿਸਾਰ ਕੇ ਦੇ ਸਭ ਭੂਲਾ ਫੇਰ ਫਿਟੰਨ।੮।

(ਰਾਗ ਗਉੜੀ, ਸਾਧੂਜਨ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-੮੪)

੪. ਭਗਤਿ ਨਿਰੋਲੀ ਉਦਕਾਂ ਤਾ ਰਹੈ ਪਾਇਦੇ ਨਾ ਸਿਮ੍ਰਿਤ ਲੋਕ ਦੇ ਅਖਿਆਂ।੩।੧।੩੯।

(ਰਾਗ ਆਸਾਵਰੀ, ਕਾਫੀ, ਮਹਲਾ ੫, ਪੋਥੀ, ਪੰਨਾ-੫੭)

੫. ਮੁਕਤ ਜਾਨ ਜਾਹਿ ਮਰੈ ਮਰਨਾਸ ਸੇ ਮੁਕਤ ਸਾਧ ਕੀ ਸੇਵੀ।

ਕਹਿਆ ਪਿਤਰਾਂ ਦਾ ਰੋਹਿ ਉਧਾਰਾ ਸੇ ਜਾਣੁ ਭਗਤ ਹਰਿ ਸੇਵੀ।੩੧।

(ਰਾਗ ਗਉੜੀ, ਗਰਬਾਨ ਨਾਰਾਇਣ, ਪੋਥੀ, ਪੰਨਾ-੮੯)

੬. ਭਗਤ ਕਹਾਂ ਤਾਂ ਰਹਾਂ ਸੁਜਾਨ।---

ਮੁਕਤ-ਮਹਾਂਲੀ ਮੈਂ ਸਬਦਾ ਤੇਰਾ। ਤੂੰ ਆਪਿ ਸੁਜਾਣੋ ਸਾਹਿਬ ਮੇਰਾ।----

ਰੰਗਾ ਤੇਰੀਆਂ ਮੈਂ ਕਹਿ ਦੇਵਾਂ, ਆਪ ਸਿਖਾਵਾਂ ਸੁਣਿ ਚੰਗੀ ਫੇਰਾਂ।-----

ਏਹੀ ਸਹਾਰੀ ਮੈਂ ਪੰਥਾਂ ਨਵਸਾ----

ਦਾਸ ਸੂਬੇ ਪਰ ਕਿਰਪਾ ਕੀਜੈ। ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤ ਕੀ ਦਾਤੀ ਦੀਜੈ।

(ਗਉੜੀ ਮਾਝ, ਸੁਖਾ ਭਗਤ, ਪੋਥੀ, ਪੰਨਾ-੧੪-੧੫)

੭. ਬਿਤ ਰਾਮ ਭਗਤ ਕੇ ਲਾਗਹਿ।੧।ਰਹਾਉ।

ਰਾਮ ਭਗਤ ਜਿਹ ਦੇਖਹਿ ਤਬ ਕੋਟਨ ਕਾਰੇ ਕਾਹੂ ਮੇਲਹਿ।

ਅਚਰਜ ਨਾ ਜਾ ਰਖਹਿ। ਜਿਹੁ ਦਰਸਨ ਪਾਵਹਿ ਹੋਹਿ।੧।

ਰਾਮ ਭਗਤ ਕਾਹੂ ਜਾਣਹਿ ਕੁਲਵੰਤ ਸਭੈ ਦੀ ਨਜਾਹਿ।

(ਰਾਗ ਮਾਝ, ਭਗਤਮਲ ਜੀ, ਪੋਥੀ, ਪੰਨਾ-੧੬)

੮. ਭਗਤਿ ਬਿਨਾ ਜੋਬਨ ਬਿਰਥੈ ਜਾਣੀ ਜਗਤਿ ਕਹੂੰ ਜਾਸਿ।

ਕ੍ਰੋਧ ਮੋਹ ਹਰਿ ਹਰਿ ਜਪਿ ਤੇ ਛੂਟੇ ਸਰਬਾਸ।੫।

(ਸਲੋਕ ਦਰਸਨ ਜੀ ਕੇ, ਪੋਥੀ, ਪੰਨਾ-੩੫੪)

<u>ਸੰਤ ਸੇਵਕ</u>

੯. ਸੰਤ ਸੇਵ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਕਹੂੰ ਮਾਰੈ।

(ਰਾਗ ਸੋਰਠੀ, ਮਹਲਾ ੩, ਪੋਥੀ, ਪੰਨਾ-੧੧੨)

੧੦. ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਜਿਨ ਹਰਿਨ ਕਮਾਈ। ਤਿਨ ਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਸੋਭਾ ਪਾਈ।

ਸੇਵਾ ਸਤਿਗੁਰ ਜਿਹਿਆ ਕਰਾਈ। ਸੇ ਜਨ ਹਰਿਜੂ ਦਾ ਪਿਆਰਾ।੩।

(ਰਾਗ ਮਾਝ, ਸੁਖਾ ਭਗਤ, ਪੋਥੀ, ਪੰਨਾ-੧੫)

੧੧. ਸਾਧ ਮਿਲਿਆ ਸੁਖ ਪਾਈਐ ਸਦਾ ਰੰਗ ਅਚਰਜ ਹੋਇ।੨।

(ਰਾਗ ਗਉੜੀ ਮਾਝ, ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-੧੫)

੧੨. ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਮਿਲ ਸੁਖ ਮਿਲ ਪਾਵਹੁ ਕਬਹੂ ਨਾ ਹੋਇ ਗਮੀ।੨।

(ਰਾਗ ਬਿਲਾਸ, ਸਾਧੂਜਨ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-੩੩੦)

੧੩. ਹੇ ਮਨ ਸਿਮਰਿ ਲੇਹੁ ਪਰਮਾਰਥ।

ਸਤਗੁਰ ਸੇਵ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਹਰਿ ਜਸ ਤੂ ਹੋਇ ਕਿਰਤਾਰਥ।੧।ਰਹਾਉ।

(ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ, ਦਾਸ ਅਜੈ ਜੀ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-੩੭੪)

ਸਿਮਰਨ ਭਗਤੀ

੧੪. ਹਰਿ ਸਿਮਰਨ ਬਿਨ ਸੰਤ ਨਾ ਆਵੈ।

(ਸਿਰੀ ਰਾਗ, ਚਰਮਦਾਸ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-੨)

੧੫. ਸਾਧੂਜਨ ਭਗਵੰਤ ਭਜਨ ਬਿਨ ਮੁਕਤ ਨਾ ਕਬਹੂ ਹੋਈਐ ਜੀ।੩।੭।੪੫।

(ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ, ਸਾਧੂਜਨ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-੧੯੦)

੧੬. ਦਾਸ ਕੁਬਾ ਤਜੀਐ ਅਭਿਮਾਨੀ, ਸਿਮਰਨ ਕਰਿ ਸਮ ਕੀ ਬਾਨੀ।

(ਰਾਗ ਕਾਨੜਾ ਤਿਲੰਗ, ਕੁਬਾ ਭਗਤ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-੩੦੩)

੧੭. ਬਿਨ ਹਰਿ ਭਜਨ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਪਾਈਐ ਸਾਧ ਪੁਕੈ ਤਾਂ ਕਹਤ ਕੀਤਾ।੩।

(ਰਾਗ ਬਿਲਾਵਲ, ਰੈਦ ਸਾਧ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-੧੭੦)

ਗੁਰਭਗਤੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ

੧੮. ਮੈ ਹੌ ਪ੍ਰਭ ਕੀ ਸਰਣੀ ਪਰਤਾ। ਜਿਨਿ [illegible] ਸਭ ਜਗ [illegible]।

(ਭਜਨ ਅਸਾਵਰੀ, ਸਾਧੂਜਨ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-੪੨੬)

੧੯. ਨਿਰਮਲ ਨਿਰਭੈ [illegible] ਸਿਮਰਨ [illegible] ਗੁਰਾਂ ਦੇ ਚਰਣ।

ਰਵਿਦਾਸ ਸੁਣਿਆ ਮੁਕਤੇ ਹੋਏ ਜੇ ਜੇ ਆਇ ਸਰਣੈ।੪।੧।੧੨।

(ਰਾਗ ਟਿਪੰਨ, ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-੨੮੩)

ਭਗਤ ਅਤੇ ਭਗਵਾਨ

੨੦. ਭਗਤਾਂ ਦਾ ਹਿਤਕਾਰੀ ਠਾਕੁਰ ਬੇਦ ਪੁਰਾਣੀਂ ਗਾਇਆ। ੧੪।

(ਰਾਗ ਧਨਾਸਰੀ, ਮਾਧੋ ਦਾਸ, ਪੋਥੀ, ਪੰਨਾ-੯੬)

੨੧. ਭਗਤਾਂ ਕੈ ਸਦਾ ਅਧੀਨ ਮਨਮੋਹਨ ਮੁਰਾਰੀ।

(ਰਾਗ ਧੀਰਮ, ਸਾਧੂ ਜਨ, ਪੋਥੀ, ਪੰਨਾ-੨੦੭)

੨੨. ਭਗਤਨ ਬਸ ਹੂਆ। ਗ੍ਰੰਥ ਕਹਿ ਸਾਖੀ। ੧। ਰਹਾਉ।

(ਰਾਗ ਬਿਹਾਗੜੁ, ਪਰਮਾਨੰਦ, ਪੋਥੀ, ਪੰਨਾ-੨੫੯)

ਗੁਰੂ

੨੩. ਗੁਰ ਮੇਰਾ ਪਿਤਾ ਗੁਰ ਮੇਰਾ ਮਾਤਾ ਮੇਰੀ ਗੁਰ ਦਿਤਾ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਸਾਦ ਪਿਆਰਾ।
ਗੁਰ ਮਿਲ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਹਰਿ ਜਾਤਾ। ਗੁਰ ਸਾਹਿਬ ਮੇਰਾ ਸੰਸਾਰ ਦਾ। ੧।

(ਰਾਗ ਮਾਝ, ਗੁਰੂ ਭਗਤ, ਪੋਥੀ, ਪੰਨਾ-੧੫)

ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਜਾਤ ਪਾਤ

੨੪. ਮੇਰੀ ਜਾਤੀ ਚੰਗੀਆਂ ਜੇ ਹੋਇ ਤੇਰੀ ਭਗਤ ਕਬੀਰ। ੩।

(ਰਾਗ ਮਾਰੂ, ਭਗਵਾਨ ਨਾਰਾਇਣ, ਪੋਥੀ, ਪੰਨਾ-੨੨੨)

ਸਚੀ ਭਗਤੀ

੨੫. ਮਨ ਤੂੰ ਸਿਮਰ ਜਾਨ ਕੇ ਤੇਰੂ ਹਰਿ ਭਜਨ ਨਾਹੀਂ ਮੰਤ। ੧। ਰਹਾਉ।

(ਰਾਗ ਮਾਝ, ਰਵਦਾਸ ਦਾਸ ਜੀ, ਪੋਥੀ, ਪੰਨਾ-੧੭)

* *
* * *
* *

BIBLIOGRAPHY

ENGLISH

1. A Literary History of India. — R.W.Fraser.
2. A Short History of the Sultanate of Delhi. — Syed Moinul Haq.
3. Adm. of Justice During the Muslim Rule. — Wahed Husain.
4. Administerative System of Delhi Sultanate. — U.N.Day.
5. An Outline of the Religious Lit. of India. — J.N.Farquhar.
6. Cambridge History of India. Vol.IV. — Richard Burn.
7. Cambridge History of India. Vol.III. — Turks and Chattergee.
8. Caste in India. — J.H.Hutton.
9. Chaitanya and His Age. — R.B.Dinesh Chandra Sen.
10. Delhi Sultanate. — R.C.Majumdar.
11. Early History of the Vaishnav Sect. — Dr.H.Raychaudhry.
12. Essentials of Indian Philosophy. — M.Hiriyana.
13. Foundations of Muslim Rule in India. — Habibullah.
14. Glimpses of Medieval Indian Culture. — Yusuf Husain.
15. The Govt.Oriental Series...' The Vedanta' — V.S.Ghate.
16. History of Punjab. — Muhammad Latif.
17. History of India as told by its own Historians.(Muslim period) — Elliot and Dowson.
18. History of Indian Philosophy. Vol.I & II. — Sinha.
19. History and Philosophy of the Sikh Religion. — Khazan Singh.
20. History of the Panjab. — G.S.Chhabra.
21. History of Medieval India. — Ishwari Prasad.
22. India Old and New. — E.Washburn Hopkins.
23. Influence of Islam on Indian Culture. — Tara Chand.
24. Kabir and Kabir Panth. — G.H.Westcott.
25. Life of Ramanuja. — S.Ramkrishnanand.
26. Life and Condition of the People of Hindustan. — K.M.Sharrif.

27. Malviya Commemoration Vol. (Article. The Psychology of Navadha Bhakti) — K.M.Sharif.

28. Medieval India under Mohammedan Rule. — Stanleylane Poole.

29. Monographs on the Religious Sects in India, among the Hindus. — D.A.Pai.

30. The Nirguna School of Hindi Poetry. — P.D.Barthwal.

31. Outlines of Islamic Culture Vol.I. — A.M.A.Shastrey.

32. Origin and Early History of Saivism in South India. — C.V.Narayana Ayyar.

33. Parasharprashna. — Kapur Singh.

34. Philosophy of Hindu Sadhna. — Nalinkant Brahm.

35. Philosophy of Sikhism. — Dr.Sher Singh.

36. Rajyoga. — S.Vivekanand.

37. Saiva Upanishads — Adyar Lib.Series.

38. Sikhism — Teja Singh.

39. The Sikh Religion. — Macauliffe.

40. Shakti and Shakta. — John Woodroffe.

41. Some Aspects of Muslim Administration. — R.P.Tripathi.

42. Some Studies in Sikhism. — Dr.Bhai Jodh Singh.

43. State of Religion in Mughal India. — Roy Chaudhry.

44. Sudras in Ancient India. — R.S.Sharma.

45. The Gospel of Guru Granth Sahib. — Duncan Greenlees.

46. The Hindu Conception of the Deity (As Culminated in Ramanuja) — Bharatan Kumarappa.

47. The Post-Chaitanya Sahajia Cult of Bengal. — Manindra Mohan Bose.

48. The Philosophy of Ramanuja. — K.D.Bhardwaj.

49. The First Afghan Empire in India. — Awadh Bihari Pandey

50. An Outline of the Religious Lit. of India. — J.N.Farquhar.

51. The Philosophy of Vishishtadvaita. — P.N.Srinivasachari.

52. The Philosophy of Vaishnava Religion. — G.N.Mallick.

53. The Chaitanya Movement. — Melville T.Kennedy.

54. Theism in Medieval India. — J.E.Carpenter.

55. The Indian Christians of St. Thomas. L. W. Brown.

56. The Vaishnava Lit. of Medieval Bengal. D. C. Sen.

57. The History of Medieval Vaishnavism in Orissa. Prabhat Mukergee.

58. The Philosophy of Bhedabheda. P. N. Srinivasachari.

59. Vaishnavism, Saivism and Minor Religious Systems. R. G. Bhandarkar.

HINDI

60. Ashtachhap aur Vallabh Sampradaye. Din Dayalu Gupta.

61. Ashtachhap Ka Sanskritik Adhyayan. Tandon.

62. Ashtachhap Parichay. Prabhudayal Mittal.

63. Ojha Nibandh Sangrah Bhag I. G. H. Oza.

64. Uttary Bharat Ki Sant Parampara. P. R. Chaturvedi.

65. Kabir. H. P. Dwivedi.

66. Kabir: Ki Vivechan. Sarnam Singh.

67. Kabir Ka Rahasyavad. R. K. Verma.

68. Kabir ki vichardhara. Govind Trigunayat.

69. Karmayoga. Vivekanand.

70. Gyanyoga. -do-

71. Gujarati aur Vrajbhasha ke Krishna - Kavya ka Tulnatmak Adhyayan. Dr. Jagdish Gupta.

72. Chaitanya aur Vraj-Sahitya. P. D. Mittal.

73. Jain Bhakti Kavya ki Prishthabhumi. Premsagar Jain.

74. Tamil aur uska Sahitya. Som-Sundram.

75. Tasavuff athva Sufimat. Chandrabali Pandey.

76. Nath Sampradaye H. P. Dwivedi.

77. Narad Bhakti Sutras. Ramavtar Shastri.

78. Nirguna Dhara. Baijnath Vishvanath.

79. Nirguna Sahitya: Sanskritik Prishthabumi. Moti singh.

80. Punjab Prantiya Hindi Sahitya ka Itihas. Chandrakant Bali.

81. Prachin Bhartiya Parampara aur Itihas. Rangeya Raghav.

82. Prem Darshan: Narad Bhakti Sutra. — Hanuman Prasad.

83. Vrajbhasha aur uska Sahitya ki Prishthabhumi. — Kapildev Singh.

84. Bhagvat Sampradaye. — Baldev Upadhyaye.

85. Bharat ka Sanskritik Ithihas. — Haridatt Vedalankar.

86. Bharat men Shakti Puja. — Surdanand.

87. Bhakti Kavya ke Mul Sarot. — Durga Shankar.

88. Bhakti ka vikas. — Munshi Ram Sharma.

89. Bhakti Tarangini. — -do-

90. Bhakti-margi Baudh Darshan. — Nagendranath Vasu.

91. Bhaktiyog. — Ashvinikumar Dutt.

92. Bhaktiyoga. — Raghunandan B. Singh.

93. Bhaktiyoga. — Vivekanand.

94. Bhakti Rasayan. — Laxmidhar Shastri.

95. Madhyakalin Dharm Sadhna. — H.P. Drivedi.

96. Madhyayugin vaishnav Sanskriti-Sur Tulsidas. — Ram Ratan Bhatnagar.

97. Marathi ka Bhakti Sahitya. — B.G. Deshpanday.

98. Radhavallabhiya Sampradaye: Siddhanta aur Sahitya. — Vijayendra Snatak.

99. Ramanuj. — Rangey Raghav.

100. Ramanujacharya: Vishishtadvaitik Bhakti Darshan. — Sarnam Singh.

101. Ramanand Sampradaye aur Hindi Sahitya par uska Prabhav. — Dr. Badrinarayan.

102. Ram Bhakti men Rasik Sampradaye. — Bhagvatiprasad Singh.

103. Ram Bhakti Sahitya men Madhur Upasana. — Bhuvaneshwar N. Mishra.

104. Rahasyavad aur Hindi Kavita. — Gulabrai.

105. Vaigyanik Bhautikvad. — Rahul Sankrityayan.

106. Vaidik Sahitya. — Ramgovind Trivedi.

107. Vaidik Sahitya ki Ruprekha. — Satyanarayan Panday.

108. Shaivamat. — Dr. Yadhuvanshi.

109. Shri Guru Granth Darshan. — Jai ram Mishra.

110. Srimadbhagvadgita: Vivecheniya Tika Sahit — Jaydayal Goyandka.

111. Srimadbhagvadgita Rahasya. — Tilak.

112.	Radha ka Kram Vikas.	Shashibhushan Gupta.
113.	Shri Shankracharya.	Baldev Upadyaya.
114.	Shri Hitharivansh Goswami: Sampradaya aur Sahitya.	Lalitacharan Goswami.
115.	Sant Kabir.	R.K.Verma.
116.	Sant Kavya.	P.R.Chaturvedi.
117.	Sant Darshan.	Trilokinarayan.
118.	Satsang Sar.	Vishwabandhu.
119.	Santmat ka Sarbhang Sampradaya.	Dharamendra Brahmachari.
120.	Santmat men Sadhna ka Swarup.	Pratap Singh Chauhan.
121.	Sant Vaishnav Kavya par Tantrik Prabhav.	Vishvambhar N.Upadhyaya.
122.	Sant Sahitya.	S.S.Majithia.
123.	Sanskriti ke char Adhyaya.	Dinkar.
124.	Sanskriti aur Sahitya.	Ramvilas Sharma.
125.	Solhvin Shati ke Hindi aur Bengali vaishnav Kavi.	Ratna Kumari.
126.	Suphimat aur Hindi Sahitya.	V.K.Jain.
127.	Suphimat Sadhna aur Sahitya.	Ramujan Tiwari.
128.	Surdas aur Bhagwat Bhakti.	Munshiram Sharma.
129.	Hamari Sanskritik Ekta.	Dinkar.
130.	Hindi Kavya men Nirguna Sampradaya.	Barathwal.
131.	Hindi Kavya ki Bhakti kalin Pravrityan aur unke Mul Srot.	Satyadev Chaudhry.
132.	Hindi aur Kanad ke Bhakti Andolan ka Tulnatmak Adhyayan.	Dr.Hiranyamay.
133.	Hindi aur Telgu:Ek Tulnatmak Adhyayan.	Dr.Sunder reddy.
134.	Hindi aur Marathi ka Nirguna Sant Kavya.	Prabhakar Machwa.
135.	Hindi aur Malayalam men Krishna Bhakti Kavya.	K.Bhaskar Nayyar.
136.	Hindi Krishna Kavya par Puranon ka Prabhav.	Shashi Agraval.
137.	Hindi ke Krishna Bhakti Kalin Sahitya men Sangit.	Usha Gupta.
138.	Hindi ki Nirguna Kavya Dhara aur uski Darshnik Prishthabhumi.	Govind Trigunayat.

139. Hindi Kava men Rahasyatmak Pravrittiya. Brajmohan Gupat.

140. Hindi Dasbodh: Ramdas Guru. B.Ramchandra Verma.

141. Hindi ko Marathi Santon ki Den. Dr.V.M.Sharma.

142. Hindi Sahitya ka Itihas. Ram Chandra Shukla.

143. Hindi Sahitya ka Alochnatmak Itihas. R.K.Verma.

144. Hindi Sahitya. H.P.Dwivedi.

145. Hindi Sahitya ki Bhumika. -do-

146. Hindi Sahitya ki Darshnik Prishthabhumi. V.N.Upadhyaye.

147. Hindi Sufi kavi aur Kavya. Sarla Shukla.

148. Hindustan ki Prachin Sabhyata. Veni Prasad.

PUNJABI.

149. Gurmat Nirnay. Dr.Bhai Jodh Singh.

150. Bhagat Ratnakar Arthat Bhagat Vani Steek Dr.Bhai Jodh Singh.

151. Gurmat Prabhakar. Bhai Kahan Singh.

152. Gurmat Jivan Gyani Lal Singh.

153. Gurmat Philosophy G.Pratap Singh.

154. Gurmat Lecture. -do-

155. Gurmat Gyan ate Bhakha Vigya. Dr.Mohan Singh.

156. Gurmat Darshan. Dr.Sher Singh.

157. Bhagat Darshan. G.Pratap Singh.

PANJAB UNIVERSITY LIBRARY

158. Bhagti Prit te Gurmat Harbhajan Singh
159. Shabdarth. Pri.Teja Singh.
160. Santhya Sri Guru Granth Sahib. Bhai Vir Singh.
161. Guru Granth Darpan. Bhai Sahib Singh.
162. Punjabi Sahitya da Itihas. Dr.S.S.Kohli.
163. Panjabi Sahitya Vastu te Vichar. -do-
164. Panjabi Sahitya di Mukhtasar Tarikh. Dr.Mohan Singh.
165. Panjabi.Sahitya da Itihas. Dr.Gopal Singh.
166. Panjabi Sarangha. Piara Singh Padam.
167. Sufian da Kalam. Dr.Mohan Singh.
168. Panjabi Bhakha ate Chhandabandi. -do-
169. Gurmat Sudhakar. Bhai Kahan Singh.

PERIODICALS.

1. Kalyan (Bhakti Visheshank) 2. Kalyan Kalp-taru. 1947-48.
3. Kalyan Kalp-taru. 1950-51-52.
4. Panjabi Duniya-Farid Ank, Shah Hussain Ank, Bulleh Shah Ank, Guru Ramdas Ank, Sufi Kavya Ank, Mahakavi Guru Nanak Ank.
5. Sahitya Samachar- Kavita Ank, Sufi Kavya Ank.

****
****